

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000199957

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ

**ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1885 - 1919**

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΥΠΟΒΛΗΘΗΚΕ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1989

Εισηγητής : Καθηγητής Παναγιώτης Νούτσος

**Εγκρίθηκε στη συνεδρίαση του τμήματος Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και
Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
(αρ. 7 / 24 - 1 - 1990)**

**Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από τη Φιλοσοφική Σχολή του
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει ότι δέχεται η Σχολή τις γνώμες
του συγγραφέα (Ν. 5343 / 1932, 202 / 2).**

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1885-1919

"...τίποτα δεν υπάρχει φύσει, αλλά όλα θέσει"

Γ. Σκληρός.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	<u>Σελίδα</u>
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	19
Α. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	19
Β. Η ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ.....	26
Γ. ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΚΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1885- 1919).....	43
Δ. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ.....	53

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, Η ΦΥΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ

1. ΤΟ ΚΛΙΜΑ ΚΑΙ Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΗ ΩΣ ΥΠΟΒΟ- ΝΗΤΙΚΟΙ Ή ΑΝΑΣΤΑΛΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ.....	79
2. Η ΦΥΛΗ ΩΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΣ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΑΜΦΙΛΕΓΟ- ΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	91
α. Η διαμόρφωση των φυλετικών χαρακτη- ριστικών και η σχετικότητα της φυ-	

	λειτικής επίδρασης.....	91
β.	Οι φυλετικές ανατασεις στη σκέψη των σοσιαλιστών και οι φυλετικές υπερβολές των δημοτικιστών. Καταδίκη του σοβινισμού.....	101
3.	ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.....	121
α.	Το περιεχόμενο της έννοιας "έθνος" και η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης.....	121
β.	Ο ρόλος του εθνικισμού.....	138

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1.	Ο ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΑΓΑΘΩΝ.....	147
α.	Η δομή του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, οι αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή του ατόμου και η άρση της κοινωνικής αδικίας. - Δρακούλης.....	147
β.	Η διάσταση κεφαλαίου-εργασίας και η ανατροπή της κοινωνικής ισορροπίας.- Καλλέργης.....	166
γ.	Η δομή του τρόπου παραγωγής και οι προϋποθέσεις της οικονομικής και κοινωνικής χειραφέτησης. Σύνδεση πολιτευμάτων - τρόπων παραγωγής.- Σκληρός.....	172
δ.	Η λειτουργία του τρόπου παραγωγής και η υπέρβαση της κεφαλαιοκρατικής μορφής του.- Χατζόπουλος.....	188
ε.	Η ανάλυση του Παπαναστασίου και οι προτάσεις του για την υπέρβαση του	

	καπιταλισμού.....	191
2.	Η ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΣΤΟΝ ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΥΤΟΝΟΗΤΟ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ	196
3.	Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ ΩΣ ΚΙΝΗΤΗΡΙΑ ΔΥΝΑΜΗ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.....	214
α.	Η ταξική δομή της ελληνικής κοινωνίας.	214
β.	Ο καθορισμός των τάξεων και τὰ επίπεδα σύγκρουσης.- Δρακούλης.....	217
γ.	Κοινωνική ισορροπία και τακτική για την επίτευξή της. - Καλλέργης, Αντύπας.	234
δ.	Η πάλη των τάξεων ως κινήτρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης.- Σκληρός.....	242
ε.	Προϋποθέσεις για την υπέρβαση της ταξικής κοινωνίας. Η σημασία της ιδεολογικής αντιπαράθεσης. - Χατζόπουλος..	255
στ.	Η επαμφοτερίζουσα στάση του Δελμούζου και του Γληνού για την αναγκαιότητα της ταξικής πάλης.....	262
ζ.	Η αντίληψη του Γιαννιού για τις τάξεις.....	266
η.	Η εργατική τάξη, ως μικροϊδιοκτήτης και η βαθμιαία κοινωνική αλλαγή.- Παπαναστασίου.....	271

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

1.	Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.....	277
α.	Οι κύριες σοσιαλιστικές αντιλήψεις για το κράτος και οι θέσεις της πρώτης ομάδας.- Δρακούλης, Καλλέργης και Αντύπας.....	277
β.	Η καταγωγή και ο ρόλος του κράτους στην ομάδα των μαρξιστών και ο χαρακτήρας της κρατικής παρέμβασης στον	

	Παπαναστασίου και τον Θεοδωρόπουλο....	286
2.	ΔΙΚΑΙΟ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ.....	298
3.	ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.....	308
	α. Η μόρφωση ως προϋπόθεση της κοινωνικής αλλαγής.....	309
	β. Η δομή και ο ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών.....	312

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

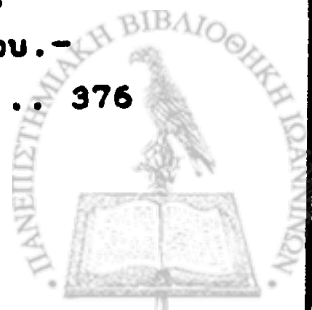
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

1.	ΑΝΑΓΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ.....	321
2.	Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	327

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΝΒΙΒΛΗΣΗΣ

1.	ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ.....	337
	α. Ο καθοριστικός ρόλος των ιδεών σύμφωνα με τον Δρακούλη.....	337
	β. Η αντίληψη για την εξάρτηση των ιδεών από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.....	343
2.	Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ.....	354
	α. Γλώσσα και κοινωνία.....	354
	β. Η γλώσσα ως μέσο κατανόησης της κοινω- νικής πραγματικότητας.....	367
3.	ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.....	376
	α. Η τέχνη ως αισθητικό φαινόμενο και ως λειτουργία κοινωνικοποίησης του ατόμου.- Δρακούλης, Σκληρός.....	376

β.	Η τέχνη ως κοινωνική έκφραση.- Χατζό- πουλος, Γιαννιός.....	382
4.	Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.....	392
α.	Η διαφορετικότητα της αποδοχής της θρη- σκείας στον Δρακούλη, τον Καλλέργη και τον Παπαναστασίου.....	392
β.	Η μαρξιστική αντίληψη για το ρόλο της θρησκείας και το αίτημα για περιορισμό της εγκόσμιας εξουσίας της.....	400
	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	407
	SUMMARY.....	435
	BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	465
A.	ΠΗΓΕΣ.....	465
B.	ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ.....	476
Γ.	ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	482
Δ.	ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	490
	ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ.....	501

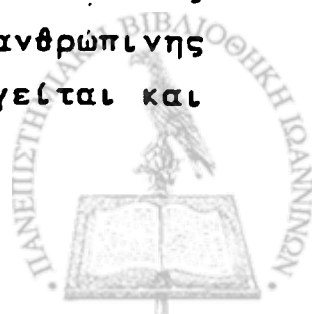

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Η διατριβή αυτή εντάσσεται στο χώρο της νεοελληνικής κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας και ευελπιστεί ότι συμβάλλει στην ανάλυση και την ανάδειξη ορισμένων πτυχών της.

Την πρώτη αφορμή για την έρευνα της ελληνικής σοσιαλιστικής σκέψης την έδωσε η διαπίστωση της επιβλητικής παρουσίας του Γεωργίου Σκληρού στον ελληνικό μαρξισμό. Η αρχική όμως σκέψη να περιορισθεί η εργασία μου στην κριτική ανάλυση των φιλοσοφικών αντιλήψεων του Σκληρού δεν πραγματοποιήθηκε, γιατί κρίθηκε ότι και η επάρκεια του υλικού ήταν αμφίβολη για την εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής και, κυρίως, ότι το έργο του θα τύχαινε σφαιρικότερης ανάλυσης και θα διακρίνονταν καλύτερα, αν εξετάζονταν στο ευρύτερο πλαίσιο της ανάπτυξης των σοσιαλιστικών ιδεών στον ελληνικό χώρο. Για τους λόγους αυτούς διεύρυνα το αντικείμενο της έρευνάς μου συμπεριλαμβάνοντας σ'αυτά τα κείμενα των σοσιαλιστών της περιόδου 1885-1919 (βλ. σ. 17), που έχουν ορισμένη θεωρητική αξία, και ταυτόχρονα περιόρισα την εξέταση μόνο στο πρόβλημα των "ιστορικών παραγόντων".

Έτσι τα ερωτήματα έγιναν πιο συγκεκριμένα: ποιές δυνάμεις κατευθύνουν την πορεία της ανθρώπινης κοινωνίας και της ιστορίας; Προς τα πού οδηγείται και

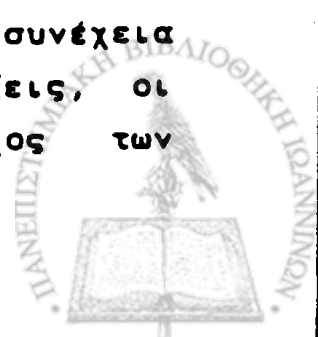

ποιές μορφές τείνει να πάρει ο κοινωνικός σχηματισμός της εποχής τους; Στα ερωτήματα αυτά έρχεται να δώσει μιαν απάντηση η εργασία μου διερευνώντας και ερμηνεύοντας τις σχετικές θέσεις που διατύπωσαν οι Έλληνες σοσιαλιστές. Ένα διασπαρτο, ετερόκλιτο και ενμέρει αθησαύριστο υλικό συγκεντρώθηκε και μελετήθηκε προκειμένου να εξαχθούν τα πορίσματα της έρευνάς μου.

Τα ερευνητικά συμπεράσματα όσων μελετητών ασχολήθηκαν με τα πρώτα βήματα του ελληνικού σοσιαλισμού αποτέλεσαν πολύτιμη αφετηρία για τη συγγραφή της διατριβής μου. Χάλυπταν όμως άλλες πτυχές του ζητήματος αυτού, όπως τις προϋποθέσεις για την πρόσληψη και διακίνηση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα, την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, τη γενικότερη πολιτική δράση κ.ά., ενώ η έρευνα των φιλοσοφικών θέσεων βρίσκονταν κατά κανόνα έξω από το βεληνεκές των ενδιαφερόντων τους. Το κενό αυτό φιλοδοξεί να καλύψει η εργασία μου μέσα από την κριτική παρουσίαση των απόψεων των Ελλήνων σοσιαλιστών θέτοντας στο επίκεντρο το πρόβλημα των "ιστορικών παραγόντων". Οι σχετικές απαντήσεις καλύπτουν την πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία τους και συναρθρώνουν παράλληλα ένα σφαιρικό διάγραμμα των θέσεων του πρώιμου ελληνικού σοσιαλισμού.

Η δυνατότητα για την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής μου δόθηκε αρχικά από το ΙΚΥ, το οποίο και ευχαριστώ τόσο για το οικονομικό επιμίσθιο, που μου πρόσφερε, όσο και για την εξασφάλιση της εκπαιδευτικής άδειας από το Υπουργείο Παιδείας κατά τα τρία πρώτα χρόνια της έρευνάς μου.

Τις πιο θερμές ευχαριστίες μου οφείλω, ωστόσο, στους καθηγητές Αύγουστο Μπαγιόνα, που επέβλεψε τη διατριβή μου κατά την πρώτη διετία, και ιδιαίτερα στον Παναγιώτη Νούτσο που δέχθηκε να αναλάβει στη συνέχεια την επίβλεψή της. Οι βιβλιογραφικές υποδείξεις, οι καίριες παρεμβάσεις και ο συνεχής έλεγχος των

συγγραφικών μου προσπαθειών από τον κ. Νούτσο απέτρεψαν τον εφησυχασμό και την εξαγωγή εύκολων και αβασάνιστων συμπερασμάτων και συνετέλεσαν αποτελεσματικά στην ολοκλήρωση της εργασίας μου.

Ευχαριστώ ακόμη τους καθηγητές Νίκο Ψημμένο και Αντώνη Λιάκο, γιατί με τις εύστοχες παρατηρήσεις τους βοήθησαν στην καλύτερη συγγραφή της.

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

Α. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.

Στόχος της διατριβής αυτής είναι η κριτική παρουσίαση των απόψεων που διατύπωσαν οι Έλληνες σοσιαλιστές κατά την περίοδο 1885-1919, αναφορικά με τους παράγοντες που δέχονται ότι διαμορφώνουν, ωθούν προς τη διάσταση και μετασχηματίζουν την ιστορική πραγματικότητα.

Το πρόβλημα των ιστορικών παραγόντων, ως εγγενές πρόβλημα όλων των εκδοχών της φιλοσοφίας της ιστορίας, απασχολεί και τη σοσιαλιστική σκέψη που αναπτύσσεται αυτή την εποχή στην Ελλάδα. Είναι απαραίτητο όμως να διευκρινίσουμε από την αρχή ότι στην περίπτωση των Ελλήνων σοσιαλιστών απουσιάζει η συστηματική επεξεργασία του και παράλληλα δεν προβάλλει ως πρόβλημα θεωρητικό, αλλά αναδύεται ως καθοριστικό μέσα από την ανασυγκρότηση της σκέψης τους. Και η ανασυγκρότηση αυτή μας οδηγεί στην κύρια πηγή τους, η οποία ανταποκρίνεται στη Β' Διεθνή, χωρίς όμως να αποκλείονται και επιδράσεις μικρότερης εμβέλειας, όπως εκείνες των Αναρχικών και της Fabian Society.

Οι θέσεις που υποστηρίζουν οι Έλληνες σοσιαλιστές σχετικά με τους ιστορικούς παράγοντες, δεν αποτελούν μόνο το συναρθρωμένο πλαίσιο μιας "επιστημονικής"

ανάλυσης για την αιτιότητα της ιστορίας και για την ευκαταία ή αναμενόμενη μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Στη μερικότητά τους λειτουργούν και ως προτάσεις οι οποίες υποδειχνουν την πορεία που οφείλει να ακολουθήσει άμεσα η κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας, η οποία βρίσκεται στη φάση της οικονομικής απογείωσης, ενώ ταυτόχρονα έχει αποδυθεί και στον αγώνα για την εθνική της ολοκλήρωση.

Οι απόψεις αυτές αναπτύσσονται σε μία χρονική περίοδο κατά την οποία η ελληνική αστική τάξη ισχυροποιείται και τελικά επικρατεί ως η κύρια κοινωνική και πολιτική δύναμη. Στη διαδικασία όμως της ανέλιξής της δεν έφτασε σε καθοριστική σύγκρουση με τα "προαστικά" κοινωνικά στρώματα και τους υποστηρικτές του status quo, αλλά περιορίσθηκε, μέσα από έναν κοινωνικό συμβιβασμό, στην ιδεολογική, κυρίως, αντιπαράθεση, η οποία βρήκε την έκφρασή της στην προσπάθεια των αυλικών κύκλων, της γραφειοκρατίας, του κλήρου και των μεγαλοκτηματιών να συγκρατήσουν ή και να ακυρώσουν τη λαϊκή απαίτηση για εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και στην αντίρροπη θέληση των αστικών και μικροαστικών στρωμάτων να τον επιτύχουν. Η ιδεολογική σύγκρουση επιβοήθησε τη διεύρυνση των ορίων της κοινωνικής σκέψης και προέλανε το έδαφος για την εμφάνιση σοσιαλιστικών αντιλήψεων που υπερβαίνουν τον εκσυγχρονιστικό στόχο και προτείνουν, σε εύθετο χρόνο, το μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Η ελληνική αστική ιδεολογία, που τείνει και γίνεται η κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής, αντιμετωπίζει τη σοσιαλιστική σκέψη, όταν δεν τη θεωρεί εντελώς αμελητέα, σπάνια ως ισότιμο συνομιλητή και συνήθως ως ένα λόγο που πρέπει να απορριφθεί, ενώ η δεύτερη τηρεί απέναντί της στάση κριτικού παρατηρητή και αντίθετης ιδεολογίας.

Η εμφάνιση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα συνδέεται και παραπέμπει και στη δυνατότητα πρόσληψης

του μαρξισμού στη χώρα μας. Η αναγνώρισή του ως της κυρίαρχης θεωρίας μέσα στη σοσιαλιστική σκέψη της εποχής δεν τον απαλλάσσει, βέβαια, και από τη λειψή απομοίωση, στην οποία συντείνει και η πιθανή αδυναμία μιας άμεσης ανάγνωσης των μαρξικών κειμένων. Οι επιλεγμένες συνόψεις (κωδικοποιήσεις των κύριων σημείων) που τα υποκαθιστούν χρεώνονται και τη γνωστική ανεπάρκεια με την οποία εφοδιάζουν τους περισσότερους αναγνώστες τους.

Τα χρονικά όρια της εργασίας μας, που καλύπτει την περίοδο 1885-1919, προσφέρονται από τα ίδια τα πράγματα. Το 1885 εκδίδεται το περιοδικό 'Αρδην του Πλάτωνα Δρακούλη, που είναι το πρώτο θεωρητικό σοσιαλιστικό έντυπο στην Ελλάδα, ενώ το 1919 κυκλοφορεί το τελευταίο έργο του Σκληρού.¹ Τον ίδιο χρόνο ιδρύεται η Γ' Διεθνής και το νεοϊδρυμένο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ), καθώς και η πλειονότητα των σοσιαλιστικών ρευμάτων που είναι ενταγμένα σε αυτό, ακολουθούν -διακριτικά ή όχι- την πολιτική και υιοθετούν τις φιλοσοφικές θέσεις που αυτή κωδικοποιεί. Παράλληλα, οι πολιτικές κινήσεις που αποβλέπουν στο σοσιαλισμό, αλλά επέλεξαν την αυτόνομη ύπαρξη χωρίς οργανωτικούς δεσμούς με το ΣΕΚΕ, υπόκεινται σε συνεχή φθορά και περιορισμό της επίδρασής τους. Δραστική είναι και η μείωση των σοσιαλιστικών μελετών των οποίων οι συγγραφείς θέλησαν να μείνουν επώνυμοι, απορρίπτοντας τη σφραγίδα της κομματικής υπόδειξης ή ανοχής.

Στην επιλογή του θέματος βάρυνε ιδιαίτερα το γεγονός ότι η ως τώρα έρευνα δεν στράφηκε στο καθαυτό θεωρητικό έργο των Ελλήνων σοσιαλιστών, το οποίο συχνά αξιολογήθηκε μονομερώς και αξιοποιήθηκε μόνο ως επικουρικό στοιχείο, είτε στην ημεροδολόγηση των

1. Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού (1919). Βλ. 'Εργα, Αθήνα 1977, σσ. 153-358.

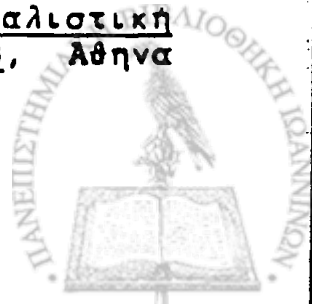

ιστορικών γεγονότων είτε στην κοινωνιολογική ερμηνεία της γλωσσικής διαμάχης. Έτσι η κριτική ανάλυση των αντιλήψεων τους καθίσταται εντελώς απαραίτητη, όχι για να επανεκτιμηθεί η συνολική τους προσφορά, αλλά για να τονισθεί και να αναγνωρισθεί ότι το καθοριστικό στοιχείο της παρουσίας της δεν ήταν η συμμετοχή τους σε κάποια σοσιαλιστική οργάνωση ή η κοινωνική τους δράση, αλλά οι ιδέες που εξέφρασαν για την αιτιότητα στην ιστορία, ιδέες που συνδέουν άμεσα την ελληνική σοσιαλιστική σκέψη με τα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά ρεύματα.

Από την υπάρχουσα βιβλιογραφία οι εργασίες που αναφέρονται στο ζήτημα της σοσιαλιστικής σκέψης περιορίζονται, κατεξοχήν, στην ιστορία της διαμόρφωσης του σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος², καθώς και στην περιγραφή των διαδοχικών φάσεων του γλωσσικού

---

2. Κύρια έργα στο ζήτημα αυτό είναι: Γ. Κορδάτος, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, Αθήνα 1972(1931), Αβραμ Μπεναρόγια, Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου, Αθήνα 1975 (1931 με τον τίτλο "Ο σοσιαλιστικός οργανισμός μιας εικοσαετίας"), του ίδιου, Ελπίδες και πλάνες, Αθήνα 1989, εισαγωγή-επιμέλεια Θεόδωρος Μπενακης, Κ. Μοσκόφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909, Αθήνα 1974(1972), του ίδιου, Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης, Θεσ/νίκη 1979, Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τ.Α (1918-1924), Αθήνα 1974, G. Leon, The Greek socialist Movement and the first World War, New York 1976, Δ. Λιβιεράτος, Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923, τ.Α', Αθήνα 1976, Μ. Δημητρίου, Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, τ. Α', Αθήνα 1983 και Α. Λιάκος, "Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος. Σημειώσεις για μία επισκόπηση", π. Σύγχρονα θέματα, τχ. 35-36-37 (Δεκ. 1988), 66. 161-168. Σε επί μέρους ζητήματα αναφέρονται το αφιέρωμα του π. Αντί, "Το Α' Συνέδριο του 'σοσιαλιστικού εργατικού κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ)',", τχ. 27 (22-4-1978), σσ. 26-35, η μελέτη του Α. Λιάκου, Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία, Θεσ/νίκη 1985, καθώς και το βιβλίο του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών (ΚΜΕ)-Θεσσαλονίκης. Η σοσιαλιστική οργάνωση "Φεντερασιόν" Θεσσαλονίκης 1909-1918, Αθήνα 1989.

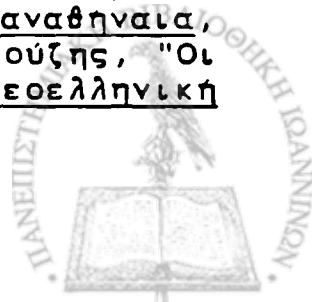

ζητήματος - μία περιγραφή που απεικονίζει τη σύγκρουση δημοτικής και καθαρεύουσας και καταγράφει τις συνεχείς προσβάσεις της πρώτης σε νέους χώρους του γραπτού λόγου.³

Περισσότερο σχετίζονται με το θέμα της έρευνας μου ορισμένες μελέτες και άρθρα⁴, των οποίων οι συγγραφείς

3. Από τα έργα που έχουν τέτοιο χαρακτήρα ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εξής: Γ. Κορδατος, "Σοσιαλισμός και δημοτικισμός", π. Γράμματα, τ. ΣΤ (1920), σσ. 143-145, Δημοτικισμός και λογιωτατισμός, Αθήνα 1974 (1927), σσ. 82-175 και Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος, Αθήνα 1973 (1943), σσ. 121-219, Δ.Α. Γλήνος, Η κρίση του δημοτικισμού, Αθήνα 1923 (αναδημ. στις Εκλεκτές σελίδες, τ.2, Αθήνα 1971, σσ. 7-64), Αλ. Δελμούζος, Δημοτικισμός και παιδεία, Αθήνα 1926, "Ο δημοτικισμός και η επίδρασή του στην ελληνική παιδεία" π. Νέα Εστία, τχ. 309 (Νοε 1939), σσ. 1463-1471 και Παιδεία και κόμμα, Αθήνα 1947, Μ. Τριανταφυλλίδης, Ο δημοτικισμός, Αθήνα 1926, "Δημοτικισμός και κομμουνισμός" Άπαντα, τ.6, Θεσ/νίκη 1963, 66.149-162, και "Δημοτικισμός και σοσιαλισμός", Άπαντα, τ.8, Θεσ/νίκη 1965, σσ. 157-158, Αλέξης Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τ.Α' (1821-1894), Αθήνα 1985 (1973) και τ.Β (1895-1967), Αθήνα 1986 (1974), Άννα Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, Αθήνα 1983, της ίδιας, Γλώσσα και ιδεολογία, Αθήνα 1987, Γ.Χ. Καλογιάννης, Ο Νουμάς και η εποχή του, Αθήνα 1984 και Winfried Ullner, Ο Νουμάς, 1903-1931, Hamburg, 1986.

4. Οι εργασίες αυτές μπορούν να χωρισθούν σε δύο ομάδες. Α. Όσες αναφέρονται στο κοινωνικό πρόβλημα, το σοσιαλισμό γενικά και το μαρξισμό ειδικότερα. Εδώ ανήκουν εργασίες όπως: Λ. Αξελός, γ. σκληρός, σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, Αθήνα 1976, Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, Αθήνα 1976, σσ. ε'-α', Γ. Λεον, ό.π. και "εθνικισμός και διεθνισμός, πολιτική ιδεολογία" στον τόμο Ελληνισμός-Ελληνικότητα, Αθήνα 1983, σσ. 27-35 και Χ.Δ. Γουνελάς, Η σοσιαλιστική συνείδηση στη νεοελληνική λογοτεχνία 1897-1912, Αθήνα 1984. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν και μία σειρά από μελέτες και άρθρα της εποχής και μεταγενέστερα που αναφέρονται στη σοσιαλιστική κίνηση και το είδος του ελληνικού σοσιαλισμού, όπως: Θ. Κουτούπης, "Η σοσιαλιστική κίνηση εν Ελλάδι", π. Παναθηναϊα, τ. ΙΖ (Οκτ. 1906 - Μαρτ. 1907), σσ. 283-286, Σ. Λοβέρδος, "Οικονομική επιστήμη και σοσιαλισμός", π. Παναθηναϊα, τ. Κ. (Απρ.-Σεπ. 1910), σσ. 99-103, Κ. Καραμούζης, "Οι διανοούμενοι και ο σοσιαλισμός", π. Νεοελληνική

δεν προβαίνουν, βέβαια, σε ολοκληρωμένες θεωρητικές αναλύσεις των συγκεκριμένων απόψεων των Ελλήνων σοσιαλιστών, αλλά τις καταγράφουν στην ιστορική τους διαδρομή, επιχειρούν να βρουν τις πηγές τους και να εξηγήσουν τους λόγους της εμφάνισής τους και τις συνδέουν με το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα της εποχής.

Η μέθοδος που ακολούθησα στη διαπραγμάτευση του θέματος δεν χαρακτηρίζεται από την αθροιστική παράθεση των απόψεων του κάθε σοσιαλιστή για όλους κατά σειρά τους παράγοντες. Αντί γι' αυτό θεωρήθηκε σκόπιμη η συνεξέταση των απόψεων όλων των σοσιαλιστών σε κάθε

Επιθεωρησις, τ. Β (1918), σσ. 1097-1103, Δ.Ε. Πρωτεκδικος, "Ο σοσιαλισμός εν Ελλάδι", π. Μέλλον τ. Α (1918-1919), σσ. 763-767, Γ. Α. Γεωργιάδης, Η παλη των τάξεων εν Ελλάδι, Αθήναι 1921 και Δ. Πουρνάρας, "Ιστορία της σοσιαλιστικής κινήσεως εις την Ελλάδα", εφ. Ελεύθερος, 18-6 (αρ.11) και 2 και 25-7-1945. Ορισμένες εργασίες αναφέρονται ειδικότερα στον ελληνικό μαρξισμό της εποχής όπως του Θ. Ηλίου, "Ιδεολογική χρήση της Ιστορίας", π. Αντί, τχ. 46 (25-9-1976), σσ. 31-34 και "Ιδεολογικές χρήσεις του Κορσισμού στον εικοστό αιώνα", Αθήνα 1989 (1984), σσ. 50-56 και του Π. Νούτσου "Οι πρώτες ελληνικές προσεγγίσεις της φιλοσοφίας του Μαρξ", π. Αντί, τχ. 234 (17-6-1983), σσ. 28-29, του ίδιου, "The Origins of the Greek Marxism. An Introduction", Αθώνη Series III, Supplement 34, Ioannina 1987, "The Problem of the "Intellectuals" in Greece" στον τ. Le Marxisme Européen, εκδ. Αθώνη, Ioannina 1989, 66.83-99 και ταυτό δημοσίευση άρθρα του, "Για τον ουτοπικό σοσιαλισμό", "Η φιλοσοφική σχολή ως 'πανδιδακτήριον', επιστημολογικές και ιδεολογικές συνιστώσες των προτάσεων για την αναμόρφωση των πανεπιστημιακών θεσμών στην Ελλάδα" και "Οι 'Κοινωνιολόγοι', προβλήματα ερμηνείας". (Οι εργασίες του Νούτσου δεν καταγράφουν μόνο την ιστορία των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα, αλλά επιχειρούν και την ερμηνεία τους), Α. Λιάκος, "Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα, το 19ο αιώνα" στον τόμο Ο Καρλ Μαρξ και η φιλοσοφία, Αθήνα 1987, σσ. 307-321 και D.Z. Andriopoulos, Neo-hellenic aesthetic Theories, Αθήνα (χ.χρ), σσ. 84-97. Β. Αυτές που αναφέρονται στους ιδιαίτερους παράγοντες (βλ. το οικείο κάθε φορά κεφάλαιο) και στον κάθε σοσιαλιστή χωριστά (βλ. σσ. 52-76).

παράγοντα, με την προϋπόθεση ότι τηρείται η χρονολογική σειρά από τον αρχαιότερο στο νεώτερο. Η συνεξέταση αυτή αποκαλύπτει σε όλη τους τη διάσταση τους επί μέρους παραγοντες και έτσι η ανάλυση αποβαίνει σφαιρική για τον καθένα.

Η διάταξη του υλικού σε πέντε κεφάλαια (το περιβάλλον, η φυλή και το έθνος -η οικονομική βάση-οι κοινωνικοί θεσμοί-το άτομο και η προσωπικότητα-και οι μορφές συνείδησης) ακολουθεί και υπακούει στο δυνητικό επιμεριστικό σχήμα των σοσιαλιστών, όπως αυτό αποκαλύπτεται από τη συστηματική ανασυγκρότηση της σκέψης τους. Στα συμπεράσματα, τα οποία έπονται του πέμπτου κεφαλαίου, επανεκτίθενται συνοπτικά και αιτιολογούνται οι θέσεις των Ελλήνων σοσιαλιστών για τους ιστορικούς παράγοντες και στη συνέχεια προβάλλεται η μορφή του κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο οι τελευταίοι οδηγούν. Η γενική αποτίμηση των απόψεών τους, στην οποία απολήγει η εργασία μας, συνδυάζεται πάντοτε με αναφορά στις πηγές από όπου αντλούν ή επηρεάζονται.

Β. Η ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ.

Το πρόβλημα των ιστορικών παραγόντων αποτελεί αντικείμενο της φιλοσοφίας της ιστορίας, η οποία εξετάζει το σκοπό και τις φάσεις του ιστορικού γίγνεσθαι, τις αιτίες μεταβασης από το ένα κοινωνικό σχήμα (μορφή) στο άλλο, την αναγκαιότητα και τη συμπωματικότητα καθώς και την εξήγηση της δημιουργίας και της ροής των ιστορικών γεγονότων.

Το θεμελιακό πρόβλημα της φιλοσοφίας της ιστορίας, είναι η ερμηνεία της ανάπτυξης της ανθρωπότητας από την εποχή της πρωτόγονης τεχνικής μέχρι σήμερα. Η ερμηνεία αυτή απαιτεί την ανακάλυψη και τη διαβάθμιση του ρόλου των στοιχείων ενός μηχανισμού, ο οποίος διαφοροποιεί μεταξύ τους τα κοινωνικά σύνολα ή παρεμποδίζει και καθυστερεί μια τέτοια διεργασία.⁷ Ειδικότερα, επειδή το πρόβλημα της οργανωτικής δομής της κοινωνίας τίθεται συνεχώς, με την έννοια ότι κανένας τύπος κοινωνικού σχηματισμού δεν εξασφαλίζει τη γενική συναίνεση, αλλά υποστηρίζεται και

---

5. Για τα προβλήματα με τα οποία ασχολείται η φιλοσοφία της ιστορίας βλ. W. H. Walsh, An Introduction to Philosophy of History, London 1967 (1951), σσ. 26-29. Στα ζητήματα αυτά καθώς και στην αναλυτική εκθεση των απόψεων όλων των φιλοσόφων μέχρι την εποχή του αναφέρεται και ο R. Flint στο δίτομο έργο, The Philosophy of History in Europe, Edimburg and London 1874. Στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. το βιβλίο του Θεόφιλου Βεΐκου, Θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας, Αθήνα 1987 σ. 219.

6. Την ιστορία ως σκεψη και αναβίωση των γεγονότων την εξετάζει ο R. Collingood στο έργο The Idea of History, Oxford 1970 (1946), σσ. 1-3, 10 και 205-206. Γενικά για τη φιλοσοφία της ιστορίας βλ. και Α. Μπαγιόνας, Η θεωρία της ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre, Θεσ/νίκη 1976, σσ. 89-90.

7. Βλ. Eric Hobsbawm, Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας, μτφρ. Αλ. Πολίτης, Αθήνα 1981, σ. 20.

αμφισβητείται ταυτόχρονα από τις αντιτιθέμενες κοινωνικές δυνάμεις, είναι εντελώς απαραίτητο να εντοπισθούν ποιοί παράγοντες είναι σχετικοί και σε ποιά έκταση επιδρούν στη διαδικασία διαμόρφωσης των κοινωνικών δομών,⁸ έτσι ώστε να ερμηνευθούν μέσα από αυτούς οι διαδοχικοί τύποι των κοινωνικών σχηματισμών.

Η εξέταση του όλου ζητήματος αποβλέπει στον καθορισμό και την αξιολόγηση των γενικών αιτίων των ιστορικών φαινομένων, θεωρώντας ότι τα γενικά αίτια αποτελούν το σύνολο των αναγκών και επαρκών όρων, χωρίς τους οποίους τα φαινόμενα δεν μπορούν να υπάρξουν. Από την άποψη αυτή οι "ιστορικοί παράγοντες"⁹ δεν είναι μόνο οι συντελεστές, οι οποίοι συντείνουν στον καθορισμό ενός αποτελέσματος ή ενός ιστορικού γεγονότος¹⁰, αλλά και οι κινητήριες δυνάμεις που καθορίζουν το ιστορικό γίνεσθαι.

Η ερμηνευτική αυτή θέση είναι εύλογο να γίνεται, καταρχήν, αποδεκτή ως θέση αρχής. - Η διαφωνία όμως προβάλλει και δημιουργεί το πρόβλημα από τη στιγμή που πρέπει να εκτιμηθεί η βαρύτητα και το μέγεθος της παρέμβασης του κάθε παράγοντα¹¹ στην ιστορία.

8. Βλ. Alan Brown, Modern Political Philosophy, Penguin Books 1986, σ. 11.

9. Η θέση την οποία υποστηρίζει ο Walsh ότι το ζήτημα των παραγόντων πρέπει να ενταχθεί στην ιστορία και όχι στη φιλοσοφία είναι αδύναμη, γιατί περιορίζει τη φιλοσοφία της ιστορίας μόνο στην "Κριτική" πλευρά της (βλ. σχετικά ό.π., σσ. 42-43).

10. Βλ. Andre Lalande, Vocabulaire technique et critique de la Philosophie, Paris 1968 (1926), σ. 332 στο λήμμα "Facteur".

11. Το ζήτημα αυτό, όπως αναλύθηκε από τους επιστήμονες στις χώρες του "υπαρκτού σοσιαλισμού" καταλήγει σε μία τυποποιημένη και "αγγραία" ερμηνεία. Βλ. ενδεικτικά Ρόζενταλ-Γιουντίν, Φιλοσοφικό Λεξικό, Αθήνα 1976, σ. 81 στο λήμμα "θεωρία των παραγόντων (ή συντελεστών)", καθώς και Α.Φ. Ίλιτσεφ - Π.Η. Φεντοσέγιεφ, Φιλοσοφικό Εγκυκλοπαιδικό λεξικό, τ. 4, Αθήνα 1986, σσ. 233-234 στο λήμμα "παραγόντων θεωρία".

Η πεμπτούσια του προβλήματος των αιτιών, οι οποίες καθορίζουν την πορεία του ανθρώπου και τη μορφή της κοινωνίας του, παρουσιάζεται ιστορικά ως εξής: η απαίτηση για μία ιστορική σύνθεση, μέσα από την οποία να διαγράφεται η συνολική ιστορική πορεία, έχει ως αφετηρία την κατασκευή μιας λογικής εξήγησης για την ανάπτυξη του πολιτισμού. Αυτό σημαίνει ότι η φιλοσοφία της ιστορίας επιχειρεί να εξηγήσει τα ανθρώπινα συμβάντα με επιστροφή στις αρχές της ιστορικής αιτιότητας. Η προσπάθεια όμως ή το εγχείρημα αυτό χαρακτηρίζεται, κατά κανόνα, από την ανεπαρκή γνώση των γεγονότων και καταγράφεται ως μία εξήγηση a priori, επειδή έχει ως αφετηρία της μία γενική φιλοσοφική θεωρία για την εξήγηση και δεν στηρίζεται στην πραγματική ύλη της ιστορίας.

Επιβοηθητική σε μία τέτοια προβληματική είναι η προσέγγιση και η ερμηνεία των αιτιών της ιστορίας, των ιστορικών, δηλαδή, παραγόντων, από τους Hegel και Marx. Οι θέσεις τους¹² συνιστούν κλασικό παράδειγμα διαφορετικής (αντίστροφης) θεμελίωσης και ταυτόχρονα επεξηγούν και τις θέσεις των Ελλήνων σοσιαλιστών, γιατί οι περισσότεροι από αυτούς αντλούν ή επηρεάζονται από τη μαρξιστική προβληματική, η οποία πηγάζει και ταυτόχρονα αρνείται εκείνη του Hegel.

Ο Hegel με τη διαλεκτική του επιχειρεί να προσδιορίσει την ουσία των επί μέρους φαινομένων από τη σημασία που έχουν για την αυτοανέλιξη του πνεύματος, γι' αυτό και η φιλοσοφία πρέπει να κατανοήσει τον κόσμο ως εξέλιξη των καθορισμών του πνεύματος, το οποίο ωθεί προς τη συνείδηση της ελευθερίας και την πραγμάτωσή

---

12. Μία αντίστοιχη αναφορά και στα άλλα ρεύματα που επηρεάζουν τις αντιλήψεις των Ελλήνων σοσιαλιστών για τους ιστορικούς παράγοντες δεν αποφεύγεται αυθαίρετα, αλλά δεν επιχειρείται γιατί αδυνατεί να υπακούσει σε μία συστηματική έκθεση που να βρίσκει συνεχή και συνεπή τεκμηρίωση.

της.¹³ Η ιστορική πολυμάθεια που αναγνωρίζεται στον Hegel δεν τον προφυλάσσει ωστόσο και από την αυθαιρεσία της συνθετικής οκέψης. Το πραγματικό δεν εκτίθεται, όπως προσφέρεται στην εμπειρία, αλλά όπως πρέπει να είναι στη διαλεκτική κίνηση.¹⁴ Έτσι η θεωρία εν γένει δεν είναι το συνθετικό αποτέλεσμα των δεδομένων της εμπειρίας, αλλά αποκτά προεμπειρική (a priori) υπόσταση. Το πνεύμα είναι το πλαίσιο ζωής που προϋπάρχει, αποτελεί το υπόβαθρο για την πνευματική διαμόρφωση των ανθρώπων, δεν οφείλει το σχηματισμό του στη δράση τους και αποβαίνει τελικά ο καθοριστικός παράγοντας που ρυθμίζει την ύπαρξή τους. Ο Marx ακολουθεί τον Hegel στο ζήτημα της οργανικής σχέσης των διαφόρων όψεων της κοινωνικής ζωής, αλλά η ερμηνεία που δίνει στη σχέση αυτή απορρίπτει το απαραίτητο και καθοριστικό του απόλυτου ή αντικειμενικού πνεύματος. Αναλύοντας τα εμπειρικά δεδομένα προβαίνει στη διαπίστωση ότι μία όψη της κοινωνικής ζωής, ο τρόπος παραγωγής, είναι η καθοριστική, στην οποία αντικαθρεφτίζονται όλες οι άλλες και η οποία σε τελευταία ανάλυση μπορεί να τις ερμηνεύσει. Ο Marx απάλλαξε, βέβαια, τη διαλεκτική του Hegel από το μεταφυσικό της περιεχόμενο,¹⁵ θέτοντας στη θέση του πνεύματος την παραγωγή της υλικής ζωής των ανθρώπων, αλλά το ερμηνευτικό μέλλον της αρχής αυτής κάθε άλλο παρά ευόλινο προοιωνίζονταν τον εαυτό του. Η αντίληψη του Marx για την καθοριστικότητα του οικονομικού

---

13. G. Wilh. F. Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte (1840), Samtliche Werke, τ.11, Stuttgart-Bad, 1971, σσ. 43-46, 87-88 και 91-92.

14. Βλ. W. Windelband - H. Heimsoeth, Εγχειρίδιο Ιστορίας της φιλοσοφίας, τ.Γ, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα 1985, σσ. 112-114.

15. K. Marx, Das Kapital, τ. I (1867), MEW, τ. 23, σσ. 27-28.

παράγοντα κατάντησε στους συνεχιστές του ένα αλύγιστο δόγμα που αδικεί, ασφαλώς, και ως ένα βαθμό εκποιεί τη θέση του στο συγκεκριμένο ζήτημα. Είναι όμως η αντίληψη που κατοχυρώθηκε ως αυθεντικά μαρξική σε όλη τη διάρκεια της Β' Διεθνούς και αναγει την αρχή της στην κωδικοποίηση¹⁶ της θεωρίας του από τους Engels, Karl Kautsky και Γεώργιο Πλεχάνοφ. Από κει και πέρα ήταν εύκολο όλα τα ζητήματα να ανάγονται απευθείας στον οικονομικό παράγοντα και έτσι να αναιρείται και να διαστρεβλώνεται η ίδια η πολυμορφία της ζωής.

Από μεθοδολογική άποψη, η διαδικασία που, κατά τον Patrick Gardiner,¹⁷ ακολουθεί ο Μαρξ δεν είναι η συγκέντρωση των γεγονότων και η a posteriori σύνδεσή τους με τις αιτίες, αλλά το ξεκίνημα από μία αρχική αιτία και η χρησιμοποίηση, στη συνέχεια, των συμβάντων για την επιβεβαίωσή της. Αντίθετα, ο William Dray¹⁸ υποστηρίζει ότι η αρχική αιτία, ο καθοριστικός νόμος, προαπαιτεί τη γνώση των ιδιαίτερων περιπτώσεων, γιατί οι επί μέρους αιτιώδεις συνδέσεις προηγούνται της διαμόρφωσης του καθοριστικού νόμου. Η μέθοδος όμως του Μαρξ προσεγγίζεται καλύτερα μέσα από την ανάλυση του Jerzy Topolski,¹⁹ ο οποίος τονίζει ότι αυτή υπερβαίνει

---

16. Βλ. σχετ. Π. Νούτσος, Προβλήματα ερμηνείας της σκέψης του Μαρξ", τ. ΙΕ', Ιωάννινα 1986, σσ. 9-12.

17. P. Gardiner, The Nature of Historical Explanation, Oxford, repr. 1978 (1961), σ. 79.

18. W. Dray, Laws and Explanation in History, Oxford, repr. 1979 (1957), σ. 106.

19. J. Topolski, Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας (1972-1974 και 1978), μτφρ. Μαρία-Γιώργος Μαραγκός, Αθήνα 1983, σσ. 11 και 117-120. Για την έννοια του νόμου στο μαρξισμό βλ. Roy Enfield, "Marx and Historical Laws", π. History and Theory, τ. 15 (1976), σσ. 267-277, στον συλλογικό τόμο, Marxism and Law, εκδ. John Wiley & Sons, New York 1982 τα άρθρα του Steve Redhead, "Marxism Theory, the Rule of Law and Socialism", σσ. 341-342, του Bonaventura de Susa Santos, "Popular Justice, Dual Power and Socialism Strategy", σσ. 365-366, και του E.P. Thompson "The Rule

το παρατηρήσιμο επίπεδο και καταδύεται σε ένα βαθύτερο, ενώ ταυτόχρονα υπόκειται και στη διαδικασία επαλήθευσης μέσα από τη συγκεκριμενοποίηση. Κατά τη διαδικασία αυτή απομονώνονται, σύμφωνα με την ανάλυση του Topolski, οι δευτερεύοντες παράγοντες οι οποίοι παραμορφώνουν τη δράση των κύριων και την εκδήλωση των βασικών σχέσεων της κανονικότητας. Το αντικείμενο μένει πάντα πραγματικό, αλλά η παρατήρησή του γίνεται κάτω από τυπικές και κανονικές συνθήκες. Η μέθοδος αυτή λαμβάνει, ασφαλώς, πάντοτε υπόψη ότι η κοινωνία αποτελεί ένα αναπτυσσόμενο σύνολο και ότι η διαδικασία πρέπει να περιγράφεται στο σύνολό της.

Η μεταφορά "βάση-εποικοδόμημα", που ήταν μόνο ένα σχήμα που χρησιμοποίησε ο Marx στον Πρόλογο,²⁰ κατακυρώθηκε ως το μοναδικό ερμηνευτικό μοντέλο της ιστορίας, ως σχέση απόλυτης κυριαρχίας της "βάσης", και εξάρτησης του "εποικοδομήματος" από αυτήν. Πέρασε μέσα από "τα ταξικά συμφέροντα και την πάλη των τάξεων" και δημιούργησε την πίστη στην ιστορική αναγκαιότητα η οποία φτάνει μέχρι τη μηχανιστική αιτιοκρατία που δεν αφήνει καμιά άλλη εναλλακτική λύση στην ιστορία.²¹ Η πεποίθηση ότι ο οικονομικός παράγοντας είναι καθοριστικός εξάρτησε απ' αυτόν φαινόμενα που μέχρι τότε δεν συνδέονται και πολύ με οικονομικά θέματα. Η αλληλεπίδραση αναγνωρίζεται στα στοιχεία της οικονομικής βάσης (παραγωγικές δυνάμεις, παραγωγικές σχέσεις, τρόποι παραγωγής και ανταλλαγής, ταξική

---

of Law", σσ. 131-134. Βλ. ακόμη και τις θέσεις του Yvon Quiniou, στο "Le materialisme en Histoire" στην έκδοση A. Quoi sert "Le Capital"?, π. Raison Present, αρ. 70, (1984), σ. 121.

20. Βλ. K. Marx, Kritik der Politischen Ökonomie (1859), MEW, τ. 13, σσ. 8-9 και Fr. Engels, Anti-Dühring (1878), MEW, τ. 20, σσ. 248-249.

21. Βλ. Eric Hobsbawm, ό.π., σσ. 13-15.

δομή)²² και οι οικονομικοί θεσμοί, οι σχέσεις ιδιοκτησίας και η δομή των τάξεων συναρθρώνουν τους κυρίαρχους παράγοντες, ενώ το κράτος, οι θρησκευτικοί και οι εκπαιδευτικοί θεσμοί κτλ. αποτελούν την υπερδομή.²³ Οι ιδέες ανταποκρίνονται στις υλικές συνθήκες, οι αλλαγές των οποίων δημιουργούν νέες κοινωνικές σχέσεις που με τη σειρά τους αναδιαμορφώνουν την κοινωνική συνείδηση. Οι ιδέες όμως, όπως και η ιδεολογία, δεν αυτονομούνται, αλλά καθορίζονται από την τεχνική, το περιβάλλον, τις οικονομικές και τις ταξικές σχέσεις.²⁴ Το κράτος, το δίκαιο, η ηθική, η επιστήμη, η τέχνη και η θρησκεία είναι μόνο ειδικοί τρόποι (μορφές) και υπακούουν στο γενικό νόμο της οικονομικής αντίληψης.²⁵ Έτσι παραμερίζεται η μαρξική θέση, ότι οι άνθρωποι είναι δημιουργήματα της πράξης τους και ότι αλλάζοντας μέσω της εργασίας τους το περιβάλλον αλλάζουν και οι ίδιοι, θέση που ενδυναμώνει την παρουσία και το ρόλο του υποκειμένου στην ιστορία.

Ο κίνδυνος για μία σχηματική και αποστεωμένη απομολίωση της αντίληψης του Marx για τον καθοριστικό και τους άλλους παράγοντες, που προδιαγράφονταν, εντοπίσθηκε ενωρίς από τον Engels. Η αποσόβησή του συνεπάγονταν τον περιορισμό της αποκλειστικότητας του οικονομικού παράγοντα και καθιστούσε απαραίτητη την αναβαθμισμένη αναφορά και στους άλλους παράγοντες, όπως στη γεωγραφική βάση, στις τάξεις, στο κράτος, στις

22. Βλ. D. Ross Gandy, Marx and History, University of Texas Press, 1979, σ. 131.

23. Στο ίδιο, σ. 132.

24. 'Ο.π., σ. 156.

25. Ο Barth, για παράδειγμα, χαρακτηρίζει τη μέθοδο του Marx "οικονομική" αντίληψη, γιατί ο Marx περιορίζει το υλιστικό στοιχείο μόνο στο τεχνικοοικονομικό (βλ. Historisches Wörterbuch der Philosophie, τ. 3, Basel-Stuttgart, στο λήμμα "Geschichtsauffassung, Materialistische", σσ. 409 και 411.

μορφές του δικαίου και στα πολιτεύματα, στο ρόλο των προσωπικοτήτων, στις φιλοσοφικές, νομικές και πολιτικές θεωρίες καθώς και στις θρησκευτικές πεποιθήσεις, στη λογοτεχνική και καλλιτεχνική ανάπτυξη κ.ά.²⁶

Η συζήτηση του προβλήματος των ιστορικών παραγόντων συνεχίζεται και απασχολεί έντονα και τους θεωρητικούς της Β' Διεθνούς Antonio Labriola, Πλεχάνοφ και Kautsky, οι οποίοι φαίνεται να επηρεάζουν την ελληνική σοσιαλιστική σκέψη. Σ' αυτούς όμως το πρόβλημα συνδέεται και παραπέμπει στην αναζήτηση της καταγωγής και της χρήσης του όρου "ιστορικοί παράγοντες", η ικανοποίηση της οποίας μας επαναφέρει στον Engels. Καταρχήν πρέπει να πούμε ότι ο όρος αυτός παρουσιάζει αντίστοιχα προβλήματα με εκείνα του όρου "ιστορικός υλισμός",²⁷ γιατί και στις δύο περιπτώσεις, ενώ έχει περιγραφεί το περιεχόμενό της, δεν γίνεται ακριβής

---

26. Fr. Engels, An J. Bloch (21/22-9-1890), MEW, τ. 37, σ. 463, An C. Schmidt (27-10-1890), MEW, τ. 37, σ. 489, An N.F. Danielson (18-6-1892), MEW, τ. 38, σ. 365 και An W. Borgius (25-1-1894), MEW, τ. 39, σσ. 205-207.

27. Ο Marx δεν χρησιμοποίησε τους όρους "ιστορικός υλισμός" και "υλιστική αντίληψη της ιστορίας", αλλά τους όρους "υλική ζωή", "υλικές συνθήκες της ζωής", "υλικές παραγωγικές δυνάμεις", "τρόποι παραγωγής της υλικής ζωής", "υλικός μετασχηματισμός των οικονομικών συνθηκών της παραγωγής" κ.ά. (βλ. T.B. Bottomore - M. Rubel, Karl Marx selected Writings in Sociology and social Philosophy, Penguin Books 1963, repr. 1986 (1956), σ. 36. Η χρήση των όρων "ιστορικός υλισμός" και "υλιστική αντίληψη της ιστορίας" γίνεται πρώτη φορά από τον Engels (βλ. για τον πρώτο στο ίδιο σ. 36, σημ. 1 και για τον δεύτερο Π. Νούτσος, ο.π., σ. 15). Το πρόβλημα πάντως είναι αν χρησιμοποιείται ο ίδιος όρος ή αλλάζει και αν ο ίδιος όρος έχει την ίδια σημασία ως το τέλος. Για παράδειγμα, οι Marx και Engels χρησιμοποιούν χωρίς διάκριση άλλοτε τον όρο "Produktionskräfte" και άλλοτε τον όρο "Produktivkräfte" για να δηλώσουν το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο, δημιουργώντας έτσι ένα ζήτημα ορολογίας. (βλ. σχετικά Andreas von Weiss, Die Diskussion über den Historischen Materialismus, in der Deutschen Sozialdemokratie 1891-1918, Wiesbaden 1965, σσ. 20-22.

χρήση τους. Ειδικότερα τον όρο "ιστορικός παράγοντας" τον προσεγγίζει για πρώτη φορά ο Engels²⁸ χωρίς όμως να ακριβολογεί με το "Historischen Faktoren", αλλά θέτοντας στη θέση του το "Historisches Moment". Συγκεκριμένα σε επιστολή του προς τον Mehring παρατηρεί ότι: "...ένα ιστορικό σημείο [στιγμή, κατάσταση] μόλις γεννηθεί από άλλα σε τελευταία ανάλυση οικονομικά αίτια, αντιδρά κι αυτό και μπορεί να αντιδράσει στο περιβάλλον του, ακόμη και στα ίδια τα αίτια του". Αλλά και νωρίτερα ο Engels, το 1884, θέλοντας να προφυλάξει τους μαρξιστές από τη μονομέρεια της παραδοχής ενός μοναδικού παράγοντα στην εξέλιξη των κοινωνιών, περιγράφει επακριβώς το περιεχόμενό του, όταν επιχειρεί να οριοθετήσει τον καθοριστικό παράγοντα, τονίζοντας ότι "σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, αποφασιστικός παράγοντας στην Ιστορία είναι σε τελευταία ανάλυση η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής".²⁹ Η ορολογία που χρησιμοποιεί ο Engels για να περιγράψει τον καθοριστικό παράγοντα εμπλουτίζεται και με όρους όπως "τελική αιτία" και "κινητήρια δύναμη".³⁰

Με τον ίδιο τρόπο περιγράφεται αρχικά ο όρος και από τον Labriola. Η ανάγκη της αφηγηματικής αναπαράστασης οδηγεί, κατά την άποψή του, σε αφαιρέσεις και γενικεύσεις που έχουν την αφετηρία τους στη "μισοθεωρία των λεγόμενων παραγόντων".³¹ Η θεωρία αυτή ως ένα σύστημα αντιλήψεων που δεν αναγνωρίζει καθοριστικό παράγοντα, αλλά μόνον αλληλεπίδραση

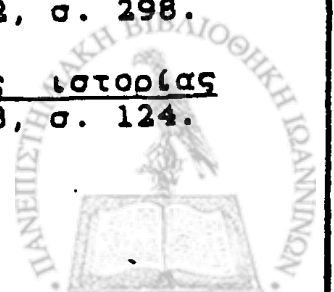
---

28. Fr. Engels, An Fr. Mehring (14-7-1893), MEW, τ. 39, σ. 98.

29. Fr. Engels, Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats (1884), MEW, τ. 21, σ. 27.

30. Fr. Engels, Einleitung zur englischen Ausgabe der Entwicklung des Socialisms (1892), MEW, τ. 22, σ. 298.

31. A. Labriola, Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας (1895-1896), μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπα, Αθήνα 1978, σ. 124.

παραγόντων, που ο καθένας τους πλεονεκτεί κατά περίπτωση ή κατά εποχή, πρέπει να διακριθεί καθαρά από την έννοια του ιστορικού παράγοντα ως αιτίας της ιστορίας, όπως την αντιλαμβάνονται οι σοσιαλιστές. Με τις αφαιρέσεις που γίνονται στο σώμα της ιστορίας οι διάφορες πλευρές ενός συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου αποσπώνται από το χαρακτήρα τους ως απλών πλευρών του συνόλου και γενικευμένες οδηγούν "στη θεωρία των λεγόμενων παραγόντων".³² Στο ίδιο έργο όμως και στη σελίδα 130 χρησιμοποιεί τον όρο αυτολεξεί τονίζοντας ότι "τελικά οι ιστορικοί παράγοντες³³, που διατρέχουν το νου και τα γραφτά τόσων, δείχνουν κάτι που είναι πολύ λιγότερο από την αλήθεια, αλλά που είναι πολύ περισσότερο από το απλό λάθος". Η αποφυγή της ολοκληρωτικής απόρριψης της θεωρίας των παραγόντων από τον Labriola δεν οφείλεται στην ενμέρει αποδοχή της, αλλά σε τεχνικούς λόγους, επειδή οι παράγοντες χρησιμοποιούνται μέσα στο συγκεκριμένο θέαμα, που παρουσιάζουν τα ανθρώπινα πράγματα, ως κατηγορίες ή δείκτες στον αναπόφευκτο καταμερισμό της εργασίας μέσα από τον οποίο επιτεύχθηκε η θεωρητική επεξεργασία της ιστορικοκοινωνικής ύλης.

Η "θεωρία των παραγόντων" απορρίπτεται καταρχήν από τον Πλεχάνοφ, ο οποίος προβάλλει τη μονιστική αντίληψη για την καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα. Η καθοριστικότητα αυτή τονίζεται και στην εκτεταμένη ανάλυσή του για το ρόλο των παραγόντων στο άρθρο που φέρει τον τίτλο "Για τον οικονομικό παράγοντα".³⁴ Η απόρριψη της θεωρίας των παραγόντων τον οδηγεί και στην επιφυλακτική χρήση του όρου

---

32. Στο ίδιο, σσ. 125-126.

33. Η υπογράμμιση δική μας.

34. Βλ. [On the "Economic Factor"], (1897-1898), Selected Philosophical Works, τ. II, Moscow 1976, σσ. 251-252.

"παράγων"³⁵, ο οποίος τίθεται μέσα σε εισαγωγικά. Η τελική απόφασή του για τη θεωρία αυτή είναι ότι δεν αντέχει σε καμία κριτική και ότι ο ρόλος της στην ιστορία της ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών παραλληλίζεται με το ρόλο που έπαιξαν οι ιδιαίτερες φυσικές δυνάμεις στις φυσικές επιστήμες και ότι τώρα έχει αντικατασταθεί από τη "συνθετική θεωρία της κοινωνικής ζωής".³⁶ Η αποδοχή της καθοριστικότητας του οικονομικού παράγοντα από τον Πλεχάνοφ δεν μηδενίζει το ρόλο και τη σημασία των υπολοίπων, αλλά κατανοεί τη λειτουργία τους ως μία συνεχή αλληλεπίδραση.³⁷

Στα μεταγενέστερα κείμενά του εγκαταλείπει τον απλό όρο "παράγοντες" και χρησιμοποιεί τον σύνθετο όρο "ιστορικό-κοινωνικοί παράγοντες", εντάσσοντας έτσι στην ίδια πορεία την ιστορία και την κοινωνία. Η ολοκληρωμένη θέση του Πλεχάνοφ για τους ιστορικούς παράγοντες δίνεται επιγραμματικά στο παρακάτω απόσπασμα, στο οποίο τονίζει: "Ύστερα από αυτά ελπίζουμε ότι έγινε κατανοητό τί σημαίνει ιστορικοκοινωνικοί παράγοντες..."³⁸ Ο ιστορικοκοινωνικός παράγων είναι μία αφαίρεση. Χάρη στην αφαίρεση οι διάφορες ώψεις της κοινωνικής πολυπλοκότητας μας παρουσιάζονται σαν ισάριθμες ξεχωριστές "κατηγορίες", ενώ οι διάφορες εκδηλώσεις και εκφράσεις της δραστηριότητας του κοινωνικού ανθρώπου - οι ηθικοί κανόνες, το δίκαιο, οι οικονομικές μορφές κλπ. - μέσα στο πνεύμα μας μεταμορφώνονται σε ιδιαίτερες δυνάμεις που δίνουν την

35. Βλ. το άρθρο του "A few Words in Defense of Economic Materialism, (1896), ό.π., τ. II, σ. 198.

36. G. Plekhanov, On the materialist Understanding of History (1897), ό.π., τ. II, σσ. 227-228.

37. Στο ίδιο, σσ. 226-227.

38. Η υπογράμμιση δική μας.

εντύπωση ότι προκαλούν και καθορίζουν αυτή τη δραστηριότητα και είναι οι τελικές αιτίες της".³⁹

Οι επιφυλάξεις των Labriola και Πλεχάνοφ σχετικά με τη χρήση του όρου "παράγοντες" δεν απασχολούν τον Kautsky, ο οποίος ενδιαφέρεται κυρίως για τη λειτουργία τους, που την αντιλαμβάνεται ως μία αιτιώδη σχέση και την περιγράφει ως εξής: "Ο καθένας από τους παράγοντες αυτούς δημιουργεί με φυσική αναγκαιότητα τον άλλο· ο καθένας από αυτούς γίνεται αναγκαία η αιτία μεταβολών, οι οποίες εγκλείουν πάλι μέσα τους νέες μεταβολές".⁴⁰ Η βαρύτητα που δίνει ο Kautsky στη λειτουργία των παραγόντων δεν μειώνει το ενδιαφέρον του για το περιεχόμενο και την ιεράρχησή τους. Η πρωτοκαθεδρία ανήκει στην οικονομική βάση και μέσα από την έρευνα των οικονομικών προϋποθέσεων και των ιστορικών αιτιοτήτων μπορούμε να συλλάβουμε όχι μόνο τον άνθρωπο στο σύνολο των εκδηλώσεών του, αλλά και την ιστορική ιδιαιτερότητα και να διαπιστώσουμε ανασκοπώντας τη διαδρομή της ανθρωπότητας την εξάρτηση της ηθικότητας⁴¹ από τις παραπάνω προϋποθέσεις.

Το πρόβλημα των παραγόντων επανέρχεται επιτακτικά με τον Bernstein, ο οποίος ταυτίζει το ερώτημα για την υλιστική αντίληψη με το ερώτημα για την ιστορική αναγκαιότητα και τις αιτίες της. Η μεταφορά του φιλοσοφικού υλισμού στην ιστορική εξήγηση μεταφράζεται από αυτόν σε εκ των προτέρων ισχυρισμό της αναγκαιότητας όλων των γεγονότων, καθώς και της εξέλιξης.⁴² Το ερώτημα για τον υλιστή είναι με ποιο

---

39. G. Plekhanov, ό.π., σ. 226. Περίληψη των απόψεων του Πλεχάνοφ για τους ιστορικούς παράγοντες βλ. και στο Dictionnaire Critique du Marxisme των G. Labica και Ger. Bensussan, Paris 1985 (1982), σσ. 563-564.

40. K. Kautsky, Ethik und materialistische Geschichtsauffassung, Berlin und Stuttgart 1922 (1906) σ. 84.

41. Βλ. σχετ. Andreas von Weiss, ό.π., σσ. 118-119.

τρόπο καθορίζει η αναγκαιότητα την ανθρώπινη ιστορία, ποιός δυναμικός παράγοντας έχει τον πρώτο λόγο, ποιές είναι οι σχέσεις μεταξύ των διαφόρων παραγόντων, ποιο ρόλο δηλαδή παίζει η φύση και η οικονομία, η δικαιοσύνη και οι ιδέες στην ιστορία.⁴²

Προβάλλοντας υπέρμετρα τους περιορισμούς που έθεσε ο Engels, ως προς την καθοριστικότητα των σχέσεων παραγωγής στα τελευταία του κείμενα, ο Bernstein αναφέρεται στους παράγοντες της "υπερδομής" και στην επίδραση που ασκούν στους ιστορικούς αγώνες τονίζοντας ότι σε πολλές περιπτώσεις καθορίζουν τη μορφή τους.⁴³ Οι παράγοντες αυτοί οφείλουν την εξέλιξη τους στην αντίστοιχη οικονομική, όλοι όμως επιδρούν μεταξύ τους και στην οικονομική βάση, όπως είχε σημειώσει, ήδη, ο Engels.⁴⁴

Κατά τον Bernstein, όποιος εφαρμόζει την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, οφείλει να την εφαρμόζει στην "εξελιγμένη" της μορφή και όχι στην αρχική, και να παίρνει υπόψη του, μαζί με την επίδραση των δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, και την ιδέα του δικαίου και της ηθικής, τις παραδόσεις κάθε εποχής, τις επιδράσεις της φύσης -στην οποία ανήκει και η φύση του ίδιου του ανθρώπου-, την πνευματική του ιδιαιτερότητα⁴⁵ κτλ. Η βαρύνουσα σημασία που αποκτά ο οικονομικός παράγοντας στην εποχή του δεν οφείλεται, κατά τον Bernstein, στην ισχυρότερη επίδραση που ασκεί, αλλά στο γεγονός ότι τώρα προβάλλει ελεύθερος, ενώ παλιότερα ήταν καλυμμένος

---

42. E. Bernstein, Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie (1899), Rowohlt Hamburg 1969, σ. 32.

43. Στο ίδιο, σσ. 32-33.

44. 'Ο.π., σσ. 34-35.

45. 'Ο.π., σ. 35.

46. 'Ο.π., σ. 35.

κάτω από τις σχέσεις εξουσίας και ιδεολογιών.⁴⁷ Η οικονομία δεν αποτελεί, για τον Bernstein, τον μοναδικό παράγοντα στην πορεία της ιστορίας, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι παύει να είναι και η καθοριστική της δύναμη.⁴⁸

Η παρακολούθηση της μαρξιστικής προσέγγισης του προβλήματος των ιστορικών παραγόντων μετά τη Β' Διεθνή⁴⁹ δεν θα μας απασχολήσει εδώ, γιατί υπερβαίνει τα χρονικά όρια της δράσης των Ελλήνων σοσιαλιστών⁵⁰ που έθεσε η διατριβή αυτή. Σε κύριες γραμμές οι σοσιαλιστές που εξετάζουμε ακολουθούν τις μαρξιστικές θέσεις για τη λειτουργία των ιστορικών παραγόντων, ως βασικών αιτιών των ιστορικών φαινομένων, και τονίζουν ιδιαίτερα το ρόλο του οικονομικού παράγοντα. Η περιγραφή όμως του περιεχόμενου των παραγόντων δεν συνοδεύεται και από μία ακριβολογία στη χρήση του όρου. Μερικοί μάλιστα (ο Σταύρος Καλλέργης, ο Μαρίνος Αντύπας και ο Σπύρος Θεοδωρόπουλος) αναφέρονται στα ιστορικά φαινόμενα χωρίς καν να κατονομάζουν τις αιτίες τους με παραπλήσιους όρους. Μόνον ο Σκληρός χρησιμοποιεί τον όρο "ιστορικός παράγων"⁵¹ αλλά κι αυτός όχι ως γενικό όρο που περιλαμβάνει όλους τους επί μέρους, αλλά ως ειδικό, ως ένα συγκεκριμένο παράγοντα. Αντί γι' αυτόν χρησιμοποιείται μία σειρά από όρους οι οποίοι περιγράφουν το περιεχόμενο του όρου "ιστορικοί

---

47. Ό.π., σ. 38.

48. Ό.π., σ. 41.

49. Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις που διατυπώνουν ο Μπουχάριν και ο Gramsci (βλ. G. Labica - G. Bensussan, ό.π., σ. 564).

50. Για τα κριτήρια του χαρακτηρισμού αυτού βλ. παρακάτω, σσ. 53-55.

51. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, σ. 178 και 211-212. (Με τον όρο αυτό εννοεί, όπως λέει ο ίδιος, τους "ιστορικούς λόγους" (βλ. στο ίδιο, σ. 211)).

παράγοντες" ή αναφέρονται ιδιαίτερα στους επί μέρους. Ο Δρακούλης κάνει χρήση των όρων "ιστορικά κίνητρα"⁵² και "οικονομική βάση",⁵³ ενώ ο Σκληρός χρησιμοποιεί και τους όρους "οικονομικοί λόγοι",⁵⁴ "κίνητήριοι μοχλός της ιστορίας"⁵⁵ "κεντρική αιτία",⁵⁶ "φυλετικός",⁵⁷ "κοινωνιολογικός",⁵⁸ "γεωγραφικός",⁵⁹ και "γεωλογικός παράγων"⁶⁰ καθώς και "αλληλεπίδραση παραγόντων".⁶¹ Η αναφορά στους "παράγοντες" είναι πολύ περιορισμένη στους υπόλοιπους σοσιαλιστές που εξετάζουμε, με εξαίρεση τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Έτσι γίνεται χρήση των όρων "εξελικτικός παράγοντας"⁶² "διάφοροι παράγοντες"⁶³ και "οικονομικά αίτια"⁶⁴ από

52. Πλ. Δρακούλης, "Το νέον κοινωνικόν καθεστώς", π. Έρευνα, τ. Ζ. (1914), σ. 234 (226-234).

53. Πλ. Δρακούλης, "Το εγχειρίδιον του εργαίου", Αθήναι 1983, σ. 58.

54. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα (1907), Έργα 1977, σ. 88. και "Εισαγωγή εις το "κοινωνικό μας ζήτημα", π. Νέα Ζωή, περ. Δ', τ. ΙΖ, τχ. 3-4, σ. 347.

55. Γ. Σκληρός, στο ίδιο, σ. 347 και Έργα, σ. 450.

56. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 120.

57. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, σσ. 178 και 199.

58. Στο ίδιο.

59. Ό.π., σσ. 178 και 182.

60. Ό.π., σ. 178.

61. Ό.π., σ. 182.

62. Κ. Χατζόπουλος, "Μία κρίση για τον πόλεμο" π. Γράμματα, τ. Β (1914), σ. 499.

63. Αλ. Δελμούζος, "Δημοτικισμός και ελληνική παιδεία", π. Επιθεώρησις κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, (Ε.Κ.Π.Ε.), τ. Ι, τχ. Α-Β (Σεπ.-Δεκ. 1916), σ. 196 (188-197).

64. Γ. Γληνός, [περίληψη των απόψεών του], π. Ε.Κ.Π.Ε., τχ. Α-Β, σ. 250.

τους Κωνσταντίνο Χατζόπουλο, Αλέξανδρο Δελμούζο και Δημήτρη Γληνό αντίστοιχα, ενώ ο Νίκος Γιαννιός αναφέρεται στον παράγοντα "ηθικό"⁶⁵ και στους "παράγοντες της εξέλιξης"⁶⁶. Τέλος, ο Παπαναστασίου χρησιμοποιεί τους όρους "οικονομικός προσδιορισμός",⁶⁷ "παράγοντες",⁶⁸ "παράγοντες των οικονομικών φαινομένων",⁶⁹ άλλοι παράγοντες⁷⁰ και "εξωτερικοί παράγοντες"⁷¹.

Η απουσία μιας συστηματικής έκθεσης των ιστορικών παραγόντων, που διαπιστώνεται στους περισσότερους από τους Έλληνες σοσιαλιστές, οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι το πρόβλημα αυτό δεν τους απασχόλησε ως πρόβλημα θεωρητικό που έπρεπε να λυθεί και στο οποίο, ήδη, αναφερθήκαμε. Ο καθένας τονίζει, κατά περίπτωση, κάποιον παράγοντα, αλλά αδυνατεί να φθάσει σε μία σφαιρική σύλληψη του προβλήματος. Ένα στοιχείο που μπορεί να βοηθήσει στην εξήγηση της στάσης τους αυτής είναι και ο παρατηρούμενος αυτοπεριορισμός τους στη μερική μίμηση των πηγών τους, μερική με την έννοια της προβολής μόνον του παράγοντα εκείνου τον οποίο θεωρούν ότι κατέχει την πρώτη θέση. Έτσι, όλοι αναφέρονται στον οικονομικό παράγοντα, ή τουλάχιστον περιγράφουν

---

65. Ν. Γιαννιός, "Ο φυσικός δρόμος προς την αυριανή Ελλάδα", στο συλλογικό τόμο Έρευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής, Αλεξανδρεία 1919, σ. 97 (94-109).

66. Στο ίδιο, σ. 99.

67. Αλ. Παπαναστασίου, [περίληψη των απόψεών του], π.Ε.Κ.Π.Ε., τ. Α, τχ. Α-Β, σ. 251.

68. Στο ίδιο, σ. 252.

69. Αλ. Παπαναστασίου, "Μεθοδολογικά προβλήματα της οικονομικής", π. Επιθεώρησης κοινωνικών και νομικών επιστημών (Ε.Κ.Ν.Ε.), τ. Ι, τχ. 1 (1908), σ. 8.

70. Στο ίδιο, σ. 12.

71. Ό.π., σ. 18.

και δέχονται τη βαρύτητα που έχει το οικονομικό στοιχείο στην εξέλιξη της κοινωνίας, επειδή αυτό κυριαρχεί στις πηγές όλων. Ιδιαίτερη όμως επιμονή για μία συστηματοποίηση των απόψεων πάνω στο γενικό πρόβλημα των παραγόντων παρατηρείται μόνο εκεί, όπως για παράδειγμα στον Σκληρό, όπου και οι πηγές (Πλεχάνοφ) ασχολούνται συστηματικά μ'αυτό. Αλλά και στην τελευταία περίπτωση, στην οποία δεν αμφισβητείται η εγκυρότητα της γνώσης των μαρξικών και μαρξιστικών θέσεων, δεν συναντούμε καμία αναφορά στη "θεωρία των παραγόντων", γιατί ο στόχος του Σκληρού, αλλά και των άλλων σοσιαλιστών, δεν είναι μία καθαρή θεωρητική επεξεργασία που αδιαφορεί για την πρακτική της προοπτική, αλλά μία διαπραγμάτευση που καταλήγει σε συμπεράσματα, τα οποία μπορούν να βρουν πρακτική εφαρμογή, και μάλιστα άμεση.

Γ. ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΚΑΙ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1885-1919).

Η διαμόρφωση των αντιλήψεων των Ελλήνων σοσιαλιστών για τους ιστορικούς παράγοντες συνυφαίνεται στενά με την κοινωνική και πολιτική δραστηριότητά τους. Γι' αυτό είναι απαραίτητη η παρουσίαση των σοσιαλιστικών ομάδων μέσα από τις οποίες καταγράφεται αυτή η δραστηριότητα και διαγράφονται οι προϋποθέσεις διαμόρφωσης των φιλοσοφικών τους θέσεων. Οι ομαδοποιήσεις όμως αυτές, που είναι συγγενικές με αντίστοιχα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά ρεύματα, δεν θα ήταν επαρκώς εξακριβωμένες και σφαιρικά ελεγμένες, αν έλειπε η σύνδεσή τους με τα ευρύτερα ιδεολογικά σχήματα που υπάρχουν και λειτουργούν στην Ελλάδα κατά την εποχή αυτή.

Οι κοινωνικές ομάδες, που είτε συνεχίζουν μία προηγούμενη εμφάνιση είτε συγκροτούνται την περίοδο αυτή στην Ελλάδα, εντάσσονται στο πλαίσιο δύο αλληλοσυγκρουόμενων πολιτικών, οι οποίες επιχειρούν να καθορίσουν το μέλλον και τις προοπτικές της χώρας. Το πρώτο γενικό σχήμα αρχών και ιδεών στηρίζεται, κυρίως, στην αρχαιοελληνική κληρονομιά, εμφανίζεται ως θεματοφύλακας της εθνικής παρακαταθήκης, και επιμένει σε ένα συντηρητικό και προαστικό, κατά το μάλλον ή ήττον, πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης. Αντίθετα, το δεύτερο σχήμα αφουγκράζεται τις νέες κοινωνικές αντιλήψεις, προτείνει την αναμόρφωση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής και στοχεύει στην ανασυγκρότηση της κοινωνίας. Το αντιπαρατιθέμενο αυτό σύστημα των δύο πολιτικών θα μπορούσε να αποδοθεί σχηματικά με τους όρους "συντήρηση" και "εκσυγχρονισμός". Οι εκφραστές του συντηρητικού χώρου ενδιαφέρονται για τη διατήρηση και τη σταθερότητα των υπάρχοντων κοινωνικών και πολιτικών πραγμάτων, γι' αυτό και ανακαλούν σε χρήση ό,τι πέρασε και κρίθηκε ως αξία στο παρελθόν, άσχετα από

τις δυνατότητές του για επιβίωση στις συνθήκες του παρόντος. Από την άλλη πλευρά οι εκπρόσωποι του εκσυγχρονισμού απορρίπτουν κάθε στοιχείο που αδυνατεί να υπηρετήσει το παρόν και προβαίνουν στην υιοθέτηση αρχών και αντιλήψεων οι οποίες ανανεώνουν και εκσυγχρονίζουν την κοινωνική ζωή, και ικανοποιούν ταυτόχρονα τις ανάγκες της κοινωνίας και τις διαθέσεις της πλειοψηφίας του κοινωνικού σώματος.

Με βάση το γενικό αυτό διαχωρισμό, νομίζουμε ότι εύκολα μπορεί κανείς να συνδέσει ή και να εντάξει τη δράση των σοσιαλιστών και τις ομάδες που αυτοί συγκροτούν στον ευρύτερο χώρο του εκσυγχρονισμού. Αλλά πριν αναφερθούμε στις ομάδες αυτές, κρίνουμε απαραίτητο να περιγράψουμε, έστω και γενικά, το σχήμα που δεχθήκαμε ως "συντήρηση" και να ασχοληθούμε διεξοδικότερα με το πεδίο του "εκσυγχρονισμού".

Είναι γεγονός ότι η σύγκρουση των αντιπαρατιθέμενων συστημάτων αρχών και ιδεών στοχεύει κάθε φορά σε κάποιο πρόβλημα, που είναι είτε καθοριστικό για την κοινωνία είτε ώριμο για κάποια λύση. Τέτοιο ακριβώς πρόβλημα συνιστά, για την εποχή που εξετάζουμε, το γλωσσικό ζήτημα. Το ερώτημα που χρήζει απάντησης επικεντρώνεται στον γλωσσικό τύπο που πρέπει να προκριθεί και να ισχύει — αρχαϊκή — καθαρεύουσα δηλαδή ή δημοτική — και η λύση που δίνεται στο πρόβλημα αυτό χαρακτηρίζει, κατά κανόνα, και τη συντηρητικότητα ή την προοδευτικότητα⁷² κάθε σχήματος. Καθαρευουσιάνοι και δημοτικιστές απαρτίζουν τα δύο βασικά και αντιπαρατιθέμενα σχήματα, τα οποία επιμερίζονται, κατά περίπτωση, σε άλλα μικρότερα και εφήμερα.

Τα ιδεολογικά και πνευματικά σχήματα του συντηρητικού κοινωνικού και πολιτικού χώρου, παρά τις

---

72. Για το πρόβλημα που δημιουργείται από τη χρήση της καθαρεύουσας, ή και της υποστήριξης της ακόμη, από ορισμένους σοσιαλιστές βλ. την ερμηνεία που δίνουμε στο κεφάλαιο το σχετικό με τη γλώσσα.

ποικίλες αντιδράσεις που εκδηλώνουν σχετικά με το γλωσσικό πρόβλημα -αντιδράσεις των οποίων το εύρος κυμαίνεται από τη μετριοπάθεια ως την ακρότητα- εμφανίζονται συμπαγή, όπως πολλές φορές και αργότερα είχε την ευκαιρία να δείξει ο κοινωνικός χώρος τον οποίο εκφράζουν. Στόχος των συντηρητικών είναι να δώσουν προοπτική ζωής σε μία τεχνητή γλώσσα, την καθαρεύουσα, και μέσα από αυτή, τουλάχιστον ο σκληρός πυρήνας τους, οραματίζεται μία βαθμιαία επαναχρησιμοποίηση της αρχαίας.⁷³ Μία τέτοια χρήση θα συντελούσε αποτελεσματικά και στην αναβίωση του αρχαιοελληνικού ιδεώδους, μολονότι μέσα στον ίδιο χώρο η φυγή προς το παρελθόν περιορίζεται ενίοτε και αγκαλιάζει μόνο τη βυζαντινή παράδοση. Γεγονός πάντως παραμένει ότι η σταδιακή συντηρητικοποίηση των φαναριωτών που επάνδρωσαν τον κρατικό μηχανισμό, όπως και η επιβολή της απόλυτης μοναρχίας, βοήθησαν καταρχήν προς την κατεύθυνση αυτή. Στη συνέχεια, παρά τους εκσυγχρονισμούς του κοινωνικού συστήματος και παρά τον κοινωνικό και πολιτικό συμβιβασμό που επιτεύχθηκε το 1909 ανάμεσα στα προαστικά στρώματα και την ανερχόμενη αστική τάξη, ο συντηρητικός πολιτικός χώρος μένει σταθερά προσηλωμένος στα προαναφερθέντα παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα, κρατώντας ως αιχμή τις ακρότητες εκείνων των εκπροσώπων του, οι οποίοι βιώνουν τις πλέον αναχρονιστικές αντιλήψεις.

Η περιγραφή του συντηρητικού πλαισίου περιορίζεται σ'αυτή τη σχηματική έκθεση, γιατί μία λεπτομερής παρουσίασή του θα μας απομάκρυνε από το θέμα μας που έχει ως στόχο την εμφάνιση και τη λειτουργία των σοσιαλιστικών σχηματοποιήσεων. Οι τελευταίες όμως καθιστούν αναγκαία την παρουσίαση των εκσυγχρονιστικών ομάδων, που συγκροτούνται στον προοδευτικό κοινωνικό

---

73. Βλ. σχετ. Α. Π. Δελμούζος, Η αντίδραση (ανατύπωση από το "Δελτίο του Εκπαιδ. Ομίλου" τ.7), Αθήνα 1919, σ. 3.

χώρο, γιατί μέσα από αυτές, -όχι, βέβαια, αποκλειστικά, αλλά κυρίως- θα ξεπηδήσουν οι κυριότερες σοσιαλιστικές οργανώσεις.

Ο κοινωνικός χώρος μέσα στον οποίο εκδηλώνεται η υπεράσπιση της δημοτικής και καταγράφεται το ενδιαφέρον για την καθιέρωσή της ως γλώσσας της εκπαίδευσης, δεν αποτελεί χώρο με ενιαία πολιτική και κοινωνική έκφραση. Οι ομάδες που συγκροτούνται μέσα σ' αυτόν συμφωνούν ουσιαστικά μόνο στη λύση που πρέπει να δοθεί στο γλωσσικό πρόβλημα. Η ανυπαρξία άλλων πολιτικών και κοινωνικών προεκτάσεων οφείλεται και υπακούει στους διαφορετικούς δρόμους που ακολουθούν οι κοινωνικοί τους προβληματισμοί για τα άλλα ζητήματα, πέραν του γλωσσικού.

Το σημείο τριβής ανάμεσα στις ομάδες αυτές έγκειται στο ρόλο που αποδίδουν στη φυλή. Οι "εθνικιστές",⁷⁴ για παράδειγμα, θεωρούν τη γλώσσα ως μέσο αφύπνισης της εθνικής συνείδησης και ως δεσμό του κατακερματισμένου ελληνικού χώρου, ενώ απορρίπτουν την ταξική διαρθρώση της ελληνικής κοινωνίας, την οποία δέχονται και υποστηρίζουν οι "σοσιαλιστές".

Οι εκπρόσωποι του αδιάλλακτου δημοτικισμού απειλούν να λειτουργήσουν ανατρεπτικά στην παραδοσιακή χρήση της προγονικής κληρονομίας και να δουν τα αρχαία

-----
74. Παρεμβαίνουν στη συζήτηση του Νουμά για το βιβλίο του Σκληρού, Το κοινωνικόν μας ζήτημα. Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει τους Ι. Δραγούμη, Μ. Τσιριμώκο, Αριστοτ. Πουλημένο, Π. Βλαστό και Γιάγκο Χατζή. Για τις απόψεις τους βλ. "Ο Νουμάς" αρ. 263 (σσ. 3-5), 273 (σσ. 3-5) 284 (σσ. 5-6), 340 (σσ. 5-6) και 343 (σσ. 1-3) απόψεις Τσιριμώκου, αρ. 271 (σσ. 3-6) και 295 (σσ. 1-4) απόψεις Δραγούμη, αρ. 311 (σσ. 5-7), 317 (σσ. 5-7), 322 (σσ. 2-4), 328 (σσ. 2-4), 330 (σσ. 6-7 και 342 (σσ. 6-7) απόψεις Πουλημένου, αρ. 279 (σσ. 1-6) και 288 (σσ. 9-12) απόψεις Βλαστού και αρ. 281 (σσ. 1-2) απόψεις Χατζή). Οι τίτλοι των άρθρων αυτών είναι καταχωρισμένοι στη βιβλιογραφία σσ. 476-477 και 479. Μία εκτίμηση για τις απόψεις αυτές υπάρχει στο βιβλίο της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, σσ. λ-λδ'.

κείμενα μέσα από νέα οπτική. Εκτός από τον Γιάννη Ψυχάρη, ανυποχώρητοι στο γλωσσικό είναι και παραμένουν και οι Αλ. Πάλλης και Αργ. Εφταλιώτης.⁷⁵ Στην Ελλάδα την ίδια αδιαλλαξία κρατεί και ο Δ.Π. Ταγκόπουλος καθώς και η σχετική αρθρογραφία του Νουμά.

Ο προσανατολισμός των ομάδων του δημοτικιστικού χώρου διακρίνεται καλύτερα, αν δώσουμε, μέσα από χρονολογική σειρά, τα βασικά στοιχεία της ταυτότητας της καθεμιάς. Το 1904 ιδρύθηκε στην Αθήνα η εταιρία "Εθνική γλώσσα", που έθετε ως στόχο την προάσπιση και τη διάδοση της δημοτικής. Λίγο νωρίτερα (το 1902) το βιβλίο του Φ. Φωτιάδη, Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις, είχε παίξει το ρόλο του συντονιστή των δημοτικιστών. Η δημοτικιστική κίνηση είναι έντονη και στην πόλη.⁷⁶ Το 1905 ιδρύεται το "Αδερφάτο της εθνικής γλώσσας" καθώς και το "Σοσιαλιστικό" και το "Προοδευτικό κέντρο". Η προσπάθεια που γίνεται εδώ αποβλέπει στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης από όλες τις κοινωνικές τάξεις, ενώ παράλληλα, το 1908, με τη δημιουργία του φιλολογικού συνδέσμου "Τέχνη"⁷⁷ γίνεται πιο έντονη η καλλιέργεια της φιλολογίας στη ζωντανή γλώσσα.

Το 1910, η συντριπτική πλειοψηφία των δημοτικιστών συνενώνεται στον "Εκπαιδευτικό όμιλο",⁷⁸ ο οποίος

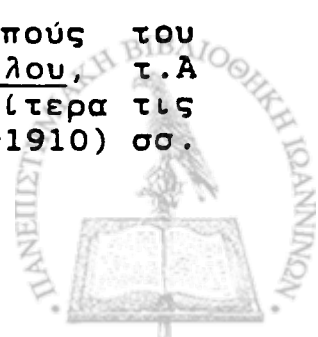
---

75. Και οι τρεις ζουν στο εξωτερικό. Επομένως είναι απαλλαγμένοι από τις αφόρητες πιέσεις που δέχονται οι δημοτικιστές που ζουν στην Ελλάδα. (βλ. σχετικά Γ. Βέλτσος Κοινωνία και γλώσσα, Αθήνα 1976, σσ. 100-101).

76. βλ. Ν. Γιαννιός, Δημοτικισμός και σοσιαλισμός. Αθήνα 1927, σ. 9, σημ. 1, Γ. Κορδάτος, Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος, σσ. 151-152 και Αντ. Γιαλούρης, "Το γλωσσικό ζήτημα στην πόλη", Δελτίο εκπαιδ. ομίλου, τ. 8 (1920), σσ. 132-139.

77. Για τους ιδρυτές βλ. Ν. Γιαννιός, ό.π., σ. 9.

78. Για τα ιδρυτικά μέλη και τους σκοπούς του "εκπαιδευτικού ομίλου" βλ. Δελτ. εκπαιδ. Ομίλου, τ. Α (1911), σσ. 3-6 και για το καταστατικό ιδιαίτερα τις σσ. 5-6. (βλ. και ο Νουμάς, αρ. 405, (19-9-1910) σσ.

αποτελεί και την πρώτη συντονισμένη προσπάθεια όχι μόνο για τη στήριξη και τη διάδοση της δημοτικής, αλλά και για την άμεση εφαρμογή της στην εκπαίδευση. Η πορεία του "Εκπαιδευτικού ομίλου" απέδειξε ότι το γλωσσικό πρόβλημα δεν μπορεί να είναι αποσπασμένο από το γενικότερο κοινωνικό ζήτημα και ότι οι δυνάμεις που συμμετέχουν σε μια τέτοια προσπάθεια δεν μπορούν να δρουν μαζί για μεγάλο χρονικό διάστημα, αν δεν συγκλίνουν πολιτικά και ιδεολογικά.

Κατά την εικοσαετία 1890-1910 ο φοιτητικός χώρος παρέμεινε ουσιαστικά αδρανής, αν εξαιρέσει κανείς τις εξάρσεις για την υποστήριξη της αρχαΐζουσας, και ήταν συντονισμένος με τις συντηρητικές κοινωνικές και γλωσσικές αντιλήψεις. Η πρώτη οργανωμένη αντίδραση στην κατάσταση αυτή σημειώνεται με την ίδρυση της "Φοιτητικής Συντροφιάς",⁷⁹

Η δημοτικιστική κίνηση απλώνεται στη συνέχεια και στις ευημερούσες ελληνικές παροικίες της Αιγύπτου,⁸⁰

103-104. Πληροφορίες δίνει και ο Γ. Κορδάτος (βλ. "Δημοτικισμός και λογιωτατισμός", σ. 128, σημ. 53), ο καταλογος όμως των μελών είναι ελλιπής.

79. Για τους ιδρυτές και τις διαφορές φάσεις που πέρασε το σωματείο αυτό βλ. Γ. Κορδάτος, Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος, σσ. 169-170, Μ. Τριανταφυλλίδης, Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική εισαγωγή, τ.Α', Αθήνα 1938, σ. 514, Λίνος Πολίτης, "Οι φοιτητική συντροφία και η ιστορία της, π. Νέα Εστία (Χριστούγεννα 1937), σσ. 75-79 και Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, "Η φοιτητική συντροφιά" (1910) και το πρόβλημα της προσέγγισης των πρωτοποριακών κινήσεων", Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Αθήνα 1986.

80. Η κίνηση συγκεντρώνεται γύρω από τα περιοδικά "Νέα Ζωή" (1904-1927), "Σεραπίον" (1909-1910) και "Γράμματα" (1911-1921). Για πληροφορίες βλ. κυρίως Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο, σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση, Αθήνα 1988, σσ. 87-111, Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 153 και Ν. Γιαννιός, ό.π., σσ. 9-10.

όπου το 1916 ιδρύεται η "Δημοτικιστική Ομάδα Καΐρου" και το 1918 ο "Εκπαιδευτικός Όμιλος". Ο χαρακτήρας των κινήσεων αυτών είναι περισσότερο φιλολογικός και αισθητικός,⁸¹ ενώ ο κοινωνικός προβληματισμός των μελών τους διακρίνεται για την εθνικιστική⁸² του απόκλιση. Παρόμοιες ομάδες, μικρότερης όμως εμβέλειας, συγκροτούνται και δρουν και σε άλλες πόλεις του ελλαδικού χώρου.⁸³

Όλες οι ομάδες, που είδαμε ως τώρα, επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στο γλωσσικό ζήτημα. Την ίδια όμως εποχή εμφανίζονται και σχήματα, τα οποία δεν θεωρούν το γλωσσικό ως το σημαντικότερο πρόβλημα της κοινωνίας, αλλά εστιάζουν την προσοχή τους στην ανάλυση των κοινωνικών δομών και αναπτύσσουν πολιτική δράση για να μπορέσουν όχι μόνο να εκσυγχρονίσουν, αλλά και να αναμορφώσουν ή ακόμη και να αλλάξουν ριζικά τις δομές της ελληνικής κοινωνίας. Η παρουσία των ομάδων αυτών, που με μια ευρεία έννοια θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ή είναι σοσιαλιστικές, σηματοδοτείται από την μικρή απήχηση των απόψεών τους και από τη λειτουργία τους ως υπόβαθρου για την εμφάνιση ενός θεωρητικού.

Η πρώτη συντονισμένη προσπάθεια για τη διάδοση των ιδεών του σοσιαλισμού που είχε εγκαινιάσει νωρίτερα το περιοδικό 'Αρδην, γίνεται με την ίδρυση του "Κεντρικού

---

81. Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις του Δ. Ζαχαριάδη, που είναι ένας από τους χαρακτηριστικούς διανοούμενους, στο άρθρο "Σκεπτικισμός, αισθητισμός και οι θεολόγοι της κοινωνιολογίας", π. Γράμματα, τ. Β' (1914), σσ. 510-524 που αποτελεί απάντηση στο άρθρο του Γ. Σκληρού, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας", π. Γράμματα, τ. Β', τχ. 17-20, σσ. 289-291.

82. Οι αντιλήψεις αυτές είναι καταγραμμένες σε άρθρα που εντάχθηκαν στον τόμο 'Ερευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής, Αλεξάνδρεια 1919.

83. Στη Σμύρνη, τα Χανιά, το Ηράκλειο, κ.α. (Για περισσότερα βλ. Ν. Γιαννιός, ό.π., σ. 7 και Γ. Κορδάτος, ό.π., σσ. 152-153.

Σοσιαλιστικού Συλλόγου"⁸⁴ του Στ. Καλλέργη, το 1890. Στην ιδεολογία του συλλόγου αυτού επισημαίνονται ισχυρές επιδράσεις του αναρχισμού. Εστίες όμως της αναρχικής ιδεολογίας, η οποία είναι διαδεδομένη κυρίως στη Δυτική Πελοπόννησο, αποτελούν κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και τις αρχές του εικοστού η "Σοσιαλιστική Αδελφότης"⁸⁵ της Πάτρας, ο "Ο Αναρχικός Όμιλος Πύργου"⁸⁶ και ο "Σύνδεσμος Αναρχικών Εργαζομένων Αθήνας".⁸⁷

Το 1904 ο Μ. Αντύπας ιδρύει στην Κεφαλλονιά το "Λαϊκό αναγνωστήριο η "Ισότης",⁸⁸ που έχει ως βασικό του στόχο τη διάδοση των κοινωνιστικών αντιλήψεων και την

---

84. Για την ίδρυση του βλ. Στ. Καλλέργης Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνες σοσιαλιστάς. Εν Αθήναις 1898, σσ. 6-7. - Για τα μέλη βλ. Γ. Κορδάτος, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, σ. 64, G. Leon, ό.π. σ. 34 και ελληνική έκδοση Γ. Λεονταρίτης (G. Leon), Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, μτφρ. Σαραντής Αντίοχος, Αθήνα 1978, σσ. 20-23. (Η ελληνική μεταφραση, όπου χρησιμοποιείται σημαίνει ότι από το αγγλικό κείμενο λείπουν τα σχετικά παραθέματα) και Κ. Μοσκόφ, Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης, σσ. 187-195.

85. Ιδρύθηκε το 1893 και είχε έντυπό της την εφ. Φως (1895). Κατόπιν αποσχίσθηκε ένα τμήμα της και εξέδωσε την εφ. Επί τα πρόσω (1896). Βλ. σχετικά Γ. Κορδάτος ό.π., σσ. 75-76 και 79, Κ. Μοσκόφ, ό.π., σ. 165 και Μ. Δημητρίου, ό.π., σσ. 177-180.

86. Δημοσιογραφικό του όργανο η εφ. Νέον φως. Ο Κορδάτος έχει ως ημερομηνία έκδοσης του α' φύλλου το 1893, (βλ. ό.π., σ. 87), ενώ ο Μ. Δημητρίου το 1898, που είναι και η ορθή (βλ. ό.π., σσ. 225-230). Ο Μοσκόφ έχει ως τίτλο "Αναρχικό τμήμα Πύργου" (βλ. ό.π., σ. 173. - Για τα μέλη βλ. την έκθεση στο El Congreso de 1900, Buenos Aires, 1901, σσ. 17-18, μεταφρασμένη και δημοσιευμένη από τον Μοσκόφ (βλ. ό.π., σσ. 172-173). Για το ίδιο θέμα βλ. και Γ. Κορδάτος, (ό.π., σσ. 90-91).

87. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Κ. Μοσκόφ, ό.π., σσ. 167-171.

88. Βλ. Σπύρος Δημ. Λουκάτος, Μαρίνος Σπ. Αντύπας, η ζωή-η εποχή-η δράση-και η δολοφονία του, Αθήνα 1980, σσ. 69-73 και 76-79.

άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του λαού. Το 1908 ιδρύεται στη Θεσσαλονίκη η "Φεντερασιόν"⁸⁹, που είναι η σπουδαιότερη οργάνωση ως προς το ρόλο που έπαιξε στην ανάπτυξη του σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος, και το 1910 η "Σοσιαλιστική νεολαία",⁹⁰ που είναι παράρτημά της.

Στην επιστημονική ανάλυση της νεοελληνικής κοινωνίας επιδίδονται και τα μέλη της "Κοινωνιολογικής Εταιρείας"⁹¹ που εμφανίζεται το 1908 και αποβλέπει στον αστικό εκουγχρονισμό της χώρας με απώτερη προοπτική έναν δημοκρατικό σοσιαλισμό.

Ιδιαίτερη θέση κατέχουν τέσσερις ακόμη οργανώσεις η σημασία των οποίων έγκειται, κυρίως, στους διανοούμενους που βρίσκονται επικεφαλής τους. Είναι ο "Σύνδεσμος των Εργατικών Τάξεων",⁹² (ΣΤΕΤ) που ίδρυσε το 1908 στην Αθήνα ο Δρακούλης, η "Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση",⁹³ που ιδρύεται από τον Χατζόπουλο

---

89. Για πληροφορίες βλ. Γ. Κορδάτος, ό.π., σσ. 236-285, Γ. Λεονταρίτης (G. Leon), ό.π., σ. 312, Κ. Μοσκόφ, ό.π., σσ. 334-370 και 372-381 και Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών (ΚΜΕ)-Θεσσαλονίκη, ό.π.

90. Βλ. Α. Λιάκος, Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία, Θεσ/νίκη 1985.

91. Για τους στόχους της βλ. "Κοινωνιολογική εταιρεία" (1908) στη συλλογή Αλέξανδρος Παπαναστασίου Πολιτικά κείμενα, μελέτες, λόγοι, άρθρα, τ. Α', Αθήνα 1957 (ανατύπωση), σ. 3, "Το πρόγραμμα του λαϊκού κόμματος" Ο Νουμάς αρ. 412 (14-11-1910) σσ. 222-224 και αρ. 413 (21-11-1910) σσ. 236-237 και Δ., Πουρνάρας, ό.π., σ. 3 (αναφέρεται στα μέλη και το χαρακτήρα της εταιρείας).

92. Βλ. Γ. Κορδάτος, ό.π., σσ. 148-151. Για το πρόγραμμα βλ. G. Leon ό.π., σσ. 6-8, βλ. ακόμη Κ. Μοσκόφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909, σ. 256.

93. Βλ. Γ. Κορδάτος, ό.π., σσ. 124-134 και Κ. Μοσκόφ, ό.π., σσ. 256-257. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, σσ. μγ' σημ. 3 και μζ' σημ. 3. Για την "Ομάδα Σκληρού" η οποία ταυτίζεται μάλλον με την "Εταιρεία των φίλων"

το 1909 στη Γερμανία, το "Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών",⁹⁴ που ιδρύθηκε από τον Γιαννίλο το 1911 -πρέπει να μνημονευθεί ιδιαίτερα και για την εκδοτική του δραστηριότητα- και ο "Σοσιαλιστικός Σύλλογος Κέρκυρας",⁹⁵ που είχε επικεφαλής τον λογοτέχνη Κωνσταντίνο Θεοτόκη.

Τέλος, παρακάμπτουμε ορισμένες οργανώσεις,⁹⁶ επειδή κρίνουμε περιορισμένη τη συμβολή τους στη διάδοση και προπαγάνδισή των σοσιαλιστικών ιδεών. Το 1918 οι τελευταίοι αυτοί σύλλογοι, που έχουν περισσότερο πολιτικό χαρακτήρα, μαζί και η "Φεντερασιόν", από αυτούς που αναφέραμε παραπάνω, ιδρύουν το ΣΕΚΕ. Οι υπόλοιποι, όσοι υπάρχουν ακόμη, είτε διαλύονται στη συνέχεια, είτε περιορίζουν στο ελάχιστο την εμβέλεια τους και έτσι περιθωριοποιούνται.

που αργότερα παίρνει τον τίτλο "Φιλική Προοδευτική Ένωση" και για τη σχέση της με το "Αδερφάτο" του Μ. Τριανταφυλλίδη βλ. πάλι Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σσ. μδ' -με' και Δημήτρης Γληνός, 'Απαντα, τ. Β' (1898-1910), εκδ. φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις Φίλιππος Ηλιού, σσ. 557-562.

94. Βλ. Γ. Κορδάτος, ό.π., σσ. 151-152 και ιδιαίτερα τη σ. 154, σημ. 2 και 3 και G. Leon, The Greek socialist Movement and the first World War, σ. 15.

95. Βλ. Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 162, Μ. Δημητρίου, ό.π., σσ. 290-297 και Θεόδωρος Μπενάκης "Νέα στοιχεία στην μελέτη του σοσιαλιστικού κινήματος της Κέρκυρας", π. Τετράδια, αρ. 14 (1986), σσ. 73-78.

96. Οι σπουδαιότερες από αυτές είναι: "Πανελλήνιος Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος", "Σοσιαλιστική Ένωση Αθηνών", "Σοσιαλιστική Εργατική Οργάνωση Αθηνών", "Σοσιαλιστικό Κέντρο Λαρίσας" και "Σοσιαλιστικό Κέντρο Πειραιώς" (βλ. σχετ. Γ. Λεονταρίτης (G. Leon) Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, σσ. 311-312. Ο Μοσκόφ (βλ. Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης, σ. 403) και το αφιέρωμα του π. Αντί (βλ. ό.π., σσ. 28-29) δίνουν στις ίδιες οργανώσεις άλλες ονομασίες.

Δ. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ.

Η αναφορά στα εκσυγχρονιστικά σχήματα και τις σοσιαλιστικές ομάδες είχε ως στόχο να φωτίσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν ή μέσα από το οποίο εξακτινώθηκαν οι ιδέες του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Επειδή όμως το αντικείμενο της εργασίας μας δεν είναι η γενική καταγραφή και η κριτική των σοσιαλιστικών ιδεών, αλλά το πρόβλημα των ιστορικών παραγόντων είναι απαραίτητο να τεθούν ορισμένα κριτήρια για την ένταξη των σοσιαλιστών σ' αυτήν. Ως τέτοια κριτήρια θεωρήσαμε σκόπιμο να χρησιμοποιήσουμε τα εξής: 1. Αν οι ίδιοι θεωρούν τον εαυτό τους σοσιαλιστή. 2. Αν γίνονται δεκτοί από τους σοσιαλιστές, εκπροσώπους της κοινής γνώμης της εποχής τους. 3. Αν, με τα σημερινά ιστοριογραφικά κριτήρια, θεωρούνται σοσιαλιστές και 4. Αν από τη μελέτη των κειμένων τους διαπιστώνεται ότι τους απασχολεί, μέσα από σοσιαλιστική οπτική, το πρόβλημα των ιστορικών παραγόντων.

Από τα κριτήρια αυτά, τα δύο πρώτα θεωρούμε ότι είναι απαραίτητα, γιατί μας δίνουν την εικόνα που είχαν για το σοσιαλισμό οι ίδιοι και η εποχή τους. Η έκπληξη, που πιθανόν δημιουργεί το πρώτο κριτήριο, επειδή ζητεί την αυτοαναγνώριση της ταυτότητάς τους, είναι, βέβαια, κατανοητή, αλλά η ισχύς του κριτηρίου αυτού οφείλεται στο γεγονός ότι πρέπει να λάβουμε υπόψη πως κάθε ρεύμα ιδεών στην αρχική φάση της διάδοσής του συνοδεύεται από μία σύγχυση ως προς το χαρακτήρα που έχουν οι ιδέες αυτές και ως προς το σχήμα μέσα στο οποίο θα ενταχθούν. Έτσι δημοκρατικές ή φιλελεύθερες ιδέες μπορούν να περνούν για σοσιαλιστικές, και σοσιαλιστικές για γενικά δημοκρατικές, όταν μάλιστα, εξαιτίας της υποστήριξης των σοσιαλιστικών, ελλοχεύει και ο κίνδυνος της κοινωνικής αποξένωσης και κατακραυγής των εκφραστών τους. Το κυριότερο επιχείρημα που στηρίζει το πρώτο κριτήριο είναι η ρητή

αναφορά των ίδιων των σοσιαλιστών στον εαυτό τους και στους άλλους, αν μπορούν να φέρουν ή όχι τον τίτλο του σοσιαλιστή. Το κριτήριο αυτό είναι αναγκαίο για τους σοσιαλιστές που εμφανίζονται χρονολογικά πρώτοι, γιατί είναι απαραίτητο να δηλωθεί και να διευκρινισθεί η νέα ταυτότητα. Εξάλλου, ερμηνεύει και τη μεγαλοστομία που συνοδεύει, συνήθως, την αναφορά αυτή και η οποία είναι χαρακτηριστική στα πρώτα στάδια των νέων κοινωνικών και πολιτικών ρευμάτων, όταν η προοπτική εφαρμογής των ιδεών, που διακινούν, φαντάζει μόνο ως όραμα. Αλλά κάθε σύγχυση ως προς την ταυτότητα του σοσιαλιστή διανοούμενου διαλύεται από τη θέση που παίρνουν στο ζήτημα αυτό οι σοσιαλιστές, που εκπροσωπούν την κοινή γνώμη. Η δική τους αποδοχή από ένα σύνολο ανθρώπων καθιστά τη γνώμη τους έγκυρη, όταν μάλιστα οι ίδιοι αψηφούν τους κινδύνους που συνεπαγεται η απόφασή τους να είναι τέτοιοι, λειτουργούν μέσα από μία πολιτική οργάνωση και προβάλλουν στόχους ανατρεπτικούς του κοινωνικού συστήματος μέσα από ένα κοινωνικό πρόγραμμα.

Μεγαλύτερη όμως σημασία έχουν τα δύο τελευταία κριτήρια, γιατί τυπικά είναι απαλλαγμένα από τον υποκειμενισμό και υπακούουν στους κανόνες μιας επιστημονικής διαπραγμάτευσης του προβλήματος. Το τρίτο μας δίνει την άνεση από το χρόνο που έτρεξε μέχρι σήμερα για μια οριστική, κατά το δυνατό, αποτίμηση των σοσιαλιστών. Οι κατά καιρούς καταγραφές των σοσιαλιστικών ιδεών, που έγιναν, και οι αξιολογήσεις των σοσιαλιστών που είδαν το φως από τη δεύτερη, ήδη, δεκαετία του εικοστού αιώνα, καθώς και οι σύγχρονες ιστορίες του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος, καταλήγουν σε τελικές αποφάνσεις και απαντούν στο ερώτημα ποιοί είναι σοσιαλιστές κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Η κριτική των ιστοριογράφων, μολονότι οδηγεί σε διαφορετική αποτίμηση, όσον αφορά την ποιότητα των σοσιαλιστών, καταλήγει σε κοινά συμπεράσματα ως προς την ταυτότητά τους.

Το τέταρτο κριτήριο είναι εκ των ων ουκ άνευ για την εργασία μας, αφού οι "ιστορικοί παράγοντες" αποτελούν το αντικείμενό της. Η συζήτηση όμως που αφορά το κριτήριο αυτό δεν κρίνουμε σκόπιμο να αναπτυχθεί εδώ, αλλά στο οικείο κάθε φορά κεφάλαιο, όπου αναπτύσσονται και κρίνονται οι σχετικές αντιλήψεις των σοσιαλιστών, -τους οποίους εντάσσουμε με βάση τα κριτήρια αυτά- για τον κάθε παράγοντα στην ιστορία.

Τις προϋποθέσεις που θέτουμε πληρούν, κατά το μάλλον ή ήττον, δέκα σοσιαλιστές, τους οποίους και μπορούμε να κατατάξουμε σε τρεις ομάδες, ανάλογα με τη συγγένεια των απόψεων που πρεσβεύουν. Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται οι Δρακούλης, Καλλέργης και Αντύπας. Η ομάδα αυτή δεν είναι, βέβαια, ομοιογενής, ούτε αντλεί από τις ίδιες ακριβώς πηγές. Εξάλλου, οι απόψεις του Δρακούλη αναμορφώνονται κατά περιόδους και ο Καλλέργης⁹⁷ επιχειρεί να προσεγγίσει μία επιστημονικότερη αντίληψη για το σοσιαλισμό.⁹⁸ Εκείνο

97. Ο παραμερισμός από τον Καλλέργη του "ουτοπικού σοσιαλισμού" του Δρακούλη και η προσέγγιση του "επιστημονικού" οφείλεται και στην επίδραση του Π. Αργυριάδη (βλ. Π. Νούτσος, Για τον ελληνικό ουτοπικό σοσιαλισμό (υπό δημοσίευση), σ. 7).

98. Ο όρος "κοινωνισμός", όπως αποδόθηκε στα ελληνικά ο όρος "σοσιαλισμός" (Socialisme) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά τον Απρίλιο του 1833 από τον Φραγκίσκο Πυλαρινό στον επικήδειο λόγο για τον Κοραή στο Παρίσι (βλ. "Λόγος επιτάφιος ο οποίος εκφωνήθη εις την θάνην του Δ.Α. Κοραή εις τους 1833 Απριλίου Ε.Ν.", π. Le Polyvalotte, τχ.2, Παρίσι 1833, σ.8 = Φ. Ηλιού, "Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα", σ. 69 και σημ. 91. Ο Σ.Α. Κουμανούδης δηλώνει ότι ο όρος "κοινωνισμός" χρησιμοποιείται το 1834 και το 1836. Για τους όρους "σοσιαλισμός" και "σοσιαλιστής" (socialisme, socialiste) γράφει ότι χρησιμοποιούνται εδώ και 4-5 10ετίες, όπως στην Εφημερίδα του λαού, 31 Μαΐου 1852 και στην εφ. Βύρων το 1875 (βλ. Συναγωγή λέξεων υπό των λογίων πλασθειών από της Αλώσεως μέχρι των καθ'ημάς χρόνων, Αθήνα 1980 (1900) σ.σ. 554 και 916 = Φ. Ηλιού, ο.π.6. 68 και σημ. 90). Το 1877 η εφ. Ρήγας δημοσιεύει δύο επιστολές, οι οποίες θεωρούν αδύνατη την υιοθέτηση του "κοινωνισμού" από την ελλην. κοινωνία (πάντως η δεύτερη συνιστά "ως σφόδρα άξιον

όμως που παραμένει ως κύριο χαρακτηριστικό τους και τους συνδέει είναι μία σοσιαλιστική αντίληψη, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως "ουτοπική", γιατί ως ένα βαθμό είναι συναρθρωση ιδεών οι οποίες, όπως και οι αντιστοιχες των ευρωπαϊών σοσιαλιστών, δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν στην εποχή τους.⁹⁹ Το δεύτερο κοινό στοιχείο ανάμεσα στον Δρακούλη και τον Καλλέργη είναι η επίδραση που δέχθηκαν από τον αναρχισμό και η οποία είναι εμφανέστερη στα πρώτα κείμενά τους. Η επικοινωνία των σοσιαλιστών αυτών είναι ιστορικά δεδομένη στο βαθμό, που, τουλάχιστον οι δύο πρώτοι, συνεργάσθηκαν κατά διαστήματα.¹⁰⁰

αναγνώσεως" το Κεφάλαιο (βλ. Αντ. Λιάκος, "Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα" στον τόμο Ο Καρλ Μαρξ και η φιλοσοφία, Αθήνα 1987, σσ. 307-308 (307-321). Στην εισήγηση αυτή δίνονται πληροφορίες και για τις μετέπειτα αναφορές στον Μαρξ.- Η πρώτη μνεία του ονόματος του Μαρξ γίνεται το 1871 από τους Ν.Γ. Χωτσάκη (βλ. Εισαγωγή στο Β. Βασού, Αυθεντική ιστορία του Δήμου των Παρισίων, Αθήνα 1871). Έκθεση των "κοινοκτημονικών θεωριών" γίνεται και από τον Ι. Ευταξία (βλ. "Κοινοκτημονικά και κοινωνικά θεωρία των νεωτέρων" Οικονομική θεωρησις, τ. 4, σσ. 295-318. Η αναγνώριση του Μαρξ ως αρχηγού της Διεθνούς προτείνεται και από τον Ν. Καζαζή, βλ. "Ο κοινοτισμός εν Γερμανία", π. Παρνασσός, τ. Β (1878) σσ. 840-856 και Φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας, Αθήνησι, 1891 = Π. Νούτσος, ό.π., σσ. 6-7.

99. Βλ. σχετικά Β. Goodwin - Κ. Taylor, The Politics of Utopia, London-Melbourne 1982, σσ. 15-16. Η ουτοπία, βέβαια, αυτή δεν ταυτίζεται με τη φανταστική, για παράδειγμα, ουτοπία του William Morris (New from Nowhere), 1970 (1871) βλ. Β. Goodwin - Κ. Taylor, ό.π., σ. 47, αλλά με την προβολή σοσιαλιστικών αντιλήψεων που δε βρίσκουν επιστημονική θεμελίωση και ανταπόκριση στις συνθήκες της κοινωνίας (βλ. ό.π., σ. 57).

100. Κοινή δράση πριν το 1890, κοινός εορτασμός της πρωτομαγιάς του 1894 (βλ. Στ. Καλλέργης, ό.π., σσ. 5-6 και 8-9 και Γ. Κορδάτος, ό.π., σσ. 57-58 και 65-68).- Για τη σχέση του Δρακούλη με τον αναρχισμό βλ. Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 76. - Για τη σχέση Καλλέργη-Αντύπα βλ. Σπ. Λουκάτος, ό.π., σσ. 13-15. Ο Αντύπας ήταν μέλος του "Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου".

Οι απόψεις του Δρακούλη¹⁰¹ αποτελούν ένα αμάλγαμα που προέρχεται από τις ανώριμες κοινωνικές συνθήκες της εποχής, τις οποίες και πρέπει να έχει υπόψη οποιοσδήποτε επιχειρεί μία κριτική και αξιολόγηση των θέσεών του. Η προϋπόθεση όμως αυτή, -όπως φαίνεται από τις κρίσεις που παραθέτουμε- κατά κανόνα δεν ισχύσε. Ο Γ.Α. Γεωργιάδης¹⁰² ο οποίος απηχεί και τις απόψεις του ΣΕΚΕ, γράφει, το 1921, ότι ο Δρακούλης δεν αντιπροσωπεύει ούτε την ουτοπική περίοδο του σοσιαλισμού. Οι ιδέες του είναι, γι' αυτόν, ένα κράμα ρομαντισμού και ριζοσπαστισμού, ενώ απηχούν ακόμη και αντιλήψεις της κλασικής αρχαιότητας. Ο Δρακούλης κατακρίνεται γιατί δεν διέδωσε τις ιδέες του Μαρξ και γιατί η οργανωτική του δράση στην εργατική τάξη ήταν ασήμαντη. Την εκτίμηση αυτή φαίνεται να συμμαρτυρεί και ο Κορδάτος.¹⁰³ Πιστεύει ότι ο Δρακούλης δεν κατανόησε τί είναι σοσιαλισμός, ούτε γνώρισε το μαρξισμό και την "ιστορική αποστολή του προλεταριάτου". Εκτιμά τη θεωρία του ως μία αισθηματολογία με ανθρωπιστικές και χριστιανικές αναμειξίες και τον ίδιο ως "ιδιόρρυθμο σοσιαλιστή". Παρόμοια είναι και η κριτική του Γιάννη Ζέβγου¹⁰⁴, ο οποίος κατατάσσει τον Δρακούλη στην προϊστορία του ελληνικού σοσιαλισμού και

---

101. Ο Δρακούλης σπούδασε νομικά στην Αθήνα και δίδαξε ως lecturer ελληνικά στην Οξφόρδη (1894-1899). Υπήρξε συνεργάτης της εφημερίδας Αιών (1884-1888) και εξέδωσε τα περιοδικά 'Αρδην (1885-1887) και 'Ερευνα (1901-1916). Συνέγραψε έργα τα οποία αναφέρονται στην ιστορία, τη φιλολογία και τη φιλοσοφία (για τα έργα του καθένα βλ. τον συγκεντρωτικό πίνακα της βιβλιογραφίας, σσ. 465-476) και εγκαινίασε την προβολή των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1880.

102. Βλ. Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι, σσ. 69-70.

103. Βλ. ό.π., σ. 62.

104. Βλ. Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας, μέρος Β', Αθήνα 1946, σσ. 114-115.

του καταλογίζει άγνοια των νόμων της καπιταλιστικής κοινωνίας και της ταξικής πάλης, ενώ τη γνώση του γύρω από το μαρξισμό τη θεωρεί ως μία λειψή απήχηση των αντιλήψεων του Μαρξ.¹⁰⁵

Οι εκτιμήσεις αυτές για τον Δρακούλη διατυπώνονται σε μία περίοδο ιδεολογικής καθαρότητας, την οποία είχε εγκαινιάσει η Γ' Διεθνής, και δείχνουν την πολεμική στάση των κομμουνιστικών κομμάτων απέναντι στους εκφραστές όχι μόνον "ουτοπικών" αλλά και απόψεων της Β' Διεθνούς. Στόχος τους δεν είναι ούτε η καταγραφή, ούτε η νηφάλια ερμηνεία και κατανόηση των αντιλήψεων του Δρακούλη, αλλά η πολεμική τους που τις ακυρώνει μπροστά στην αρχόμενη κωδικοποίηση του μαρξισμού. Οι παραπάνω κριτικές θέσεις, είναι θέσεις μάχης εν όψει της κοινωνικής επανάστασης που, κατά τη γνώμη τους, επίκειται και η οποία πρέπει να έχει ξεκαθαρίσει το θεωρητικό πεδίο από κάθε ιδέα και αντίληψη που αδυνατεί να συναθροιστεί και να συναρθρωθεί στο σύστημα αρχών, που τείνει να πάρει το σχήμα του "μαρξισμού-λενινισμού". Αλλά και η νεώτερη κριτική προβαίνει μόνο στην αποτίμηση και όχι στην κατανόηση των αντιλήψεων του Δρακούλη. Ο κωδικοποιημένος μαρξισμός λειτουργεί, ως ανυπέρβλητο κριτήριο για την εκτίμηση των θέσεων του Δρακούλη και στον Μοσκόφ,¹⁰⁶ ο οποίος θεωρεί τη σκέψη του ως μία ιδεολογική εκλεκτική σύνθεση, δημιουργημένη από τα διαδοχικά διαβάσματά του. Στην "ιδεολογία" του διακρίνει τη θεοσοφιστική επίδραση, καθώς και εκείνη της Fabian Society και του Λ. Τολστόη, ενώ κυρίαρχο στοιχείο στην κοινωνική φιλοσοφία του είναι η αναζήτηση της αρμονίας. Την ίδια περίπου εκτίμηση εκφράζει και ο

105. Η κριτική αυτή του Ζέβγου δεν συμβαδίζει με τη μεγαλοστομία του Δρακούλη ότι ο σοσιαλισμός του "είνε όντως απαύγασμα μακρών μελετών του Μαρξ και κάτι περισσότερο..." (βλ. Γ. Ζέβγος, ό.π., σ. 114).

106. Κ. Μοσκόφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909, σσ. 188 και 121.

Λενταρίτης¹⁰⁷ που καταγράφει την ιδεολογία του Δρακούλη ως κράμα ουτοπικού σοσιαλισμού, το οποίο κατά καιρούς αντανakλούσε ένα συνδυασμό "χριστιανικού σοσιαλισμού", "φαβιανισμού", "θεοσοφισμού", ακόμη και ιχνών από τον Κροπότκιν και τον Τολστόη. Η καταγραφή αυτή ουσιαστικά επαναλαμβάνει τις προηγούμενες εκτιμήσεις, γιατί τόσο οι θέσεις του Λενταρίτη, όσο και των άλλων ιστορικών δεν θεμελιώνονται ως αποτέλεσμα μιας συνολικής μελέτης και γνώσης των αντιλήψεων του Δρακούλη, αλλά μάλλον πρόκειται για μία επαναληπτική αναφορά που έχει ως αφετηρία της τον Κορδάτο. Αντικειμενικότερη είναι η σκιαγράφηση των απόψεων του Δρακούλη την οποία επιχειρεί ο Νούτσος¹⁰⁸ διακρίνοντας ως κύρια στοιχεία της θεωρίας του τη σύζευξη σοσιαλισμού και χριστιανισμού, την πρόσμειξη του σοσιαλισμού με τη θεοσοφία και την επιδίωξη της αρμονίας, την ταύτιση του σοσιαλισμού με την αλληλεγγύη και την υγιεινή της κοινωνίας και την ίδρυση "αγροπόλεων". Η επισκόπηση του Νούτσου, που ξεχωρίζει τις ζώνες της θεωρίας του Δρακούλη χωρίς να προβαίνει όμως και στην ερμηνεία της, βοήθησε, καταρχήν και τη δική μας εργασία, με την έννοια ότι αποκάλυψε την απουσία μιας ερμηνείας και την ανάγκη, συνακόλουθα, η ερμηνεία αυτή να υπάρξει.

Σύγχρονος του Δρακούλη, ο Καλλέργης¹⁰⁹

-----
107. G.B. Leon, The Greek Socialist Movement and the first World War, σ. 4.

108. Π. Νούτσος, "Οι πρώτες ελληνικές προσεγγίσεις της φιλοσοφίας του Μαρξ", σσ. 28-29.

109. Σπούδασε αρχιτεκτονική στο Πολυτεχνείο, χωρίς να ολοκληρώσει τις σπουδές του. Αφορμή για το σοσιαλιστικό του προσανατολισμό στάθηκε ένα άρθρο του καθηγητή Ι. Σούτσου που είχε δημοσιευθεί στο ημερολόγιο Ποικίλη Στοά. Στα αρχικά κείμενα που είχε διαβάσει συγκαταλέγει το φυσικόν δίκαιον και τας Ρωσίδας παρθένους του Ν. Καζάζη, καθώς και την 'Εκκλήσιν προς τους νέους του Π. Κροπότκιν και την Ιστορίαν της Μεγάλης Γαλλικής επανάστασεως (βλ. Στ. Καλλέργης, ό.π., σσ. 3-4). Αποδύθηκε με συνέπεια σε ένα κοινωνικό αγώνα για τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα και

αγωνίσθηκε¹¹⁰ για τη διαδόση των σοσιαλιστικών ιδεών, όπως ο ίδιος τις είχε προσλάβει και τις είχε κατανοήσει. Η απουσία ενός καθαρού ιδεολογικού περιγράμματος δεν οφείλονταν μόνο στις ανώριμες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, που δεν συνεπικουρούσαν, πράγματι σε κάτι τέτοιο, αλλά και στην ανεπαρκή γνώση του ίδιου η οποία αδυνατούσε να παράσχει μία σφαιρική και ολοκληρωμένη εικόνα των σοσιαλιστικών αντιληψεων της εποχής. Από το σημείο όμως αυτό μέχρι τη θέση του Κορδάτου¹¹¹ ότι ο Καλλέργης δεν ήξερε "καλά-καλά τι είναι σοσιαλισμός", ούτε "τα βασικά επιχειρήματα του επιστημονικού σοσιαλισμού", η απόσταση είναι πολύ μεγάλη. Η εκτίμηση του Κορδάτου ότι η σοσιαλιστική του θεωρία αναμειγνύεται "με λίγο χριστιανισμό, λίγο αναρχισμό, λίγη ρωμαϊκή ιστορία [...] και λίγη νεότερη... (Γαλλική επανάσταση, ουτοπιστικός σοσιαλισμός κλπ.)" καθώς και η παραπλησια θέση του Ζέβγου¹¹² ότι ο Καλλέργης αδυνατεί να συλλάβει το βασικό ζήτημα της πολιτικής εξουσίας, αν συνδυασθούν και με τη θέση του Μοσκώφ¹¹³ ότι η σκέψη

την οργανωτική διάρθρωση των δυνάμεων που τις υιοθετούσαν και τις υποστήριζαν, ο οποίος τελικά τον οδήγησε στο περιθώριο, γιατί το όραμα του βρίσκονταν σε αναντιστοιχία, ως προς την εφαρμογή του, με τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες. Μέσα από την εφημερίδα "Σοσιαλιστής" (1890, 1892-1893, 1896 και 1902) και τα σοσιαλιστικά φυλλάδια που εξέδωσε συνετέλεσε στην άνδρωση των σοσιαλιστικών ιδεών.

110. Πληροφορίες για τη σοσιαλιστική σκέψη του Καλλέργη υπάρχουν στα άρθρα: "Κρητικός ο πρώτος σοσιαλιστής ηγέτης στην Ελλάδα", π. Κρητικά θέματα (Δεκ. 1977), σσ. 68-71, Κ. Μοσκώφ "Η διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας", π. Αντί, τχ. 127 (9-6-1979), σ. 41, και στο βιβλίο του Μ. Δημητρίου, ό.π., 204-207 (και γενικότερα στις σσ. 115-171).

111. Γ. Κορδάτος, ό.π., σσ. 62-63 (βλ. και σσ. 96-97).

112. Γ. Ζέβγος, ό.π., σ. 124 (βλ. και σσ. 121-123 και 125).

113. Κ. Μοσκώφ, Ιστορία του κινήματος της εργατικής

του είναι αναρχίζουσα, ρεφορμιστική και όχι συστηματική, φανερώνουν μία διάθεση ευτελισμού και εύκολης αποτίμησης της προσφοράς του Καλλέργη. Η κριτική την οποία ασκούν είναι τυπική, με την έννοια ότι υπακούει στις αναγκες επιβολής του τριτοδιεθνικού κωδικοποιημένου μαρξισμού, ο οποίος είναι πολεμικός απέναντι σε ό,τι δεν ταυτίζεται μαζί του απολύτως. Από μία τέτοια όμως κριτική, που δεν ανάγεται, όπως φαίνεται, και σε μία ολοκληρωμένη μελέτη των σωζομένων κειμένων του Καλλέργη, δεν δίνεται μία αντικειμενική σκιαγράφησή του, αλλά μία βιαστική εικόνα. Οι εκφραστές της κριτικής αυτής αγνοούν, ή δεν λαμβάνουν υπόψη ότι οι αντιλήψεις του Καλλέργη έχουν ως αφετηρία τον αναρχικό σοσιαλισμό¹¹⁴ και κινούνται στην αρχή στο ίδιο πλαίσιο με εκείνο του Δρακούλη, αλλά στη συνέχεια αναδιαμορφώνονται προσεγγίζοντας, μέσα από τη γνωριμία του Καλλέργη με τον Παύλο Αργυριάδη και την ανάγνωση των έργων του, τον "επιστημονικό σοσιαλισμό".¹¹⁵

τάξης, σσ. 192.

114. Βλ. Επιστολή προς την Βουλήν (27-10-1984) = Ανέκδοτα κείμενα, Αθήνα 1982, σ. 34.

115. Η στενή σχέση Καλλέργη-Αργυριάδη (βλ. σχετικά Στ. Καλλέργης, Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνες σοσιαλιστάς, σσ. 12-13), που ενισχύθηκε κατά τη διαμονή του πρώτου στη Γαλλία, συνεχίσθηκε με την αναδημοσίευση άρθρων από το La Question Sociale στον Σοσιαλιστή. Ο Καλλέργης γνωρίζει τον επιστημονικό σοσιαλισμό μέσα από τη μελέτη του Αργυριάδη "Essai sur le Socialisme Scientifique", Paris, χ.χρ., π. La Question Sociale (συγκεντρωτική σειρά). Ο Αργυριάδης είχε δημοσιεύσει σε συνέχειες στο περιοδικό αυτό τη μελέτη του Collectivisme ou Communisme, τ.Α' (Ιαν.-Δεκ. 1885), Paris 1885, σσ. 18-20 και 97-101, όπου κάνει διάκριση ανάμεσα στον κολλεκτιβισμό και τον επιστημονικό σοσιαλισμό και αναφέρεται στη σχέση αστών-προλεταρίων και στην ταξική πάλη όπως την προβάλλει ο Marx. - Οι αναφορές του Καλλέργη στον Σοσιαλιστή για τον Bebel (βλ. "Η Γερμανική βουλή και ο σοσιαλισμός", εφ. Σοσιαλιστής, αρ. 19, α' 15ήμερον Μαρτίου 1893, σσ. 1-2) έχουν την αφετηρία τους στο άρθρο του Αργυριάδη "La Crise du Socialisme en Allemagne" π. La Question Sociale, 2 Serie, Noe. 1891 και στην κριτική La Femme et le

Ο τρίτος της ομάδας, ο Αντύπας,¹¹⁶ είναι επηρεασμένος καταρχήν, από τους ριζοσπάστες Παναγιώτη Πανά και Ρόκκο Χοϊδά και κατόπιν επηρεάζεται από τις σοσιαλιστικές αντιλήψεις τις οποίες προωθούν και διαδίδουν τα έντυπα του Δρακούλη και του Καλλέργη.¹¹⁷ Πρόβαλε το αίτημα της κοινωνικής αλλαγής, την οποία οραματιζόταν ως "μετασχηματικό σοσιαλισμό", εννοώντας προφανώς μία ειρηνική αναμόρφωση της κοινωνίας και όχι μία βίαιη ανατροπή, χωρίς όμως και να μένει συνεπής σε μια τέτοια αντίληψη. Θεωρεί τον εαυτό του "Δημοκράτη Κοινωνιστή" που επιθυμεί μία "Κοινωνιστική Δημοκρατία"¹¹⁸ και αυτοσυστήνεται ως "Σοσιαλιστής όνομα και πράγμα" που φέρει τον τίτλο αυτόν "πιστώς και υπερηφάνως".¹¹⁹ Ο περιορισμός της κριτικής του Κορδάτου¹²⁰ μόνο στη θέση ότι οι απόψεις του είναι αποτέλεσμα επηρεασμού από μεταφράσεις προοδευτικών και σοσιαλιστικών εντύπων, τις οποίες είχε μελετήσει, καθώς και η απουσία άλλης κριτικής, φανερώνουν την αδυναμία πρόσβασης στα κείμενα του Αντύπα, πριν τη δημοσίευση

Socialisme, traduction Analytique de ouvrage de Bebel, π. La Question Sociale (συγκεντρωτική σειρά, χ. χρ.) στο ομώνυμο έργο του Bebel.

116. Υπήρξε μαχητική φυσιολογική. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και εξέδωσε στην Κεφαλλονιά την εφημερίδα Ανάστασις (1900) και (1904-1907).

117. Βλ. Σπ. Λουκάτος, ό.π., σσ. 28-29. Για την εποχή του βλ. και Κ. Μοσκώφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909, σσ. 173-213.

118. Μ. Αντύπας, "Προς τον λαόν", εφ. Ανάστασις, έτος Β', αρ. 49 (11-3-1906), παράθεμα από τον Λουκάτο, ό.π., σσ. 128-129.

119. Μ. Αντύπας, "Τί είμαι", εφ. Ανάστασις, έτος Β', αρ. 55 (24-3-1907), παράρτημα αρ. 15, σσ. 3-4. (Παράθεμα από τον Λουκάτο ό.π., σσ. 151-153).

120. Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 29 και 98-104.

του έργου του Λουκάτου, που αναφέρεται σ'αυτόν. Σε αντικειμενική αποτίμηση των αντιλήψεων του Αντύπα νομίζουμε ότι προβαίνει ο Νούτσος,¹²¹ ο οποίος εκτιμά ότι ο Αντύπας προσλαμβάνει και κατανοεί τον "κοινωνισμό" ως αποτέλεσμα της "ηθικής επανάστασεως" και ότι ο σοσιαλισμός του συνδέεται και παραπέμπει στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος.

Η δεύτερη ομάδα εμφανίζεται το 1907 με την έκδοση του έργου του Σκληρού, Το κοινωνικόν μας ζήτημα. Στην ομάδα αυτή συγκαταλέγονται οι Χατζόπουλος, Δελμούζος, Γληνός και Γιαννιός. Ο Σκληρός είναι ο αδιαφιλονίκητος αρχηγός, αποδεκτός από τους άλλους για την υπεροχή της θεωρητικής του κατάρτισης και την ικανότητα της επιστημονικής ανάλυσης των κοινωνικών ζητημάτων. Χαρακτηριστικό της ομάδας αυτής είναι η αποδοχή και η υποστήριξη των μαρξιστικών αποψεων της Β' Διεθνούς και ιδιαίτερα εκείνων τις οποίες πρόβαλε η γερμανική σοσιαλδημοκρατία και ο Πλεχάνοφ.

Ο Σκληρός¹²² επιχειρεί την επιστημονική ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας, σύμφωνα με την υλιστική

121. Π. Νούτσος, ό.π., σ. 29.

122. Σπούδασε ιατρική στη Μόσχα, στο Ντόπαρτ της Εσθονίας και στην Ιένα, όπου παρακολούθησε και μαθήματα Βιολογίας κοντά στον Ε. Haeckel. Επηρεάσθηκε αποφασιστικά από τις απόψεις του Πλεχάνοφ (στην επίδραση αυτή αναφέρεται αναλυτικά ο ίδιος βλ. "Ο Πλεχάνοφ και η εποχή του", π. Γράμματα, τ.Ε, τχ. 40, σσ. 69-78 και Έργα, σσ. 524-542), θεωρείται ο εισηγητής του μαρξισμού στην Ελλάδα (για τα πρώτα βήματα του μαρξισμού στη χώρα μας βλ. Panagiotis Noutsos, "The Origin of Greek-Marxism" ό.π., σσ. 27-29 και Ε. Παπανούτσος. "Γεώργιος Σκληρός" στον Β' τόμο της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, βλ. Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 36, σσ. 20 και 252 και στο κεφ. "Νεοελληνική Φιλοσοφία, στον τ. Ιστορία της φιλοσοφίας 19ος-20ος αι., μτφρ. Μαριλίζας Μήτσου-Παππά, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθν.Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), Αθήνα 1979, σσ. 316-318, (αναδημοσίευση της εισαγωγής του Παπανούτσου με προσθήκες της μεταφράστριάς) και είναι η πιο ολοκληρωμένη περίπτωση θεωρητικού της σοσιαλιστικής σκέψης στη χώρα μέχρι το 1919.

αντίληψη της ιστορίας, και από την άποψη αυτή είναι ο πρώτος Έλληνας μαρξιστής που ασχολήθηκε συστηματικά με τη φιλοσοφία της ιστορίας. Η εκτίμηση αυτή, που πιστοποιείται από τις αναλύσεις του Σκληρού, προβάλλεται και από τον Αριστοτέλη Σίδερι ο οποίος τονίζει ότι ο Σκληρός ως κοινωνιολόγος, ιστορικός και φιλόσοφος προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα των παραγόντων, που οδήγησαν στην εξέγερση του 1821, ακολουθώντας μέθοδο κριτική, θετική και μαρξιστική.¹²³ Αντίθετα, ο Κορδάτος¹²⁴, αν και αντλεί συνεχώς από τον Σκληρό, θεωρεί "παραποιημένο" το μαρξισμό του και υποστηρίζει ότι το έργο του, Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης (1917) "ξεφεύγει ολότελα από το μαρξισμό", ενώ στα Σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού (1919) "βενιζελλίζει". Οι κρίσεις αυτές του Κορδάτου είναι υπερβολικές και άδικες, γιατί από μία συνολική μελέτη των έργων του Σκληρού δεν διαπιστώνεται η παραποίηση την οποία του επιρρίπτει, αλλά αποδεικνύεται ότι οι απόψεις του Σκληρού δεν εφαρμόζουν απόλυτα στο κωδικοποιημένο μαρξικό σχήμα της εποχής του. Μέσα στη λογική της σκληρής και αβασάνιστης κριτικής κινούνται και οι κρίσεις του για τα δύο έργα του Σκληρού. Ο Κορδάτος κρίνει το έργο Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης από ηθική σκοπιά και επομένως απορρίπτει την ανάλυση του Σκληρού, ο οποίος υποστηρίζει ότι στην ιστορική διαδρομή οι μικρότεροι λαοί που είναι οικονομικά ανίσχυροι και υπανάπτυκτοι εξαρτώνται από τους ισχυρότερους και δέχονται την επίδρασή τους, ώσπου η οικονομική ανισότητα να εξαλειφθεί, ή τουλάχιστον να σμικρύνει. Η ρεαλιστική και νηφάλια ερμηνεία του Σκληρού είναι ολοφάνερο ότι προσκρούει στην

123. Α. Δ. Σίδερης, "Γ. Σκληρού, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού", π. Μαύρος Γάτος, χρ. Α', αρ. 9-10 (Φλεβ.-Μάρτ. 1920), σ. 133 (132-134).

124. Γ. Κορδάτος, ό.π., σσ. 120-122.

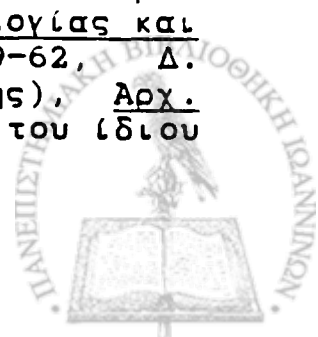

επαναστατική ηθική του Κορδάτου, ο οποίος βλέπει τον καπιταλισμό μόνον ως εχθρό που πρέπει να συντριβεί. Ανάλογη είναι και η αδυναμία του να κατανοήσει την υποστήριξη την οποία παρέσχε ο Σκληρός στη βενιζελική πολιτική κρίνοντας ότι αυτή θα συνέτεινε προς μία ενδυνάμωση των ταξικών αγώνων, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι και για την ταξική συνειδητοποίηση και για την προοπτική του σοσιαλισμού, και ασφαλώς η θέση αυτή δεν ευσταθεί ως επιχείρημα ότι ο Σκληρός αποδέχθηκε την αστική ιδεολογία. Αδύναμη και αστήρικτη είναι η κριτική του Μοσκώφ¹²⁵, ο οποίος θεωρεί μεν την προσφορά του Σκληρού πολύ σημαντική, αλλά παράλληλα του καταλογίζει αδυναμία αφομοίωσης του "διαλεκτικού υλισμού", εκτίμηση που ακυρώνεται από μία ανάγνωση του ομώνυμου άρθρου του Σκληρού. Ο χαρακτηρισμός του ότι ο Σκληρός είναι οπαδός "των μικροαστικών ρευμάτων της Ευρώπης" δεν θεμελιώνεται πουθενά, γιατί ο Σκληρός, εκτός από τη μαρξική, τις μόνες επιδράσεις που δέχθηκε ήταν εκείνες της βιολογίας του Haeckel και του δαρβινισμού, μέσω του Kautsky. Εξάλλου, η κριτική του Μοσκώφ αναιρείται και από τη θέση του Λεονταρίτη,¹²⁶ ότι ο Σκληρός¹²⁷ κατανόησε τις φιλοσοφικές αρχές της

125. Κ. Μοσκώφ, ό.π., σσ. 235-236 (κυρίως) και σσ. 230-234.

126. Βλ. G. Leon, ό.π., σσ. 5-6.

127. Ενδιαφέρον γύρω από τον Σκληρό παρουσιάζουν οι ακόλουθες εργασίες: Δ. Ζαχαριάδης, "Σκεπτικισμός, αισθητισμός και οι θεολόγοι της κοινωνιολογίας", π. Γράμματα, τ. Β (1914), σσ. 510-524, Αμίλκας, "Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού", π. Γράμματα, τ. Ε, τχ. 40 (Ιούλ.-Σεπ. 1919), σσ. 159-160, Κ. Παρορίτης, "Ο Γ. Σκληρός και η γλώσσα", Ο Νουμάς, αρ. 672 (22-2-1920), σσ. 116-117, Μ. Περίδης "Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού", π. Γράμματα, τ. ΣΤ', τχ. 1 (Ιούλ.-Αύγ. 1920), σσ. 41-49, Φιλόλαος Ελεύθερος, "Σημειώσεις τινές εις την ανωτέρω μελέτην [Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης] Γ. Σκληρού, Αρχείον Κοινωνιολογίας και Ηθικής, έτος Α', τχ. 1 (1944), σσ. 59-62, Δ. Γρ. Τσακωνάς, "Γεώργιος Σκληρός (Χωνσταντινίδης)", Αρχ. Κοινωνιολ. και Ηθικής, ό.π., σσ. 37-39, πρβλ. του ίδιου

μαρξιστικής θεωρίας, αν και υποθέτει ότι η αντίληψη του για το μαρξισμό ήταν "περιορισμένη και σε πολλές περιπτώσεις διαστρεβλωμένη". Η τελευταία αυτή θέση δεν είναι εύκολο να πιστοποιηθεί, γιατί ο Σκληρός δεν ασχολήθηκε μόνο με οικονομικά και πολιτικά ζητήματα, αλλά επεξέτεινε την ανάλυσή του και στο χώρο της φιλοσοφίας της ιστορίας, ακόμη και της αισθητικής, ενώ η αιτίαση για διαστρέβλωση είναι άκυρη από τη στιγμή που παραμένει γενική και δεν συγκεκριμενοποιείται.

Ο δεύτερος της ομάδας αυτής, ο Χατζόπουλος,¹²⁸ υπήρξε αρχικά ντισεϊστής,¹²⁹ επηρεάσθηκε στη συνέχεια από τις σοσιαλιστικές ιδέες, ίδρυσε το 1909 στη Γερμανία τη "Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση" και μετέφρασε το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος που κυκλοφόρησε σε φυλλάδιο το 1913.¹³⁰ Ο Γιαννιός θεωρεί¹³¹ τον Χατζόπουλο, όχι αυθαίρετα, έναν από τους

και Εισαγωγή εις τον νέον ελληνισμόν, Αθήνα 1973, σ. 87 και Προβλήματα ελληνικότητας, Αθήνα 1972, σ. 141, Ε. Παπανούτσος, ό.π., Αλ. Αργυρίου, "Ο Γ. Σκληρός και τα πρώτα βήματα των σοσιαλιστικών θεωριών στην Ελλάδα", Νέα κείμενα, Αθήνα 1971, σσ. 201-223, Α. Αξελός, ό.π., Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σσ. ε-ζα', της ίδιας "Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη" π. Μνημών, τ.7, σσ. 18-45, "Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 και οι αντίστοιχοι προσανατολισμοί του Γ. Σκληρού", ανάτυπο από τον τ. "ΑΜΗΤΟΣ", Αθήνα 1984, σσ. 420-445, και Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο: Δημοτικισμός, σοσιαλισμός και μεταρρύθμιση, Αθήνα 1988. — Για τις εκτιμήσεις των σύγχρονων του βλ. τα άρθρα που δημοσιεύθηκαν στο Νουμά και αφορούσαν το βιβλίο του, Το κοινωνικόν μας ζήτημα (βλ. σ. 46, σημ. 74 στην παρούσα μελέτη).

128. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και έκανε ευρύτερες σπουδές στη Γερμανία. Υπήρξε ο εκδότης του πρώτου περιοδικού στη δημοτική (Τέχνη 1898, βλ. σχετικά, Χ.-Δ. Γουνελάς, ό.π., σ. 39). Είναι περισσότερο γνωστός ως λογοτέχνης και πολύ λιγότερο ως θεωρητικός του σοσιαλισμού.

129. Βλ. Χ.-Δ. Γουνελάς, ό.π., σσ. 78-79, 118 και 164-166.

130. Δημοσιεύθηκε αρχικά σε συνέχειες στον Εργάτη του Βόλου. Το φυλλάδιο είχε τον τίτλο Το κοινωνικόν

πνευματικούς πατέρες του σοσιαλισμού, αφού μέσα από τα σχετικά άρθρα που δημοσίευσε στο Νουμά εξέθεσε με συντομία και σαφήνεια τις αρχές του διαλεκτικού και του ιστορικού υλισμού, και τον αποκαλεί "ορθόδοξο μαρξιστή" και "υλιστή". Ανάλογη είναι και η ανώνυμη κρίση του περιοδικού Μούσα¹³² που, το 1920, χαρακτηρίζει τον Χατζόπουλο σοσιαλιστή από τους πρώτους, που εγκατέλειψε όμως το σοσιαλισμό πικραμένος από την αμορφωσιά των εργατών. Η αυστηρή κριτική την οποία ασκούν στον Χατζόπουλο ο Κορδάτος και ο Γ. Βαλέτας οφείλεται στους λόγους που ισχύουν και στην περίπτωση του Σκληρού. Ο Κορδάτος¹³³ αναγνωρίζει στον Χατζόπουλο ότι δίδαξε τι είναι σοσιαλισμός και επαγγελματική οργάνωση, αλλά του καταλογίζει ότι κινήθηκε από συναισθηματικούς λόγους και όχι από γνώση και κατανόηση της θεωρίας του "επιστημονικού σοσιαλισμού", γι' αυτό και η σοσιαλιστική του δράση είχε εγωπάθεια. Ο Χατζόπουλος όμως και γνώριζε και είχε απομοιώσει το μαρξισμό, φθάνει κανείς να έχει διαβάσει τα κείμενά του, ενώ η προβληματική του πολιτική στράτευση οφείλεται στην αδυναμία πλήρωσης των όρων που ο ίδιος έθετε. Γι' αυτό και ο Κορδάτος του αποδίδει συναισθηματισμό (συμπάθεια προς τους εργάτες και όχι ταύτιση μαζί τους), που δεν είναι, βέβαια, αρκετός για μία συνεχή και συνεπή σοσιαλιστική πορεία. Όσο για την κριτική του Βαλέτα αυτή έχει ως αφετηρία τον κωδικοποιημένο μαρξισμό-

-----
μανιφέστο, Αθήνα 1913.

131. Βλ. Ν. Γιαννιός, "Ο Χατζόπουλος σοσιαλιστής", Ο Νουμάς, αρ. 296 (8-8-1920), σσ. 90-92.

132. Βλ. "Κ. Χατζόπουλος", π. Μούσα, έτος Α', αρ. 2 (2-9-1920), σ. 2.

133. Γ. Κορδάτος, "Το έργο του Χατζόπουλου, Ε' ο σοσιαλιστής", π. Νέα Εστία, τ. 28, τχ. 332 (15-10-1940), σσ. 1283-1284. Βλ. και τη θετική κριτική του Ρήγα Γκόλφη, "Ζ. Ο Χατζόπουλος και ο Νουμάς", π. Νέα Εστία, ό.π., σσ. 1294-1298.

λενινισμό και αδυνατεί, πράγματι, να κατανοήσει τις θέσεις και τη στάση του Χατζόπουλου. Κάτω από ένα τέτοιο πνεύμα ήταν εύκολο να χαρακτηρίζει¹³⁴ τις σοσιαλιστικές κινήσεις της εποχής αυτής ως προσπάθειες που αδυνατούν να υπερβούν το αστικό καθεστώς, και τον Χατζόπουλο ως "φιλελεύθερο διανοούμενο" που κατάλαβε γρήγορα την ανεδαφική του κατεύθυνση και αποκήρυξε το σοσιαλισμό και τους Έλληνες σοσιαλιστές.

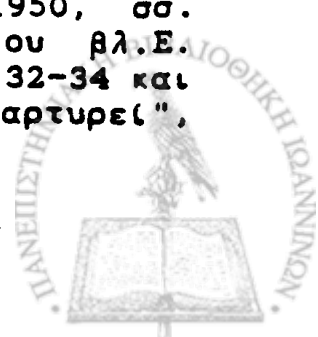
Οι Δελμούζος και Γληνός ακολουθούν περίπου την ίδια πορεία κατά την εποχή που εξετάζουμε. Απόφοιτοι της φιλοσοφικής Αθηνών συνεχίζουν τις σπουδές τους στη Γερμανία, όπου επηρεάζονται και από τις σοσιαλιστικές αντιλήψεις, κυρίως μέσα από τις συζητήσεις που έκαναν εκεί με τον Σκληρό. Ο Δελμούζος παρουσιάζει στο Νουμά¹³⁵ το βιβλίο του Σκληρού, Το κοινωνικόν μας ζήτημα και δίνει διαλέξεις στο Εργατικό Κέντρο του Βόλου. Οι απόψεις του για το σοσιαλισμό, όσο καιρό τις υποστήριζε, είναι αποτέλεσμα της επιρροής του Σκληρού.¹³⁶ Φαίνεται πάντως ότι τα κριτήρια της

---

134. Γ. Βαλέτας, "Ο πνευματικός άνθρωπος", π. Νέα Εστία, ό.π., σ. 1247. — Πληροφορίες για το σοσιαλισμό του Χατζόπουλου βλ. και στις εξής εργασίες: Γ. Κορδάτος, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, σσ. 122-134 και 169-170, Στ. Σπεραντζας, "Ο ποιητής με τα αγνά ιδανικά, π. Ελληνική δημιουργία, τ.9, τχ. 102 (1 Ματ. 1952), σσ. 551-552, Κ. Μοσκωφ, ό.π., σσ. 261-262, G. Leon, ό.π., σ. 6 και Χ.-Δ. Γουνελάς, ό.π., σσ. 84-95, 116-117, 126, 137-138, 141 και 258-259.

135. Η παρουσίαση γίνεται με τα άρθρα, Στους δημοτικιστάς, ο Νουμάς, αρ. 257 (19 Τρυγητή 1907), σσ. 1-4 και "Για το ζήτημα", Ο Νουμάς, αρ. 261 (16-9-1907), σσ. 5-6.

136. Ο ίδιος δηλώνει ότι διαφωνούσε με τις απόψεις του Σκληρού, αλλά δεν μπορούσε να αντιδράσει (βλ. "Γράμμα σ'ένα φίλο μου - Πώς έγινα δάσκαλος" (Λειψία 1921) = Μελέτες και Πάρεργα, τ.2, Αθήνα 1958, σ. 442. — Για τις διαλέξεις βλ. τα έργα του Σαν παραμύθι, Αθήνα 1911, σσ. 98-102 και Το Κρυφό Σκολεϊό 1908-1911, Αθήνα 1950, σσ. 282-283. — Για το σοσιαλισμό του Δελμούζου βλ. Ε. Παπανούτσος, Α. Δελμούζος, Αθήνα 1978, σσ. 32-34 και 135. — Για τη σοσιαλιστική του δράση "μαρτυρεί",

εποχής για το ποιός είναι σοσιαλιστής είναι μάλλον ασαφή, αν κρίνουμε από την περίπτωση του Γληνού τον οποίο ο μεν Χατζόπουλος¹³⁷ δεν θεωρεί σ'αυτή τη φάση σοσιαλιστή, ενώ ο Γιαννιός¹³⁸, που τον είχε συναντήσει το 1911-1912 και είχε συζητήσει μαζί του, δηλώνει ότι πείσθηκε πως ο Γληνός είναι σοσιαλιστής. Περισσότερο έγκυρες, επειδή προέρχονται από μία ανασκόπηση των κειμένων του Γληνού, είναι οι θέσεις του Αλεξάνδρου Σβώλου¹³⁹ ότι ο Γληνός χρησιμοποιεί από νέος τη μαρξιστική μεθοδολογία και σε ώριμη ηλικία έγινε κομμουνιστής και του Γιάννη Ιμβριώτη¹⁴⁰ ότι από τις

επίσης, και ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος, που τα χρόνια εκείνα σπούδαζε στην Ιένα. Συγκεκριμένα γράφει ότι ήταν "ο Σκληρός ισχυρά φυσιολογικά, δεινός συζητητής, ο οποίος όλους όσοι επέρασαν από την Ιέναν της θουριγγίας τους έκαμε σοσιαλιστας: Κ.Χατζόπουλον, Α. Δελμούζον, Φώτον Πολίτην, όστις κατόπιν εστράφη προς τα οπίσω", (βλ. Βιογραφικά Αναμνήσεις, Αθήναι 1970, σ. 56 = Ε. Παπανούτσος, ό.π., σ. 135. - Για τη δράση του Δελμούζου κυρίως, αλλά εμμέρει και του Δρακούλη και του Χατζόπουλου, όπως είναι καταγραμμένη στα φύλλα του Εργάτη βλ. Ν. Κολιού, Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο "Εργάτης" του Βόλου, Αθήνα 1988, σσ. 104-106, 107-116 και 153-154.

137. Το δηλώνει με γράμμα που στέλνει στον Γιαννιό, τον Μάρτιο του 1912 (βλ. "Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κ.Χατζόπουλου προς το σοσιαλιστή Ν. Γιαννιό και τη γυναίκα του Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού", π. Νέα Εστία, τ. ΕΒ' (1957), σ. 1404.

138. Βλ. Ν. Γιαννιός, "Δημήτριος Γληνός. Ο άνθρωπος και το έργο του", εφ. Ελεύθερος (31-12-1945).

139. Αλ. Σβώλος, "Ο πνευματικός άνθρωπος" στον τόμο Στη μνήμη Δημήτρη Α.Γληνού, Αθήνα 1946, σ. 9 (9-12).

140. Γ. Ιμβριώτης, "Ο Γληνός φιλόσοφος" στον ίδιο τόμο, σ. 27 (25-36). - Για τη φιλοσοφία του Γληνού βλ. και Ε. Παπανούτσος, "Δημήτριος Α. Γληνός" στη Νεοελληνική φιλοσοφία, τ. 36, Βασική βιβλιοθήκη, σ. 272 και "Δ. Γληνός" στον τ. Ιστορία της φιλοσοφίας 19ος-20ος αι., ό.π., σσ. 318-320. (αναδημοσίευση της Εισαγωγής του Παπανούτσου με προσθήκες της μεταφράστριας), και Τ. Βουρνάς, Δημήτριος Γληνός, ο δάσκαλος του γένους, Αθήνα 1966.

πρώτες ιστορικοφιλοσοφικές μελέτες βρίσκεται στη γραμμή που φέρνει προς το σοσιαλισμό. Τις συγχύσεις γύρω από τη σοσιαλιστική του ταυτότητα τις διέλυσε ο ίδιος ο Γληνός στον τόμο Προχωρώντας αριστερά¹⁴¹ στον οποίο είχε επιλέξει ως έργα σοσιαλιστικής κατεύθυνσης μόνο το λόγο "Δια τον Δημήτριον Βερναρδάκη" (1907) και τη διάλεξη "Περί της διδασκαλίας της νέας ελληνικής γλώσσας εν τη μέση εκπαίδευσει" (1907). Σε αυτοβιογραφικά σημειώματα μετά το 1935 γράφει ότι η εργασία του Η τουρκική μεταπολίτευσις (1909) ήταν η πρώτη με τη χρήση της μαρξιστικής μεθόδου.¹⁴² Σε άλλο αυτοβιογραφικό του 1941 πιστοποιεί ότι διάβασε και επηρεάσθηκε από τις ιδέες του Σκληρού¹⁴³ και σε

-----
141. Βλ. Δημήτρης Γληνός, 'Απαντα, τ. Α, σ. 547. Για το ίδιο θέμα βλ. και Φ. Ηλίου, "Από τον Μιστριώτη στον Λένιν", στον τ. Δημήτρης Γληνός, παιδαγωγός και φιλόσοφος, τόμος φιλοσοφίας της φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Ιωαννίνων, Αθήνα 1983, σσ. 11-23. Στα έργα με σοσιαλιστική κατεύθυνση μπορούν να ενταχθούν και οι μελέτες 'Εθνος και γλώσσα (1916) και Δημιουργικός ιστορισμός (1920) = Εκλεκτές σελίδες, τ. Α', Αθήνα 1971, σσ. 13-34, γιατί ακολουθούν τη μαρξιστική μεθοδολογία και αντιμετωπίζουν τα ζητήματα με τα οποία ασχολούνται κατω από μία σοσιαλιστική οπτική (βλ. και την άποψη του Ε. Μπιτσακη, "Δημήτρης Γληνός. Από τον αστικό στο σοσιαλιστικό ανθρωπισμό" στον παραπάνω τόμο της φιλοσοφικής Ιωαννίνων, σ. 29.

142. Βλ. Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού, σ. 197 = 'Απαντα, τ. Α', σ. 552. - Γνώμη μου είναι ότι ο πίνακας με τα κείμενα σοσιαλιστικής προοπτικής μπορεί να χωρέσει και το ημιτελές χειρόγραφο Ο δρόμος της νέας ζωής (1910) βλ. 'Απαντα, τ. Β', σσ. 505-512 καθώς και τη μελέτη Ο Ελευθερόπουλος και η φιλοσοφία του (1911) βλ. 'Απαντα, τ. Β', σσ. 51-70 και Σημειώσεις, σσ. 518-524. -Σημαντικές πληροφορίες, αν και κατά κανόνα από δεύτερο χέρι, για τον Γληνό αυτής της εποχής υπάρχουν και στη διατριβή του Sp. P. Rasis, Demetres Glenos and educational Demoticism in Greece, Urbana Illinois 1980, καθώς και στα άρθρα του Κ. Σιακαρη, "Δημήτρης Γληνός. Η ζωή και το έργο του", π. Διαβάζω, τχ. 61 (26-1-1983), σσ. 22-31 και της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, "Η σύνδεση του Δημήτρη Γληνού με το δημοτικιστικό κίνημα, στο ίδιο τεύχος του παραπάνω περιοδικού, σσ. 52-55.

143. Βλ. Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού, σσ. 196-197.

ανέκδοτο σημείωμα¹⁴⁴ ότι έγινε σοσιαλιστής το 1907. Οι διευκρινίσεις αυτές του Γληνού καλύπτουν τις προϋποθέσεις ένταξης που έθεσε η εργασία μας και αποτελούν υπόδειγμα αυτοκαθορισμού της ιδεολογικής ταυτότητας. Τα κείμενα αυτά του Γληνού, όπως και μερικά άλλα που προσθέτουμε (βλ. στο κεφάλαιο αυτό σημ. 141 και 142) έχουν σοσιαλιστική οπτική και ως προς το περιεχόμενο και ως προς τη μέθοδο.

Ο Γιαννιός¹⁴⁵ ήταν στενά δεμένος με τον Χατζόπουλο και προσπάθησε μετά το 1912 να παίξει ηγετικό ρόλο στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Γνώστης των βασικών κειμένων του Μαρξ συνετέλεσε στη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών μέσα από τις εκδόσεις που έκανε το "Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών". Ο Κορδάτος¹⁴⁶ δίκαια τον κατατάσσει σε αυτούς που γνώριζαν "τί είναι σοσιαλισμός", αφού η εκτίμηση αυτή μπορεί να διαπιστωθεί από τα κείμενα του Γιαννιού και μάλιστα ο ίδιος στο πρόγραμμά του "Σ.Κ.Α." δηλώνει ότι ακολούθει τις αρχές του σοσιαλισμού που ψηφίσθηκαν στα διεθνή σοσιαλιστικά συνέδρια¹⁴⁷ και θεωρεί τον εαυτό του μαρξιστή.¹⁴⁸ Αλλά και η μαρτυρία ενός άλλου σοσιαλιστή, έγκυρου μάλιστα εκπροσώπου της κοινής γνώμης, όπως ήταν ο

144. Βλ. Δ. Γληνός, 'Απαντα, τ. Α', σ. 560.

145. Σπούδασε στο Παρίσι φιλολογία και ξένες γλώσσες: Υπήρξε διευθυντής της εφ. Λαός, αρχισυντάκτης του Ριζοσπάστη (1916-1917), εκδότης των εφημερίδων Σοσιαλισμός (1913-1917 και 1919) και Κοινωνία (1919-1920) και των περιοδικών Σοσιαλιστικά φύλλα (1915-1917) και Σοσιαλιστική Ζωή (1928-1935).

146. Βλ. Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 154.

147. Στο ίδιο, σσ. 155-156.

148. Γράφει: "Ημείς, ευθύς εξ αρχής το δηλούμεν. Δεν είμεθα αναρχικοί, ούτε συνδικαλισταί, ούτε σοσιαλισταί του Κράτους ή Κοινωνιολόγοι. Είμεθα σοσιαλισταί. Δηλαδή Μαρξισταί. (βλ. εφ. Σοσιαλισμός, Α' περίοδ. (1-1-1915) = εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 25 (11-4-1919), σ. 1.

Αβραάμ Μπεναρόγια, ενισχύει το σοσιαλιστικό προφίλ του Γιαννιού, όταν γράφει γι'αυτόν, έστω και ειρωνικά, ότι ήταν "[κ]αθηγητής σοβαρός, είχε πάντοτε έναντι των οπαδών του θέσιν καθηγητού που εδίδασκε τον σοσιαλισμόν την νύκτα, όπως θα εδίδασκεν...γαλλικήν την ημέραν, με κύρος και αυστηρότητα...".¹⁴⁹ Η κάλυψη από τον Γιαννιό όλων των κριτηρίων, που θέσαμε στο κεφάλαιο αυτό, αφήνει μάλλον έκθετη τη γνώμη του Λεονταρίτη,¹⁵⁰ ότι ο Γιαννιός είχε "χονδροειδή και μηχανιστική αντίληψη για το μαρξισμό", ενώ θα μπορούσε κανείς να αποδειχθεί, επισκοπώντας ως το 1919 τις θέσεις του Γιαννιού για την επανάσταση και το σοσιαλιστικό καθεστώς, την άλλη άποψη του ότι ο Γιαννιός "αντιπροσώπευε στην πραγματικότητα την άκρα δεξιά πτέρυγα του ελληνικού σοσιαλισμού".

Στην τρίτη ομάδα¹⁵¹ μπορούν να ενταχθούν με

---

149. Βλ. Γ. Κορδάτος, ό.π., σσ. 162-163, σημ. 4.

150. G. Leon, ό.π., σσ. 103 και 107. - Για πληροφορίες σχετικά με τον Γιαννιό βλ. και στον Κ. Μοσκόφ, ό.π., σσ. 241-242, 256-258, 261-262 και 265. - Παρενθετικά πρέπει να αναφέρουμε ότι στον κύκλο του Σκληρού εντάσσονται για ένα διάστημα και οι Φώτος Πολίτης, Μάρκος Ζαβιτζιάνος και ο γιατρός Γεώργιος Παπανικολάου. Στα τέσσερα γράμματα του Φ. Πολίτη στον Κ. Χατζόπουλο φαίνεται η πολύ στενή σχέση μ'αυτόν και ιδιαίτερα με τον Σκληρό (βλ. Νέα Εστία, τ. 28, τχ. 332 (15-10-1940), σσ. 1304-1306. Ο Πολίτης παίρνει μέρος στη συζήτηση για το γνωστό βιβλίο του Σκληρού με το άρθρο του "Και πάλι το κοινωνικό ζήτημα" (βλ. Ο Νουμάς, αρ. 326 (11-1-1909), σσ. 3-6). Το 1920 έχει ήδη αποκηρύξει το σοσιαλισμό και τον Σκληρό (βλ. το άρθρο του "Ένας νεκρός", εφ. Πολιτεία, αρ. 110 (9-1-1920) = Εκλογή από το έργο του, Αθήνα 1938, σσ. 107-109). Ο Ζαβιτζιάνος παίρνει μέρος στη συζήτηση για το βιβλίο του Σκληρού με τρία άρθρα στο Νουμά (βλ. "Στους αριστοκράτες" αρ. 266 (21-10-1907), σσ. 4-5, "Στους ιμπεριαλιστές", αρ. 287 (16-3-1908), σσ. 1-3 και "Ανθρώπινες αντιλήψεις", αρ. 352 (12-7-1909), σ. 45 και ο Παπανικολάου γράφει τη μελέτη "Για τον εγωισμό και τους εγωϊστές", όπου εμφανίζεται ως σοσιαλιστής (βλ. ο Νουμάς, αρ. 319 (23-11-1908), σσ. 6-7, αρ. 320 (30-11-1908), σσ. 5-7 και αρ. 321 (7-12-1908), σσ. 6-7.

151. Η στενή σχέση των δύο ανδρών και η παράλληλη πορεία που ακολούθησαν ως μέλη των κυβερνήσεων

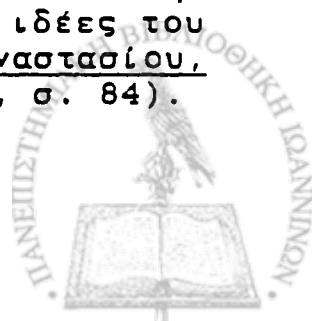
πολλές, βέβαια, επιφυλάξεις οι Παπαναστασίου και Θεοδωρόπουλος. Το κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η προβολή ενός "μεταρρυθμιστικού" και "μικροαστικού σοσιαλισμού". Ο Παπαναστασίου¹⁵² δηλώνει οπαδός του "αναμορφωτικού" και "μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού"¹⁵³, τον οποίο διακρίνει από τον "ουτοπικό" και τον "επαναστατικό σοσιαλισμό" ή "κομμουνισμό".¹⁵⁴ Η θέση αυτή μεταφράζεται σε απόρριψη και του "ουτοπικού σοσιαλισμού", όπως αποκλήθηκε η πρώτη περίοδος της ανάπτυξης των σοσιαλιστικών ιδεών, και της μαρξικής και μαρξιστικής προβληματικής για το σοσιαλισμό και την τακτική που οδηγεί σ'αυτόν. Έτσι ο Παπαναστασίου διαχωρίζεται και από την πρώτη και από τη δεύτερη ομάδα των Ελλήνων σοσιαλιστών. Η διακήρυξη του ότι ο σοσιαλισμός έρχεται σταδιακά μεν, αλλά νομοτελειακά ως αποτέλεσμα των νόμων της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης¹⁵⁵ αφήνει να διαφανούν οι πηγές από τις

Βενιζέλου τους οδηγεί το 1922 στην υπογραφή του "δημοκρατικού μανιφέστου", που είχε ως συνέπεια τη φυλάκισή τους.

152. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και στη συνέχεια παρακολούθησε κατά το διάστημα 1901-1905 νομικές, κοινωνικές και οικονομικές επιστήμες καθώς και φιλοσοφία στα πανεπιστήμια της Heidelberg και του Βερολίνου. Από το 1905 μέχρι το 1907 συνέχισε τις σπουδές του στο Λονδίνο και το Παρίσι. (Για τις σπουδές του βλ. την αναλυτική καταγραφή της Τούλας Αποστολοπούλου-Γεωργιάδη, "Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ο πολιτικός -ο επιστήμων-ο αγωνιστής-ο άνθρωπος" στον τ. Αλέξανδρος Παπαναστασίου, θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσοπόλεμο, Αθήνα 1987, σ. 24). Είχε όλες τις προϋποθέσεις να εξελιχθεί σε έναν θεωρητικό πρώτου μεγέθους, αν δεν αφοσιώνονταν αποκλειστικά στην ενεργό πολιτική.

153. Βλ. τον πρόλογο του Κ. Τριανταφυλλόπουλου στον τ. Αλέξανδρος Παπαναστασίου, πολιτικά κείμενα, μελέτες, λόγοι, άρθρα, Αθήνα 1957, σ. η' (επανέκδοση).

154. Βλ. στον ίδιο τόμο, σ. ιε'. (Βλ. τώρα και την άποψη του Γ. Κοντογιώργη, "Οι σοσιαλιστικές ιδέες του Αλ. Παπαναστασίου", στον τ. Αλέξανδρος Παπαναστασίου, θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσοπόλεμο, σ. 84).

οποίες ανατλεί και οι οποίες επηρέασαν το σύστημα των σοσιαλιστικών του αντιλήψεων. Σχετική έρευνα του Νούτσου¹⁵⁶ στο σημείο αυτό απέδειξε ότι ο Παπαναστασίου απηχεί όχι μόνο απόψεις της Fabian Society -και στο επίπεδο αυτό επικοινωνεί με τον Δρακούλη- αλλά και απόψεις της γερμανικής περιόδου των σπουδών του. Στις τελευταίες μπορούν να ενταχθούν οι αντιλήψεις του M. Weber, της "ιστορικής σχολής" και των διδασκάλων του G. Schmöller και A. Wagner.

Ο Θεοδωρόπουλος¹⁵⁷ εξαντλεί και τα τελευταία κριτήρια που μπορούν να χαρακτηρίσουν κάποιον ως σοσιαλιστή, και από την άποψη αυτή η περίπτωση του είναι ενδεικτική των ορίων της σοσιαλιστικής σκέψης. Τα όρια αυτά γίνονται ασαφή, γι'αυτό και μπορεί κανείς να

---

155. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, στο ίδιο, σσ. 96-97. - Περισσότερα στοιχεία για τις θέσεις αυτές υπάρχουν στα άρθρα: Αναστασιος Ι. Τάχος, "Οι απόψεις του Αλ. Παπαναστασίου για το κράτος και τη δημόσια διοίκηση", σσ. 277-300 και Ευάγ. Β. Βενιζέλος, "Η συνταγματική ιδεολογία του Αλ. Παπαναστασίου, σσ. 301-310, στον ίδιο τόμο. - Σύγχρονη με τις απόψεις του Παπαναστασίου είναι η κριτική την οποία ασκεί ο Γιαννιός με το άρθρο του "Εθνικισμός και σοσιαλισμός", ο εθνικισμός υπό Αλεξ. Παπαναστασίου, υπουργού της Συγκοινωνίας", π. Σοσιαλιστικά φύλλα, αρ. 11 (Αύγ. 1916), σσ. 10-18.

156. Π. Νούτσος, "Οι κοινωνιολόγοι, Προβλήματα ερμηνείας (υπό δημοσίευση), σσ. 11-13. - Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι εργασίες των Μ. Ψαλιδόπουλου, "Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος", βλ. στον τ. Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Ηράκλειο 1988, σσ. 329-344 και Αλέξανδρου-Ανδρέα Κύρτη, "Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης των αρχών του 20ου αιώνα" π. Ιστορικά, τ.5, τχ.9, (Δεκ. 1988), σσ. 341-351.

157. Υπήρξε συντάκτης και εισηγητής της πρώτης εργατικής νομοθεσίας του Βενιζέλου και συνετέλεσε στην ίδρυση των εργατικών κέντρων Αθηνών (1911) και Πειραιά (1912). Διετέλεσε βουλευτής των φιλελευθέρων από το 1912 μέχρι το 1918 και συνέγραψε κοινωνιολογικές μελέτες, αλλά περισσότερο διακρίθηκε ως λογοτέχνης με το ψευδώνυμο 'Αγις Θέρος.

υποβάλλει τις ενστάσεις του για τη σοσιαλιστική ταυτότητα του Θεοδωρόπουλου. Ο Γιαννιός¹⁵⁸ που επιχειρεί κάτι τέτοιο, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει απάντηση για το είδος του σοσιαλισμού τον οποίο πρεσβεύει και θεωρεί τη σοσιαλιστική του ιδιότητα ως "τέλεια γελοιοποίηση του Σοσιαλισμού".¹⁵⁹ Από την άλλη πλευρά όμως είναι θεμιτή και η προσπάθεια για ακύρωση τέτοιων υπερβολικών και ενμέρει τουλάχιστον, επισφαλών θέσεων. Ο Κορδάτος¹⁶⁰ γράφει για τον Θεοδωρόπουλο ότι προπαγανδίζει τον "κρατικό σοσιαλισμό", ενώ ο ίδιος δηλώνει οπαδός του "συνεργατισμού" και της "κοινωνικής αλληλεγγύης".¹⁶¹ Ο "κρατικός σοσιαλισμός" της εποχής αυτής δεν έχει, βέβαια, καμία σχέση με ανάλογους χαρακτηρισμούς που δόθηκαν αργότερα στο σοσιαλισμό των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, αλλά σημαίνει τη λήψη κοινωνικών μέτρων που ευνοούν τους εργαζόμενους, χωρίς όμως να ανατρέπεται η αστική κυριαρχία και το οικονομικό και κοινωνικό status του καπιταλισμού. Ο ίδιος βέβαια, ο Θεοδωρόπουλος αντιλαμβάνεται το περιεχόμενο του "κρατικού σοσιαλισμού" ως έναν σοσιαλισμό που προωθείται μέσω του κράτους, αλλά και η αντίληψη αυτή δεν ακυρώνει την εδραία θέση ότι, ως οικονομικός και

---

158. Ν. Γιαννιός, "Η εφημερίδα "Λαός", Ο Νουμάς, αρ. 534 (10-10-1914), σσ. 226-227.

159. Στο ίδιο, ο Νουμάς, αρ. 535 (18-10-1914), σ. 234.

160. Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 179.

161. Σπ. Θεοδωρόπουλος, Η κοινωνική αλληλεγγύη, Αθήνα 1909, σσ. 4-5 βλ. και σ.3. - Οι οπαδοί της "κοινωνικής αλληλεγγύης", όπως γράφει ο ίδιος, "στηρίζοντες την σχολήν των επί της αγάπης των ανθρώπων προς αλλήλους θέλουν την εξαφάνισιν του εγώ μέσα εις την κοινωνικήν αρμονίαν φρονούντες ότι οι άνθρωποι επί της γης εκ φύσεως είναι προωρισμένοι να ζουν εις σφικτόν συνασπισμόν, και αγωνιζόμενοι ολονέν να καταστήσουν τον συνασπισμόν αυτόν όσον το δυνατόν ευτυχή" (βλ. στο ίδιο, σ. 3).

πολιτικός όρος συνιστά μία λεκτική κατάχρηση. Αντίθετα, ο "συνεργατισμός" αποτελεί ένα ισχυρό ρεύμα στο εργατικό κίνημα και εντάσσεται σε μία σοσιαλιστική προοπτική, όπως και η "κοινωνική αλληλεγγύη, αρκεί να εξασφαλίζει την αρμονία και την ευτυχία, την οποία η τελευταία επαγγέλλεται, και να μην μένει μόνο στη διάθεση. Στις πιθανές πηγές του θεοδωρόπουλου, όσον αφορά το συνεργατισμό και την αλληλεγγυη, εντάσσονται οι εργασίες του Charles Gide (πολλές από τις οποίες είναι μεταφρασμένες και στην ελληνική) και ιδιαίτερα του Léon Bourgeois¹⁶², των οποίων ο θεοδωρόπουλος μπορεί να χαρακτηριστεί οπαδός.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι Έλληνες σοσιαλιστές ικανοποιούν, σε γενικές γραμμές, τα κριτήρια που θέσαμε για την ένταξή τους στην εργασία αυτή. Στους περισσότερους, ασφαλώς, η κάλυψη των προϋποθέσεων αυτών είναι πλήρης, ενώ σε ορισμένους (Δελμούζος-θεοδωρόπουλος) είναι ανίσχυρη και αδύναμη. Η διαφορά όμως αυτή, ως προς την πληρότητα των όρων, δεν δημιουργεί ουσιαστικά προβλήματα. Ένα δεύτερο συμπέρασμα που εξάγεται εύλογα, τόσο από τις διακηρύξεις των ίδιων των σοσιαλιστών, όσο και από τους χαρακτηρισμούς έγκυρων ιστορικών και θεωρητικών του σοσιαλισμού, τους οποίους παραθέσαμε και από την κριτική την οποία ασκήσαμε σ'αυτούς, είναι ό,τι τα κύρια σοσιαλιστικά ρεύματα που επηρέασαν τη διαμόρφωση των απόψεων των Ελλήνων σοσιαλιστών μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: στον μαρξισμό και ιδιαίτερα στον δευτεροδιεθνικό με αιχμή τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία και τον Πλεχάνοφ, στον αναρχικό σοσιαλισμό, στον

162. Βλ. σχετικά L. Bourgeois, πρόλογος στον συλλογικό τόμο Les applications sociales de la Solidarité, Paris 1904, σσ. V-XXII και C. Gide, "La coopération" στον ίδιο τόμο, σσ. 48-79. Στο έργο αυτό περιέχονται εργασίες για την "αλληλεγγύη" των P. Budin, H. Monod, G. Paulet, A. Robin, J. Siegfried και P. Brouardel.

γαλλικό σοσιαλισμό, όπως εκφραζόταν μέσα από τις θέσεις του Αργυριάδη, στην αγγλική Fabian Society και τον γερμανικό "κρατικό σοσιαλισμό".¹⁶³ Όλα αυτά τα ρεύματα του σοσιαλισμού τα απασχόλησε έντονα ο προβληματισμός του καθορισμού της επίδρασης την οποία ασκούν οι φυσικοί παράγοντες ως αιτίες στη διαδρομή της ιστορίας. Από τις αιτίες αυτές που τις διαπραγματεύονται και οι σχετικές θέσεις των Ελλήνων σοσιαλιστών θα αρχίσει, σύμφωνα με τη διάταξη του υλικού που ακολουθεί η εργασία μας, η ανάλυση και η κριτική των απόψεων για τους ιστορικούς παράγοντες.

---

163. Βλ. στη σελ. 73. Στα ρεύματα μικρότερης εμβέλειας μπορούν να καταγραφούν η πρόσμειξη του σοσιαλισμού με τον χριστιανισμό, τη θεοσοφία, την υγιεινή της κοινωνίας και η υλοποίησή του στις "αγορόποιες" (Δρακούλης), η "Αλληλεγγύη", (Δρακούλης-Θεοδωρόπουλος) και η ηθική επανάσταση (Αντύπας).

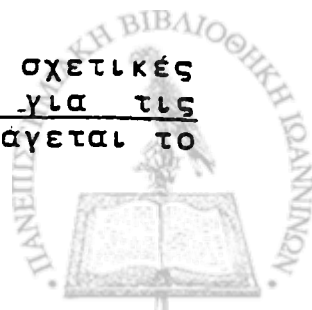
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, Η ΦΥΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ

1. ΤΟ ΚΛΙΜΑ ΚΑΙ Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΗ ΩΣ ΥΠΟΒΟΗΘΗΤΙΚΟΙ 'Η ΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ.

Η συζήτηση του προβλήματος που αφορά το ρόλο του γεωγραφικού παράγοντα στην ιστορία, θα μπορούσε να έχει ως αφετηρία το ερώτημα του καθορισμού της ποσοτικής και ποιοτικής επίδρασης, την οποία ασκεί το φυσικό περιβάλλον στην ανάπτυξη των κοινωνιών, και ειδικότερα το ερώτημα αν ο βαθμός της επίδρασης αυτής είναι ο ίδιος στο αρχικό και πρωτόγονο στάδιο και ο ίδιος μετά την επίτευξη μιας πρώτης τεχνικής. Προηγουμένως όμως είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι οι απαντήσεις που έδωσαν οι Έλληνες σοσιαλιστές στο ζήτημα αυτό δεν αρύονται, αν εξαιρέσουμε τον Σκληρό, από μια αποκλειστική και σφαιρική ανάλυση των επιδράσεων τις οποίες ασκεί το φυσικό περιβάλλον ως παράγοντας της ιστορίας. Αντίθετα συναρθρώνουν ένα μερικότερο σύνολο μέσα στο γενικό πλαίσιο των συζητήσεων που διεξάγονται την εποχή αυτή στην Ελλάδα και αφορούν το ρόλο της φυλής!

-----
1. Οι σοσιαλιστές λαμβάνουν μέρος σε δύο σχετικές συζητήσεις. Η μία έχει τον τίτλο Έρευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής και διεξάγεται το

στους όρους τους. Αυτό σημαίνει ότι για όλο εκείνο το μακρό χρονικό διάστημα, κατά το οποίο η τεχνική αδυνατεί να ανατρέψει είτε ενμέρει είτε δραστικότερα την επίδραση των φυσικών δεδομένων, ο ρυθμός της εξέλιξης υπόκειται αποκλειστικά στους όρους τους και επιπλέον ότι το είδος της παραγωγής και η μορφή της τεχνικής που αναπτύσσονται, δεν μπορούν να υπερβούν το πλαίσιο που προδιαγράφουν οι όροι του φυσικού περιβάλλοντος. Ενδεικτικά η εγκατάσταση στα μεσόγεια ευνοεί την ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, ενώ η εγκατάσταση στα παράλια ευνοεί το εμπόριο και τη ναυτιλία κ.ο.κ.³

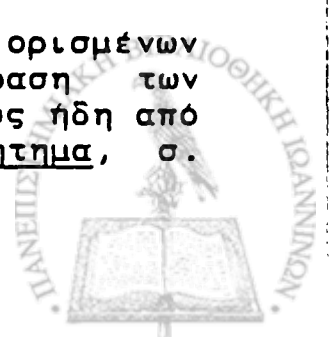
Η αντίληψη αυτή είναι περισσότερο εμφανής στο τελευταίο του έργο. Εκεί υποστηρίζει ότι η γεωγραφική θέση μπορεί να αποβεί σωτήρια ή επικίνδυνη για την ασφάλεια ενός λαού, να τον υποδουλώσει ή να τον κρατήσει ελεύθερο, να αναστείλει δηλαδή την ελεύθερη εξέλιξή του ή να την επιβροηθήσει.⁴ Η θέση αυτή ενισχύεται περισσότερο με την υποστήριξη που παρέχει ο Σκληρός στην άποψη ότι το κλίμα και η γεωγραφική θέση συντελούν αποφασιστικά και στη διαμόρφωση της ιδιοσυγκρασίας ενός λαού. Η άποψη στο ζήτημα αυτό πηγάζει από την απάντηση που δίνει στο ερώτημα "[α]πό πού γεννιέται και δημιουργείται ο φυλετικός χαρακτήρας και οι φυλετικές ιδιότητες", που θέτει, και στο οποίο "είναι [μεν] δύσκολο να απαντήσει κανείς", αλλά ο ίδιος είναι πεπεισμένος ότι "ο γεωγραφικός και γεωλογικός παράγων παίζουν σπουδαίο ρόλο σ'αυτόν, αν όχι το σπουδαιότερο και το μόνο".⁵ Έτσι ο Σκληρός φθάνει στο

---

3. Γ. Σκληρός, "Το ζήτημα της Ανατολής", βλ. Ο Νουμάς, αρ. 360 (4-10-1909) σ.3 και Έργα σ. 417.

4. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, Έργα, σ. 212.

5. Στο ίδιο, σσ. 178-179. - Για την ανάπτυξη ορισμένων χαρακτηριστικών που οφείλονται στην επίδραση των "ειδικών τοπικών λόγων" κάνει αναφορά ο Σκληρός ήδη από το πρώτο έργο του (βλ. Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 112.

ρεαλιστικό συμπέρασμα να αναγνωρίζει ότι στην αρχέγονη κατάσταση η κοινωνία κυριαρχείται από τα στοιχεία της φύσης και επομένως ο γεωγραφικός παραγοντας καθορίζει τη μοίρα της.* Για το περιεχόμενο του παραγοντα αυτού δεν υπάρχουν παρανοήσεις και αμφισβητήσεις, γιατί ταυτίζεται με το περιεχόμενο των όρων κλίμα και γεωγραφική θέση, η επίδραση των οποίων συντελεί και στη διαμόρφωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ενός πληθυσμού που συνιστούν τα διακριτικά, ως προς άλλους, στοιχεία της ταυτότητας του. Όσο για τον παραγοντα με την επωνυμία "γεωλογικός", που προστίθεται εδώ από τον Σκληρό, μπορεί να θεωρηθεί ότι καλύπτει ένα μέρος του γεωγραφικού παράγοντα και αναφέρεται ειδικότερα στις δυνατότητες για ενασχόληση που προσφέρει η διαμόρφωση της γης (επιφάνεια και υπέδαφος), η οποία με τη σειρά της αποτυπώνει τα γνωρίσματά της στην ιδιοσυγκρασία. Το φυσικό περιβάλλον δεν επηρεάζει, κατά τον Σκληρό, μόνο τη διαμόρφωση του χαρακτήρα των ατόμων, αλλά η επίδραση του επεκτείνεται ακόμη και στις κοινωνικές σχέσεις. Όσον αφορά, βέβαια, το χαρακτήρα, η σχετική επίδραση διαπιστώνεται εύκολα, αν λάβει κανείς υπόψη τα πορίσματα της συγκριτικής ανθρωπογεωγραφίας στο ζήτημα αυτό. Για την επίδραση όμως που ασκούν οι φυσικοί παράγοντες στις κοινωνικές σχέσεις, είναι απαραίτητο να έχουμε υπόψη τον καθοριστικό για τη διαμόρφωσή τους ρόλο του οικονομικού παράγοντα τον οποίο αναγνωρίζει ο Σκληρός. Επομένως η επίδραση αυτή είναι περιορισμένη και μόνον στο πρωτόγονο στάδιο μπορεί να θεωρηθεί καταλυτική. Πράγματι, όπως υποστηρίζει ο ίδιος, καμία φυσική επίδραση δεν είναι ομοιόμορφη, ούτε ισοποση χρονικά. Αν, για παράδειγμα, περιοριστούμε μόνο στο πεδίο των φυλετικών χαρακτηριστικών η επίδραση αυτή είναι σχεδόν καθοριστική στην αρχή της ανθρώπινης παρουσίας, όταν τα τεχνικά μέσα είναι ακόμη ελάχιστα

---

6. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, σ. 182.

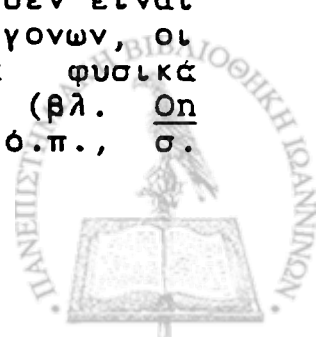
και ατελή, ενώ στη συνέχεια εξασθενεί, για να αποβεί τελικά ασήμαντη, μια και, όπως επισημαίνει, "άμα κατασταλάξουν οι φυλετικές ιδιότητες δύσκολα αλλάζουν πια και δείχνουν αντοχή αξιολθαύμαστη".⁷

Τα ερωτηματικά που μπορούν να γεννηθούν από την τελευταία άποψη του Σκληρού, η οποία αναγνωρίζει εκπληκτική αντοχή στη διατήρηση των φυλετικών χαρακτηριστικών, στο βαθμό που η διαμόρφωσή τους ανάγεται στην επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος, καθιστούν αναγκαίες δύο διευκρινίσεις. Η πρώτη, που αφορά τη δυνητική παρεξήγηση ότι τα φυλετικά χαρακτηριστικά παύουν να εξελίσσονται εξουδετερώνοντας έτσι κάθε επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος -ενώ η κοινωνία αναδιαμορφώνεται εσαεί-, λύνεται με την αναγνώριση ότι η αντοχή αυτή δεν είναι αιώνια, αλλά αφορά μόνο τα σταθερά για μία χρονική περίοδο χαρακτηριστικά. Η δεύτερη λαμβάνει υπόψη τη συνολική αντίληψη που έχει ο Σκληρός για την εξέλιξη και τους νόμους της, η οποία στην ατελεύτητη και μακράιωνα πορεία της θα εξαφανίσει μέσα από την εκπληκτική, πράγματι, τεχνολογία τους όρους που επιτρέπουν στο φυσικό περιβάλλον να τα δημιουργεί.

Η φθίνουσα πορεία την οποία, κατά τον Σκληρό, ακολουθεί η επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος ανιχνεύεται στον Πλεχάνοφ⁸, ο οποίος υποστηρίζει ότι το

7. Στο ίδιο, σ. 179.

8. Ο Πλεχάνοφ διευκρινίζει ότι η ιδιομορφία του γεωγραφικού περιβάλλοντος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διανοητική εξέλιξη, η οποία ήταν απαραίτητη για τη μεταβολή του ανθρωπόμορφου όντος σε ον που κατασκευάζει εργαλεία. Το γεωγραφικό περιβάλλον καθορίζει μακροχρόνια την κοινωνική δομή, γιατί η επίδρασή του επιτρέπει τη μεγαλύτερη ή τη μικρότερη δυνατότητα για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυναμειών (βλ. The Development of the Monist View of History, (1895), ό.π., τ.Ι, σσ. 590-591 και 664. Η επίδρασή του όμως δεν είναι αποκλειστική, όπως δείχνει η εξέλιξη των πρωτόγονων, οι οποίοι, αν και ζούσαν σε διαφορετικά φυσικά περιβάλλοντα, είχαν ταυτόσημα σταδια ανάπτυξης (βλ. On the materialist Understanding of History, ό.π., σ. 235).

γεωγραφικό περιβάλλον ασκεί αποφασιστική επίδραση στην εξέλιξη της κοινωνίας, όταν αυτή αναδύεται μέσα από τη διάλυση του γένους διαμορφωνοντας τη φυσική βάση του καταμερισμού της εργασίας, ενώ η εμφάνιση καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων καθίστα την επίδρασή του έμμεση. Παρόμοιες αντιλήψεις αποτελούν κοινό τόπο για τη σοσιαλιστική σκέψη της Β' Διεθνούς και υποστηρίζονται και από άλλους στοχαστές του χώρου αυτού, όπως για παράδειγμα από τον Lafargue, ο οποίος ασκεί μία σχετική επίδραση στους Έλληνες σοσιαλιστές. Κατά την άποψή του όχι μόνο το φυσικό αλλά και το τεχνητό περιβάλλον⁹ επηρεάζει αναπόδραστα την ανθρώπινη κοινωνία. Η επίδραση όμως αυτή υπόκειται στη βαθμιαία εξασθένιση, που οφείλεται στην αισθητή μεταβολή την οποία υφίσταται το περιβάλλον, εξαιτίας της παρέμβασης του ανθρώπου και της ανάπτυξης της τεχνολογίας, και περιορίζεται μόνο στις επιπτώσεις από τις κλιματολογικές συνθήκες¹⁰ οι οποίες προξενούν ελαχίστες διαφορές στον άνθρωπο, γιατί αυτός, κατά κανόνα, διανύει παντού τα ίδια στάδια ανάπτυξης.

Οι αντιλήψεις αυτές, όπως και οι αντίστοιχες του Kautsky για το κλίμα, στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια (βλ. σημ. 21), ανάγονται ή αναπτύσσουν τις αντιλήψεις που είχαν διατυπώσει για τα ίδια ζητήματα οι Marx και Engels. Όπως εξιστορεί ο D. Ross Gandy,¹¹

9. Ο Paul Lafargue γράφει ότι ο "άνθρωπος όχι μόνον μεταβάλλει με τη βιομηχανία του το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ζει, αλλά ακόμη ότι δημιουργεί από το καθετί ένα περιβάλλον τεχνητό και κοινωνικό, το οποίο του επιτρέπει, αν όχι να απαλλάξει τον οργανισμό του από την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος, τουλάχιστο να την ελαττώσει σημαντικά [...]. Ο άνθρωπος λοιπόν, όπως τα εξημερωμένα φυτά και ζώα, υφίσταται την επίδραση του φυσικού και του τεχνητού περιβάλλοντος" (βλ. Le Determinisme Economique de Karl Marx, Paris 1928(1907) σσ. 37-38). Και άλλου τονίζει ότι το "φυσικό περιβάλλον και το ιστορικό παρελθόν αποτυπώνεται σε κάθε λαό πρωτότυπους χαρακτήρες (βλ. στο ίδιο, σσ. 49-50).

10. P. Lafargue, Origine et Évolution de la Propriété, Paris 1895, σσ. 314-315.

για τους θεμελιωτές του μαρξισμού η γεωγραφία καθορίζει τις παραγωγικές δυνάμεις και τον τρόπο παραγωγής μιας κοινωνίας, γιατί κάθε κοινωνία συγκροτείται και αναπτύσσεται σε ένα έδαφος που έχει ειδική θέση και ενδεχόμενα ξεχωριστό κλίμα και ιδιαίτερους φυσικούς πόρους. Ο γεωγραφικός παράγοντας είναι λοιπόν αναγκαίος για την ιστορική ανάπτυξη με την έννοια ότι οι φυσικοί πόροι, το ευνοϊκό κλίμα και η εδαφική διαμόρφωση όχι μόνο επιδρούν στις οικονομικές δυνάμεις, οι οποίες αλληλεπιδρούν στο γεωγραφικό περιβάλλον, αλλά τα δύο πρώτα στοιχεία ενέχουν καθοριστικό ρόλο σ'αυτήν.

Η αξιοποίηση των φυσικών δεδομένων μπορεί να αποβεί αποτελεσματική για την συνεργασία των ανθρώπων σε πλατιά κλίμακα προκειμένου να εκτελεσθούν έργα γενικού ενδιαφέροντος, που απαιτούν συγκεντρωτική διεύθυνση και οικονομικό προγραμματισμό,¹² όπως συνέβη στον ασιατικό τρόπο παραγωγής. Πάντως τα κύρια διακριτικά της αρχαίας κοινωνίας διαμόρφώθηκαν από την επίδραση του γεωγραφικού περιβάλλοντος, γιατί αυτό, όπως υποστηρίζει ο Πλεχανοφ,¹³ προδιέγραφε για την κάθε περίπτωση (εδαφική περιοχή) διαφορετικό σύνολο παραγωγικών σχέσεων. Ειδικότερα το κλίμα σε συνδυασμό με τις εδαφικές συνθήκες υπήρξε για τον Engels¹⁴ η αιτία της ανυπαρξίας ιδιοκτησίας στην Ανατολή, ενώ για τον Marx¹⁵ οι όροι αυτοί αναγορεύτηκαν η βάση της

---

11. D. Ross Gandy, Marx and History, University of Texas Press, Austin & London, 1979, σσ. 123-124.

12. Βλ. Maurice Godelier "Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής", (1965), μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα, σσ. 16-17, 45-46 και 60-61.

13. G. Plekhanov, Fundamental Problem of Marxism, τ. III, ό.π., σσ. 153-154.

14. Βλ. Φ. Τοκάλι, Για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής, μτφρ. Σταύρος Καμπουρίδης, Αθήνα (χ.χρ.), σ. 13.

15. Στο ίδιο, σ. 17.

γεωργίας.

Η αποψη του Engels χαρακτηρίζεται από τον Θέρενκ Τοκάι¹⁶ πλησιάζει της γεωγραφικής αντίληψης της ιστορίας, στην οποία εντρυφεί κατόπιν και ο Πλεχάνοφ. Για τον Μαρξ όμως ο γεωγραφικός παράγοντας αναγνωρίζεται ως ένα στοιχείο μόνο¹⁷ και όχι ως καθοριστική αιτία στη διαφορά της εξέλιξης Ανατολής-Δύσης.

Η συνολική επίδραση την οποία ασκεί το περιβαλλον θεωρείται αναμφίβολα περιορισμένη και κανείς από τους σοσιαλιστές που εξετάζουμε δεν τη δέχεται ως καθοριστική. Στην αντίληψη του Χατζόπουλου η δυνατότητα που έχουν οι τοπικές συνθήκες να επηρεάσουν την εξέλιξη περιορίζεται μόνο στο διαφορετικό χρώμα και στο χαρακτήρα που μπορούν να της δώσουν, ενώ η κύρια ουσία της δεν μεταβάλλεται, επειδή υπακούει στις κοινές ανάγκες των ανθρώπων και κατευθύνεται από τους υλικούς όρους της ζωής και την οικονομική βάση, που συναποτελούν παντού την ίδια καθοριστική βάση.¹⁸ Η αποψη αυτή εναρμονίζεται με το γενικό και κωδικοποιημένο μαρξιστικό συμπέρασμα της εποχής και αδιαφορεί για τις προδιαγραφές που θέτει ο γεωγραφικός παράγοντας. Η ιστορική εξέλιξη αναγεται στη δράση του οικονομικού παράγοντα, τη λειτουργία του οποίου ο Χατζόπουλος αντιλαμβάνεται ως αναπότρεπτη αναγκαιότητα.¹⁹

Η διευκρίνιση ότι και σε ένα ανώτερο επίπεδο, όπως είναι η συγκρότηση της σκέψης, ο καθοριστικός ρόλος ανήκει στο υλικό υπόστρωμα, επάνω στο οποίο αυτή στηρίζεται, και όχι στην επίδραση του φυσικού

16. Ό.π., σ. 14.

17. Ό.π., σσ. 16-17.

18. Κ. Χατζόπουλος, (υπογράφει με το ψευδώνυμο Πέτρος Βασιλικός, στο εξής Π.Β.) "Η ψυχολογία του συμβολισμού" Ο Νουμάς, αρ. 337 (29-3-1909), σσ. 2-3.

19. Η αντίληψη αυτή δεν είναι νεοφανής, αλλά πολύ οικεία στο δευτεροδιεθνικό μαρξισμό. Για τον ντετερμινισμό αυτό βλ. Υνον Quiniού, ό.π., σ. 114.

περιβάλλοντος δίνει το πραγματικό στίγμα της αντίληψης του Χατζόπουλου για το ρόλο των φυσικών παραγόντων. Η αρχή αυτή διευκολύνει την κατανόηση της ύπαρξης αντιφατικών σχέσεων μεταξύ του φυσικού περιβάλλοντος και του συστήματος σκέψης. Έτσι "[κ]λίματα κι ουρανοί κι ορίζοντες δεν ενεργούνε τόσο στο λαγάρο της σκέψης όσο η υλική περιοχή απόπου πηγάζει. Για τούτο βλέπουμε κάτω από τον πιο γλυκόλαμπρο ουρανό την πιο θολή και μουχλιασμένη ιδέα ενός Πλωτίνου και κάτω από τις πνιγνές ομίχλες της Κένιξμπεργκ να λάμπει μία από τις καθαρότερες σκέψεις που είδε ο κόσμος...".²⁰ Η συμπύεση όμως της επίδρασης του φυσικού περιβάλλοντος δεν μπορεί να αποκλείσει τη δυναμική του παρέμβαση σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν δηλαδή οι γεωγραφικές και κλιματολογικές συνθήκες είναι εντελώς ιδιαίτερες, ώστε να αγαστελλουν ακόμη και το νόμο της εξέλιξης. Σε παρόμοιες όμως συνθήκες η εξέλιξη ακολουθεί ανάλογη πορεία σε όλους τους λαούς και η αιτία που την καθορίζει είναι τα μέσα παραγωγής.

Θέτοντας σε εφαρμογή την παραπάνω αρχή μέσα από τη σύγκριση της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας με εκείνη των προηγμένων ευρωπαϊκών κρατών ο Χατζόπουλος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι "[ό]σο η ελληνική κοινωνία αναπτύσσεται κάτω από συνθήκες ανάλογες με τις όμοιες της ευρωπαϊκές, όσο τα παραγωγικά της μέσα τείνουν να εξομοιωθούν με τα ίδια μέσα των πολιτισμένων κρατών, με τα οποία έρχεται ολοένα σε στενότερη επικοινωνία, είναι νόμοι φυσικοί να τραβήξει κι αυτή παρόμοιο δρόμο εξέλιξης όσο μάλιστα οι κλιματολογικές, γεωγραφικές και γεωλογικές συνθήκες της δεν είναι τέτοιες, ώστε ν'αποκλείουν την εφαρμογή του ίδιου νόμου και σ'αυτή".²¹ Όπως στον Χατζόπουλο, έτσι και στον Γληνό,

20. Κ. Χατζόπουλος, ό.π.

21. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Το κοινωνικό μας ζήτημα", Ο Νουμάς, αρ. 267 (28-10-1907), σ. 1. - Η ιδέα της καθοριστικότητας των ιδιαίτερων συνθηκών είχε διατυπωθεί νωρίτερα από τον Kautsky. Η επίδραση που

παρατηρείται η ίδια αξιολόγηση των κλιματολογικών όρων, μόνο που εδώ το βάρος πέφτει στην επίδραση την οποία ασκούν στη δυναμική της εργασίας. Στα πρώτα βήματα της ανθρωπότητας, το κλίμα, το οποίο ο ίδιος κατατάσσει στους παραγοντες εκείνους οι οποίοι "κανονίζουν την πρόοδο"²², καθορίζει την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας.²³ Η άποψη του ότι "...είναι εκτός αμφιβολίας η επίδρασις του ωραίου περιβαλλοντος εις την διαμόρφωσιν των ωραίων ψυχών"²⁴ δείχνει ότι αποδέχεται πως το περιβάλλον επιδρά όχι μόνο στο σχηματισμό και στη μορφή των εξωτερικών χαρακτηριστικών, αλλά και στο χαρακτήρα και τη διάθεση, επομένως και στη συνολική διαμόρφωση του υποκειμένου και στο είδος της παρέμβασης που θα κάνει το τελευταίο αυτό στην κοινωνία.

Τη σημασία μιας τέτοιας επίδρασης ελαχιστοποιεί ο Γιαννιός ο οποίος συμπιέζει δραστικά το μέγεθος και τη βαρύτητα των κλιματολογικών συνθηκών στη διαμόρφωση της ιδιοσυγκρασίας. Την άποψη μάλιστα που προβάλλει το ρόλο

δέχεται ο Χατζόπουλος από αυτόν βεβαιώνεται και από το γεγονός ότι συμβουλεύει τον Γιαννιό να μελετήσει το έργο του Ηθική και υλιστική αντίληψη της Ιστορίας (βλ. "Πενήντα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου προς τον σοσιαλιστή Ν. Γιαννιό και τη γυναίκα του...", π. Νέα Εστία, τχ. 62 (1957), σσ. 1271-1272 βλ. και Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π. σ. λσ', σημ. 1) στην οποία ο Kautsky αναπτύσσει την άποψη ότι το κλίμα (που δημιουργεί την ανάγκη για ένδυση και ωθεί προς την ανακάλυψη της φωτιάς) επιτάχυνε την εξέλιξη (Karl Kautsky, ό.π., σσ. 84-86).

22. Δ. Γληνός, Δια τον Δημήτριον Βερναρδάκην, 'Απαντα, τ. Α', σ. 107.

23. Το συγκεκριμένο της επίδρασης του περιβάλλοντος και των οικονομικών συνθηκών ορισμένοι που ανησυχούσαν για τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών τον μετέφραζαν σε αποδοχή του οικονομικού και κοινωνικού καθεστώτος, όπως το διαμόρφωσαν οι εθνικές και κοινωνικές παραδόσεις καθώς και οι γεωγραφικοί και κλιματολογικοί όροι (βλ. ενδεικτικά Δ.Ε. Πρωτέκδικος, "Ο σοσιαλισμός εν Ελλάδι", π. Το μέλλον, τ. Α' (1918-1919), σσ. 763-764.

24. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, 'Απαντα, τ. Β', σσ. 20-21.

του γεωγραφικού εν γένει παράγοντα στην εξέλιξη της κοινωνίας και την οποία ο ίδιος απορρίπτει ολοσχερώς, την αποδίδει συμπερασματικά στον Σκληρό.²⁵ Αντίθετα, εκείνο που τονίζει ο ίδιος λαμβάνοντας μέρος στη συζήτηση για το θέμα "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας"²⁶ είναι ότι το χαρακτήρα και τη νοοτροπία ενός λαού τα διαμορφώνει και τα ενισχύει η "κατεύθυνση, ο οδηγός".²⁷ Με τους ασαφείς αυτούς όρους, εννοεί, όπως συνάγεται από τη συνέχεια του κειμένου, τον οικονομικό προσανατολισμό του συγκεκριμένου λαού. Οι υπερβολές που χαρακτηρίζουν, τόσο την απόρριψη της επίδρασης του γεωγραφικού παράγοντα, όσο και την προβολή του αντίστοιχου οικονομικού, τις οποίες παρατηρούμε στον Γιαννιό, έχουν την αφετηρία τους σε μια λογική που θεωρεί απαραίτητη την προβολή της υλιστικής αντίληψης του Marx, προβολή την οποία αντιλαμβάνεται ως επαναστατικό καθήκον, γιατί η κυριαρχία της θα συνέτεινε στην προετοιμασία της κοινωνικής αλλαγής, και σίγουρα αγνοεί άλλα μαρξιστικά κείμενα τα οποία αποδίδουν ένα ρόλο και στους φυσικούς παράγοντες.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέτρο για μία ρεαλιστική προσέγγιση της επίδρασης του φυσικού περιβάλλοντος, όπως την εννοούν οι περισσότεροι Έλληνες σοσιαλιστές, μπορεί να χρησιμεύσει η πορεία την οποία ακολουθεί στο ζήτημα αυτό η σκέψη του Σκληρού. Εφοδιασμένος με τις σχετικές γνώσεις που του εξασφάλισε η μελέτη των κειμένων του Πλεχάνοφ ο Σκληρός φθάνει στην αναγνώριση της επίδρασης του γεωγραφικού παράγοντα και επιδιώκει, καταρχήν, μέσα από μία οικονομική ανάλυση της κοινωνίας να προβάλλει την ισχύ του παράγοντα αυτού στην εξέλιξή της. Στη συνέχεια,

---

25. Βλ. Ν. Γιαννιός, Απάντηση στο "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας", π. Γράμματα, τ.Β. (1914) σσ. 505-506.

26. Για τη συζήτηση αυτή βλ. σσ. 79 σημ.1 και 103-105 στην παρούσα μελέτη.

27. Ν. Γιαννιός, ό.π., σ. 506.

βέβαια, υπαγάγει το φυσικό περιβάλλον στον έλεγχο της ανθρώπινης πράξης η οποία και καθορίζει πλέον την εξέλιξη. Έτσι η επίδραση την οποία άσκησαν οι αντιλήψεις του Πλεχάνοφ στον τομέα αυτό αποδείχτηκε αποτελεσματική, γιατί μείωσε την απολυτότητα του οικονομικού παράγοντα και ενίσχυσε την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος. Αντίθετα, στον Χατζόπουλο και στον Γιαννιό η διάθεση να προβάλλουν τον κύριο παράγοντα στην εξέλιξη και την πορεία της κοινωνίας μείωσε κάτω από τα "κανονικά" όρια την επίδραση των φυσικών παραγόντων και περιόρισε τη δυναμική της εξέλιξης μόνο στο οικονομικό πλαίσιο, γιατί κινήθηκαν μέσα στο πνεύμα της χαρακτηριστικής μονομανίας για την προβολή των υλικών συνθηκών που διέκρινε την εποχή τους.

2. Η ΦΥΛΗ ΩΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΣ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΑΝΦΙΛΕΓΟΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.

α. Η διαμόρφωση των φυλετικών χαρακτηριστικών και η σχετικότητα της φυλετικής επίδρασης.

Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι Έλληνες σοσιαλιστές το ζήτημα του γεωγραφικού παράγοντα ακολουθείται και στο πρόβλημα της φυλής. Η εκτίμηση του ρόλου του παράγοντα αυτού, όπως και το αντίστοιχο εύρος των σχετικών θέσεων, διακυμαίνονται από την ιδιαίτερη προβολή μέχρι τη σχετικότητα.

Εντελώς απαραίτητο είναι, κατά τη γνώμη μας, να διευκρινίσουμε από την αρχή ότι στη διαπραγμάτευση του ζητήματος της φυλής από τους Έλληνες σοσιαλιστές, που θέτει στο επίκεντρο τη διακρίβωση της προέλευσης των φυλετικών χαρακτηριστικών και το λειτουργικό ρόλο της φυλής, οι απόψεις τους σχεδόν ταυτίζουν την έννοια "φυλή" με την έννοια "έθνος", όταν αναφέρονται στην αποκατάσταση των σύγχρονων αστικών κρατών, την οποία και θεωρούν ως φυλετική και εθνική ταυτόχρονα. Αυτό ως ένα βαθμό οφείλεται στο γεγονός ότι αφετηρία τους είναι η αποκατάσταση του ελληνισμού, στον οποίο, αναπόδεικτα βέβαια, φυλή και έθνος ταυτίζονται απόλυτα, γιατί κατά τη γνώμη τους το νεοελληνικό έθνος δεν είναι πολυφυλετικό αλλά απαρτίζεται από μία φυλή, και επεκτείνουν κατόπιν, σχεδόν αδιάκριτα, την ταύτιση αυτή παντού.

Οι αντιλήψεις των Ελλήνων σοσιαλιστών για τη φυλή απαντούν ταυτόχρονα και σε δύο κείρια ζητήματα, τα οποία, λόγω συγκυρίας, δεν μπορούν, κι αν ακόμη το επιθυμούσαν, να τα αποφύγουν. Πρώτον, αν η σχέση της χώρας με τις υπόλοιπες θα διευθετηθεί έχοντας ως βάση τη συγκεκριμένη σημερινή της ταυτότητα, ή θα έχει μερίδιο σ'αυτή και η επίκληση του ιστορικού παρελθόντος και δεύτερο, αν η προοπτική που δίνεται στη διαδρομή

της θα ακολουθήσει τη σύγχρονη πορεία των άλλων ευρωπαϊκών λαών ή θα υπαχθεί στις απαιτήσεις της ιστορικής κληρονομιάς, καλλιεργώντας έναν πολύσημο ελληνοκεντρισμό.

Τα ζητήματα αυτά δεν απασχολούν τους σοσιαλιστές της πρώτης ομάδας, και τουλάχιστον τον Δρακούλη και τον Καλλέργη μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Η ευθυγράμμιση με την αρχή της ισοτιμίας των φυλών, που φέρει συνήθως την επωνυμία "κοσμοπολιτισμός", είναι χαρακτηριστική σ'αυτούς μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Η πρόταση του Δρακούλη για αποθάρρυνση και αποτροπή της καλλιέργειας φυλετικών προκαταλήψεων είναι ενδεικτική του κλίματος μέσα στον οποίο κινούνται οι σχετικές αντιλήψεις. Ο Δρακούλης αντιλαμβάνεται την ιστορία κάθε λαού ως μέρος της παγκόσμιας ιστορίας η οποία ταυτίζεται με την "σταδιοδρομία της ανθρωπότητας ης πάντες οι επί μέρους λαοί δέον να ωσι συνεργαζόμενα μέλη και όχι αντιμαχόμενα".²⁸ Η "σταδιοδρομία" αυτή υπόκειται στους νόμους της προόδου και κάθε άτομο ή κάθε έθνος "μη συμμετέχον της καθολικής δράσεως και συμπράξεως προς την ανθρωπίνην τελειοποίησιν"²⁹ μένει έξω και πίσω από την προοδο αυτή.³⁰ Από τη θέση αυτή γίνεται σαφές ότι ο Δρακούλης απορρίπτει την ιδιαίτερη πορεία την οποία μπορεί να ακολουθήσει μία φυλή, καθώς και τη φόρτιση της κατηγορίας αυτής με ιδιότητες εξαιρετες και μοναδικές.³¹ Η κοινωνική προοπτική

28. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμις των ιδεών, εν Αθήναις 1894, σ. 20.

29. Στο ίδιο, σ. 20.

30. Παρόμοιες απόψεις για την πρόοδο είχε αναπτύξει και ο θεόφιλος Κατρης (βλ. Φιλοσοφικά, Αθήναι 1910, σ. 136 παρ. ΦΙΕ' και ΦΚ' και σ. 137 παρ. ΦΚΔ'.

31. Παρ'όλα αυτά όμως ήδη από την εποχή αυτή υπάρχουν ενδείξεις για την υποστήριξη ιδιαίτερων ικανοτήτων της ελληνικής φυλής, όπως για παράδειγμα η απόδοση της ανάπτυξης της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας στην αρχή ότι το παλιό ακολουθείται από το νέο, την οποία εκλαμβάνει και προβάλλει ως πίστη της φυλής (βλ.

γι'αυτόν δεν είναι άλλη από εκείνην που ταυτίζει τους σκοπούς της φυλής με τους στόχους της προόδου. Η ταύτιση αυτή έχει απώτερο σκοπό την κοινωνική αρμονία, η επίτευξη της οποίας όμως προϋποθέτει την ενιαία αντίληψη της φυλής για τη μορφή της κοινωνίας που αυτή επιδιώκει ή οραματίζεται. Η κοινή φυλετική αντίληψη για την κοινωνική πρόοδο και αρμονία οδηγεί στην οργάνωση και την άσκηση της πνευματικής και σωματικής εργασίας και στην ενιαία δράση για την πραγμάτωση των δύο αυτών στόχων. Η οργάνωση και η δράση της φυλής είναι ιδιαίτερες μόνο στο βαθμό που τις επηρεάζουν οι διαφορετικές συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύσσονται. Αλλά οι συνθήκες δεν συνιστούν την καθοριστική αιτία, την ειδοποιό διαφορά, γιατί τότε θα μιλούσαμε για εντελώς ιδιαίτερη και ανόμοια πορεία σε κάθε φυλή και θα ήταν εύκολο, κρίνοντας από τα επιτεύγματα που σημείωσε στο διάστημα ικανού χρόνου, να παραβλέψουμε τους ευνοϊκούς ή αρνητικούς όρους που τα διαμόρφωσαν και να αποδεχτούμε την ύπαρξη ανώτερων και κατώτερων φυλών, ικανών και ανίκανων, προοδευτικών ή οπισθοδρομικών κλπ., αντίληψη την οποία δεν αποφεύγει τελικά εντελώς και ο ίδιος ο Δρακούλης, όταν κρίνει τις ικανότητες του ελληνικού λαού.

Γεγονός, πάντως, είναι ότι η ισότητα των φυλών αναγνωρίζεται και είναι χαρακτηριστική στα πρώιμα κείμενα των σοσιαλιστών της πρώτης ομάδας, όπως συναγεται και από τη θέση του Αντύπα για την καταργηση των φυλών και των πατρίδων.³² Η αποστροφή του προς κάθε φυλετικό προσόν, το οποίο δικαιολογεί μη ισότιμες σχέσεις μεταξύ των λαών, πηγάζει από την κοινή αίσθηση για το δίκαιο που δεν αναγνωρίζει φυλές και χώρες

Neohellenic Language and Literature, Oxford 1897, σ. 2).

32. Μ. Αντύπας, "Το πρόγραμμα μας" μέρος Α', εφ. Αναστασις, έτος Α', αρ. 12 (23-4-1905), σσ. 1-2. (Παραθεμα από τον Λουκατο, βλ. ο.π., σσ. 123-125).

ανώτερες στις οποίες είναι θεμιτό να υποτάσσονται οι υπόλοιπες. Η "κατάργηση" που προτείνει ο Αντύπας θα πρέπει να εννοηθεί ως υπέρβαση των ορίων και των εμποδίων, τα οποία θέτουν οι φυλετικές και οι εθνικές προκαταλήψεις και σκοπιμότητες, προς μία παγκόσμια σύνθεση και ενότητα και όχι ως απάρνηση των φυλετικών χαρακτηριστικών. Ενισχυτικό άλλωστε της θέσης αυτής είναι ότι και ο ίδιος αναφέρεται επαίνετικά στον "ελληνισμό"³³ με την έννοια των ιδιαίτερων -ιστορικών κυρίως- γνωρισμάτων του, τα οποία όμως δεν καθιστούν υποδεέστερες τις άλλες φυλές από τη στιγμή που αποδέχεται και προβάλλει τον "κοσμοπολιτισμό".³⁴

Η αρχή της ισοτιμίας, χωρίς να εγκαταλείπεται οριστικά από τους Έλληνες σοσιαλιστές, υποχωρεί κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ου αι. και παραχωρεί τη θέση της στις έντονες συζητήσεις που διεξάγονται ανάμεσα στους "κοινωνιολογούντες"³⁵ σχετικά με το ρόλο της φυλής. Το ζήτημα είναι επίκαιρο γιατί τότε τίθεται το θέμα της αποκατάστασης του "φυλετικού όλου", όραμα που το υποβοηθεί η εσωτερική αναδιοργάνωση και η διεθνής συγκυρία και στο οποίο, όπως επισημαίνει ο Γ. Λεονταρίτης, δεν αντιτίθενται ούτε οι Έλληνες μαρξιστές.³⁶ Αντίθετα μάλιστα και οι ίδιοι επιδίδονται στην έρευνα και την ανάλυσή του.

Ο Σκληρός, προκειμένου να εκτιμήσει την επίδραση

33. Βλ. Σπ. Δ. Λουκάτος, ό.π., σσ. 57-58.

34. Στο ίδιο, σσ. 55-56.

35. Ο όρος ανήκει στον Σκληρό. Σ' αυτούς περιλαμβάνει τους Μ. Τσιριμώκο (Στέφανος Ραμάς), Ίωνα Δραγουμη (Ίδας), Πέτρο Βλαστό, Περικλή Γιαννοπουλο, Κωνσταντίνο Χατζόπουλο (Π.Β.), Αλέξανδρο Δελμούζο, Νίκο Γιαννιό, Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Χρήστο Χρηστούλακη, Π. Πετρίδη, Μάρκο Ζαβιτζιάνο, Γεώργιο Παπανδρέου και εν μέρει τον Βλάση Γαβριηλίδη (βλ. "Απόσπασμα από το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή, τ.Χ, τχ 1-2 (1915) σ. 37 και έργα, σ. 481.

36. Βλ. Γ. Λεον, ό.π., σ. 20.

την οποία ασκεί ο φυλετικός παράγοντας, κρίνει απαραίτητο να εξετάσει πρώτα την προέλευση των φυλετικών χαρακτηριστικών. Από τους τρεις συντελεστές, οι οποίοι κατά την άποψη του διαμορφώνουν τις φυλετικές ιδιότητες -το γεωγραφικό περιβάλλον, η ενασχόληση των κατοίκων και ο τρόπος παραγωγής- εμείς θα αναφερθούμε μόνο στους δύο τελευταίους, γιατί οι απόψεις του για την επίδραση του περιβάλλοντος αναλύθηκαν, ήδη, στο οικείο κεφάλαιο. Αλλά πριν προβούμε την ανάλυση των γενικών αιτιών που δημιουργούν τα φυλετικά χαρακτηριστικά, κρίνουμε σκόπιμο να προτάξουμε τη θέση του για τις ξεχωριστές ιστορικές συνθήκες ενός λαού, οι οποίες γίνονται οι γενεσιουργές αιτίες και μιας ιδιαίτερης νοοτροπίας.³⁷

Αν η εξέλιξη ενός λαού δεν ακολουθεί τα ίδια ομαλά στάδια που ακολουθεί η εξέλιξη των υπολοίπων, τότε αυτή δημιουργεί ιδιόρρυθμους χαρακτήρες, αντίστοιχους με τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες του συγκεκριμένου λαού. Η ιδιόρρυθμία αυτή ανάγεται στο ιστορικό παρελθόν το οποίο ο Σκληρός εννοεί ως μία πραγματικότητα που συλλαμβάνεται αυτόματα και κατανοείται κατά τον ίδιο τρόπο από όλα τα μέλη που απαρτίζουν το σύνολο που αποκαλείται λαός. Αλλά και όταν η σύλληψη αυτή δεν είναι συνειδητή, το παρελθόν λειτουργεί μηχανιστικά και προκαλεί την ίδια επίδραση δίνοντας στα άτομα αυτά τα χαρακτηριστικά που τα διακρίνουν από όλα τα άλλα.

Η ιδιαιτερότητα των ιστορικών συνθηκών δίνει ξεχωριστό χρώμα σε ένα λαό, αλλά δεν αναιρεί την επίδραση των κύριων αιτιών. Η ενασχόληση των κατοίκων -που στην αρχική βέβαια φάση της ανθρώπινης παρουσίας ανάγεται στις δυνατότητες τις οποίες παρέχει το έδαφος και το κλίμα- εξετάζεται εδώ από τον Σκληρό απομονωμένα ως μία οικονομική δραστηριότητα που είναι αποδεσμευμένη

---

37. Βλ. "Μια ιδεολογική συζήτηση. Ανατολική-Ασιατική ή Δυτική-Ευρωπαϊκή Μανταλιτέ; Απάντηση Γ. Σκληρού", π. Νέα Ζωή, περίοδος Δ', τ.ΙΧ (Γεν.-Δεκ. 1914) τχ.1, σσ. 80-81. και Έργα, σσ. 440-441.

από οποιεσδήποτε προϋποθέσεις. Έτσι, κατά την αποψη του, οι σύγχρονοι Έλληνες δεν ενδιαφέρονται για τη συλλογική ανάπτυξη, αλλά για τον "ατομικό πλουτισμό" ο οποίος τους οδηγεί συχνά στην εγκατάλειψη της χώρας τους και στην εγκατάσταση σε νέους τόπους. Το "ιδιόρρυθμο πατριωτικό αίσθημα"³⁸, που στη συνέχεια δημιουργείται, κατανοείται ως ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που διέπει το συγκεκριμένο λαό και όχι ως αποτέλεσμα των παραγόντων άγονο έδαφος και θάλασσα, που ο ένας στερεί τη δυνατότητα για επιβίωση και ο άλλος δίνει διέξοδο προς τη μετανάστευση, η οποία δημιουργεί στη συνέχεια το πάτριωτικό αίσθημα. Τα στοιχεία όμως αυτά δεν συνιστούν ελληνική αποκλειστικότητα, αλλά χαρακτηρίζουν κάθε λαό που βρίσκεται κάτω από ανάλογες συνθήκες.

Ο Σκληρός δέχεται ότι ο τρόπος παραγωγής προσδίδει στα άτομα ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ανάγει την αρχή αυτή σε ιστορικό νόμο. Η ισχύς όμως του νόμου αυτού παύει να υφίσταται, γιατί η οικονομική δομή αλλάζει, όταν οι επιπτώσεις ενός τρόπου παραγωγής οδηγούν σε ακρότητες, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στα δεσποτικά καθεστώτα που δημιουργούν αντιθετικά ζεύγη ανθρώπινων χαρακτήρων. Η έλλειψη ελευθερίας που χαρακτηρίζει τα καθεστώτα αυτά συνεπάγεται και τη δημιουργία ανειλικρινών χαρακτήρων, γιατί η ανάγκη της υποταγής και η αδυναμία της άρνησης στα κελεύσματα μιας αυταρχικής εξουσίας δημιουργούν μία ανάλογη νοοτροπία και συμπεριφορά. Οι λαοί που ανέχονται τέτοιες κοινωνικές δομές είναι ξένοι προς τα "φιλοσοφικά ιδεώδη" της νεώτερης ευρωπαϊκής αστικής κοινωνίας. Η απαραίτητη αλλαγή του χαρακτήρα τους πιστεύει ότι θα επιτευχθεί μόνον όταν η κοινωνία αυτών των χωρών "γίνη ολότελα αστική, βιομηχανική και μεγαλεμπορική, όταν λείψουν τα φεουδαρχικά μικρογεωργικά στοιχεία" και οι νεώτερες ευρωπαϊκές αντιλήψεις διαδοθούν και

38. Στο ίδιο, σσ. 80-82 και Έργα, σ. 442.

επικρατήσουν σ'αυτές. Τότε οι λαοί θα απαλλαγούν και από την ηθική υποχρέωση για πειθαρχία σε μία αναχρονιστική μορφή πολιτικής εξουσίας. Η αλλαγή όμως δεν είναι εύκολη ούτε ομοιόμορφη, γιατί διορθώνει μεν χωρίς μεγάλη δυσκολία τα φυλετικά μειονεκτήματα που οφείλονται σε "ιστορικές και κοινωνιολογικές ανωμαλίες",³⁹ όπως αυτά που περιγράφουμε, αλλά δυσχεραίνεται από τα φυλετικά μειονεκτήματα που προέρχονται από την επίδραση του κλίματος και μιας σχετικής ιδιοσυγκρασίας, που διαμορφώθηκε ιστορικά, και τα οποία πολύ δύσκολα επηρεάζονται γιατί "είναι βαθειά ριζωμένα στο αίμα".⁴⁰

Η σχέση που συνδέει, κατά τον Σκληρό, τον τρόπο παραγωγής με τα φυλετικά χαρακτηριστικά διαφοροποιείται από τις μαρξικές τοποθετήσεις⁴¹, οι οποίες παρουσιάζουν τα πράγματα αντίστροφα, τουλάχιστον όσον αφορά την αρχική σύνδεση φυλής και ιδιοκτησίας. Σύμφωνα με τη μαρξική αντίληψη η αρχική ιδιοκτησία ως αποτέλεσμα του κοινοτικού τρόπου παραγωγής έχει συνεταιριστική και φυλετική μορφή και στο έδαφός της εδράζεται μία πρωτόγονη κοινωνία από την οποία γεννιέται στη συνέχεια η ταξική κοινωνία.⁴² Η φυλετική κοινότητα⁴³ αναγνωρίζεται ότι υπήρξε η αφετηρία για τις τρεις μορφές ιδιοκτησίας (δουλοκτητική, φεουδαρχική και

---

39. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, Έργα σ. 352.

40. Στο ίδιο.

41. Βλ. M. Godelier, ό.π., σ. 13.

42. Φ. Τοκάι, ό.π., σσ. 40-41.

43. Στο ίδιο, σσ. 74-75. Ο Τοκάι ερμηνεύει τη μαρξική σύλληψη για την τροποποίηση της κοινής φυλετικής ιδιοκτησίας σε ασιατική ως εμφάνιση της "ανώτατης κοινότητας" όλων των προηγούμενων κοινοτήτων της φυλής, που αιωρείται πάνω από τις αγροτικές κοινότητες σαν κάτι που κατέχει αυτόνομη ύπαρξη. Έτσι μέσα από τη φυλετική ιδιοκτησία χαράζει η ταξική κοινωνία, (βλ. ό.π., σσ. 139-140).

καπιταλιστική) και επομένως οι σχέσεις των μελών της και τα χαρακτηριστικά τους δεν είναι αποτέλεσμα της συνεταιριστικής ιδιοποίησης και εκμετάλλευσης, αλλά προϋπόθεση⁴⁴ που το πρότυπό της το συναντούμε στην Ανατολή, όπου υπάρχει "η αυτοφυής κοινοτική ιδιοκτησία του εδάφους της φυλής".⁴⁵ Η διευκρίνιση αυτή ως προς την αρχική σχέση η οποία συνδέει τη φυλή με την ιδιοκτησία στον ασιατικό τρόπο παραγωγής δεν μειώνει καθόλου τη θέση του Σκληρού για τη γενική επίδραση που ασκεί ο τρόπος παραγωγής στη διαμόρφωση των φυλετικών χαρακτηριστικών, το ρόλο των οποίων αναγάγει και αναλύει στην αστική κοινωνία.

Μέσα στο αστικό κοινωνικό καθεστώς ο φυλετικός παράγοντας αναπτύσσει τη βασική του λειτουργία αποτελώντας τον συνδετικό κρίκο του κοινωνικού αυτού σχηματισμού.⁴⁶ Η κοινή φυλετική καταγωγή, η οποία εντάσσει το άτομο σε μία περιφρουρημένη και αυτοπροστατευόμενη ομάδα, γεγονός που στη φάση της ενδυνάμωσης του καπιταλισμού πιστοποιείται κυρίως, μέσα από τη χρήση μιας κοινής γλώσσας, καθίσταται η κινητήρια δύναμη της εθνικής συσπείρωσης και των απελευθερωτικών αγώνων που στοχεύουν στη φυλετική ολοκλήρωση, στην επέκταση των γεωγραφικών ορίων σε διεκδικούμενα, αλλά αμφισβητούμενα εδάφη, και, συνήθως, στην άρνηση της εθνικής αποκατάστασης των άλλων λαών, όταν αυτή θίγει φυλετικά συμφέροντα. Το ζήτημα αυτό συγκεκριμένα ο Σκληρός το προβάλλει με μοναδική σαφήνεια ξεκαθαρίζοντας ότι τότε "μονάχα θα μπορούσε να βαστάξει η Ελλάδα ίσαμε τώρα την επαναστατική και φιλελεύθερη ψυχολογία της, αν δεν βγαίνανε στη μέση νέοι εξωτερικοί παράγοντες, ζητώντας το δικαίωμα της εθνικής τους

44. Ό.π., σσ. 57-60.

45. Ό.π., σ. 12.

46. Γ. Σκληρός, "Το ζήτημα της Ανατολής", Ο Νουμάς, αρ. 360 (4-10-1909), σ. 2 και Έργα, σ. 414.

ύπαρξης με καταστροφή της μεγάλης ιδέας του ελληνισμού... Ο Ελληνισμός αρνιότανε στους άλλους ό,τι ο ίδιος θεωρούσε ιερό και όσιο για τον εαυτό του...".⁴⁷

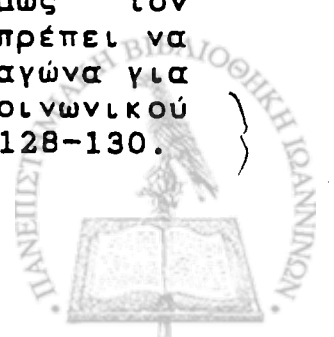
Αλλά για να μπορεί η φυλή να λειτουργεί ως ο συνδετικός ιστός της αστικής κοινωνίας πρέπει να αναζωογονείται συνεχώς. Η αναζωογόνηση αυτή δεν επιτυγχάνεται με κανέναν άλλο τρόπο, παρά μόνο με την ενασχόληση ενός λαού με τη δική του πραγματικότητα και όχι με την επιστροφή στο ιστορικό παρελθόν για ανεύρεση λύσεων του παρόντος. Η αποφυγή-ή ακόμη χειρότερα- η περιφρόνηση της σύγχρονης πραγματικότητας οδηγεί στη στασιμότητα και την αποστέωση.⁴⁸ Η θέση αυτή βάλνει παράλληλα με τη συλλογιστική που αναπτύσσουν την ίδια εποχή οι δημοτικιστές⁴⁹, οι οποίοι επιθυμούν να εκσυγχρονίσουν την ελληνική κοινωνία μέσα, κυρίως, από τη μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης, η οποία, όπως προτείνουν, είναι απαραίτητο να έχει αποκλειστικά γλωσσικό της όργανο μία χρηστική δημοτική γλώσσα. Στην περίπτωση τους όμως ο εκσυγχρονισμός νοείται μέσα στο πνεύμα ενός ελληνοκεντρισμού ο οποίος και τον υποσκάπτει.

Ο προσανατολισμός αυτός των δημοτικιστών συνιστά και την ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον προτεινόμενο από τον Σκλήρο εκσυγχρονισμό και στον δικό τους. Και οι δύο προτείνουν και προτρέπουν προς την αναζωογόνηση

-----
47. Στο ίδιο, βλ. Ο Νουμάς, αρ. 362 (18-10-1909), σ. 2 και Έργα, σσ. 420-422. 3

48. Γ. Σκλήρος, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας", π. Γράμματα, τ. Β', αρ. 17-20, σσ. 289-291 και Έργα, σσ. 431-435.

49. Ο Σκλήρος αποκαλεί τους δημοτικιστές "ατρομήτους υπερμάχους της ζωντανής γλώσσας" και τους θεωρεί ως "τα καλύτερα, γνωστικώτερα και τα μάλλον ενθουσιώδη παιδιά της μπουρζουαζίας μας". Για να παίξουν όμως τον σημαντικό ρόλο που τους αναθέτει η ιστορία πρέπει να συνδέσουν τον αγώνα τους για τη γλώσσα με τον αγώνα για τον εκσυγχρονισμό και την αλλαγή του κοινωνικού συστήματος (βλ. Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σσ. 128-130. }

της φυλής. Για τον Σκληρό όμως αυτή μεταφράζεται σε απόσπαση και απομάκρυνση από το μεγαλείο του ιστορικού παρελθόντος -το οποίο, βέβαια, δεν αρνείται-, σε εκτίμηση των συνθηκών του παρόντος και ανάληψη δράσης μέσα στο πλαίσιο τους, σε παραδειγματισμό από τα αναπτυγμένα έθνη της Δύσης και σε υιοθέτηση κοινωνικών και πολιτικών αντιλήψεων που προωθούν και εξυπηρετούν τα συμφέροντα της κοινωνικής πλειοψηφίας. Από την άλλη πλευρά στον εκσυγχρονισμό που προβάλλουν οι δημοτικιστές -αναφερόμαστε μόνο σ'αυτούς που εναποθέτουν τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων στην καθιέρωση της δημοτικής την οποία και αντιλαμβάνονται ως πανάκεια, γιατί με μία ευρεία έννοια και οι περισσότεροι σοσιαλιστές είναι δημοτικιστές- κυριαρχεί το μεγαλείο της φυλής το οποίο μπορεί να αναβιώσει και να ξαναλάβει μέσα από την καλλιέργεια της δημοτικής γλώσσας και τη λαϊκή παράδοση. Συνοδευτικό στοιχείο στη θέση αυτή είναι και η άποψη ότι ο ελληνισμός δεν έχει να διδαχθεί τίποτε από τη Δύση (η μία πλευρά) ή πρέπει να διδαχθεί μόνο σε εκείνα τα ζητήματα που αφορούν την εκπαίδευση, όχι όμως και την κοινωνία ως σύνολο. Έτσι ο ελληνισμός αφήνεται να συνεχίσει το δρόμο των ιστορικών πεπρωμένων του. Τα ζητήματα όμως αυτά θα τα αναλύσουμε εκτενέστερα στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

β. Οι φυλετικές ανατάσεις στη σκέψη των σοσιαλιστών και οι φυλετικές υπερβολές των δημοτικιστών. Καταδίκη του σοβινισμού.

Η προβληματική για το ρόλο της φυλής στην κοινωνική εξέλιξη δεν περιορίζεται αποκλειστικά στον Σκληρό και τους δημοτικιστές, αλλά αποκτά ευρύτερη έκταση. Συγκεκριμένα με το πρόβλημα αυτό ασχολείται κατά την επανεμφάνισή το 1914, ύστερα από αρκετά χρόνια σιγής, και ο Καλλέργης. Η ανάγνωση και η ανάλυση της ελληνικής πραγματικότητας, καθώς και η ευθυγράμμιση της σοσιαλιστικής σκέψης και δράσης με τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής, συνδυάζονται, κατά την άποψή του, με "πρόγραμμα ελληνικόν", που είναι αδιαφόριστο από τα ήθη και τα έθιμα του ελληνισμού και το οποίο οφείλουν να χαραχούν οι Έλληνες σοσιαλιστές.

Η απόρριψη των φυλετικών διακρίσεων, που κυριαρχούσε μέχρι τότε στη σκέψη του Καλλέργη, παραχωρεί τη θέση της σε έναν έντονο πατριωτισμό και ελληνοκεντρισμό. Φυσικά η ισοτιμία των φυλών που πρόβαλλε ο Καλλέργης δεν δρούσε απαγορευτικά στην υποστήριξη του αγώνα για απελευθέρωση εκείνου του τμήματος της ελληνικής φυλής που ήταν ακόμη υπόδουλο. Ο ίδιος μάλιστα μετέχει στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και το 1912 είναι "πληρεξούσιος"⁵⁰ στην Κρήτη. Το σημείο όμως που πρέπει να τύχει ιδιαίτερης προσοχής είναι ότι με τις θέσεις που υποστηρίζει το 1914 περνά από τον σοσιαλιστικό μαξιμαλισμό της προηγούμενης περιόδου στον μαξιμαλισμό της προικισμένης φυλής. Το σοσιαλιστικό πρόγραμμα πρέπει, κατά τη γνώμη του, να παίρνει υπόψη τα ιδεώδη της φυλής,⁵¹ όπως αυτά

50. Στ. Καλλέργης, "ΕΚΚΛΗΣΙΣ προς τας σοσιαλιστικές εφημερίδας, συλλόγους, λέσχας, κέντρα, ομίλους και βουλευτάς της Ευρώπης και της Αμερικής", βλ. Ανέκδοτα κείμενα, σσ. 58-60.

51. Διάλεξις Σταύρου Γ. Καλλέργη προς ομάδα του Κεντρικού σοσιαλιστικού Συλλογού, 1914.

αποκρυσταλώθηκαν ιστορικά, γιατί οι κλασικοί του σοσιαλισμού δεν υπερφαλαγγίζουν τις θέσεις των αρχαίων για την "κοινοκτησία", όπως είναι καταγραμμένες στην Πολιτεία του Πλάτωνος.

Οι εξηγήσεις που θα μπορούσαν να δοθούν στην προβολή από τον Καλλέργη των φυλετικών προτερημάτων είναι δύο. Η πρώτη ανάγεται στη διαψευση των ελπίδων για τη γρήγορη επικράτηση του σοσιαλισμού, οι οποίες αποδείχθηκαν φρούδες και αυταπάτη. Η απογοήτευση αυτή, που ήταν ένας από τους λόγους που τον οδήγησαν στον θεωρητικό, και ουσιαστικά, και στον πολιτικό παροπλισμό, τα χρόνια περιουλλογής που μεσολάβησαν καθώς και η κρίση του κρητικού ζητήματος και οι βαλκανικοί πόλεμοι, έθεσαν επί τάπητος το ζήτημα του συνυπολογισμού των σοσιαλιστικών ιδεών με τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε χώρας. Η απαραίτητη αυτή συνεξέταση όμως δεν οδήγησε σε μία όπτική που θα αντίκρυζε τον σοσιαλισμό μέσα στην ιδιαιτερότητα του ελληνικού χώρου, αλλά αντίθετα πρόβαλε την ιδιαιτερότητα της ελληνικής φυλής δίνοντάς την σοσιαλιστική προοπτική. Η αντίληψη αυτή, που αποτελεί και τη δεύτερη εξήγηση, δεν είναι ξένη προς ένα αντίστοιχο πνεύμα που αρχίζει να επικρατεί στην Ευρώπη κατά την εποχή της κήρυξης του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Μέσα από την όπτική αυτή κατανοούμε ευκολότερα την άποψη του Καλλέργη για υπεράσπιση των ιδιαίτερων συμφερόντων της φυλής, έτσι ώστε να είναι ευπρόσωπη, και την τοποθέτηση του σοσιαλισμού σε δεύτερη μοίρα. Γι' αυτό και οι "Κοινωνιστάι" πρέπει βέβαια "να ενδιαφέρονται δια τα κοινά συμφέροντα αλλά [πρώτιστα οφείλουν] να σεβονται και να υποστηρίζουν τα εθνικά συμφέροντα της ελληνικής φυλής [...] να γνωρίζουν ότι είναι Έλληνες [...] και κατόπιν Διεθνείς [...], να είναι πρώτον Έλληνες και κατόπιν κοσμοπολίται".⁵²

---

52. Στο ίδιο.

Η έντονη προβολή των ιδεωδών και των συμφερόντων της φυλής, που παρατηρείται στον όψιμο Καλλέργη, δεν αφίσταται από παρόμοιες αντιλήψεις τις οποίες αναπτύσσουν την ίδια εποχή ορισμένοι δημοτικιστές. Η συστηματική έκθεση των απόψεών τους, που αφορούν το ρόλο της φυλής στο κοινωνικό γίγνεσθαι, οφείλεται στη συζήτηση⁵³ που προκλήθηκε με αφορμή το άρθρο του Σκληρού, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας", το οποίο δημοσιεύθηκε στα Γράμματα το 1914. Στο άρθρο αυτό ο Σκληρός υποστήριξε⁵⁴ ότι η προτίμηση που δείχνουν πολλοί δημοτικιστές στον σκεπτικισμό και την αισθητική συγκίνηση, καθώς και η τάση τους για αναζήτηση της απόλυτης φιλοσοφικής αλήθειας με παράλληλη περιφρόνηση της πραγματικότητας, χαρακτηρίζουν τους ασιατικούς λαούς και είναι τάσεις εντελώς αντίθετες από το ευρωπαϊκό πνεύμα που "διψά εξωτερίκευση και δράση" και έχει θέσει στο επίκεντρο της προσοχής του τον άνθρωπο. Γι' αυτό και η αποβολή των "ασιατικών στιγμάτων", που βαραίνουν τον ελληνικό λαό, εξαιτίας του συγχρωτισμού του με τους λαούς της Ανατολής, απαιτεί "κοινωνική και ψυχική επανάσταση".⁵⁵ Ο Γιαννιός, που συνηγορεί στις εκτιμήσεις αυτές του Σκληρού, αποδίδει το σκεπτικισμό και τη διαμόρφωση μιας ανάλογης ιδιοσυγκρασίας στην έλλειψη "κατευθυντήριων οδηγιών".⁵⁶

53. Στη συζήτηση αυτή πήραν μέρος οι Ι. Δραγούμης, Π. Βλαστός, Χρ. Χρηστούλακης, Γ. Παπανδρέου και Δ. Ζαχαριάδης, ο οποίος είναι και ο κυριότερος συνομιλητής-αντίπαλος του Σκληρού, ενώ από την πλευρά των σοσιαλιστών πλην του Σκληρού συμμετέχει και ο Γιαννιός. (Σύντομη απάντηση, στην οποία τονίζει ότι οι "γραμματισμένοι" πρέπει να κάνουν κάτι σημαντικό για να έχουν το δικαίωμα να μιλούν στο έθνος, έστειλε και ο Φωτιάδης (βλ. "Ένα Γράμμα του κ. Φωτιάδη στον κ. Ζαχαριάδη", (20-2-1914), π. Γράμματα, τ. Β, σσ. 531-534).

54. Γ. Σκληρός, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας", ό.π., σσ. 289-290 και Έργα, σσ. 432-433.

55. Στο ίδιο, σ. 291 και Έργα, σ. 435.

56. Ν. Γιαννιός, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας.

Από την άλλη πλευρά οι απαντήσεις των σκεπτικιστών κινούνται σε δύο άξονες: συμβιβασμός ανάμεσα στο σκεπτικισμό και την πραγματικότητα από τη μζα και έντονη προβολή των φυλετικών προτερημάτων από την άλλη. Με την πρώτη άποψη συντάσσονται ο Δραγούμης και ο Παπανδρέου. Ο Δραγούμης⁵⁷ θεωρεί το σκεπτικισμό και τον αισθητισμό μεταβατικά στάδια που μπορούν να διέλθουν οι νέοι στην πορεία τους προς την ωρίμανση, ώσπου θεωρία και πράξη, που δεν μπορούν να είναι απόλυτα και εμφανώς διαχωρισμένες, να ισορροπήσουν. Ο Παπανδρέου⁵⁸ αξιολογεί τον σκεπτικισμό ως ίδιον των μισομορφωμένων και ανεργών νέων και τον αποδίδει γενικότερα στην αδυναμία ερμηνείας των μεταβαλλόμενων ιστορικών συνθηκών. Ο δεύτερος άξονας συναρθρώνεται από τις αντιλήψεις του Βλαστού⁵⁹ και του Χρηστούλακη.⁶⁰ Ο πρώτος υποστηρίζει ότι η ριζική αλλαγή των σταθερών χαρακτηριστικών της φυλής -τα οποία προβάλλει διαρκώς- είναι αδύνατη και μόνον μερική διόρθωση μπορεί να επέλθει σ'αυτά. Μέσα σ'αυτή τη διορθωτική αντίληψη εντάσσεται και η πρότασή του για σεβασμό της ατομικής πράξης και για συνειδητοποίηση του εαυτού μας, στοιχεία που συνιστούν τον αλληλοσεβασμό

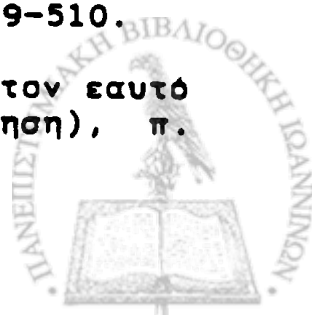

Απάντηση Ν. Γιαννιού", π. Γράμματα, τ.Β, τχ. 17-20, σσ. 505-506. Ο Γιαννιός απορριπτει και τις θέσεις που διατυπώνει ο Δραγούμης στη μελέτη "Ελληνικός πολιτισμός", βλ. το ομώνυμο άρθρο του στο Νουμά, αρ. 527 (31-5-1914), σσ. 148-150 και αρ. 528 (14-6-1919), σσ. 166-168.

57. Ι. Δραγούμης, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας. Απάντηση 'Ιδα", π. Γράμματα, τ. Β', σσ. 507-508.

58. Γ. Παπανδρέου, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας. Απάντηση του Γ. Παπανδρέου", π. Γράμματα, τ.Γ', σσ. 93-95.

59. Π. Βλαστός, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας. Απάντηση Π. Βλαστού", π. Γράμματα, τ.Β, σσ. 509-510.

60. Χρ.Χρηστούλακης, "Τί ζητά η φιλοσοφία για τον εαυτό της, και τί πρέπει να ζητούμε απ'αυτή", (Απάντηση), π. Γράμματα, τ.Γ, σσ. 81-93.

και την αυτογνωσία και τα οποία απουσιάζουν από τους Έλληνες. Σε παρόμοιο πνεύμα κινείται και η απάντηση του Χρηστούλακη. Προβάλλει τους εκλεκτούς και θεωρεί ως λύση την αυτοσυνείδηση η οποία επιτυγχάνεται μέσα από τον εντοπισμό και τη διόρθωση των σφαλμάτων. Η απάντηση του Ζαχαριάδη, που είναι ο κατεξοχήν υπέρμαχος του σκεπτικισμού και του αισθητισμού, κατέχει μία ενδιάμεση θέση συγκριτικά με τις δύο προηγούμενες. Υποστηρίζει⁶¹ ότι ο σκεπτικισμός έχει κριτική αποστολή και ο αισθητισμός αναζωογονεί κάθε εκδήλωση της ζωής και ωθεί προς τη δημιουργία. Θεωρεί τον ελληνικό πολιτισμό όχι ασιατικό, αλλά ευρωπαϊκή μέμηση που πρέπει να φθάσει στην πλήρη απομοίωση των ιδεών του ευρωπαϊκού πνεύματος για να αποκτήσει ιδιαιτερότητα, αυθυπαρξία και αυτάρκεια. Η απάντησή του χαρακτηρίζεται από εχθρική στάση απέναντι στο μαρξισμό, τον οποίο επιχειρεί να απορρίψει μέσα από μία αδύνατη και όχι συστηματική κριτική, η οποία προδίδει και την ανεπαρκή γνώση του αντικειμένου που κρίνει.

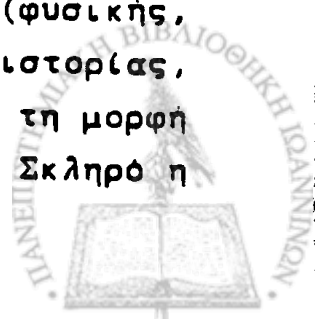
Στην ανταπάντησή του ο Σκληρός εμμένει στις απόψεις του, μέσα από μία ευρεία μαρξιστική οπτική, και τονίζει ιδιαίτερα ότι ανάμεσα στα φυλετικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν αρνητικά την ιστορική εξέλιξη της Ελλάδας είναι και η απουσία γενικών ιδεών και επιστημονικού πνεύματος, καθώς και ο ατομικισμός και η ανηθικότητα.

-----
61. Δ. Ζαχαριάδης, "Σκεπτικισμός, αισθητισμός και οι θεολόγοι της κοινωνιολογίας", π. Γράμματα, τ. Β', σσ. 510-520. - Η συζήτηση συνεχίστηκε με δύο ακόμη άρθρα, ένα του Σκληρού και ένα του Ζαχαριάδη. Ο Σκληρός υποστηρίζει και εκθέτει συστηματικά τώρα τις θέσεις του μαρξισμού, αλλά η συζήτηση επικεντρώνεται περισσότερο στο ρόλο της προσωπικότητας, στη σημασία του οικονομικού παράγοντα και ιδιαίτερα στην έννοια της τέχνης (βλ. Γράμματα, τ. Γ, σσ. 95-104 και Έργα, σσ. 509-523). Ο Ζαχαριάδης στη σύντομη ανταπάντησή του δεν υιοθετεί, φυσικά, τις εξηγήσεις του Σκληρού και θεωρεί την κατεύθυνση που παίρνει η κοινωνία ως αποτέλεσμα της δράσης των μεγάλων ανδρών (βλ. Γράμματα, τ. Γ', σσ. 104-107).

Από τις αντίπαλες θέσεις που διατυπώθηκαν τόσο από τον Σκλήρο και τον Γιαννιό, όσο και από τους σκεπτικιστές προκύπτουν δύο συμπεράσματα που αφορούν το ρόλο της φυλής στη διαμόρφωση της κοινωνίας. Κατά τους σοσιαλιστές, η ελληνική φυλή αδυνατεί να παρακολουθήσει την πορεία των ευρωπαϊκών λαών, γιατί είναι γεμάτη ελαττώματα που πρέπει να αποβάλλει, ενώ κατά τους σκεπτικιστές τα ελαττώματα αυτά συνιστούν την ασήμαντη πλευρά της, γιατί εκείνο που τη χαρακτηρίζει είναι τα σταθερά φυλετικά προτερήματα, φτάνει οι Έλληνες να συνειδητοποιήσουν την ταυτότητά τους και να διορθώσουν τα εμφανή σφάλματά τους. Ιδιαίτερα ο Ζαχαριάδης προβάλλει τον σκεπτικισμό και τον αισθητισμό, που απορρίπτει ο Σκλήρος, ως πηγή ζωής η οποία χαρακτηρίζει και το ευρωπαϊκό πνεύμα.

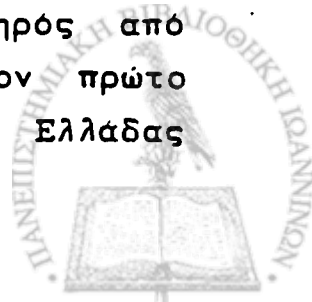
Τόσο ο σκεπτικισμός όσο και ο αισθητισμός, που αποτελούν το μήλο της έριδας ανάμεσα στον Σκλήρο και τον Ζαχαριάδη, έχουν διαφορετικό περιεχόμενο για τον καθένα από τους δύο συζητητές. Για τον Σκλήρο, όπως προκύπτει από τη συστηματικότητα η οποία χαρακτηρίζει κάθε μελέτη του, ο όρος σκεπτικισμός είναι φορτισμένος με αρνητικό περιεχόμενο και σημαίνει την απουσία κάθε επιστημονικής θεωρίας στην ανάλυση των κοινωνικών προβλημάτων. Έτσι εύκολα οδηγεί και περιορίζεται στην αισθητική, η οποία μεταφράζεται σε κριτική της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Η έλλειψη επιστημονικού πνεύματος -και με αυτό εννοείται το πνεύμα των θετικών, κυρίως, επιστημών που κυριαρχεί σε όλο τον 19ο αιώνα- σημαίνει περιφρόνηση της πραγματικότητας, κυριαρχία του φιλοσοφικού ιδεαλισμού και τάση για απόλυτη φιλοσοφική αλήθεια, η οποία μπορεί να κατακτηθεί μόνο στοχαστικά και όχι ερευνητικά. Οι ελλείψεις αυτές αχρηστεύουν το επιστημονικό πνεύμα που διαμορφώθηκε από τις μεγάλες επιτεύξεις όχι μόνο των θετικών επιστημών (φυσικής, μαθηματικών), αλλά και των θεωρητικών (ιστορίας, κοινωνιολογίας, ακόμη και της φιλοσοφίας με τη μορφή του φιλοσοφικού υλισμού). Αυτή είναι για τον Σκλήρο η

πεμπτουσία του ευρωπαϊκού πνεύματος και ο,τιδήποτε αντιβαίνει σε μία θετική και συστηματική διαπραγμάτευση, όπως οι επιδράσεις που προκαλούν τα ασιατικά στίγματα, ο ατομικισμός και η απουσία ηθικού κώδικα, απορρίπτεται. Η κοινωνική και ψυχική επανάσταση θα εξαλείψει τα ελαττώματα αυτά και θα ανασυγκροτήσει την κοινωνία με βάση το επιστημονικό πνεύμα, το οποίο στη σκέψη του Σκληρού διαφαίνεται ότι απολήγει στη θεωρία του μαρξισμού. Έτσι και οι "κατευθυντήριες οδηγίες" που προβάλλει ο Γιαννιός, μεταφράζονται σε μία γενική θεωρία η οποία θα κατευθύνει συστηματικά την ανθρώπινη δράση και η απουσία της από το σκεπτικισμό εγγράφεται ως εγγενής αδυναμία του. Αντίθετα, εννοείται ότι ο σοσιαλισμός υπακούει σε μία τέτοια θεωρία και αποτελεί την ενδεδειγμένη λύση στα προβλήματα της κοινωνίας.

Από την άλλη πλευρά ο Ζαχαριάδης αντιλαμβάνεται τον σκεπτικισμό ως αμφιβολία για οριστική και έγκυρη γνώση, ως σχετικότητα που χαρακτηρίζει όλα τα πράγματα και η οποία, συνδυασμένη με την κριτική αρχή του αισθητισμού, μπορεί να παρακινήσει προς τη γνώση και τη δημιουργία. Αν αυτά τα δύο στοιχεία θεωρηθεί ότι χαρακτηρίζουν τη νεοελληνική σκέψη, τότε, πράγματι, αυτή δεν βρίσκεται έξω από ένα άλλο ευρωπαϊκό πνεύμα, αντίπαλο σε εκείνο του Σκληρού, αλλά αποτελεί μίμησή του, της οποίας η αναβάθμιση και ολοκλήρωση σε πλήρη αφομοίωση θα οδηγήσει σε μία νέα και σύγχρονη φυλετική ταυτότητα. Έτσι, μέσα στην ανάλυση του Ζαχαριάδη μπορούν να χωρέσουν και τα φυλετικά προτερήματα, που συνιστούν την ειδοποιό διαφορά της φυλής, κατά τον Δραγούμη, και τα οποία πρέπει να ενδυναμώνονται με την ολική συνειδητοποίησή της από όλους τους Έλληνες, την οποία συνιστά ο Βλάστος, και δια μέσου της οποίας θα προβάλλουν οι εκλεκτοί του Χρηστούλάκη.

Η σταθερή απόσταση την οποία κρατεί ο Σκληρός από τέτοιες αντιλήψεις μειώνεται μόνο μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, όταν τα εδαφικά όρια της Ελλάδας

έχουν διπλασιασθεί και το γενικό ρεύμα της φυλετικής ανάτασης τον ωθεί να παραδεχθεί τον φυλετικό παράγοντα ως έναν από τους τρεις βασικούς που καθορίζουν την κοινωνική ζωή. Στο τελευταίο του έργο κάνει διαχωρισμό ανάμεσα στα χαρακτηριστικά του ανθρώπου που προέρχονται από τη "διάφορη κοινωνική θέση, μόρφωση και ανατροφή..." και σε εκείνα που οφείλονται στις "γενικές κοινές ιδιότητες που αφορούν όλη τη φυλή".⁶² Μέσα από μία σύντομη και περιεκτική περιγραφή πιστοποιεί ότι ο "φυλετικός παράγων αφορά την ιδιοσυγκρασία, το χαρακτήρα και τις ψυχικές, ηθικές και πνευματικές ιδιότητες της φυλής στη γενική τους έκφραση πώς δηλαδή αίστανεται, πώς σκέπτεται και πώς δρα η φυλή, τα άτομα που την απαρτίζουν, χωρίς διάκριση κοινωνικής τάξεως και βαθμίδας μορφώσεως".⁶³

Πρέπει να επισημάνουμε εδώ την από μέρους του αποδοχή της μονιμότητας και σταθερότητας των φυλετικών χαρακτηριστικών τα οποία καμιά δύναμη δεν είναι ικανή να τ'αλλάξει, ενώ παλιότερα υποστήριζε⁶⁴ ότι τα μειονεκτήματα της ελληνικής φυλής ήταν και αποτέλεσμα της ασιατικής επίδρασης και ότι ως ένα βαθμό θα εξέλιπαν βαθμιαία. Τα χαρακτηριστικά αυτά εντοπίζονται τώρα από τον Σκλήρο στην ιδιοσυγκρασία και το χαρακτήρα του λαού. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν διάφοροι ανθρωπίνου τύπου που σε κάθε περίπτωση ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους και ότι οι αντιδράσεις τους είναι πάντοτε μοναδικές. Οι επιλογές που, ενδεικτικά, κάνει ένας άνθρωπος του τύπου α' είναι όμοιες με εκείνες που θα έκανε οποιοσδήποτε άλλος του ίδιου τύπου. Όλοι, λοιπόν, οι υπόλοιποι παράγοντες, όπως σύστημα

62. Γ. Σκλήρος, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, σσ. 177-179.

63. Ό.π.

64. Γ. Σκλήρος, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας", ό.π., σ. 291 και Έργα, σ. 435.

παραγωγής, κοινωνική θέση, κ.α. αδρανούν προσωρινά και τείνουν να καταλάβουν τη δεύτερη θέση.

Ο Σκληρός υιοθετεί ακόμη και την αγοραία αντίληψη ότι σε κάθε λαό ταιριάζει και ένα πολίτευμα, αφού υποστηρίζει ότι οι φυλετικές ιδιότητες επηρεάζουν ακόμη και την επιλογή του πολιτεύματος. Έτσι ατίθασοι λαοί (όπως οι Λατίνοι και οι Έλληνες) δεν ανέχονται την καταπίεση και επαναστατούν, αλλά μετά τις επαναστάσεις υιοθετούν αυταρχικά ιδεώδη, ενώ οι πιο ψυχραίμοι λαοί αποσιώνονται στις φιλελεύθερες ιδέες.⁶⁵ Όταν όμως το πολίτευμα γίνεται αντιληπτό μ'αυτόν τον τρόπο παύει να είναι ένα σύστημα γενικών νόμων που απηχούν την οικονομική και κοινωνική διάρθρωση και καταντα ελεύθερη επιλογή της φυλής η οποία θα μπορούσε, αν είχε διαφορετική ιδιοσυγκρασία, να το αντικαταστήσει με οποιοδήποτε άλλο.

Σημαντική είναι η αναφορά του Σκληρού και στις "ψυχικές, ηθικές και πνευματικές ιδιότητες της φυλής". Δέχεται ότι ο τρόπος που αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος το χώρο, καθώς και η σχέση του μ'αυτόν είναι προκαθορισμένα και ότι το αίσθημα που δημιουργείται σε κάθε λαό είναι διαφορετικό. Η θέση του αυτή μπορεί να αναχθεί στη γενική πρόταση ότι ο διαφορετικός γεωγραφικός χώρος προκαλεί και μία διαφορετική ψυχική στάση στα ερεθίσματα τα οποία εκπέμπει.

Αλλά περισσότερο ρηξικέλευθη είναι η άποψη του ότι η φυλή επιδρά στην ανάπτυξη των ηθικών και πνευματικών ικανοτήτων. Γιατί, αν εξαιρέσει κανείς το γεγονός ότι η ηθική στάση μπορεί να έχει σε κάθε λαό κάποια ιδιαιτερότητα, αυτή δεν μπορεί να δείξει τίποτε άλλο από τον τρόπο που κάθε υποκείμενο συλλαμβάνει την ολότητα της συγκεκριμένης κοινωνίας και αντιδρά ανάλογα. Ο ηθικός νόμος που κανονίζει τις σχέσεις των μελών της ίδιας κοινωνίας, όπως υποστηρίζει την ίδια

---

65. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, σσ. 190-192.

εποχή ο Kautsky,⁶⁶ δεν επηρεάζεται από τη φυλή, αλλά η επιρροή του αυξάνει ευθέως ανάλογα με τον καταμερισμό της εργασίας και την ανάπτυξη της παραγωγικότητας. Στο πλαίσιο δηλαδή που ισχύουν οι ίδιες παραγωγικές σχέσεις στο ίδιο πλαίσιο ισχύουν και οι ίδιοι ηθικοί κανόνες.

Την ιδιαιτερότητα των πνευματικών ικανοτήτων ("σπιρτάδα") κάθε λαού και όχι την ουσία του ζητήματος φαίνεται ότι θίγει ο Σκληρός με την αναφορά του στο σημείο αυτό. Διαφορετικά θα έφτανε να υπερασπίσει θέσεις μονόπλευρες, όπως εκείνες που θέλουν την ύπαρξη χαρισματικών και έξυπνων ή μονίμως ημιαναπτυγμένων πνευματικά λαών. Γεγονός πάντως είναι ότι με τις θέσεις του αυτές περιορίζει αισθητά τις ομοιότητες που υπάρχουν ανάμεσα σε διαφορετικούς λαούς ως προς την κοινωνική τάξη, το μορφωτικό επίπεδο κ.ά. που ο ίδιος θέλει να τονίζει.⁶⁷

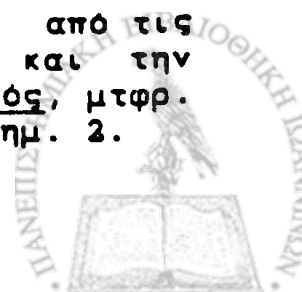
Η έντονη ενασχόληση ενός μαρξιστή, της εμβέλειας του Σκληρού, με το ζήτημα της φυλής κατανοείται και από το γεγονός ότι ήταν αναγκασμένος να πάρει μέρος σε ένα πλαίσιο συζήτησης που η ιστορική συγκυρία (προβολή του εθνικού ζητήματος και απελευθέρωση των υποδούλων) το καθιστούσε επίκαιρο. Η προβολή και η προπαγάνδισή διεθνιστικών θέσεων που ήταν εύκολη πριν το 1900 μπορούσε τώρα να εκληφθεί και ως εθνική μειοδοσία.

Η αποδοχή της θέσης αυτής, που η πιθανότητά της προσεγγίζει περισσότερο την αλήθεια, διαφορίζει την άποψη του Σκληρού, στην οποία ανιχνεύονται και επιδράσεις του Haeckel,⁶⁸ από τις θέσεις των πιο γνωστών μαρξιστών της Β' Διεθνούς από τους οποίους μόνον ο Labriola⁶⁹ τονίζει την επίδραση της φυλής, η οποία

66. K. Kautsky, ό.π., σ. 22.

67. Γ. Σκληρός, ό.π., σ. 178.

68. Ο Σκληρός επηρεάζεται, λόγω μαθητείας, από τις αντιλήψεις του Haeckel για τη φυλογένεια και την ιστορία της φυλής. (Βλ. E. Haeckel, Ο μονισμός, μτφρ. Ανδρ. Φαρμακόπουλος, εν Αθήναις 1911, σ. 28, σημ. 2.

όμως καταγράφεται κυρίως στα χαρακτηριστικά της τέχνης. Αντίθετα, ο Πλεχάνοφ, που είναι η κύρια πηγή του Σκληρού, απορρίπτει και την άποψη του Labriola και υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν καθαρόαιμοι, αλλά όλοι οι άνθρωποι είναι προϊόντα βαθιάς επιμειξίας. Γράφει συγκεκριμένα: "Αν περάσουμε στους λεγόμενους ιστορικούς λαούς, πρέπει να επισημάνουμε, πρώτα-πρώτα, ότι η λέξη "ράτσα" δεν μπορεί ούτε είναι σωστό να χρησιμοποιηθεί γι'αυτούς. Δεν ξέρουμε ούτε ένα άνθρωπο που θα μπορούσε να τον πει κανείς φυλετικά καθαρόαιμο. Κάθε άνθρωπος είναι προϊόν μιας βαθιάς επιμειξίας, μιας παρατεταμένης διασταύρωσης διαφορετικών εθνικών στοιχείων".⁷⁰ Ο Πλεχάνοφ προτείνει να μην ανάγεται στις φυλετικές ιδιομορφίες ο,τιδήποτε είναι ανεξήγητο στην ιστορία ενός λαού, γιατί οι ιδιοτυπίες του είναι αποτέλεσμα "των ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών",⁷¹ (σ'αυτή τη θέση στηρίζει ο Σκληρός τις απόψεις του για τον "ιστορικό παράγοντα") και όχι της φυλετικής επίδρασης. Και επειδή ο ρόλος της τελευταίας είναι ασήμαντος, η έρευνα δεν πρέπει να υπολογίζει σοβαρά σ'αυτόν, γιατί μία αναβάθμιση του ρόλου της θα σήμαινε στάση και επιστροφή στο σημείο εκκίνησης.⁷² Η προβολή των φυλετικών επιδράσεων στην ανθρώπινη ιστορία αποτελεί για τον Πλεχάνοφ επιστροφή την παλαιότερη ερμηνεία των ιστορικών φαινομένων, η οποία είχε ως βάση την ανθρώπινη φύση.

Τους προβληματισμούς του Σκληρού δεν φαίνεται να παρακολουθεί ο Χατζόπουλος⁷³ που περιορίζεται να

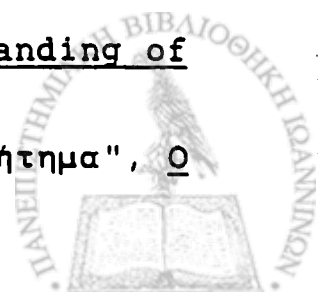
69. A. Labriola, ό.π., σσ. 190-191.

70. G. Plekhanov, On the materialist Understanding of History, ό.π., σσ. 235-236.

71. Στο ίδιο, σ. 236. Βλ. και Development of the monist View of History, ό.π., σσ. 592-593.

72. G. Plekhanov, On the materialist Understanding of History, ό.π., σσ. 237-238.

73. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Το κοινωνικό μας ζήτημα", Ο

στηλιτεύσει το φυλετικό σοβινισμό, τον οποίο θεωρεί ανασταλτικό παράγοντα στην πνευματική ανέλιξη της κοινωνίας, γιατί αδυνατεί να ανταποκριθεί στις υπάρχουσες συνθήκες από τη στιγμή που ακολουθεί τους όρους και εντάσσεται στα πλαίσια ενός παρωχημένου κοινωνικού σχηματισμού. Στον ελληνικό χώρο βλέπει μόνο τους "δημοικικιστές επαναστάτες" να προσπαθούν να δημιουργήσουν έναν νέο πολιτισμό, ενώ χαρακτηρίζει "υπνωτισμένους και ησυχαστάς" όλους εκείνους που διαπνέονται από σοβινιστικές τάσεις. Ο σοβινισμός, κατά τον Χατζόπουλο,⁷⁴ εμποδίζει την όραση του παρόντος και του συγκεκριμένου και καταφεύγει στο παρελθόν. Αλλά τα "φώτα" ενός περασμένου και περιφρονούμενου πολιτισμού, ο οποίος δεν ταυτίζεται με τη σημερινή πραγματικότητα, αποτελούν καταφύγιο σ' όσους θέλουν να μην αντιμετωπίζουν κατάματα την πραγματικότητα. Όσον αφορά την κοινωνική οργάνωση της φυλής ο Χατζόπουλος προτείνει τη συγκρότηση ενός σύγχρονου κράτους που να κλείνει οριστικά την επιστροφή σε κρατικές μορφές του παρελθόντος. Η θέση του ότι η φυλή θα πρέπει να παίρνει υπόψη τα επιτεύγματα του σύγχρονου πολιτισμού δείχνει ότι επιμένει στον εκσυγχρονισμό και την αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και ταυτόχρονα στην καταπολέμηση της "μεγάλης ιδέας" και άλλων τέτοιων φρούδων ελληνικών ελπίδων.

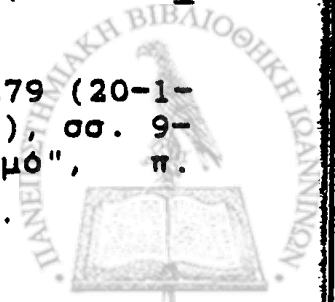
Η συζήτηση γύρω από το ζήτημα της φυλής συνεχίζεται με τον Ζαβιτζιάνο που υπερασπίζεται "Το κοινωνικόν μας ζήτημα" του Σκληρού. Στόχος του είναι η ανασκευή των θέσεων για τη φυλετική ανωτερότητα που προπαγανδίζει στην Ελλάδα ο Βλαστός.⁷⁵ Θεωρεί τις απόψεις για την ανισοτιμία των φυλών ως δημιουργήματα

Νουμάς, αρ. 267 (28-10-1907), σ. 2.

74. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Στους σοσιαλιστοφαγούς", Ο Νουμάς, αρ. 282 (10-2-1908), σ. 7.

75. Π. Βλαστός, "Η φυλή", Ο Νουμάς, αρ. 279 (20-1-1908), "Πραγματισμός, ό.π.", αρ. 288 (23-3-1908), σσ. 9-12. και "Φυλετική έρεβνα για τον ελληνισμό", π.

της ανάγκης τα οποία εμφανίζονται σε περιόδους έντονων διεθνών αντιθέσεων και εξυπηρετούν συγκεκριμένες εθνικές και ταξικές σκοπιμότητες. Απορρίπτει την κοινωνική διαίρεση σε ανώτερους και κατώτερους (αριστοκράτες-εργάτες) και τονίζει ότι στον καπιταλισμό οι εργάτες είναι τόσο απαραίτητοι που κανένας "μεγαλοφάνταστος ήρωας" δεν μπορεί να τους εξαφανίσει.⁷⁶ Με ιδιαίτερη δριμύτητα επικρίνει τις γνωστές αντιλήψεις του H. Gobineau και H. St. Chamberlain για άριους και αριστοκράτες και για υπεροχή των Ινδοευρωπαίων απέναντι σε όλους τους λαούς της γης. Για να ανατρέψει τις θεωρίες αυτές χρησιμοποιεί ως λογική βάση το επιχείρημα ότι η ιδιαίτερη άνθιση των σοσιαλιστικών ιδεών - οι οποίες είναι, βέβαια, αντίπαλες και εντελώς αντίθετες από τις παραπανωρατσιστικές θεωρίες -⁷⁷ κατεξοχήν στους λαούς αυτούς δείχνει ότι ο ρατσισμός αδυνατεί να βρει επιστημονική θεμελίωση.

Οι απόψεις του Marx και του Engels για τον φυλετικό παράγοντα μας ενδιαφέρουν στο σημείο αυτό, στο βαθμό που προσεγγίζουν ζητήματα τα οποία απασχολούν και τους Έλληνες σοσιαλιστές, όπως για παράδειγμα, το ανατολικό ζήτημα από τη λύση του οποίου οι Έλληνες ανέμεναν τη φυλετική τους αποκατάσταση.

Οι Marx-Engels⁷⁸ εξετάζουν το ανατολικό ζήτημα

Γράμματα, τ. Γ', σσ. 544-546.

76. Βλ. Μ. Ζαβιτζιάνος, "Ανθρώπινες αντιλήψεις", Ο Νουμάς, αρ. 352 (12-7-1907), σ. 5.

77. Οι κυριότεροι θεωρητικοί των απόψεων αυτών είναι στη Γαλλία ο H. Gobineau (βλ. Essais sur l'Inégalité des races humaines, Paris 1884 και ο Vacher de Lapouge, (βλ. Race et milieu social, Essais d'Anthropologie, Paris, 1909 και στην Αγγλία ο H. St. Chamberlain (βλ. Die Grundlagen des 19 Jahrhunderts, γερμ. μτφρ. τ. 2, München 1922). Την ανασκευή των ρατσιστικών θεωριών επιχειρεί ο Fr. Hertz στο Rasse und Kultur, Leipzig 1915. (Βλ. για όλα τα παραπάνω στοιχεία το βιβλίο του Νικολάου Β. Βλάχου, Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα εν τη Ιστορία, εν Αθήναις 1925, σσ. 73-79).

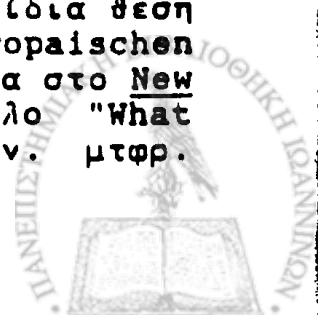

μέσα από την προοπτική της ευρωπαϊκής επανάστασης, γι' αυτό οι θέσεις που υποστηρίζουν προβάλλουν τη διατήρηση του status quo και δεν ευνοούν τα μεμονωμένα κινήματα και τους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες. Σε περιπτώσεις αδυναμίας της εθνικής αποκατάστασης, εξαιτίας των πολυφυλετικών επιμειξιών και προσμειξών, προτείνουν μία κρατική συγκρότηση η οποία θα έχει ως βάση την ισχυρότερη φυλή.⁷⁹

Οι θέσεις αυτές των Marx και Engels συνιστούν και την απάντησή τους στο εθνικό ζήτημα. Φυσιολογικότερο ασφαλώς θα ήταν να περιμένει κανείς από μία μαρξική προβληματική να καταλήγει σε προασπία και υπερασπία του αιτήματος των λαών για εθνική ανεξαρτησία, η οποία τίθεται ως προϋπόθεση για την κοινωνική απελευθέρωση του ανθρώπου. Τη θέση αυτή προβάλλει εύλογα ο Σκληρός αναγνωρίζοντας το δικαίωμα των λαών για εθνική αποκατάσταση και παράλληλα επισημαίνει τον κίνδυνο της υπόστασης των άλλων φυλών από τον τουρκικό σοβινισμό.⁸⁰ Θεωρεί το ρόλο της φυλής σημαντικό για τον 20ο αιώνα και τη φυλετική ολοκλήρωση ως αποτέλεσμα δυναμικής την οποία ορίζουν οι συνθήκες. Εφαρμόζοντας τις απόψεις του αυτές στο "ζήτημα της Ανατολής" υποστηρίζει ότι αυτό είναι υπόθεση των λαών της που θα πρέπει να

78. Βλ. σχετικά την Εισαγωγή του Παναγιώτη Κονδύλη στο βιβλίο, K. Marx-Fr. Engels, Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό ζήτημα, σσ. 13, 18-20, 22 και 32-35.

79. Έτσι ο Marx υποστηρίζει την υπεροχή των νοτιοσλαβών στη Βαλκανική (βλ. "Der griechische Aufstand", MEW, τ.10, σσ. 132-134, αρχικά στο New York Daily Tribune στις 22-3-1854 με τον τίτλο "The Greek insurrection", βλ. και ελλην. μτφρ. στην παραπάνω συλλογή του Κονδύλη, σσ. 294-295 (294-297) και ο Engels την πληθυσμιακή πυκνότητα των νοτιοσλαβών απέναντι στους μεμονωμένους Έλληνες στο νοτο των Βαλκανίων (βλ. Fr. Engels, "Der magyarische Kampf", MEW, τ.6, σ. 199, αρχικά στο Neue Rheinische Zeitung στις 13-1-1849 και ελλην. μτφρ. ό.π., σσ. 82-83 (82-85). Την ίδια θέση υποστηρίζει ο Engels και στο "Was soll der europäischen Türkei Werden", MEW, τ. 9, σσ. 33-35, αρχικά στο New York Daily Tribune, στις 21-4-1853 με τον τίτλο "What is to become of Turkey in Europe" και ελλην. μτφρ. ό.π., σσ. 122-123 (119-125).

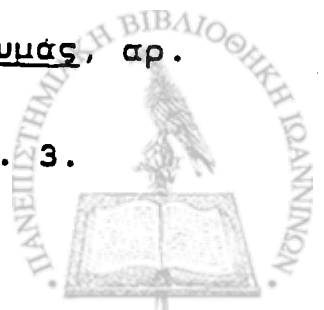
περιφρουρήσουν τα εθνικά τους δικαιώματα.⁸¹ Η πρόταση του Σκληρού για μία "γενική ένωση όλων των μη τουρκικών στοιχείων"⁸² απέναντι στον μουσουλμανικό τουρκικό όγκο δείχνει ακριβώς τη λύση του ζητήματος με τη γενική φυλετική και εθνική αποκατάσταση. Η λύση την οποία προτείνει είναι, βέβαια, διαφορετική από εκείνην που προτείνουν οι Marx και Engels, γιατί ο Σκληρός δίνει προτεραιότητα στην άμεση λύση του ζητήματος, ενώ αυτοί έχουν ως κριτήριο κατά πόσο η λύση αυτή συντελεί στην προοπτική της κοινωνικής επανάστασης. Η θέση του Σκληρού κινείται μέσα στο πνεύμα της σταδιοκρατίας και στην προκειμένη περίπτωση υλοποιείται με την εθνική αποκατάσταση, η οποία αντικαθιστά τις φεουδαρχίες και ανοίγει το δρόμο για την κοινωνική απελευθέρωση. Αυτή είναι η πορεία της σταδιακής εξέλιξης. Αντίθετα για τους κλασικούς του μαρξισμού μία τέτοια πορεία θα περιέπλεκε τους βαλκανικούς λαούς σε διαμάχες και έριδες για τον καθορισμό των συνόρων και έτσι, ενώ η εθνική αποκατάσταση των φυλών αποτελεί φυσιολογικά ένα βήμα μπροστά συγκριτικά με το πολυεθνικό φεουδαρχικό κράτος και διαγραφεί την προοπτική της κοινωνικής επανάστασης, στην περίπτωση τους οι αμφισβητήσεις για τα φυλετικά όρια θα επιβράδυναν την προετοιμασία της. Γι' αυτό η σταδιοκρατία απορρίπτεται και η προοπτική εγγίζει το στρατηγικό στόχο της κοινωνικής επανάστασης και απελευθέρωσης. Μόνον έτσι μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί η θέση των Marx-Engels για τη διατήρηση του κοινωνικοπολιτικού status ή για την επικράτηση της πολυπληθέστερης και ισχυρότερης φυλής.

Αλλά η πρόταση αυτή που λύνει ενδεχόμενα το πρόβλημα της συγκρότησης κράτους μέσα σε ένα πολυσυλλεκτικό, από φυλετική άποψη, κοινωνικό σώμα, δεν μπορεί να εγγυηθεί και την αποτελεσματική προστασία και

---

80. Γ. Σκληρός, "Το ζήτημα της Ανατολής", Ο Νουμάς, αρ. 363 (25-10-1909), σ. 6.

81. Στο ίδιο, Ο Νουμάς, αρ. 364 (1-11-1909), σ. 3.

ισοτιμία των μικρότερων φυλών. Γι' αυτό προέχει η αναγνώριση της ισοδυναμίας των φυλών και η απόρριψη των απόψεων για ιδιαίτερα φυλετικά προτερήματα που την υποστηρίζει ο Γληνός.⁸³ Για να αποδείξει τη θέση του αυτή φέρνει ως παράδειγμα την υλοποίηση των εθνικών ονείρων από τους λαούς εκείνους που θεωρούνταν βάρβαροι και δεν είχαν καμιά πολιτιστική κληρονομιά και οι οποίοι υπερφαλαγγισαν λαούς με πλούσια παράδοση (Βαλκάνιοι-Έλληνες). Όπως διαφαίνεται από τη θέση αυτή του Γληνού, η φυλετική στάθμη είναι συνυφασμένη με τα επιτεύγματα που κατορθώνονται. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι η φυλετική ανωτερότητα ή κατωτερότητα δεν είναι το "ηγούμενον", αλλά το "επόμενον" και ότι η πράξη κανονίζει τη θέση και μετρά την αξία της φυλής.

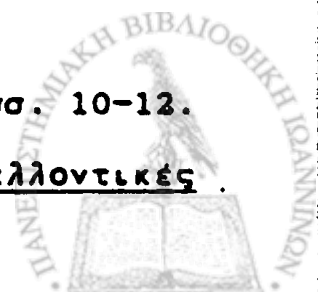
Η πράξη όμως οδηγεί στην επικοινωνία των φυλών και αυτή στην ανάμειξή τους, όταν η οικονομία παύει πλέον να είναι εντελώς "φυσική". Από την επιμειξία που σημειώνεται εξέρχεται νικήτρια, όπως επισημαίνει ο Γιαννιός, η ισχυρότερη φυλή. Και ισχυρότερη μπορεί να είναι η πολυπληθέστερη, η πιο εξελιγμένη, αυτή που έχει μακρά ιστορική παράδοση κτλ. Η προβολή από τον Γιαννιό της θέσης ότι οι φυλετικές αναμειξεις παραμορφώνουν το χαρακτήρα των φυλών και αυτό έχει ως αποτέλεσμα και την αλλαγή της ιδεολογίας δείχνει ότι υποστηρίζει πως οι ιδέες, ή τουλάχιστον, ένα μέρος τους, είναι αποκλειστικό προνόμιο κάθε φυλής. Η αντίληψη αυτή πρέπει να καταχωρισθεί ως μία παρέκκλιση του Γιαννιού στο ζήτημα της διαμόρφωσης των ιδεών, τις οποίες κατά κανόνα, υποτάσσει στη δομή των οικονομικών συνθηκών.

Οι απόψεις του Γιαννιού αναπτύσσονται στη μελέτη του "Ο φυσικός δρόμος προς την αυριανή Ελλάδα",⁸⁴ η

82. Ό.π., σ. 3.

83. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, ό.π., σσ. 10-12.

84. Βλ. στον τόμο Έρευνα για τις μελλοντικές

οποία περιλαμβάνεται μαζί με δέκα άρθρα άλλων Ελλήνων διανοουμένων στον τόμο 'Έρευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής.⁸⁵ Οι απαντήσεις που δίνονται από τους υπόλοιπους που συμμετέχουν στη συζήτηση για το μέλλον της ελληνικής φυλής, διέρχονται από κοινό αγωγό και κατευθύνονται στον ίδιο περίπου στόχο. Προβάλλουν την ανάγκη της εθνικής ολοκλήρωσης⁸⁶; για την οποία επιστρατεύονται η φυλετική ανωτερότητα,⁸⁷ η οποία και την καθιστά αναγκαία, και η εθνικιστική δράση.⁸⁸ Τα φυλετικά χαρακτηριστικά έχουν τον πρώτο λόγο σε μία τέτοια συσπείρωση και αποβαίνουν ο συνδετικός της κρίκος, ο οποίος επικουρείται και ενισχύεται και από αντιλήψεις για σύζευξη έθνους-θήρσκειας⁸⁹ ή από τον

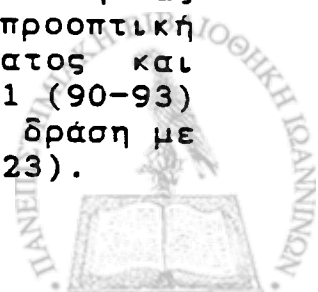

κατευθύνσεις της φυλής, σ. 100, σημ. 4.

85. Τα άρθρα αυτά αποτελούν απαγτήσεις στην έρευνα που έκανε το αλεξανδρινό περιοδικό Γράμματα το 1913-1914 και εκδόθηκαν στον ομώνυμο συλλογικό τόμο το 1919.

86. Τη θέση αυτή την υποστηρίζει κυρίως ο Δραγούμης, ο οποίος ταυτίζει το έθνος με το κράτος (βλ. "Ελληνικός πολιτισμός", σσ. 13-15, 19-22 και 49 (11-51)). Τον ίδιο στόχο έχουν και οι αποψεις ορισμένων άλλων εθνικιστών με τη διαφορά ότι η τακτική ή η μορφή μέσα από την οποία επιδιώκουν την πραγμάτωσή του προβάλλει είτε ως "μεγάλη ιδέα", στον Γρ. Παπαμιχαήλ (βλ. "Ελληνικά προβλήματα", σσ. 76-85), είτε ως ένωση της φυλής μέσα από έναν "ιμπεριαλισμό αποκλειστικού πατριωτισμού", στον Δ.Π. Πετροκόκκινο (βλ. σ. 56) είτε τελικά ως δημιουργία επιβλητικού κράτους, που προϋποθέτει τον εκπολιτισμό της φυλής και την αυτοσυνείδητή της στον Χρ. Χρηστούλακη (βλ. "Φυλή και κράτος", σ. 171 και 174 (137-176)).

87. Είναι η αντίληψη που υπερασπίζεται ο Βλαστός. Η φυλή πρέπει να είναι αποκαθαρμένη από επιμειξίες για να μπορέσει να κτίσει το δικό της πολιτισμό (βλ. "Φυλετική έρευνα για τον ελληνισμό", σ. 55 (53-55) και στο π. Γράμματα, τ.Γ', σσ. 544-546. - Τη δημιουργία ενός πολιτισμού καθαρά ελληνικού θέτει ως στόχο και ο Αδ. Ν. Διαμαντόπουλος (βλ. σσ. 72-73 (72-75)).

88. Με την αποψη αυτή συντάσσεται ο Παύλος Γιαννήλιας που βλέπει το μέλλον της Ελλάδας μέσα από την προοπτική της εθνικιστικής δράσης, του εθνικού προγράμματος και του "εθνικιστικού πατριωτισμού" (βλ. σσ. 90-91 (90-93) και ο Γρ. Σαρρής που συνδυάζει την εθνικιστική δράση με τη βοήθεια του ευρωπαϊκού πολιτισμού (βλ. σ. 123).

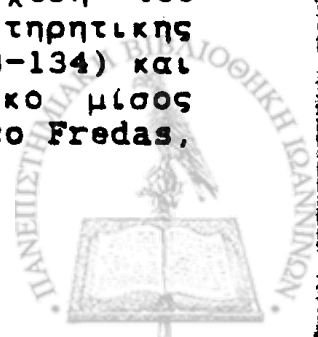
ιδανισμό, ⁹⁰ χωρίς όμως να παραβλέπεται και η αναγκαία προσγείωση στην πραγματικότητα που απαιτεί την εσωτερική οργάνωση του κράτους. ⁹¹ Αντίθετα από τις απαντήσεις των Ελλήνων -που τις χαρακτηρίζει ένα κοινότοπο εθνικιστικό πνεύμα- οι απόψεις των επτά ευρωπαίων που παίρνουν μέρος στην έρευνα αυτή δείχνουν παραστατικότερα τους διαφορετικούς ή και αντίθετους δρόμους τους οποίους μπορεί να ακολουθήσει μία φυλή. Στις απαντήσεις τους ⁹² διακρίνει κανείς την προβολή των φυλετικών ιδεωδών και του εθνικού αισθήματος, αλλά και την ανάγκη για αξιοποίηση των συμπερασμάτων της Βιολογίας, την καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα και την υποστήριξη του σοσιαλισμού, χωρίς να απουσιάζει και η ιδέα του ευρωπαϊσμού. Εκείνο όμως που

-----
89. Το συμβιβασμό ανάμεσα στο "υγιές" εθνικό και το καθαρά εκπολιτιστικό ιδεώδες, με κοινό θεμέλιο τη θρησκεία, υποστηρίζει ο Αμίλκας Σ. Αλιβιζάτος (βλ. σσ. 88 (86-89), ενώ τη σύζευξη θρησκείας-επιστήμης και την πραγμάτωση των εθνικών πόθων ο Παύλος Π. Πετρίδης (βλ. σσ. 121-122 (119-122)).

90. Ο ιδανισμός προβάλλεται από τον Ψυχάρη -ο οποίος αίρεται πάνω από τον μικροαστικό φανατισμό των προηγούμενων- ως πορεία προς τη δικαιοσύνη και την αλήθεια (βλ. "Προς το φως" σ. 113 (110-118)).

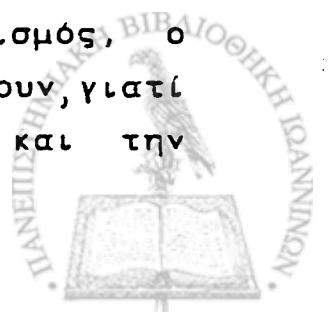
91. Την εσωτερική οργάνωση, την "ειρηνικήν Νίκην", όπως την χαρακτηρίζει, την προτείνει ο Γ. Παπανδρέου (βλ. "Ελληνικόν μέλλον", σ. 71 (57-71)).

92. Οι κυριότερες αντιλήψεις τους είναι: ανάπτυξη της κοινωνικής ηθικής κάτω από το φως των "βιολογικών κατακτήσεων" (βλ. Félix le Dantec, σ. 124 (124-125), το φυλετικό ζήτημα είναι διεθνές, προέχει το οικονομικό και το κοινωνικό (βλ. Jean Grave, σ. 126), καλύτερευση της ανθρώπινης ζωής (βλ. Charles Apphè, σ. 127 (127-128), ανάπτυξη πνεύματος και πολιτισμού ευρωπαϊκού (βλ. Henri Lichtenberger, σ. 129 (129-130), οι φυλετικοί σκοποί να μένουν προς το παρόν ιδεώδη, να οργανωθεί πρώτα εσωτερικά η χώρα και να καταργηθεί η θρησκεία (βλ. Karl Budde, σ. 131 (131-132), "ενίσχυση του εθνικού αισθήματος και διαμόρφωση μιας συντηρητικής ηθικής" (βλ. Hans Lietzmann, σ. 133 (133-134) και στροφή στον πολιτισμό, απαλλαγή από το φυλετικό μίσος και προβολή του σοσιαλισμού (βλ. Pietro Enrico Fredas, σ. 135 (135-136)).

έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι το ίδιο το γεγονός της συμμετοχής των ευρωπαίων, γιατί δείχνει ασφαλώς και σαφώς την επικοινωνία της ελληνικής σκέψης με τα ευρωπαϊκά ρεύματα.

Οι θέσεις των ευρωπαίων συναρθρώνουν το γενικό πλαίσιο στο οποίο μπορούν να αναχθούν και οι ιδέες που κυκλοφορούν στην Ελλάδα σχετικά με το ρόλο του φυλετικού παραγόντα. Οι αντιλήψεις των Ελλήνων σοσιαλιστών, που συνυφαίνουν ένα μέρος του πλαισίου αυτού, διαφορίζονται και αναμορφώνονται με βάση το κριτήριο του χρόνου, πριν και μετά τους βαλκανικούς και τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Στην πριν από το χρονικό αυτό όριο εποχή προβάλλεται, κατά κανόνα, από τους σοσιαλιστές η ισοτιμία των φυλών και απορρίπτονται οι ιδέες για φυλετική υπεροχή, ενώ μετά από αυτό η σημασία και ο ρόλος της φυλής αναβαθμίζονται. Παράδειγμα μιας τέτοιας πορείας αποτελεί ο αρχικός μαξιμαλιστικός κοσμοπολιτισμός του Καλλέργη που αντικαθίσταται από την φυλετική πλειοδοσία. Η προβολή του κοσμοπολιτισμού που συμβαδίζει με την καταδίκη του σοβινισμού υποστηρίζεται σταθερά από τον Χατζόπουλο και τον Γληνό, ενώ στον Γιαννιό η στάση αυτή υποχωρεί ενίοτε στις φυλετικές ιδέες. Η παραστατικότερη όμως εικόνα της διαφοροποίησης των εκτιμήσεων για το ρόλο της φυλής - διαφοροποίηση που οφείλεται σε ένα ρεύμα ιδεών που επιχειρεί να συμβιβάσει την προάσπιση του εθνικού κράτους με τη σοσιαλιστική προοπτική και που στην Ελλάδα οφείλεται και στον επιπρόσθετο λόγο της εθνικής ολοκλήρωσης - δίνεται από τον Σκληρό. Τα ιδιαίτερα φυλετικά χαρακτηριστικά αποδίδονται, καταρχήν, όπως και στον Πλεχάνοφ, στις ιστορικές συνθήκες που τα διαμόρφωσαν και τα κατέστησαν ανθεκτικότερα στο χρόνο από εκείνα που ανάγουν την ύπαρξή τους σε ιστορικούς και "κοινωνιολογικούς" λόγους. Χαρακτηριστικά, κατά τον Σκληρό ελαττώματα της φυλής, όπως ο σκεπτικισμός, ο αισθητισμός και ο ατομικισμός πρέπει να εκλείψουν, γιατί εμποδίζουν την αναζωογόνηση της κοινωνίας και την

κατίσχυση του "επιστημονικού πνεύματος". Η ανάγκη όμως της φυλετικής αποκατάστασης που προβάλλει, καθώς και η εμπειρία που αποκτήθηκε από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, συνηγορούν στην αναβάθμιση και την ενίσχυση του ρόλου της φυλής, τις οποίες παρατηρούμε στις εκτιμήσεις του Σκληρού. Ο φυλετικός παραγοντας έχει τώρα σπουδαιότητα για τον Σκληρό, γιατί επηρεάζει τη διαμόρφωση της ιδιοσυγκρασίας και του χαρακτήρα και διαπλάθει ξεχωριστές ικανότητες. Η υπεράσπιση λοιπόν της ιδιότητας των φυλών και του περιορισμένου ρόλου τους συνιστά τη μία πλευρά στην οποία απολήγουν οι απόψεις των Ελλήνων σοσιαλιστών. Δυναμικός όμως ρόλος επιφυλάσσεται απ'αυτούς και στις ιδιαίτερες ηθικές και πνευματικές φυλετικές ιδιότητες, οι οποίες οφείλονται όχι μόνον στις επιδράσεις του περιβάλλοντος και του τρόπου παραγωγής, αλλά και στην ξεχωριστή εξέλιξη που μπορεί να ακολουθήσει μία φυλή. Η καταδίκη και η ανάγκη εξάλειψης των φυλετικών μειονεκτημάτων -που στην περίπτωση της Ελλάδας ανάγονται στον συγχρωτισμό με τους ασιατικούς λαούς- καθίσταται για τον Σκληρό αναγκαία, γιατί εμποδίζει τον εκσυγχρονισμό και την κυριαρχία του επιστημονικού πνεύματος που είναι οι απαραίτητοι όροι για να μείνει ανοιχτή η προοπτική της απρόσκοπτης εξέλιξης.

3. ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α. Το περιεχόμενο της έννοιας "έθνος" και η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης.

Το ζήτημα της φυλετικής επίδρασης στην εξέλιξη της κοινωνίας συνδέεται άμεσα και παραπέμπει και στον αντίστοιχο ρόλο που διαδραματίζει το έθνος. Η θεωρητική επεξεργασία του παράγοντα αυτού από τους Έλληνες σοσιαλιστές αποσκοπεί στην εξακρίβωση των αιτιών που τον διαμορφώνουν, στην καταγραφή των ενωτικών στοιχείων που του συνθέτουν και επεκτείνεται κατόπιν στον έλεγχο των παραμέτρων που συντελούν στην εμφάνιση του εθνικισμού, με τη θετική και αρνητική του όψη, και στο ρόλο που αυτός διαδραματίζει στην εξέλιξη της κοινωνίας. Η ανάλυση των πτυχών αυτών και η διαμόρφωση των σχετικών αντιλήψεων συνδέεται άμεσα με τη διαφαινόμενη λύση του εθνικού ζητήματος, η οποία επίκειται όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά και για τις άλλες βαλκανικές χώρες.

Η πρόταξη ορισμένων γενικών μαρξικών θέσεων θα ήταν επιβοηθητική για την κατανόηση των απόψεων που υποστηρίζουν οι σοσιαλιστές της μαρξικής, τουλάχιστον, κατεύθυνσης, οι οποίοι και διαπραγματεύονται, σχεδόν αποκλειστικά, αν εξαιρέσει κανείς τον Παπαναστασίου, τον παράγοντα έθνος.

Η μαρξική προβληματική συνδέει το έθνος ως κοινωνικό θεσμό με την πολιτική πρακτική. Δύσκολα ανευρίσκεται σ' αυτήν ένας σαφής ορισμός για το έθνος ο οποίος να το συσχετίζει άμεσα με τον τρόπο παραγωγής και την πάλη των τάξεων, που στη δική της οπτική συναποτελούν τα θεμέλια της ιστορίας.⁹³ Η απουσία

93. Βλ. σχετικά τη μελέτη του Rene Gallissot, "Nazione e nazionalità nei dibattiti del movimento operaio" στο συλλογικό έργο Storia del Marxisme, τ. II, Torino 1979, σ. 688.

μιας συστηματικής θεωρίας για το έθνος ανάγει το εθνικό κράτος σε αφετηρία, το οποίο οδηγείται, μέσα από την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης, στην αποεθνικοποίησή του.⁹⁴ Η καταργηση των εθνοτήτων, που στη μαρξική αντίληψη ταυτίζεται με το διεθνισμό των προλεταρίων, είναι αντίθετη από την παγκοσμιότητα στην οποία δίνει προοπτική ο κοσμοπολιτικός καπιταλισμός, μέσα από τη συνεχή επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Η διεθνής καπιταλιστική αγορά δεν ταυτίζεται με τη διεθνή ενοποίηση⁹⁵ των λαών. Η τελευταία απαιτεί την προτεραιότητα της κοινωνικής απέναντι στις εθνικές επαναστάσεις, γιατί αυτές αδυνατούν να δώσουν λύση στο κοινωνικό πρόβλημα και κρινόμενες από την αποψη του αποτελέσματος, που επιφέρουν, είναι δευτερεύουσας σημασίας.⁹⁶ Επομένως η ανάληψη ενός ασυντόνιστου κοινωνικού αγώνα ο οποίος θα οδηγούσε κάθε χώρα σε πόλεμο για τη δική της μόνον ύπαρξη, θα ήταν καταστροφικός, όπως προειδοποιεί ο Engels,⁹⁷ γιατί επαναστάτες και κόμματα θα φθείρονταν ανεπανόρθωτα από την επικράτηση ενός αχαλίνωτου σοβινισμού.

Οι μαρξικές αυτές θέσεις επιβεβαιώνουν μεν ότι το έθνος οδηγεί στην κοινωνία του καπιταλιστικού κράτους, αλλά δεν προβάλλουν αντίστοιχα ότι και ο εθνικισμός — με την έννοια της διαμόρφωσης των εθνικών συνόλων — είναι στοιχείο μιας προηγούμενης εποχής που διαφοροποίησε και ενέταξε, μέσα από την ομαδοποίηση, τους πληθυσμούς σε λαούς.⁹⁸

Η έννοια του έθνους, που έχει διαμορφωθεί ήδη στα μέσα του 18ου αιώνα και αποκτά πραγματική πολιτική

---

94. Στο ίδιο, σ. 802.

95. 'Ο.π., σ. 804.

96. 'Ο.π., σ. 801.

97. Fr. Engels, An Bebel (22-12-1882), MEW, τ.35, σ. 416.

98. Βλ. Rene Gallissot, ό.π., σ. 805.

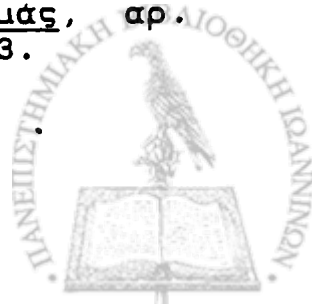
σημασία κατά τη διάρκεια της Γαλλικής επανάστασης, αντιμετωπίζεται κάτω από αυτή την οπτική και από τον Σκληρό, ο οποίος υποστηρίζει τη θέση ότι οι έννοιες έθνος και πατρίδα δημιουργήθηκαν από τους αστούς και λειτουργούν συσπειρωτικά για το δικό τους κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό χώρο ως διακριτικά της ταυτότητάς τους απέναντι στους φεουδάρχες πρώτα και κατόπιν στους "προλετάριους".⁹⁹ Έτσι η έννοια έθνος ενσωματώνει μικρότερα κοινωνικά σύνολα, συγκριτικά με εκείνα τα οποία περιελάμβανε ο φεουδαλισμός και με εκείνα που ευαγγελίζεται ότι θα ενσωματώσει ο σοσιαλισμός. Στο σύνολο των ανθρώπων, οι οποίοι εντάσσονται στο κοινό έθνος και έχουν διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, εμφανίζεται μια κοινωνική τάξη, η αστική, η οποία αξιώνει να εκφράσει το διαφορετικό αυτό σύνολο. Αν και η σχέση της έννοιας έθνος με την αστική τάξη δεν αναλύεται διεξοδικά από τον Σκληρό, αφήνεται να έννοηθεί ότι και οι δύο όροι τείνουν να εκφρασουν το γενικό συμφέρον της κοινωνίας που στην προκειμένη περίπτωση ταυτίζεται με τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Ο περιορισμένος όμως, αρχικά, χαρακτήρας του έθνους διευρύνεται και τείνει να καλύψει όλο το κοινωνικό σώμα, που έχει κοινά στοιχεία καταγωγής και κουλτούρας, με την αποδοχή του και από την εργατική τάξη η οποία προσδίδει στο έθνος άλλη μορφή και περιεχόμενο, έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνει και να εξυπηρετεί και τα δικά της συμφέροντα.¹⁰⁰

Η αποδοχή όμως αυτή, που υπακούει στην ανάγκη για αποτελεσματικότερη προάσπιση των εργατικών συμφερόντων σε έναν καθορισμένο οικονομικό και πολιτικό χώρο, δεν καταργεί την ταξική φύση του έθνους, την οποία σταθερά

---

99. Γ. Σκληρός, "Το κοινωνικόν μας ζήτημα. Οι 'Σοσιαλιστάδες' στους 'Νασιοναλιστές'", Ο Νουμάς, αρ. 292 (20-4-1908), σσ. 1-3 και 'Εργα, σσ. 397-403.

100. Στο ίδιο.

υποστηρίζει ο Σκληρός¹⁰¹ προβαλλοντας ότι το έθνος δεν είναι κάτι το ανεξάρτητο, απόλυτο και αφηρημένο στο οποίο υποτάσσονται εκ προοιμίου όλες οι κοινωνικές τάξεις. Η εκτίμησή του αυτή επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι η φαινομενική υποταγή ανατρέπεται, μόλις η αφηρημένη περί έθνους και πατρίδας ιδέα έλθει σε σύγκρουση με τα συγκεκριμένα συμφέροντα κάθε τάξης. Η αποκάλυψη της οικονομικής βάσης της εθνικής ιδέας λαμβάνει χώρα, όπως γράφει ο Kautsky, μόλις η αστική τάξη, που δημιούργησε το αστικό κράτος, εγκαταλείψει τον επαναστατικό της ρόλο. Τότε ο εθνικισμός απεκδύεται κάθε ξένο στοιχείο και προβάλλει την πραγματική του φύση που δεν είναι άλλη από το απλό "κάλυμμα για την πιο ιδιοτελή κερδοσκοπία".¹⁰²

Ο Σκληρός απορρίπτει τη θέση ότι το έθνος βρίσκεται έξω και πάνω από τη συγκεκριμένη και ταυτόχρονα διαιρεμένη κοινωνία, γιατί θεωρεί την αντίληψη αυτή εντελώς μεταφυσική. Αρνητική είναι η στάση του και απέναντι σε μία άλλη άποψη, που αρχίζει να εμφανίζεται από την εποχή αυτή, ότι, δηλαδή, το έθνος εκφράζει τα συμφέροντα ενός κοινωνικού συνόλου που έχει τα ίδια χαρακτηριστικά -άποψη η οποία, ασφαλώς, συγκαλύπτει την προασπηση των ταξικών, κυρίως, συμφερόντων που κρύβεται στο βάθος της. Το έθνος διαποτίζει, βέβαια, με το ίδιο πνεύμα τις ιδέες που διαμορφώνει και δίνει στα άτομα την ιδιαίτερη σφραγίδα της ίδιας ατομικότητας,¹⁰³ η οποία τα διακρίνει από όλα τα άλλα, αλλά τα συμφέροντα που αυτό εξυπηρετεί είναι διαφορετικά για κάθε τάξη. Ο όρος εθνικό

-----
101. Ο.π.

102. Βλ. K. Kautsky, "Die moderne Nationalität, επ. Neue Zeit 5, 1887, σ. 40. - Ο Kautsky θεωρεί το έθνος προϊόν της εμπορευματικής καπιταλιστικής παραγωγής (βλ. στο ίδιο, σ. 404).

103. Για τα χαρακτηριστικά που προσδίδει στα άτομα το έθνος βλ. και Ν. Βλάχος, ό.π., σ. 103.

συμφέρον κρύβει διαφορετικό περιεχόμενο και η κάθε τάξη βλέπει σ' αυτό το δικό της ταξικό συμφέρον. Αυτό διαπιστώνεται από το γεγονός ότι κάθε φορά που μία κοινωνική τάξη επιβάλλεται στις υπόλοιπες προσπαθεί να προβάλλει τα δικά της ταξικά συμφέροντα ως συμφέροντα εθνικά, γιατί μία ενδεχόμενη αποδοχή ή έστω και ανοχή της θέσης αυτής από τις άλλες τάξεις θα τα εξυπηρετούσε καλύτερα, αφού θα τα ταύτιζε με τα γενικά συμφέροντα της κοινωνίας.

Η οικονομική ανάπτυξη, την οποία επιφέρει η αστική τάξη, ωθεί προς τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης.¹⁰⁴ Τη διαδικασία της εμφάνισής της, η οποία βάλνει παράλληλα προς τη συγκρότηση της καπιταλιστικής δομής, μπορούμε να την παρακολουθήσουμε, όπως προτείνει ο Σκληρός, μέσα από την συνεχώς πιο έντονη διάθεση για αποδέσμευση ενός έθνους από τα δεσμά του πολυεθνικού κράτους. Μέσα σε ένα κράτος τέτοιας μορφής δύναμει επαναστατικό είναι μόνο εκείνο το τμήμα (έθνος) που διαθέτει αστική ανάπτυξη. Το τμήμα αυτό εξεγείρεται πρώτο και απαιτεί την κατάκτηση της πολιτικής του ανεξαρτησίας, ενώ η ένταση της απαίτησης αυτής συνυφαίνεται με το επίπεδο ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης. Η επίτευξη του στόχου αυτού αφήνει ανοιχτή την προοπτική για χάραξη μιας πορείας η οποία οφείλει να ακολουθήσει τις πραγματικές συνθήκες που υπάρχουν. Η πιθανή παρέκκλιση από το δρόμο αυτό, η οποία μπορεί να σημειωθεί κάτω από την επίδραση μιας ισχυρής παράδοσης και να ωθήσει το έθνος σε ένα μονοπάτι ξεπερασμένων και οπισθοδρομικών ιδεωδών,¹⁰⁵ απαιτεί διόρθωση και επαναφορά στην κανονική πορεία, πράγμα που σημαίνει συμμόρφωση με τα κελεύσματα του κύριου παράγοντα που την καθορίζει, συμμόρφωση η οποία επιφέρει αλυσιδωτές αντιδράσεις και στους

104. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ό.π., σσ. 112-113.

105. Στο ίδιο, σσ. 115-116.

δευτερεύοντες.¹⁰⁶

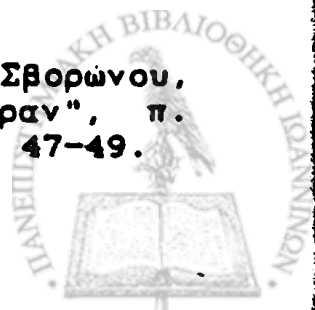
Η αντίφαση ανάμεσα στην αστική υποδομή που διαμορφώνεται και στην μη αστική πορεία που ακολουθείται, μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της δυνατότητας και για άλλη επιλογή, την οποία δίνει ο μεταβατικός χαρακτήρας του κοινωνικού περιβαλλοντος μέσα στο οποίο κινούνται οι απελευθερωμένες αστικές δυνάμεις. Γραμμικά αυτό θα μπορούσε να παρασταθεί ως μία πορεία η οποία έχει αφετηρία της την αριστοκρατία και κατεύθυνση την αστική τάξη. Η διαδρομή όμως από τη μία στην άλλη δεν είναι συνήθως ευθεία, αλλά μπορεί να ακολουθεί και μία τεθλασμένη πορεία.

Αναμφίβολα, οι θέσεις του Σκλήρου για την εθνότητα, το έθνος, τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, την ύπαρξη του εθνικού ζητήματος και τη συγκρότηση του εθνικού κράτους δεν ξεφεύγουν από την οπτική μέσα από την οποία είδε τα ζητήματα αυτά η δευτεροδιεθνική αντίληψη, αν εξαιρέσουμε τον Otto Bauer. Γι' αυτό είναι απαραίτητο οι όροι αυτοί να διευκρινισθούν για να απαλλαγούν από την προφανή σύγχυση που τους χαρακτηρίζει. Καταρχήν η εθνότητα είναι πολιτισμικό φαινόμενο που έχει τη συνέχειά του μέσα στην ιστορία, ενώ η συνειδητοποίηση αυτής της ταυτότητας, η διαμόρφωση δηλαδή της εθνικής συνείδησης αρχίζει αργότερα, τον 11ο αιώνα, και η εξάπλωση της δημιουργεί το εθνικό πρόβλημα, που είναι πλέον πολιτικό φαινόμενο και του οποίου η λύση ανάγεται στη συγκρότηση του εθνικού κράτους.¹⁰⁷ Συνήθως υπάρχει σύγχυση και ως προς τον χρόνο και ως προς το περιεχόμενο ανάμεσα στη διαμόρφωση της εθνότητας και στο πολιτικό αίτημα του εθνικού κράτους. Έτσι ακριβώς συλλαμβάνει και αναλύει τα ζητήματα αυτά και ο Σκλήρος. Η ταύτιση της αστικής

---

106. Ο.π., σσ. 120-121.

107. Βλ. σχετικά τη Συνέντευξη του Ν. Σβορώνου, "Εβύθισα την σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν", π. Σύγχρονα θέματα, τχ. 35-36-37 (Δεκ. 1988), σσ. 47-49.

τάξης με το έθνος, την οποία υιοθετεί, ανάγεται στη λανθασμένη θεωρία ότι η έννοια του έθνους γεννηθηκε από την αστική τάξη, ενώ η τάξη αυτή συνδέεται μόνο με το εθνικό κράτος και όχι με το έθνος, η έννοια του οποίου είχε διαμορφωθεί πολύ νωρίτερα. Εκείνο που προβάλλεται τόσο από τους μαρξιστές της Β' Διεθνούς, όσο και από τον Σκληρο, είναι ότι το εθνικό πρόβλημα δεν ανεξαρτοποιείται από τις ταξικές εξελίξεις. Ωστόσο όμως δεν φθάνουν στη διατύπωση της θέσης ότι η ιδέα της εθνότητας, η εθνική ιδέα, είναι ανεξάρτητη από τις εξελίξεις αυτές, αλλά ταυτίζουν την έννοια της με το εθνικό πρόβλημα.

Η ιστορική διαδρομή του ελληνικού λαού θα μπορούσε να χρησιμεύσει σαν υποδειγματικό παράδειγμα για την καλύτερη κατανόηση της διαμόρφωσης και του περιεχομένου των όρων αυτών. Από την εμφάνισή του μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση και την επικράτηση του χριστιανισμού ο λαός αυτός είναι ένας, έστω και φυλετικά αναμεικτος, έχει κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και συνείδηση της ενότητας και της συνέχειάς του. Το συνειδησιακό περιεχόμενο της ελληνικότητας εγκαταλείπεται, όταν επικρατούν δύο πλατύτερες ιδέες, η ρωμαϊκότητα και ο χριστιανισμός, που χαρακτηρίζουν την ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας και αποτελούν το συνεκτικό κρίκο του βυζαντινού κράτους, χωρίς, βέβαια, να αποκλείονται εντελώς και οι ιδιαίτερες συνειδήσεις για τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά κάθε λαού. Η επανασύνδεση του ελληνικού στοιχείου της αυτοκρατορίας με την ελληνική ιδέα και το ελληνικό παρελθόν, που λαμβάνει χώρα μετά τον 11ο αιώνα, οδηγεί στην κατάκτηση μιας καθαρά ελληνικής συνείδησης που συντελείται στα τελευταία χρόνια του πολυεθνικού αυτού κράτους και καταλήγει στη διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους και τη διακήρυξη του να δημιουργήσει ανεξάρτητο ελληνικό κράτος. Η δυναμική εξέλιξη του ελληνικού λαού στηρίζεται στο συνειδησιακό του περιεχόμενο και όχι στις φυλετικές του καταβολές και η συνείδησή του αυτή

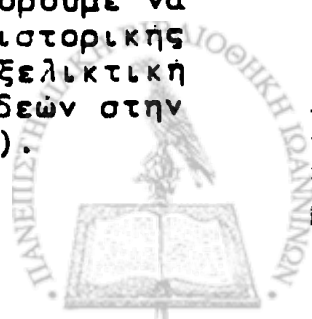

ενισχύθηκε ως αντίσταση απέναντι στην ετερότητα του τουρκικού στοιχείου και των άλλων εθνών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹⁰⁸

Οι διακρίσεις αυτές, που αφορούν συνολικά ότι έχει σχέση με την έννοια έθνος, απουσιάζουν από όλους τους Έλληνες σοσιαλιστές, όπως διαπιστώνουμε και από την περίπτωση του Γληνού ο οποίος αντιλαμβάνεται τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης με παρόμοιο τρόπο με εκείνον του Σκληρού. Η σταδιακή της δημιουργία αποδίδεται από αυτόν στην αντίστοιχη σταδιακή απελευθέρωση των αστικών στοιχείων κατά την ύστερη περίοδο της φεουδαρχίας. Κάθε άτομο που απελευθερώνεται από το φεουδαρχικό ζυγό επιζητεί για τον εαυτό του τη μέγιστη δυνατή ελευθερία στη δράση του, αλλά εμποδίζεται από την αντίπαλη δράση άλλων ατόμων ή ομάδων που επιδιώκουν το ίδιο. Η αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού οδηγεί στη συνένωση των ομάδων που έχουν κοινά συμφέροντα. Τα άτομα τα οποία αισθάνονται αλληλεγγύη μεταξύ τους είναι ακριβώς εκείνα που τα ενώνει η φυλετική συγγένεια, οι παραδόσεις και η κοινή γλώσσα. Κάθε ομάδα που συνδέεται με τέτοιους δεσμούς και ενώνεται στη βάση μιας τοπικής συνέχειας αποτελεί μία "πατρίδα", ένα έθνος.¹⁰⁹ Η εθνική ενότητα δημιουργείται από τη συνείδηση των ομοεθνών ότι ανήκουν στο ίδιο έθνος, είναι δεμένοι μεταξύ τους και ομοιότεροι, παρά με άλλους. Από τη διαπίστωση αυτή πηγάζει και η θέληση να ενώσουν την τύχη τους με εκείνη των ομοίων τους, να αγωνισθούν για την κοινή

108. Βλ. Ν. Σβορώνος, ό.π., σ. 64.

109. Δ. Γληνός, Η τουρκική μεταπολίτευσις και αι συνέπειαι αυτής (1909), 'Άπαντα, τ.Α', σ. 178. Ο Γληνός στο έργο αυτό ακολουθεί την ανάλυση του Σκληρού (βλ. Διαλεκτικός υλισμός, Ο Νουμάς, αρ. 280 (27-1-1908), σ. 8 και Έργα, σσ. 385-386), όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από την προβολή της ιστορικής νομοτέλειας, τη διαλεκτική ανάλυση, την εξελικτική πορεία της κοινωνίας και την αναγωγή των ιδεών στην εξέλιξη των πραγμάτων (βλ. σχετικά σσ. 173-180).

τους ύπαρξη, να προοδεύσουν, να μοιρασθούν τα αγαθά και να υποφέρουν μαζί τις ενδεχόμενες εθνικές ατυχίες.¹¹⁰

Η εθνική όμως συνείδηση δεν απαρτίζεται κατά τον Γληνό μόνον από τα στοιχεία αυτά, αλλά στηρίζεται και στην ψυχική ομοιότητα. Η ομοιότητα αυτή έχει απώτερη βάση τη φυλετική συγγένεια, τη φυσιολογία του οργανισμού, τις ψυχικές προδιαθέσεις και ικανότητες που αποτελούν τα ενωτικά στοιχεία τα οποία απαρτίζουν τον αρχικό πυρήνα του έθνους. Η ψυχική ενότητα αναγνωρίζεται από τη γλώσσα, που ιεραρχικά είναι η πρώτη απόδειξη, τα ήθη και έθιμα, τις παραδόσεις και τα κοινά ιδεώδη.¹¹¹ Απαραίτητο όμως ενωτικό στοιχείο αποτελεί, σύμφωνα με τον Γληνό, η "συνείδηση της συγγένειας" και η "ομόρροπη θέληση των ανθρώπων". Η ενεργοποίηση των υπολοίπων ενωτικών στοιχείων ανάγεται στη λειτουργία αυτών των δύο.¹¹²

Η άποψη του Γληνού ότι η συγκρότηση της εθνικής ιδέας οφείλεται στην καπιταλιστική ανάπτυξη την εγγράφει ειδικότερα ως αποτέλεσμα του οικονομικού φιλελευθερισμού και του ατομικισμού που επέφερε ο καπιταλισμός. Κάθε απελευθερωμένη ομάδα η οποία συνδέεται με τους ενωτικούς δεσμούς, που είδαμε παραπάνω, και αναπτύσσει μία οικονομική δραστηριότητα αποσκοπεί στην επέκταση του ζωτικού της χώρου (πατρίδας) και στη συνένωση των ομοίων, γιατί η εθνική

---

110. Δ. Γληνός (Δ. Φωτεινός), "Έθνος και γλώσσα" Δελτίο εκπαιδ. ομίλου, τ.5 (1915), σ. 51. Και στο έργο αυτό η ταύτιση του έθνους ως ολότητας των πολιτών με τη λαϊκή γλώσσα δείχνει τη μαρξιστική προσέγγιση του ζητήματος, αν και ορισμένες απόψεις του, όπως "η ομόρροπη θέληση των ανθρώπων", ξεφεύγουν από την οπτική της.

111. Στο ίδιο, σσ. 51-52.

112. Ό.π., σ. 53.

καταπίεση δεν γίνεται ανεκτή από κανέναν.¹¹³ Η συνένωση των ομοίων ολοκληρώνεται και οριστικοποιείται με την εδαφική ταύτιση των ορίων του έθνους με εκείνα του κράτους.¹¹⁴ Η ταύτιση αυτή θα επιτυγχανονταν ευκολότερα, αν δεν υπήρχαν οι φυλετικές επιμειξίες, οι οποίες καθιστούν ασαφή και αβέβαια τα όρια του έθνους. Γεγονός πάντως παραμένει η επιδίωξη κάθε ομάδας που συγκεντρώνει τα ενωτικά χαρακτηριστικά να γίνει κράτος.

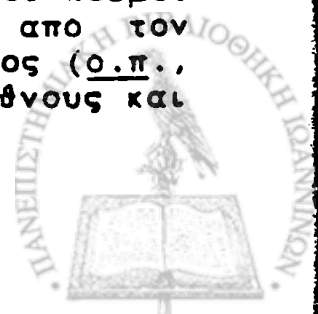
Από τις θέσεις αυτές του Γληνού προκύπτει ότι η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης συνυφάνεται με την εξαπλώση της καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας. Η οικονομική όμως επικοινωνία και η αναπτυσσόμενη ανταλλαγή διαμορφώνουν μόνο το χωρικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διευκολύνεται η συνειδητοποίηση των ενωτικών στοιχείων και συσφίγγονται οι δεσμοί των ομοεθνών. Από την άλλη όμως πλευρά, η ανάλυση του Γληνού αδυνατεί να φτάσει στη διαπίστωση ότι η ίδια η οικονομική δραστηριότητα, με τους αντίθετους πόλους τους οποίους δημιουργεί, συνιστά τον κύριο παράγοντα που διασπά αυτή την ομοιότητα και την ενότητα των ανθρώπων - που μία έκφρασή της αποτελούν τα εθνικά χαρακτηριστικά - και τους προσδίδει άλλα που έχουν κοινωνικό χαρακτήρα.

Η αυτοσυνείδηση των ανθρώπων ότι συναπαρτίζουν ένα

---

113. Δ. Γληνός, Η τουρκική μεταπολίτευσις και αι συνέπειαι αυτής, ό.π.

114. Η ταύτιση αυτή είναι το κυρίαρχο στοιχείο στην ιδεολογία της ελληνικής αστικής τάξης. Η πολιτική του Βενιζέλου απέβλεπε στην ενσωμάτωση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού έθνους στο ελληνικό βασίλειο, ώστε να επέλθει η ταύτιση τους. Ο θ. Βερεμης (βλ. "Κράτος και έθνος στην Ελλάδα 1821-1912", στον τόμο Ελληνισμός-Ελληνικότητα, σ. 67) υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός στη βενιζελική εποχή εξισώνει πολιτικά το λαό, τον συμβιβάζει με το κράτος και απαιτεί την αποσίωση στο εθνικό ιδεώδες, ο Γ.θ. Μαυρογορδός (βλ. "Ο Διχασμός ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης" στον ίδιο τόμο, σσ. 71-73) ότι οι δύο αντίπαλοι πολιτικοί κοσμοί (βενιζελισμός-αντιβενιζελισμός) εμφορούνται από τον ίδιο αστικό εθνικισμό και ο Π-Ν.Ι. Διαμαντούρος (ό.π., σσ. 55-57) αναλύει τη διαδικασία δημιουργίας έθνους και κράτους.

ομοιογενές σύνολο είναι και για τον Γιαννιό το ασφαλέστερο γνώρισμα του έθνους. Η συσσωμάτωση αυτή, που κατά την άποψή του, έρχεται ως αποτέλεσμα του ενστίκτου των μελών, το οποίο τα ωθεί προς την ικανοποίηση των αναγκών της ζωής, προσυπογράφει τις αντίστοιχες θέσεις του Σκληρού και του Γληνού για τη συνύφανση οικονομικής δράσης και εθνικής συνείδησης. Η πίστη όμως που χαρακτηρίζει έναν πληθυσμό ότι αποτελεί ξεχωριστό σύνολο, διαφορετικό από όλα τα άλλα του ομοίου είδους, δεν θα εξακολουθήσει να υπάρχει αιώνια, γιατί, σύμφωνα με τον Γιαννιό, είναι ενδεχόμενο και δυνατό τα ξεχωριστά, αλλά ομοίου είδους σύνολα, να πάψουν κάποτε να διακρίνονται και όλη η ανθρωπότητα να αποτελέσει ένα αδιαίρετο σύνολο.¹¹⁵

Η άποψη του ότι τα έθνη απαρτίζονται κυρίως από τις εργατικές τάξεις των αντίστοιχων χωρών, και επομένως καθήκον του σοσιαλισμού είναι η υπεράσπιση της ύπαρξης και των συμφερόντων των τάξεων αυτών, ανάγεται σε ποσοτικά πληθυσμιακά κριτήρια και σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι ενδιαφέρονται περισσότερο για την εθνική υπεράσπιση, γιατί μέσα στο εθνικό σύνολο την πλειοψηφία την κατέχουν οι ίδιοι. Με βάση τη λογική αυτή, επιχειρεί να δώσει μία διαφορετική, από τη συνηθισμένη, ερμηνεία στη θυσία των εργατών που συμμετέχουν στους εθνικούς πολέμους υποστηρίζοντας ότι αυτή δεν εξυπηρετεί τους εθνικιστικούς στόχους των συγκρουομένων κρατών, αλλά ότι γίνεται η αιτία για να προβάλλει ως αναγκαία μία ανώτερη ένωση (σύνθεση) των εθνών, που να υπερβαίνει την τυπική "πολιτειακή σύνθεση".¹¹⁶

Η θέση αυτή του Γιαννιού προσεγγίζει στην αντίληψη του Kautsky ότι ο διεθνισμός περνά μέσα από την εθνικοποίηση των προλεταρίων. Η βασική αντίθεση της κοινωνίας, που είναι η οικονομική, παραμένει, αλλά το

115. Ν. Γιαννιός, "Εθνικισμός και σοσιαλισμός", π. Σοσιαλιστικά φύλλα, αρ. 11 (Αυγ. 1916), σ. 11.

116. Στο ίδιο, σ. 17.

προλεταριάτο γίνεται τώρα ο πυρήνας του έθνους και άρα τα συμφέροντα εργατικής τάξης και έθνους συγκλίνουν.¹¹⁷ Η προηγούμενη ταύτιση του έθνους και αστικής τάξης ανατρέπεται και παραχωρεί τη θέση της σε έναν καινούριο δεσμό, ο οποίος συνενώνει το έθνος με τους εργαζόμενους. Η αλλαγή αυτή διευκολύνει, από αποψη πειστικότητας, τη θέση του Kautsky ότι η εθνικότητα είναι μία σχέση που αλλάζει συνεχώς και δέχεται σε διαφορετικές συνθήκες τελείως διαφορετικές ερμηνείες.¹¹⁸

Οι απόψεις του Kautsky για το έθνος συνδέονται και ταυτόχρονα διαστέλλονται από τις αντιλήψεις οι οποίες διακινούνται μέσα από ένα μαρξιστικό ρεύμα, που εμφανίζεται μετά το 1905, και αναπτύσσει μία θεωρία για το έθνος, η οποία θέτει τέρμα στην οπτική μέσα από την οποία ο μαρξισμός είχε αντιμετωπίσει ως τότε το ζήτημα του έθνους.¹¹⁹ Εκπρόσωπος της θεωρίας αυτής είναι ο Bauer που υποστήριξε ότι η εθνικότητα είναι κοινωνική ατομικότητα και εξαρτάται από επίκτητα χαρακτηριστικά και από τη θέληση ή την εμπειρία εκείνων που τη συγκροτούν.¹²⁰ Οι εθνικότητες γίνονται διακριτές με βάση την κουλτούρα και οι κοινότητες τις οποίες συνιστούν αντιμετωπίζονται ως κοινότητες της κουλτούρας, που οφείλονται στην κληρονομιά της ιστορίας και αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αρθρώνεται η εθνική ιδεολογία.¹²¹

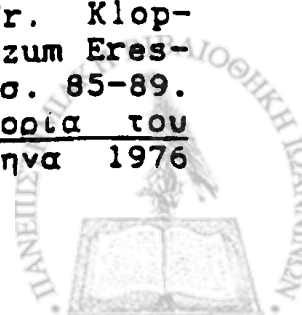
117. Βλ. σχετικά Rene Gallissot, ό.π., σ. 814.

118. Στο ίδιο, σ. 790.

119. Ό.π., σ. 841. - Βλ. την αρχική μαρξική θεώρηση στις σσ. 121-122 της εργασίας μας.

120. Rene Gallissot, ό.π., σσ. 842-843.

121. Στο ίδιο, σ. 844. - Για τις αντιλήψεις του Bauer βλ. το έργο του Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, Wien 1907, σσ. 236-237 και 281 = Fr. Klopčič, "Austromarxismus und Nationale Frage bis zum Ersten Weltkrieg", π. Austriaca, τ. 8 (1983), σσ. 85-89. Βλ. και το έργο του Π. Βρανίτσκι, Ιστορία του μαρξισμού, μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπα, τ.Α, Αθήνα 1976 (1962), σσ. 379-381.

Ο Kautsky εκτιμά ότι ο Bauer προσεγγίζει το ζήτημα από μαρξιστική σκοπιά, αλλά κρίνει ως υπερβολική τη σημασία και τη διάρκεια που δίνει εκείνος στην εθνική κοινότητα, ενώ ο ίδιος χαρακτηρίζει το έθνος ως μεταβατική κοινωνική σχέση που προκύπτει ιστορικά από την πολιτική οργάνωση. Η πολιτιστική κοινότητα του Bauer δεν υιοθετείται από τον Kautsky, αλλά ο τελευταίος αποδέχεται μόνον ότι η γλώσσα συνιστά μία πολιτιστική πραγματικότητα, η οποία έχει μεν μεγαλύτερη διάρκεια από τα άλλα στοιχεία της κουλτούρας, αλλά τείνει όμως και η ίδια προς μία γλωσσική διεθνοποίηση.¹²²

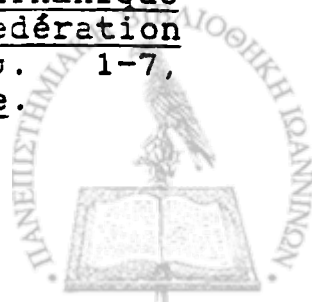
Η ανάλυση του Bauer καθόρισε ουσιαστικά και τις θέσεις της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας για το εθνικό ζήτημα, η οποία διατύπωσε ένα πρόγραμμα για την αποκατάσταση των εθνοτήτων που συνοψίζεται σε τρεις προτάσεις: ομοσπονδιακή οργάνωση των επί μέρους εθνών, αυτονομία σε εδαφική βάση για το καθένα και πλήρης αποχωρισμός που κατέληγε στη συγκρότηση ανεξάρτητων κρατών.¹²³ Οι προτεινόμενες λύσεις έχουν σημασία για τον ελληνικό σοσιαλισμό, γιατί λειτούργησαν ως υπόδειγμα στις προτάσεις που διατύπωσε σχετικά με το ζήτημα αυτό. Ήδη όμως το σχέδιο αυτό για την επίλυση του εθνικού ζητήματος είχε υιοθετηθεί και από τους άλλους Βαλκάνιους σοσιαλιστές, όπως πιστοποιεί η απόφαση της Α' Βαλκανικής Σοσιαλιστικής Συνδιάσκεψης να προτείνει τη δημιουργία Βαλκανικής Δημοκρατικής Ομοσπονδίας¹²⁴ καθώς και από το Συνέδριο της Β' Διεθνούς στην

---

122. Βλ. Rene Gallissot, ό.π., σ. 846.

123. Βλ. Francè Klorpic, ό.π., σ. 82.

124. Βλ. σχετικά G. Leon, ό.π., σσ. 10-11. - Από τους πρώτους όμως που αγωνίσθηκαν για μια τέτοια λύση πολύ νωρίτερα ήταν ο Αργυριαδής που ήταν στο Παρίσι και προέδρος της ένωσης για την Confédération Balkanique (βλ. Argyriadés et P. Lagarde, La Confédération Balkanique et La Macédoine 1895-1896, σσ. 1-7, συγκεντρωτική έκδοση του π. La Question Sociale).

Κοπεγχαγη¹²⁵, που μέσα στις άλλες αποφασίες που έλαβε υιοθέτησε και την αρχή της Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Η πρώτη σοσιαλιστική οργάνωση στην Ελλάδα που προβάλε την ιδέα της ομοσπονδοποίησης των Βαλκανικών κρατών ήταν η *Federation της Θεσσαλονίκης*.¹²⁶ Η ίδια όμως θέση προβάλλεται και στο πρόγραμμα του "Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων" του Δρακούλη,¹²⁷ αν και σε ορισμένες περιπτώσεις ο Δρακούλης αποφεύγει τη χρήση του όρου "ομοσπονδία" και ομιλεί για συνεννόηση "με τις εργατικές τάξεις όλων των ευρωπαϊκών χωρών, ιδίως της Βαλκανικής χερσονήσου".¹²⁸ Πάντως και το 1915 συνεχίζει να υποστηρίζει την ιδέα της Βαλκανικής ένωσης.¹²⁹ Η θέση για την ενότητα των βαλκανικών χωρών κυριαρχεί και στο πρόγραμμα¹³⁰ του "Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών", που καθοδηγεί ο Γιαννιός, και επαναλαμβάνεται από τον ίδιο και το 1913¹³¹ ενισχυμένη με την προοπτική της σοσιαλιστικοποίησης της Βαλκανικής ομοσπονδίας.

Η θέση αυτή των Ελλήνων σοσιαλιστών έπαιρνε υπόψη την ανάμειξη των βαλκανικών εθνοτήτων γι'αυτό και

125. Βλ. Archives Rousses = Α. Ελεφαντής, "Η Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης και το εθνικό ζήτημα", π. Ο Πολίτης, τχ. 28, σ. 36, σημ. 9, και G. Leon, ό.π.

126. Βλ. Ζοζέφ Χαζάν, 'Εκθεση προς το διεθνές σοσιαλιστικό γραφείο, Θεσ/νίκη (3-8-1913) = Α. Ελεφαντής, ό.π., σσ. 38-41.

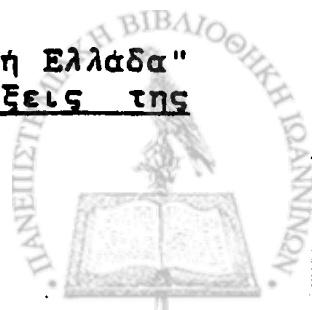
127. Βλ. π. 'Ερευνα, αρ. 9 (13-3-1911), σ. 1.

128. Βλ. Πλ. Δρακούλης "Κατά της πλουτοκρατίας", π. 'Ερευνα, τ. Ε, τχ. ε' (Μάιος 1910), σ. 67.

129. Pl. E. Drakoules, Greece, the Balkans, and the federal Principle, reprinted from the "Asiatic Review", 1915, σσ. 6-8.

130. Βλ. σχετικά, Γ. Κορδάτος, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, σ. 156.

131. Ν. Γιαννιός, "Ο δρόμος προς την αυριανή Ελλάδα" στον τόμο 'Ερευνα για τις μελλοντικές εξελίξεις της φυλής, σσ. 107-108.

πρότεινε ως μόνη ορθή λύση, η οποία θα εξασφάλιζε την ύπαρξή τους, την εθνική ισοτιμία.¹³² Αντίθετα, η διανομή των εδαφών θα προκαλούσε εθνικούς ανταγωνισμούς, θα παρεμπόδιζε ιδιαίτερα την ανάπτυξη της εργατικής τάξης, θα ενίσχυε την αντίδραση και τον μιλιταρισμό και θα οδηγούσε τελικά τους βαλκανικούς λαούς και την ευρωπαϊκή ειρήνη σε εξώφθαλμο κίνδυνο.¹³³ Πέραν όμως από την πολιτική λύση του προβλήματος αυτού στο νου των σοσιαλιστών κυριαρχούσε ενδόμυχα η σκέψη -όταν, βέβαια, το επέτρεπε η καταλυτική επικαιρότητα της επίλυσης των εθνικών ζητημάτων- ότι η συνένωση των βαλκανικών κρατών αποτελούσε ένα βήμα περισσότερο προς τη σοσιαλιστική προοπτική, συγκριτικά με την εθνική αποκατάστασή τους, γιατί έτσι θα υποχωρούσαν οι εθνικές διαφορές και θα κυριαρχούσε το κοινωνικό πρόβλημα.

Οι κίνδυνοι πάντως που προδιαγραφονταν λόγω των εθνικών ανταγωνισμών, όπως αυτοί που επεσημάνθηκαν παραπάνω, θα μπορούσαν να αποφευχθούν, αν απορρίπτονταν η ιδέα για το έθνος, που έχουν οι αστικές τάξεις, όπως προτείνει ο Παπαναστασίου.¹³⁴ Κατά την αποψη του η λύση βρίσκεται στην παραδοχή της ισότιμης ύπαρξης πολλών εθνών -ο Παπαναστασίου χρησιμοποιεί εδώ το συναισθηματικότερο όρο "πατρίδα"- οι οποίες θα εργάζονταν αρμονικά για την πρόοδο. Μία τέτοια όμως δυνατότητα αναγνωρίζει ότι μπορεί να υλοποιηθεί μόνο στο σοσιαλισμό, γιατί εκεί εκλείπουν οι εθνικές προκαταλήψεις και οι ανταγωνισμοί των τάξεων.

Η αντίληψη για το έθνος που υιοθετεί ο Παπαναστασίου, στηρίζεται στην εκδοχή ότι αυτοί που το

---

132. Βλ. ενδεικτικά το υπόμνημα, 'Ένας βαλκάνιος, "Η λύση του Βαλκανικού ζητήματος" (12-8-1913) = Α. Ελεφάντης, ό.π., σ. 44.

133. Στο ίδιο, σ. 42. - Για το ίδιο ζήτημα βλ. και Α. Ελεφάντης, ό.π., σσ. 34-38.

134. Αλ. Παπαναστασίου, "Ο πόλεμος και οι εργάται", στη συλλογή Πολιτικά κείμενα, μελέτες, λόγοι, άρθρα, ό.π., σ. 203.

συγκροτούν έχουν συνειδητοποιήσει ότι αποτελούν ξεχωριστό σύνολο, το οποίο εκτός από την κοινή ενμέρει καταγωγή, έχει και κοινά στοιχεία πολιτισμού και διαπνέεται από την κοινή θέληση ότι αποτελεί "μιαν ιδιαίτεραν ενότητα".¹³⁵ Η έννοια έθνος περιγράφεται επακριβώς, όταν θεωρηθεί ως κοινωνικό σύνολο που έχει κύρια χαρακτηριστικά του την εκφρασμένη θέληση του συγκεκριμένου λαού, τα ιστορικά δικαιώματα, την εθνική συνέχεια και τα σαφή γεωγραφικά όρια¹³⁶ που το περικλείουν και μέσα στα οποία μία κοινή γλώσσα¹³⁷ αποτελεί το μέσο της αμοιβαίας συνεννόησης.

Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι τόσο ισχυρά και ανθεκτικά, ώστε κανένα έθνος στη νεώτερη εποχή δεν απώλεσε την ταυτότητα του και δεν απέβαλε τη συνείδηση του. Αυτό όμως δεν ισχύει πάντοτε, αν προεκτείνουμε τα αναγνωριστικά αυτά στοιχεία στο απώτερο ιστορικό παρελθόν. Εκεί θα παρατηρήσουμε -και ιδιαίτερα στην αρχέγονη εποχή- ότι η αβίαστη απομόλωση μιας φυλής από μια άλλη, περισσότερο προοδευμένη¹³⁸, αποτελεί κανόνα,

---

135. Ο Παπαναστασίου παραθέτει την αποψη του Eduard Meyer ότι το "έθνος στηρίζεται εις την θέλησιν δηλ. εις την ιδέαν. Έθνος αποτελούν εκείναι αι ομάδες ανθρώπων, αι οποίαι προς οιαδήποτε κατεύθυνσιν θέλουν να είναι και να δράσουν ως μία ενότης" (βλ. Element der Anthropologie, σ. 79 και Theorie und Methodik der Geschichte, 1902, σ. 33. = Παπαναστασίου, "Ο εθνικισμός", π. Επιθεώρησις Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τ. Α, τχ. Α-Β (1916), σ. 43. Η θέση αυτή που προσδιορίζει με τρόπο αναμφισβήτητο το έθνος και αναγνωρίζει την ύπαρξη στενών δεσμών μεταξύ των μελών του επηρεάζει τη διαμόρφωση της θέσης του Παπαναστασίου ότι το έθνος υπάρχει και όταν οι δεσμοί των μελών δεν είναι τόσο στενοί και όταν δεν έχει εκδηλωθεί ακόμη η θέληση για ενιαία ενέργεια και συνενωση σε ένα κράτος (βλ. στο ίδιο, σσ. 18-19).

136. Αλ. Παπαναστασίου, ό.π., σσ. 36-37.

137. Ό.π., σσ. 16-17.

138. Αλ. Παπαναστασίου "Η τουρκική μεταπολίτευσις", π. Επιθεώρησις Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών, τχ. Β' (1908), σσ. 242-243.

ο οποίος επιβεβαιώνει ότι η "απώλεια της εθνικής συνείδησης ενός λαού δεν μπορεί να καταγραφεί ως αποτέλεσμα βίας. Από το γεγονός αυτό ο Παπαναστασίου συμπεραίνει ότι είναι αδύνατη η εξακρίβωση της καταγωγής των εθνών, επειδή όλα συναποτελέσθηκαν από κλάδους φυλών και έχουν υποστεί και άλλες ισχυρές εθνικές επιμειξίες, οι οποίες και ακυρώνουν οποιεσδήποτε εθνικιστές θέσεις για φυλετική και εθνική καθαρότητα, επειδή στερούνται έγκυρων βάσεων.

Μολονότι από την ανάλυση που προκλήθηκε δεν μπορεί να πιστοποιηθεί ότι οι Έλληνες σοσιαλιστές έφθασαν σε μία σφαιρική σύλληψη της έννοιας έθνος και της δυναμικής που αυτό δημιούργησε στον κοινωνικοπολιτικό στίβο, εν τούτοις φαίνεται ότι συνέδεσαν το θεσμό αυτό, είτε με την παρουσία και τους στόχους της αστικής τάξης είτε, χωρίς να απορρίπτουν τη σχέση αυτή, με τα σταθερά στοιχεία της κουλτούρας που τον χαρακτηρίζουν. Οι δύο αυτές τάσεις συναρθρώνουν και τα δύο ρεύματα που διαπερνούν τη σκέψη τους. Η τριαδα Σκληρός-Γληνός και Γιαννιός ακολουθεί τόσο τη μαρξική αντίληψη για την εμφάνιση του έθνους, το οποίο χρονικά το ταυτίζουν με την εμφάνιση της αστικής τάξης και την εξυπηρέτηση των ταξικών της συμφερόντων, όσο, -ιδιαίτερα ο Γληνός- και την άποψη ότι τα ενωτικά στοιχεία, που το απαρτίζουν, μπορούν να καταγραφούν ως στοιχεία κουλτούρας. Τα χαρακτηριστικά αυτά προβάλλονται περισσότερο από τον Παπαναστασίου, ο οποίος φαίνεται έτσι να επηρεάζεται στο ζήτημα αυτό και από τις αντιλήψεις του αυστρομαρξισμού, όπως τις διατύπωσε ο Bauer.

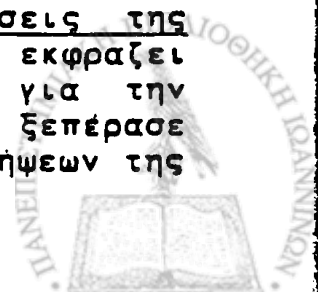

β. Ο ρόλος του εθνικισμού.

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις προβάλλει αβίαστα το συμπέρασμα ότι η φυλή και το έθνος δεν είναι κατ'ανάγκη δύο ταυτόσημες έννοιες, αφού η πρώτη στηρίζεται, κυρίως, στη συγγένεια αίματος και στον κοινό ανθρωπολογικό τύπο, ενώ η δεύτερη στην ταυτότητα συνείδησης, κουλτούρας και γλώσσας. Η φυλή στην ιστορική της διαδρομή και ανάπτυξη απολήγει στο έθνος, αλλά το έθνος δεν δημιουργείται αποκλειστικά και υποχρεωτικά από την κοινή φυλή. Η αντίληψη που υπερασπίζεται τη διατήρηση της καθαρότητας της φυλής σε όλη την μακραίωνη πορεία της και την ολοκλήρωσή της, κατά τη νεώτερη εποχή, στο σχήμα του έθνους μπορεί να θεωρηθεί ως ο κλασικός εθνικισμός. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, μέσα από το έθνος προβάλλει η λεγόμενη εθνική ιδεολογία που έχει σκοπούς ιδιαίτερους και ξεχωριστούς και οι οποίοι προσδίδουν σ'αυτό μία υπέρτερη αξία. Η αξία του συγκεκριμένου έθνους, που λογίζεται κατά πολύ ανωτερη, υποτιμά την αξία των άλλων εθνών και από την οπτική αυτή ο εθνικισμός έχει αρνητική παρουσία.

Σε μία τέτοια μεταφυσική ερμηνεία της έννοιας και του ρόλου του έθνους αντιτίθεται σταθερά ο Σκληρός και η αντίθεσή του αυτή αποτελεί συναμα και μία απάντηση σε παρόμοιες αντιλήψεις που ανέπτυξε την ίδια εποχή στην Ελλάδα ο 'Ιων Δραγούμης. Το έθνος είναι, για τον τελευταίο, ένας ζωντανός οργανισμός που βρίσκεται υπεράνω των κοινωνικών τάξεων και των συμφερόντων τους και υπηρετεί ένα αόριστο γενικό συμφέρον.¹³⁹ Και

139. Βλ. 'Ι. Δραγούμης, "Το έθνος, οι τάξεις, ο ένας", Ο Νουμάς, αρ. 271 (25-11-1907), σ. 5, καθώς και τα άρθρα του "Ελληνικός πολιτισμός", σσ. 13-15, "Έθνος" σσ. 19-22 και "Νεοελληνικός πολιτισμός", σσ. 41-51 στον τόμο Έρευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής. - Η συγκρούση Σκληρού-Δραγούμη, η οποία εκφράζει και την αντίθεση δύο διαφορετικών αντιλήψεων για την κοινωνική συγκρότηση (σοσιαλισμός-εθνικισμός), ξεπέρασε κατά πολύ το γενικό πεδίο των κοινωνικών αντιλήψεων της

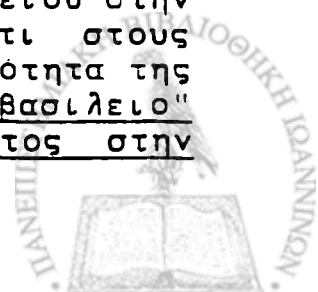

επειδή θεωρείται ότι οι στόχοι του εξυπηρετούν όλο τον πληθυσμό, εκλαμβάνονται ως οι γενικοί στόχοι της κοινωνίας. Η άποψη αυτή του Δραγούμη αναθέρμανε τον ελληνικό εθνικισμό και γενικά τις αντιλήψεις οι οποίες είχαν σχηματισθεί στο όραμα της "μεγάλης ιδέας".¹⁴⁰

Ο εθνικισμός, όπως εκφρασθηκε την εποχή αυτή και από τις θέσεις του Περικλή Γιαννόπουλου ή ακόμη και του Κωστή Παλαμά, επανέφερε στην ημερήσια διάταξη ζητήματα τα οποία είχαν απαντηθεί πριν από εκατό περίπου χρόνια, όπως το πρόβλημα της καταγωγής των Νεοελλήνων και της εθνικής συνέχειας. Σύμφωνα με τη λύση που είχε δοθεί στα προβλήματα αυτά, από την εποχή ήδη του Κοραή, οι Νεοέλληνες θεωρούνταν, αναμφισβήτητα,

εποχής.

140. Από την τεράστια βιβλιογραφία που υπάρχει γύρω από το ζήτημα αυτό ξεχωρίζουμε, όσον αφορά τη σοσιαλιστική οπτική, την άποψη του Γ. Ζέβγου, ο οποίος υποστηρίζει ότι η "μεγάλη ιδέα" είναι ένα θολό όνειρο που εφευρέθηκε από την κυρίαρχη τάξη για να αποσπασει την προσοχή του λαού από τις διεκδικήσεις του και ότι ο μεγαλοϊδεατισμός δεν ήθελε ένα σύγχρονο εθνικό και δημοκρατικό κράτος, αλλά σκόπευε μέσα από έναν αντιδημοκρατικό και αντεθνικό τυχοδιωκτισμό στην κατακτηση ολόκληρης της Ανατολής (βλ. ό.π., μέρος Β', σσ. 22-23). - Στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία ενδιαφέρουσα είναι η προσέγγιση του ζητήματος από τον Κ. Τσουκαλά, ο οποίος επιχειρεί να βρει τις ρίζες του ελληνικού εθνικισμού, τις δυνάμεις που συγκροτούν το ελληνικό εθνικό σώμα, το ρόλο που έπαιξαν οι εκκλησιαστικοί μηχανισμοί στη διασφάλιση της ομοιογένειας του ελληνικού εθνικού συνόλου και τη σχέση του ελληνικού εθνικισμού με τα άλλα εθνικά κινήματα των άλλων εθνοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (βλ. Εξάριση και αναπαράγωγή, Αθήνα 1982 (1975), σσ. 49-56). - Διεξοδική επίσης στο ζήτημα αυτό είναι η ανάλυση της Έλλης Σκοπετέα η οποία διευκρινίζει τις αιτίες της δημιουργίας της "μεγάλης ιδέας", τους φορείς της, τις διαδοχικές ερμηνείες που πήρε (σσ. 271, 291, 236-238) για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η "μεγάλη ιδέα", διατήρησε μέχρι το τέλος την αοριстіα της για τους Έλληνες, ενώ για την ευρωπαϊκή Προστασία ήταν παραλογη επιθυμία (σ. 325) και σε όλες τις εκδοχές της σημαίνει την επικράτηση του ελληνικού στοιχείου στην Ανατολή και την αγνοία ή την υπεροψία απέναντι στους βαλκανικούς λαούς που οφείλονταν στη βεβαιότητα της ελληνικής υπεροχής (σ. 303). Βλ. Το "πρότυπο βασιλείο" και η μεγάλη ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην

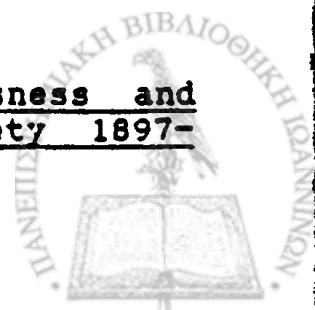

ως απόγονοι των αρχαίων και με τη βοήθεια του διαφωτισμού και της εθνικής αναγέννησης έπρεπε να πάρουν τη θέση που δικαιούνταν ανάμεσα στα άλλα έθνη. Η αποκατάσταση της ενότητας της ελληνικής ιστορίας από τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, καθώς και η προβολή του δυναμισμού της από τον Παλαμα, δεν σημαίνουν αναγκαστικά και την απομόνωσή της από τις θετικές επιρροές της Δύσης την οποία επιχειρούν να προωθήσουν οι Γιαννόπουλος και Δραγούμης προβαλλοντας μόνο τα στοιχεία του δημοτικισμού και της εθνικής κουλτούρας. Εξάλλου και η πρόταση των εθνικιστών για αναβαπτιση του ελληνισμού στην μοναδικότητα των ιστορικών του πηγών, η οποία ακυρώνει ως ένα βαθμό την αναγεννητική και εκσυγχρονιστική παρέμβαση, έχει ως στόχο τη διασπαση ελληνισμού και δυτικού πολιτισμού, από τη στιγμή που η προσφορά του διαφωτισμού δεν κρίνεται αναγκαία και συμφέρουσα, γιατί προβαλλουν τη θέση ότι ο δυναμισμός της νεοελληνικής κοινωνίας οφείλεται, κατεξοχήν, στην κληρονομία που άφησε ο αρχαίος πολιτισμός και η λαϊκή παράδοση. Είναι εύλογο, λοιπόν, ότι οι θέσεις των εθνικιστών απολήγουν στο συμπέρασμα ότι η ιστορία δεν σπουδάζεται για να κατανοηθεί το παρελθόν, αλλά αντίθετα η σπουδή της εξασφαλίζει τη γνώση που θεωρείται απαραίτητη, γιατί συνιστά παράγοντα αναγκαίο για την εθνική συνέχεια του λαού.¹⁴¹

Μία τέτοια οπτική είναι αντίθετη προς την κατεύθυνση των σοσιαλιστών, οι οποίοι προσβλέπουν σε μία κατάργηση των κοινωνικών διαφορών ανάμεσα στα έθνη. Το μοναδικό εμπόδιο που δυσχεραίνει την εξαλειψή τους είναι, κατά τον Γιαννιό, οι διαφορές οι οποίες προέρχονται από τις κλιματολογικές συνθήκες. Αυτές όμως δεν εμποδίζουν τους ανθρώπους να ενωθούν πέρα από τα όρια και τους όρους του "εθνικισμού".¹⁴² Γιατί

Ελλάδα 1830-1880, Θεσσαλονίκη 1984.

141. Βλ. Gerasimos Augustinos, Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914, New York 1977, σσ. 140-143.

αφ'ενός μεν η συνεχής προσπάθεια του ανθρώπου εξουδετερώνει τις διαφορές αυτές, μέσα από την υιοθέτηση ολοένα νεώτερων τρόπων ζωής, και αφ'ετέρου οι ανάγκες της ζωής, που θα υπάρχουν πάντοτε, θα ωθούν τους ανθρώπους σε συνεργασία.

Κρίνοντας την "ιστορία" και τον "πολιτισμό", που θεωρούνται ως θεμέλια του εθνικισμού, γράφει ότι τα θεμέλια αυτά δεν στηρίζουν τίποτε, αν δεν υπάρχουν οι ανάγκες της ζωής και η συνεργασία των ανθρώπων για την ικανοποίησή τους. Εξάλλου, τα θεμέλια αυτά δεν είναι αποκλειστικά γνωρίσματα του εθνικισμού, γιατί "ιστορία" και "πολιτισμό" δημιουργεί, πολύ πριν την ιστορική εμφάνιση του εθνικισμού, κάθε κοινή συμβίωση η οποία εκτείνεται σε έναν σχετικό χρόνο. Το συμβιωτικό αυτό σύνολο καταγράφεται στη συνείδηση των μελών που το συναπαρτίζουν ως κατι διαφορετικό και η διακριση αυτή παρουσιάζεται από την αρχαία ακόμη εποχή.

Ο Γιαννιός καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο αστικός εθνικισμός, που στηρίζεται στις αντίπαλες τάξεις¹⁴³, θα εξουδετερωθεί από τον "εθνικισμό" των εργατών οι οποίοι θα δημιουργήσουν μία παγκόσμια εθνότητα.

Την αισιοδοξία αυτή του Γιαννιού δεν φαίνεται να συμμερίζεται ο Παπαναστασίου ο οποίος υποστηρίζει ότι, μολονότι υπάρχει διεύρυνση της οικονομικής και πνευματικής επικοινωνίας των λαών, η εξέλιξη αυτή δεν οδηγεί στην εξάλειψη των εθνικών διαφορών. Τα επιχειρήματα που επιστρατεύει για την υπεράσπιση της άποψης αυτής, όπως η ύπαρξη διαφορετικών κλιματολογικών συνθηκών, η τάση ατομικισμού και ο ιδιόρρυθμος εθνικός χαρακτήρας και τα οποία αναστέλλουν, με βάση την οπτική του παρόντος, την ενότητα των εθνών είναι πειστικά και γίνονται πειστικότερα, αν λάβουμε υπόψη ότι η ενότητα αυτή δεν επιτεύχθηκε, αλλά υποκαταστάθηκε από την ίδρυση πολιτικών συνασπισμών που στοχεύουν, είτε στην παγίωση της ειρήνης είτε στην αποτελεσματικότερη

-----
142. Ν. Γιαννιός, ό.π., σ. 14.

προάσπιση ενός συγκεκριμένου τύπου οικονομικής ανάπτυξης και τους οποίους προείδε ο Παπαναστασίου.¹⁴⁴

Ο εθνικισμός δεν αποτελεί, γι' αυτόν, παρα προσπάθεια του έθνους να επιβληθεί στα όρια του αποκρούοντας την υπαρκτή ή ενδεχόμενη επιβουλή και να συνενώσει τα χωρισμένα μέρη του σε ένα εθνικό όλον.¹⁴⁵ Η διαθλάση του σε πολιτικό, πνευματικό, οικονομικό, κοινωνικό και θρησκευτικό εθνικισμό δεν αποκαλύπτει παρά τη δράση του κατά τομείς, η οποία πιστοποιεί και αναδεικνύει τον πολιτικό εθνικισμό σε πρωτεύοντα, γιατί η ανάπτυξη των άλλων ειδών του συναρτάται άμεσα με την ύπαρξη ή όχι της εθνικής ανεξαρτήσεως.¹⁴⁶ Η πολιτική ενότητα συνιστά τον σπουδαιότερο παραγοντα για την ανάπτυξη του εθνικισμού, γιατί καθορίζει και εξασφαλίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν να αναπτυχθούν χωρίς περιορισμούς τα ενωτικά στοιχεία.

Ο εθνικισμός, ως μορφή εκδήλωσης του εθνικού αισθήματος, έχει τις ρίζες του στο κοινωνικόν ένστικτον (αγώνας για ύπαρξη, ικανοποίηση πρωταρχικών αναγκών, εξασφάλιση του είδους), το οποίο διαστελλεί διαρκώς τον κοινωνικό χώρο μέσα στον οποίο ισχύουν και διατηρούνται τα κοινά χαρακτηριστικά του.¹⁴⁷ Απόρροια της αντίληψης αυτής του Παπαναστασίου είναι και η θέση ότι, οι εργάτες, οι οποίοι συνδέονται λόγω κοινών όρων ζωής και κοινών κοινωνικών συμφερόντων με διεθνιστικά οράματα, δεν αρνούνται τον εθνικισμό, αλλά επιδιώκουν την πραγματική αναγνώρισή του, γιατί είναι αδιανόητο ότι μπορεί να αδιαφορούν για την τύχη της εργασίας και του τόπου τους μέσα στον οποίο υπάρχουν και αναπτύσσουν κάθε δραστηριότητα και οι ίδιοι. Τα διεθνιστικά οράματα δεν αποκλείουν την ιδέα μιας πατρίδας, χωρίς εσωτερικές

143. Στο ίδιο, σ. 16.

144. Αλ. Παπαναστασίου, "Ο εθνικισμός", ό.π., σ. 41.

145. Στο ίδιο, σσ. 5-6.

146. Ό.π., σσ. 6-13.

αντιθέσεις, η οποία αναγνωρίζει τις πατρίδες όλων των εθνών.¹⁴⁸ Η αντίληψη αυτή δεν είναι ξένη προς την άποψη του Γιαννιού ότι οι προλετάριοι ως κοινωνική πλειοψηφία ενδιαφέρονται περισσότερο από τις άλλες κοινωνικές τάξεις για την προάσπιση της πατρίδας. Και οι δύο αυτές θέσεις μπορούν να αναχθούν σε κοινή αφετηρία, που είναι ο Kautsky.¹⁴⁹

Η στάση των εργατών απέναντι στο πρόβλημα του εθνικισμού παραπέμπει στις οικονομικές σχέσεις οι οποίες επέδρασαν ισχυρά στην ανάπτυξη του, γιατί συνετέλεσαν, μέσω των οικονομικών ανταλλαγών και της επικοινωνίας των ανθρώπων, στη συγκρότηση μεγάλων κρατών τα οποία έχουν ως σκοπό την υπερασπίση των συμφερόντων που διαμόρφωσαν. Η αντίθετη άποψη ότι ο εθνικός χαρακτήρας διαμορφώνει τις οικονομικές σχέσεις απορρίπτεται από τον Παπαναστασίου με την υποχώρηση μόνον ότι αυτός μπορεί να επιταχύνει ή να επιβραδύνει τη διαμόρφωσή τους. Αλλά και στην αναγνώριση αυτή της επίδρασης του εθνικού παραγοντα θέτει περιορισμούς τονίζοντας ότι η συνεχής επικοινωνία των λαών ωθεί τις οικονομικές σχέσεις προς μεγαλύτερη ομοιομορφία.¹⁵⁰ Οπαδός κυρίως των αντιλήψεων της "ιστορικής σχολής" και των "Kathedersozialisten"¹⁵¹ δεν αποδέχεται τον απόλυτο καθορισμό του εθνικισμού από το οικονομικό πλαίσιο, γιατί η αντίληψη αυτή που την υποστηρίζουν οι οπαδοί του "οικονομικού προσδιορισμού" (βλ. Σκληρός) αδυνατεί να ερμηνεύσει όλες τις εκδηλώσεις του εθνικισμού.

Ο εθνικισμός με την αρνητική του όψη, που αποτελεί τη μία από τις δύο πλευρές του χαρακτήρα που δώσαμε

---

147. Ο.π., σσ. 19-20.

148. Ο.π., σσ. 28-29.

149. Βλ. σσ. 131-132 στην παρούσα διατριβή.

150. Αλ. Παπαναστασίου, "Μεθοδολογικά προβλήματα της οικονομικής", ο.π., σσ. 12-13.

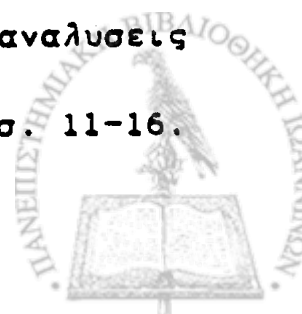
151. Βλ. σχετικά τη μελέτη του Π. Νούτσου, "Οι

εισαγωγικά στον όρο, θεωρείται από τον Παπαναστασίου ως υπερβολή και εκφυλισμός της σημασίας του και βρίσκει τη δικαίωση του μόνο στον ιμπεριαλισμό. Η προσπάθεια του τελευταίου για επέκταση των ορίων πέραν από τα εθνικά, ο επιθετικός του χαρακτήρας και η τάση του για απεριόριστη εξαπλωση δεν συμβιβάζεται με τον εθνικισμό του Παπαναστασίου, ο οποίος αποδέχεται την ύπαρξη των άλλων εθνικισμών και περιορίζεται στην ικανοποίηση των εθνικών του αξιώσεων.¹⁵² Η υπερβολή του εθνικισμού οφείλεται ασφαλώς σε αντιλήψεις για υπεροχή και ανωτερότητα ενός πολιτισμού απέναντι στους πολιτισμούς των άλλων εθνών, οι οποίες του δίνουν το δικαίωμα για επιβολή. Η απόρριψη του "πολιτιστικού εθνικισμού" προφυλάσσει έναν λαό και από την απομόνωση, στην οποία θα οδηγούσε η αποδοχή μιας τέτοιας αντίληψης, γιατί θα στερούσε τις βάσεις για την ανάπτυξη του, δεδομένου ότι η επικοινωνία των πολιτισμών συμβάλλει στην προβολή των ιδιαιτεροτήτων τους και στην αφομοίωση των θετικών στοιχείων του καθενός, που επιβοηθούν την πρόοδο, και σε καμία περίπτωση δεν οδηγούν, βεβαία, σε απώλεια της εθνικής ταυτότητας. Έτσι, η πεμπτουσία του εθνικισμού, κατά τον Παπαναστασίου, βρίσκεται στην υπερασπίση της εθνικής ανεξαρτησίας και δεν ταυτίζεται με τον υπερφίαλο εθνικισμό της φυλετικής υπεροχής, ο οποίος αντιμετωπίζει υποτιμητικά και περιφρονητικά τους άλλους λαούς αποβλέποντας, συνήθως, σε εδαφικές επεκτασεις. Κανείς όμως δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι κάθε εθνικισμός δεν τείνει και δεν βρίσκει την ολοκλήρωσή του στην υπερβολή του.

Το συμπέρασμα στο οποίο απολήγουν οι θέσεις του Παπαναστασίου για τον εθνικισμό δεν είναι διαφορετικό από εκείνο των άλλων σοσιαλιστών, όταν ο όρος αυτός εκλαμβάνεται στη θετική του έκδοξη, με την έννοια δηλαδή της ενιαίας συγκρότησης του εθνικού ολου. Η μόνη διάκριση που χαρακτηρίζει τις σχετικές αναλύσεις

'Κοινωνιολόγοι', προβλήματα ερμηνείας", ό.π., σσ. 11-16.

είναι ότι στους υπόλοιπους σοσιαλιστές η αναφορά περιορίζεται σ'αυτόν τον τύπο του εθνικισμού, ενώ στον Παπαναστασίου το θέμα εξετάζεται και από την αρνητική του πλευρά. Η ταύτιση όλων των σοσιαλιστών ως προς τα στοιχεία που διαμορφώνουν και απαρτίζουν την εθνική συνείδηση δεν παραπέμπει και σε μία πανομοιότυπη και ταυτόσημη αντίληψη για το έθνος και τον κοινωνικό του ρόλο. Τόσο στον Σκληρό, όσο και στον Γληνό -που δεν αρνείται και τα ενωτικά στοιχεία της κουλτούρας- και τον Γιαννιό το έθνος είναι η έκφραση της αστικής τάξης που εξυπηρετεί τα συμφέροντα της και που στην εξέλιξη του διευρύνει τη σημασία του ταυτίζοντας την ύπαρξή του με τα διαφορετικά συμφέροντα κάθε τάξης, τα οποία παρουσιάζονται ως γενικά συμφέροντα της κοινωνίας. Στον Γιαννιό η ταύτιση αυτή περιορίζεται τελικά στην εργατική τάξη, που η διεθνής ενοποίησή της δημιουργεί την παγκόσμια εθνότητα, ενώ στον Παπαναστασίου σταματά στην υπερασπίση της εθνικής ανεξαρτησίας, την οποία αναλαμβάνουν όχι μόνο οι αστοί, αλλά και οι εργάτες.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τις θέσεις των σοσιαλιστών για το έθνος και τον εθνικισμό τονίζουν αφ'ενός το διεθνισμό και αφ'ετέρου την αναγνώριση της ισοτιμίας των εθνών. Μετά το 1910 όμως οι αντιλήψεις αυτές υποχωρούν λόγω της εθνικής έξαρσης από τις βαλκανικές νίκες και οι Έλληνες σοσιαλιστές, όπως και οι Βαλκάνιοι ομοϊδεάτες τους, επιχειρούν να συμβιβάσουν τα αιτήματα για εθνική απελευθέρωση και ολοκλήρωση, στα οποία ελλοχεύουν εδαφικές βλέψεις των κυβερνήσεών τους, με τα διεθνιστικά τους οράματα.¹⁵³ Η υποχώρηση αυτή, προκειμένου για τους σοσιαλιστές της μαρξικής κατεύθυνσης, συνδυάζεται και με μία υποχώρηση των σχετικών μαρξικών θέσεων που παρατηρείται τόσο στον Σκληρό, όσο και στον Γιαννιό και τον Γληνό. Οι μαρξιστές αυτοί δεν υποστήριξαν στο εθνικό ζήτημα θέσεις ανάλογες με εκείνες των Marx-Engels¹⁵⁴, οι οποίοι

152. Αλ. Παπαναστασίου, "Ο εθνικισμός", ο.π., σσ. 37-39.

πρότειναν την πολιτική αυτοδιαθέση κάθε εθνικά ομοιογενούς ομάδας, ανεξαρτήτα από τον ογκο και το πολιτισμικό της επίπεδο. Η εθνική αποκατάσταση δεν αποτελούσε, φυσικά, οριστική λύση, γιατί η βαθυτητα των εθνικών αντιθέσεων είχε οδηγήσει τον Μαρξ στο συμπέρασμα ότι η εθνότητα επρεπε να εξαφανισθεί και ως υλικός και ως ψυχολογικός παραγοντας, εξαλειψη που αρχιζε με τον περιορισμό των εθνικών διαφορων δια μέσου της αλληλεξάρτησης των ατόμων, λόγω των ανταλλαγών¹⁵³, και θα ολοκληρωνονταν με τη σοσιαλιστική επανάσταση.¹⁵⁴

-----
153. Βλ. σχετικά G. Leon, ο.π., σ. 15.

154. Οι θέσεις των Marx-Engels εξυπηρετούν την προοπτική της παγκόσμιας επανάστασης και δεν ταυτίζονται απόλυτα με τις θέσεις των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια (βλ. εκτος από τη βιβλιογραφία στη σελ. 114 σημ. 78-79 και K. Marx, "Der türkische Krieg-Das industrielle Elend", MEW, τ.9, σσ. 534-535, αρχικά στο New York Daily Tribune, αρ. 3952 (16-12-1853) με τον τίτλο "The Turkish War Industrial Distress" του ίδιου "Die Kriegsfrage-Parlamentäränke-Indien", MEW, τ.9, σσ. 212-213, αρχικά ο.π., αρ. 3858 (5-8-1853) με τον τίτλο "The War Question-Doing of Parliament-India" και "Die türkische Frage im Unterhaus", MEW, τ.9, σσ. 278-279, αρχικά ο.π., στις 2-9-1853 με τον τίτλο, "The türkish Question in the Commons" και Fr. Engels, An Marx (10-3-1853), MEW, τ.28, σσ. 217-220. - Για την ελληνική μεταφραση των κειμένων αυτων βλ. Π. Κονδυλης, ο.π., κείμενο 36, σσ. 246-247, κείμενο 23, σσ. 157-158, κείμενο 28, σσ. 186 (179-194) και κείμενα 4, σ. 89 αντίστοιχα.

155. K. Marx - Fr. Engels, Manifest der Kommunistischen Partei, MEW, τ. 4, σ. 479.

156. Βλ. Π. Κονδυλης, ο.π., σ. 27.

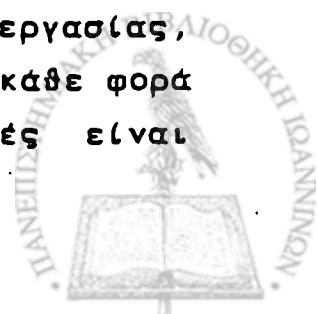
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1. Ο ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

- α. Η δομή του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, οι αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή του ατόμου και η άρση της κοινωνικής αδικίας. - Δρακούλης.

Η φυλή και το έθνος ασκούν, όπως είδαμε, σημαντική επίδραση στην εξέλιξη της κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά διαπιστώθηκε ότι οι φυσικοί παράγοντες, που εξετάσαμε, καθορίζουν αρχικά τις κατευθυντήριες γραμμές τις οποίες θα ακολουθήσει η δραστηριότητα του ανθρώπου. Η βαθύτερη όμως αιτία που συντελεί τελικά στη διαμόρφωση των ατομικών και κοινωνικών σχέσεων του ανθρώπου ανάγεται στη δυναμική που αναπτύσσεται ανάμεσα σ' αυτόν και στο αντικείμενο και τα μέσα εργασίας, δυναμική η οποία συναρθρώνει ένα συγκεκριμένο κάθε φορά οικονομικό σύστημα. Άρα οι σχέσεις αυτές είναι

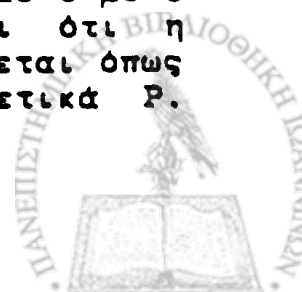
σχέσεις παραγωγής,¹ γιατί η αιτία που τις δημιουργεί είναι η συμμετοχή του ανθρώπου στην υλική παραγωγή προς την οποία είναι σύμμορφη και μία αντίστοιχη διανομή. Το κύριο χαρακτηριστικό που, σύμφωνα με την καθολική σοσιαλιστική οπτική, διέπει τις οικονομικές σχέσεις -όπως θα μπορούσαν να αποκληθούν οι σχέσεις αυτές με έναν άλλο ταυτόσημο όρο- είναι η άνιση βάση συμμετοχής και ελέγχου των ανθρώπων, επάνω στην οποία στηρίζονται σε όλες τις βαθμίδες ανάπτυξης της κοινωνίας, μέχρι την εποχή που εξετάζουμε. Από τη γενική αυτή διαπίστωση μπορεί να εξαιρεθεί η πρωτόγονη κοινοτική οργάνωση της κοινωνίας, στην οποία παρατηρείται μία σχετική ισότητα, καθώς και η προοπτική της σοσιαλιστικής διαρρύθμισης που ανατρέπει οριστικά την υπάρχουσα ανισότητα. Οι δύο αυτές μορφές συγκρότησης και ανασυγκρότησης της κοινωνίας συνιστούν ταυτόχρονα την αρχή και το τέλος της ανταγωνιστικής μορφής της.

Ο χαρακτήρας της ανισότητας, που διέπει, προφανώς, και τις παραγωγικές σχέσεις του κεφαλαιοκρατικού² συστήματος, καθιστά εύλογη την αυστηρή καταδίκη τους από τους Έλληνες σοσιαλιστές. Η καταδίκη αυτή, ιδιαίτερα από τους σοσιαλιστές της πρώτης ομάδας, εκφράζεται με μία ορολογία που δεν αφήνει περιθώρια για μεγαλύτερη φραστική σκληρότητα. Η αυστηρότητα όμως αυτή δεν απολήγει και σε μία ανάλογη πρόταση για τη

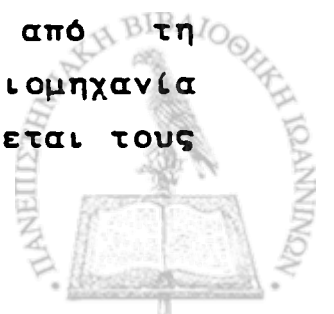
1. Για τον κοινό αυτό τόπο στη σοσιαλιστική σκέψη βλ. ενδεικτικά Andreas Von Weiss, ό.π., σσ. 72-94, John McMurtry, The Structure of Marx's World-View, Princeton University Press, 1978, σσ. 72-92, D.R. Gandy, ό.π., σσ. 125-131 και Ν. Πουλαντζάς, "Κ. Marx και Fr. Engels" στη σειρά Η Φιλοσοφία, τ.Γ, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα 1985, σσ. 193-194.

2. Ο όρος "κεφάλαιο" εμφανίζεται τον 18ο αιώνα. Η ιδιοκτησιακή αυτή μορφή αναπτύχθηκε και απέκτησε σπουδαιότητα ως οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο μόνο μετά την εμπορική ανάπτυξη. Αυτό δείχνει ότι η ιδιοκτησία δεν μένει αμετάβλητη, αλλά εξελίσσεται όπως κάθε υλικό και πνευματικό φαινόμενο. (Βλ. σχετικά P. Lafargue, ό.π., σσ. 304-306).

δυναμική εξάλειψή τους και αυτό αποκαλύπτει, κατ' γνώμη μας, την ασυνέχεια που υπάρχει ανάμεσα στην εκτίμηση και την άσκηση που προτείνεται. Η αιτία μιας τέτοιας "ασυνέπειας" πρέπει να αναζητηθεί στην εντελώς αρνητική όψη που παρουσίαζε αρχικά ο καπιταλισμός και στην ταυτόχρονη ανυπαρξία οποιασδήποτε προϋπόθεσης, τουλάχιστον στον ελληνικό χώρο, για την προοπτική μιας υπέρβασής του. Η άσκηση βάσει, επάνω στην οποία θεμελιώνονται οι οικονομικές σχέσεις του καπιταλισμού, μεταφράζεται σε διάσταση του ανθρώπινου παράγοντα στην οικονομική δομή, η οποία στο κοινωνικό επίπεδο αρθρώνεται, κατά τον Δρακούλη, στη μορφή της "πλουτοκρατίας" και της εργατικής τάξης. Τα δύο αυτά κοινωνικά σώματα συνιστούν τους διαμετρικά αντίθετους πόλους της κοινωνίας και προσλαμβάνουν τα χαρακτηριστικά, που τους διέπουν, επειδή ακριβώς επιτελούν διαφορετικό ρόλο στην οικονομική δομή. Η αύξηση της παραγωγής και η ιδιοποίηση της παραγόμενης υπεραξίας, η οποία συνιστά και την καθοριστική αρχή του οικονομικού συστήματος αυτού, αποφέρουν στους "πλουτοκράτες" τεράστια κέρδη, που χαρακτηρίζονται από τον Δρακούλη ως θησαυρισμός, ενώ αντίθετα οι εργαζόμενοι λόγω του άδικου αυτού πλουτισμού περιέρχονται σε οικονομική ένδεια.

Σε όλα τα κείμενα του Δρακούλη είναι σταθερή η υποστήριξη της αρχής αυτής, η οποία αποτελεί τον θεμέλιο λίθο επάνω στον οποίο στηρίζεται η κοινωνική αδικία. Οι αντιλήψεις του για την οικονομική δομή αποκαλύπτουν την απεριόριστη δυνατότητα για ιδιοποίηση του κοινωνικού προϊόντος, την οποία έχει το ένα από τα δύο μέρη, που τη συναρθρώνουν (οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής), και τη χαρακτηριστική οικονομική στέρση του άλλου (των εργαζομένων). Η αναζήτηση των αιτιών, που διαμόρφώνουν την κατάσταση αυτή, οδηγεί στον εντοπισμό της εξάρτησης της εργατικής τάξης είτε από τη γαιοκτησία (εργάτες γης) είτε από την βιομηχανία (μισθωτοί εργάτες) που την εξαναγκάζουν να δέχεται τους

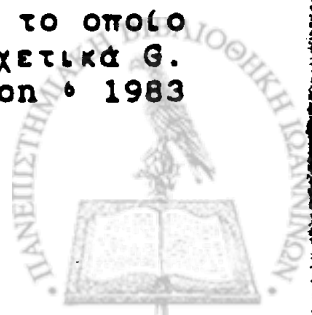

όρους της "πλουτοκρατίας", η οποία ασκεί τον αποκλειστικό έλεγχο στα μέσα παραγωγής. Και μολονότι η σχέση αυτή που διαμορφώνεται στο χώρο της παραγωγής ανάμεσα στον εργάτη και τον καπιταλιστή παρουσιάζεται ως ελεύθερη συμφωνία,⁴ στην πραγματικότητα είναι υποχρεωτική και αποτελεί μονόδρομο, γιατί η μόνη δυνατότητα που αφήνεται στον κάτοχο της εργατικής δύναμης είναι η αποδοχή της προσφοράς εκείνου που οργανώνει την παραγωγή. Η αναγκαστικότητα της συμφωνίας αυτής για τον εργαζόμενο αποκαλύπτεται από το γεγονός ότι, αν εξασφαλιζόνταν οι όροι για μια ισοτιμη σύμβαση, δεν θα δέχονταν τη μεταβίβαση του μεγαλύτερου μέρους του παραγόμενου από τη σχέση αυτή προϊόντος στον κεφαλαιοκράτη και τον δικό του περιορισμό σε μία αμοιβή, με τη μορφή του μισθού, τόση μόνο που να επιτρέπει απλώς τη στοιχειώδη επιβίωση και την απαραίτητη για το υπάρχον οικονομικό σύστημα αναπαραγωγή του,⁵ γιατί αυτό θα ήταν αυτοκαταστροφικό. Οι εργάτες, όπως γράφει ο Δρακούλης, είναι απαραίτητοι για την ύπαρξη και την κυκλοφορία του κεφαλαίου, αλλά η δική τους αναπαραγωγή πρέπει να επιτυγχάνεται με όσο το δυνατό μικρότερο κόστος. Γιατί η ευζωία των εργατών αντίκειται στα συμφέροντα των καπιταλιστών, ενώ η

3. Πλ. Δρακούλης, Το έργο της γαλλικής επανάστασης, Αθήναι 1893, σ. 45. Βλ. του ίδιου και το έργο, Το εγχειρίδιον του εργάτου, ήτοι οι βάσεις του σοσιαλισμού, Αθήναι 1893, σσ. 6-7 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι κατά της κεφαλαιοκρατίας" π. Το νέον πνεύμα, έτος Α', τ. Β' (Μαί.-Ιούν. 1893), σ. 171.

4. Πλ. Δρακούλης, στο ίδιο, σσ. 20-22 και 37-40 καθώς και 357-358 και 366-367 αντίστοιχα. Η αποψη αυτή αποτελεί επανάληψη της γνωστής θέσης του Μαρξ (βλ. Das Kapital, τ. Α, ΜΕW, τ. 23, σσ. 407-408).

5. Πλ. Δρακούλης, ό.π., σσ. 6-7 και 170-171 αντίστοιχα. Για το ζήτημα αυτό βλ. τις σχετικές αναφορές του Μαρξ, ό.π., σσ. 186-187, 207-208, 560 και 564. Από ό,τι φαίνεται ο Δρακούλης είχε διαβάσει το Κεφάλαιο το οποίο είχε μεταφρασθεί στην αγγλική το 1887 (βλ. σχετικά G. Lichtheim, A short History of Socialism, London • 1983 (1970), σ. 217.

στέρση τα ευνοεί.⁶

Η εικόνα για την κοινωνία της εποχής την οποία επιχειρεί να μας δώσει ο Δρακούλης, περιγράφοντας τις δύο συνιστώσες που συναρθρώνουν τον κοινωνικό ιστό, χαρακτηρίζεται από την απουσία της θεσμικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων των εργατών ή τουλάχιστον από την ανεπάρκειά της. Η εικόνα αυτή δεν απέχει πολύ από την πλήρη εναρμόνισή της με τη θεωρία για την "απόλυτη εξαθλίωση" της κοινωνίας. Η ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος, που σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, συνεπάγεται την αύξηση των κερδών των κεφαλαιούχων και την επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των εργαζομένων,⁷ σχεδόν ταυτίζεται με τη θέση του Δρακούλη για την οικειοποίηση του μέγιστου μέρους του παραγόμενου προϊόντος από τον καπιταλιστή και τον περιορισμό των απαιτήσεων των εργατών στην εξασφάλιση των στοιχειωδών όρων για την επιβίωσή τους. Χαρακτηριστικά ο Δρακούλης αποφαινεται ότι ο εργαζόμενος δέχεται μισθούς "οίτινες αντιπροσωπεύουσι το ήμισυ της αξίας ην η εργασία του πράγματι δημιουργεί...",⁸ ενώ η υπόλοιπη χαρίζεται στον κεφαλαιοκράτη.

Ωστόσο, παρατηρείται ότι ο Δρακούλης δεν επιμένει πάντοτε στη διαλεύκανση της οικονομικής δομής, αλλά περιορίζεται και σε ένα επιφανινόμενό της, στην αντιδιαστολή του πλούτου προς τη φτώχεια⁹, στην οποία αναφέρεται συχνά και ο Καλλέργης, και η οποία αποτελεί μία από τις σταθερές αναφορές που συγκεντρώνουν την επιμονή των Ελλήνων σοσιαλιστών της εποχής. Η διάσταση

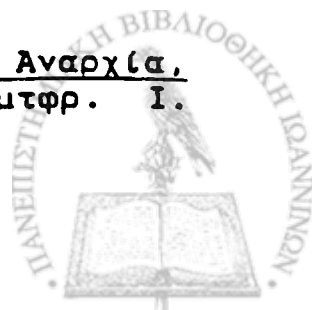
---

6. Πλ. Δρακούλης, ό.π., σσ. 39-40 και 366-367 αντίστοιχα.

7. Ό.π., σσ. 12 και 173 αντίστοιχα.

8. Πλ. Δρακούλης, Το έργο της γαλλικής επανάστασης, σ. 45.

9. Βλ. και την άποψη του Κροπότκιν στο έργο, Η Αναρχία, η φιλοσοφία της, το ιδανικό της (1896), μτφρ. Ι. Ζερβός, Αθήναι 1924, σσ. 82-83.

όμως αυτή, που οφείλεται στην ανισοκατανομή των εισοδημάτων¹⁰, είναι αποτέλεσμα της θέσης που κατέχουν οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και οι εργαζόμενοι στην παραγωγική διαδικασία. Από μεθοδολογική άποψη η στήριξη της έρευνας στο μέγεθος των εισοδημάτων, προκειμένου να εξετασθεί η οικονομική δομή της κοινωνίας, οδηγεί στην αποδοχή της προμαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης.¹¹ Ο Δρακούλης, βέβαια, δεν περιορίζεται στην παραπάνω ερμηνεία, αλλά προβάλλει και την άποψη ότι η διαφορά πλούτου-φτώχειας είναι αποτέλεσμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ιδιαίτερα ότι η φτώχεια επικουρείται διαρκώς από το φόβητρο των ανέργων, το οποίο συστέλλει τις απαιτήσεις των εργαζομένων.

Η εχθρική στάση, την οποία διαπιστώσαμε ότι τηρεί από θέση αρχής ο Δρακούλης απέναντι στο καπιταλιστικό σύστημα, δεν τον εμποδίζει, βέβαια, να αποτιμήσει τη συνεισφορά του συστήματος αυτού στην πρόοδο της κοινωνίας, στηριγμένος στο επιχείρημα ότι την ανυψώνει σε ανώτερη βαθμίδα από εκείνην στην οποία την είχε παραλάβει από το προηγούμενο σύστημα. "Οι πλουτοκράται αγονταί", όπως γράφει, "υπό ελατηρίων αγενών και εγωϊστικών, αλλά καίπερ άκοντες ανυψούσι την κοινωνίαν εις υπερτέραν σφαίραν".¹² Η περιφρόνηση με την οποία αντιμετωπίζουν οι καπιταλιστές τους εργαζόμενους, καθώς και η εγωϊστική τους διάθεση, που εκδηλώνεται στην προσπάθεια για εξασφάλιση του μέγιστου κέρδους, δεν

---

10. Η διάσταση υπάρχει κιόλας στην ανταλλαγή της εργασίας με μισθό και φαίνεται ως αποτέλεσμα της παραγωγής (ο πλούτος σε προϊόντα παράγεται από την εργασία, ενώ η ίδια η εργασία είναι φτωχή). Η φτώχεια είναι η αναλυτική διατύπωση της κατάστασης στην οποία βρίσκεται η μισθωτή εργασία (βλ. Roslyn Wallash Bolloch, Dialectical Phenomenology, Marx's Method, Boston, London and Henley, 1979, σσ. 157-158.

11. Βλ. σχετικά Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 195.

12. Πλ. Δρακούλης, ό.π., σ. 45.

αποκλείουν την οικονομική ανάπτυξη της κοινωνίας.

Ωστόσο ο στόχος τον οποίο θέτει ο Δρακούλης είναι να πείσει ότι το σημερινό οικονομικό σύστημα είναι το χειρότερο που έχει γνωρίσει η ανθρωπότητα, έστω και αντιφάσκοντας προς την άποψη που διατύπωσε μόλις παραπάνω. Ο μαξιμαλισμός της απέλπιδας αυτής προσπάθειας τον οδηγεί μέσα από τη σύγκριση καπιταλιστικού¹³ και δουλοκτητικού συστήματος στην προβολή της θέσης ότι ο εργάτης βρίσκεται σε υποδεέστερη μοίρα από εκείνη του δούλου. Τα επιχειρήματα που επιστρατεύει για την αιτιολόγηση μιας τέτοιας εκτίμησης είναι ότι η αμοιβή, υπό μορφή ενδυμασίας και τροφής, που λαμβάνει ο δούλος ως αντάλλαγμα της εργασίας που προσφέρει, καθώς και η εξασφάλιση της κατοικίας ικανοποιούν τους όρους μιας στοιχειώδους επιβίωσης, ενώ αντίθετα η αμοιβή του μισθωτού εργάτη, με την "ελεύθερη συμφωνία" που συνάπτει με τον εργοδότη του, δεν επαρκεί για την κάλυψη της αγοράς των ειδών πρώτης ανάγκης. Ο Δρακούλης δεν περιορίζεται στη σύγκριση αυτή, αλλά επεκτείνεται και στη σύγκριση της κατάστασης του μισθωτού εργάτη με εκείνη του δουλοπάροικου του φεουδαρχικού συστήματος, θέλοντας να παρουσιάσει την δεινή θέση του εργαζόμενου στο καπιταλιστικό σύστημα αναφορικά με τις άλλες μορφές που είχε η εξαρτημένη εργασία σε όλο το φάσμα των

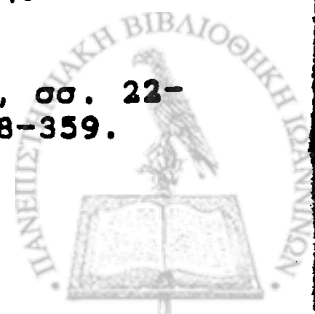
13. Η άποψη του Γ. Δερτιλή (βλ. Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση στην Ελλάδα 1880-1909, Αθήνα 1977, σ. 102) ότι ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής στην Ελλάδα την περίοδο αυτή δεν είναι ο καπιταλιστικός, αλλά "ο μεταπρατικός προκαπιταλισμός", όπως τον αποκαλεί, σημαίνει ότι το κυρίαρχο στοιχείο είναι ο μεσάζων και χρηματιστής αστός και όχι ο παραγωγός κτηματίας ή ο βιομήχανος. Από τη μελέτη όμως των οικονομικών στοιχείων της εποχής προκύπτει, όπως αποτελεσματικά υποστηρίζει ο Γιάννης Μηλιός (βλ. Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, Αθήνα 1989, σσ. 242-257), ότι η εποχή αυτή και ιδιαίτερα η περίοδος 1870-1908 συνιστά τη στροφή στον βιομηχανικό καπιταλισμό, ενώ παράλληλα η περίοδος 1909-1922 αποτελεί την εφαρμογή του "καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας".

εκμεταλλευτικών κοινωνικοοικονομικών συστημάτων. Έτσι ο εργάτης μειονεκτεί και απέναντι στον δουλοπάροικο, γιατί αγνοεί πόση ακριβώς εργασία χαρίζει στον κεφαλαιούχο, ενώ ο γεωργός γνωρίζει πόσο από τον χρόνο της εργασίας του αφιερώνει στο γαιοκτήμονα και πόσο για τον εαυτό του. Κατά τον Δρακούλη οι ώρες εργασίας, που είναι απαραίτητες για να καλύψει ο εργάτης τα έξοδα της αναπαραγωγής του, και οι οποίες αντιστοιχούν στο μισθό που παίρνει, δεν ξεπερνούν τις δυο-τρεις, ενώ οι υπόλοιπες χαρίζονται στον κεφαλαιοκράτη.¹⁴ Έτσι, καταλήγει, το σημερινό (καπιταλιστικό) οικονομικό σύστημα λειτουργεί για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των κεφαλαιούχων, ενώ οι ανάγκες των εργαζομένων γίνονται πηγή εκμετάλλευσης για την απομύζηση του μέγιστου δυνατού κέρδους.

Από την εσωτερική σύγκριση της θέσης των εργαζομένων στα τρία εκμεταλλευτικά συστήματα εξάγεται το συμπέρασμα ότι, τουλάχιστον όσον αφορά τη δική τους κοινωνική και οικονομική θέση, δεν ισχύει ο νόμος της προόδου. Επειδή όμως ο Δρακούλης είναι θετικιστής και αποδέχεται το νόμο της εξέλιξης, μία τέτοια θέση θα ήταν αντιφατική για τη συνολική αντίληψή του, αν δεν εκλαμβάνονταν ότι λειτουργεί συσπειρωτικά γι' αυτούς που υφίστανται τις αρνητικές επιπτώσεις του συστήματος και απορριπτικά για την ύπαρξή του. Εκείνο που, κατά τη γνώμη μας, δεν καταφέρνει να ορίσει ο Δρακούλης είναι ότι στο καπιταλιστικό σύστημα οι αντιθέσεις είναι γυμνές, όπως και η εκμετάλλευση των εργαζομένων, γεγονός που είναι προκλητικό και γεμίζει τον ίδιο από αγανάκτηση, ενώ στα συστήματα που προϋπήρξαν οι αντιθέσεις αυτές ήταν καλυμμένες κάτω από το πέπλο ιδεολογιών, προστασίας κ.λπ. Η θέση όμως που έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι ότι η πεμπτούσια και το τελικό αποτέλεσμα της καπιταλιστικής οικονομικής δομής είναι

14. Πλ. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργάτου, σσ. 22-23 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι...", ό.π., σσ. 358-359.

ότι η ανθρώπινη εργασία καταντά εμπόρευμα που αγοράζεται σε τιμές εκποίησης. Ο Δρακούλης περιγράφει παραστατικά τη δομή του συστήματος αυτού τονίζοντας ότι "[π]αν ό,τι λειτουργεί σήμερα δεν λειτουργεί προς ικανοποίησιν των ανθρώπινων χρειών αλλά προς πραγματοποίησιν κέρδους... Οι κεφαλαιούχοι σκεπτόμενοι αποκλειστικώς περί κέρδους, αδιαφορούσιν, αν αι χρείαι του ανθρώπου μένουσιν αθεράπευτοι. Ολόκληρον το σύστημα της κοινωνίας λειτουργεί μόνον και μόνον όπως κερδίζουν οι κεφαλαιούχοι, ενώ ο μόνος λόγος κοινωνικής υπάρξεως είνε η ικανοποίησις των αναγκών, ας η φύσις υπέβαλε τον άνθρωπον...".¹⁵ Η πρόταση που προβάλλει ως αναγκαία¹⁶ και σωτήρια μέσα από την εκτίμηση αυτή είναι η κατάλυση της "πλουτοκρατίας" και η εθνικοποίηση των μέσων παραγωγής, η οποία θα απαλείψει τα αντίθετα συμφέροντα και θα προωθήσει την επικράτηση του ανθρωπισμού.¹⁷ Ή όπως γράφει ο ίδιος ο Δρακούλης στη γλώσσα της οικονομίας "[σ]υνολική ενέργεια χάριν της συνολικής ευημερίας", γιατί τα "δικαιώματα της όλης κοινωνίας είναι ιερώτερα των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας".¹⁸

Παρά το γεγονός ότι οι αρνητικές επιπτώσεις τις οποίες επιφέρει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής στην οικονομική κατάσταση των εργαζομένων είναι καταλυτικές, εν τούτοις η καπιταλιστική ιδιοκτησία δεν συσσωρεύεται μόνον εις βάρος της εργασίας, αλλά υπόκειται και στις εσωτερικές συγκρούσεις των καπιταλιστών για την "οικειοποίηση του εκμεταλλεύματος" που παράγεται. Ο καπιταλισμός συνιστά την καθολική

---

15. Στο ίδιο, σσ. 25-26 και 359-360 αντίστοιχα.

16. Πλ. Δρακούλης, "Κατά της πλουτοκρατίας, ό.π., σ. 67.

17. Πλ. Δρακούλης, "Το πρόγραμμα του συνδέσμου των εργατικών τάξεων της Ελλάδος", π. Έρευνα, τ.Ε (1910), τχ. 6, σ.9.

18. Στο ίδιο.

άρνηση των εργαζομένων, αλλά και τη μερική των ίδιων των εκφραστών του. Η καταστροφή ενός μέρους από αυτούς συνιστά τον απαραίτητο όρο για τη συνέχιση της ύπαρξης των υπολοίπων. Το σύστημα όμως δεν λειτουργεί μόνον με την αποβολή των πιο αδύνατων μελών του, αλλά και με τον περιορισμό του αναλογούντος κέρδους. Η ανάπτυξη του επιφέρει μεν μία αντίστοιχη συνολική αύξηση των κερδών των κεφαλαιούχων, αλλά ταυτόχρονα μειώνει το ατομικό ποσοστό κέρδους, εξαιτίας του ανταγωνισμού που αναπτύσσεται μεταξύ τους. Για τον Δρακούλη η διαδικασία αυτή εκφράζεται μέσα από την αύξηση του πλούτου, η οποία συνεπάγεται και την αύξηση του αριθμού των κεφαλαιούχων, γεγονός που επιφέρει την ελάττωση του κέρδους.¹⁹ Η μείωση αυτή στην οικονομική πρακτική σημαίνει λιγότερες επενδύσεις και ανεργία, καταστάσεις που εγγράφονται ως οι περιοδικές κρίσεις²⁰ του οικονομικού συστήματος.

Οι γενικές αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομική ζωή των εργαζομένων και οι μερικές στους ίδιους τους καπιταλιστές συνοδεύονται από επιπτώσεις άλλου είδους, που σημειώνονται στους κοινωνικούς δεσμούς και την ατομική ζωή ως συνέπεια του τρόπου παραγωγής. Η επισήμανση του Δρακούλη, ότι επακόλουθο της γαλλικής επανάστασης ήταν η θέσπιση μέτρων που εξασφάλιζαν πλήρη ελευθερία στην οικονομική δραστηριότητα των πλουσίων,

---

19. Πλ. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργάτου, σσ. 12-13 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι..." σσ. 173-174. - Ο Δρακούλης δεν χρησιμοποιεί τον όρο "υπεραξία", αλλά τον όρο "τόκος του κεφαλαίου" (βλ. "Περί τόκου", εφ. Σοσιαλιστής, αρ. 19, α' 15ήμερον Μαρτίου 1893, σ.2). Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι και για τους φαβιανούς ο όρος "υπεραξία", αν και χρησιμοποιείται, δεν σημαίνει γνώση του περιεχομένου της από πρώτο χέρι. Πολύ σύντομα μάλιστα απομακρύνθηκαν εντελώς από τη θεωρία αυτή και επέστρεψαν στον Ρικαρτιανό νόμο του "ενοικίου" και στην "τελική χρησιμότητα" του Jeavons (βλ. σχετικά W.Wolfe, From Radicalism to Socialism, Yale University Press, 1975, σσ. 178-179.

20. Πλ. Δρακούλης, ό.π., σσ. 49-51 και 371-372 αντίστοιχα.

ώστε να προβούν σε επενδύσεις που θα αύξαιναν την παραγωγή και την παραγωγικότητα²¹ της εργασίας, αποδεικνύει ότι το θεσμικό πλαίσιο οφείλει αναγκαστικά να ανταποκρίνεται στη συγκεκριμένη οικονομική δομή. Η αναγκαία αυτή σύνδεση οδηγεί τον Δρακούλη²² στη συσχέτιση του οικονομικού συστήματος με το αντίστοιχο πολίτευμα, θέση που αργότερα πραγματεύεται λεπτομερέστερα ο Σκληρός.²³ Σε ένα τέτοιο νομοθετικό πλαίσιο ακόμη και η ύπαρξη και η λειτουργία των κομμάτων καθορίζεται από αυτόν τον "κεφαλαιοκρατικόν ζυγόν", όπως γράφει ο Δρακούλης²⁴, που τα μετατρέπει σε "τυφλά όργανά του", ενώ οι κυβερνήσεις αρκούνται στο ρόλο του "εντολοδόχου της διεθνούς κεφαλαιοκρατίας".

Ιδιαίτερα στους εργαζόμενους το υπάρχον οικονομικό σύστημα προκαλεί ορισμένες αρνητικές επιπτώσεις, που αφορούν τομείς της προσωπικής τους ζωής. Η οικονομική ένδεια οδηγεί στη δυσπραγία και θέτει φραγμούς ακόμη και στην ίδια την αναπαραγωγή του είδους, γιατί εμποδίζει την ανάληψη οικογενειακών υποχρεώσεων.²⁵ Ένα άλλο σύμπτωμα του καπιταλισμού είναι η αποτελμάτωση του λαού²⁶ στην αμάθεια και την πολιτική

---

21. Πλ. Δρακούλης, Το έργο της γαλλικής επανάστασης, σ. 37.

22. Πλ. Δρακούλης, "Η προσεχής επανάσταση", εφ. Κοινωνισμός, έτος Α', αρ. 11 (28-5-1910), σ. 4.

23. Βλ. σσ. 184-187 της εργασίας αυτής.

24. Πλ. Δρακούλης, Το αντιπλουτοκρατικόν πνεύμα. [Ομιλία στη Βουλή, 1911], σ. 4.

25. Την άποψη αυτή τη διατύπωσε ο August Bebel, τονίζοντας ότι οι σχέσεις ιδιοκτησίας επιδρούν στον αριθμό των γάμων και ότι στην καπιταλιστική κοινωνία ο γάμος είναι συνδεδεμένος με την υφισταμένη κοινωνική κατάσταση (βλ. Η γυνή και ο κοινωνισμός, μτφρ. Γ. Ευαγγελίδου, εν Αθήναις 1924, σσ. 72 και 92. Το έργο μεταφράστηκε καταρχήν το 1893 και δημοσιεύθηκε από τις εκδόσεις της εφ. Ακρόπολις).

26. Ο όρος "λαός", προσλαμβάνει ιστορικά ποικίλο περιεχόμενο. Στο "αστικοδημοκρατικό" πλαίσιο σημαίνει για τους Έλληνες σοσιαλιστές το λαό ως εθνότητα ή το

νάρκη. Αναφορικά με το ζήτημα αυτό ο πλούτος αξιολογείται ως διπλή άρνηση, γιατί αποκτηνώνει τον πλούσιο ο οποίος αδιαφορεί για το πνευματικό και το πολιτιστικό του επίπεδο, αλλά αποκτηνώνει έμμεσα και τον φτωχό, γιατί ο αναγκαίος χρόνος που δαπανάται, παρά τη θέλησή του φυσικά, στην παραγωγή του πλούτου αφαιρείται από τον ελεύθερο χρόνο που δυνητικά θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για τη μόρφωσή του.²⁷

Η ανάλυση που προηγήθηκε σχετικά με τις θέσεις του Δρακούλη, επιτρέπει και οδηγεί στην εξαγωγή του ασφαλούς συμπεράσματος ότι ο Δρακούλης όχι μόνο έχει εντοπίσει το βασικό πρόβλημα της -κοινωνίας, αλλά και ότι δεν αγνοεί τη μαρξιστική οικονομική ορολογία (όπως για παράδειγμα τους όρους "κεφάλαιο", "εργασία", "κεφαλαιούχος", "εργάτης", "τιμή", "μισθός", "κέρδος" και "εμπόρευμα". Αλλά εκείνο όμως που έχει τη μεγαλύτερη σημασία, και γι' αυτό ενδιαφέρει περισσότερο, είναι η πρόταση την οποία καταθέτει για τη λύση του κοινωνικού προβλήματος.

Ο Δρακούλης και στην πρώτη φάση, κατά την οποία επηρεάζεται περισσότερο από τον αναρχικό σοσιαλισμό, αλλά και στις υπόλοιπες, που φαίνεται να κυριαρχεί η επίδραση των θαβιανών και ανιχνεύονται κάποια ψήγματα των μαρξικών θέσεων, εμμένει σταθερά στη θέση ότι η αιτία που δημιουργεί τα κοινωνικά προβλήματα βρίσκεται

συλλογικό ήρωα στους εθνικοαπελευθερωτικούς πολέμους και στη συμμαχία αστών-εργατών απέναντι στον κοινό εχθρό, ενώ στο σοσιαλιστικό σημαίνει το προλεταριάτο, τις δημοκρατικές μάζες, το λαό που έχει ριζοσπαστικές ιδέες κλπ. (Για τη σημασία του όρου βλ. και την εργασία του Peter Burke, "People's History or total History" στον τόμο People's History and Socialist Theory, London 1981, σσ. 6-7 και του Π. Νούτσου, "Από το 'Λαό', των διαφωτιστιών στη 'Λαϊκή Δημοκρατία' των μαρξιστών. Για την κατανόηση του 'Λαϊκισμού'", ό.π., σσ. 15-16.

27. Πλ. Δρακούλης, "Κοινωνική οικονομία", π. 'Αρδην, τ. I, τχ. 7, σ. 42. Η μόρφωση σημαίνει ότι ο καθένας θα είναι σε θέση να κάνει τις πιο διαφορετικές εργασίες (βλ. στο ίδιο τχ. 6, σ. 34).

στην κοινωνική αδικία, η οποία είναι αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης που υφίσταται ο εργαζόμενος. Η άρση της αιτίας αυτής προσυπογράφει αυτόματα και την κοινωνική αλλαγή, η οποία ανοίγει την προοπτική και οδηγεί στη συγκρότηση της κοινωνίας των εργαζομένων. Επιγραμματικά, η απάντηση που δίνεται από τον Δρακούλη στο κοινωνικό πρόβλημα εστιάζεται στον όρο "κοινωνικοποίηση της παραγωγής". Η κοινωνικοποίηση είναι απαραίτητη, γιατί αποτελεί τον αντίποδα της αιτίας του πλουτισμού στο καπιταλιστικό σύστημα, ο οποίος έχει τη ρίζα του στην ιδιοποίηση της εργασίας των άλλων, δηλαδή στον εξαναγκασμό των ανθρώπων "να εργάζονται και να παράγουν περισσότερο παρ'όσον πληρώνονται (sic) και αυτό σημαίνει ότι "ο μόνος τρόπος [πλουτισμού] είναι η εκμετάλλευσις των παραγωγών...".²⁸ Γι'αυτό "εάν κανείς έχη την αφέλειαν να πιστεύη ότι θα ημπορέση ποτέ να γίνη πλούσιος δια της εργασίας των χειρών του... ευρίσκεται εις μεγάλην πλάνην".²⁹

Η οριστική ανατροπή της σχέσης αυτής απαιτεί τη μεταβίβαση της κυριότητας των μέσων παραγωγής από τους λίγους στους πολλούς ή, όπως γράφει ο Δρακούλης με τη χαρακτηριστική γλώσσα της εποχής, "ο ρους του πλούτου πρέπει να μεταστραφή ώστε να ρέη προς τους πολλούς αντί οπού ρέη προς τους ολίγους". Και η μεταστροφή αυτή μπορεί να επιτευχθεί μόνο με έναν τρόπο, "... οι πολλοί, δηλαδή το Σύνολον, πρέπει να γίνουν κύριοι όλων των πηγών του πλούτου...".³⁰ Στους όρους "πολλοί" και "σύνολον" μπορούμε να ανιχνεύσουμε την πορεία αυτής της μεταστροφής. Στην αρχή τα μέσα παραγωγής ελέγχονται³¹

---

28. Πλ. Δρακούλης, "Το νέον κοινωνικόν καθεστός" (sic), π. Έρευνα, τ.Ζ (1914), σ. 226. - 'Η όπως το διατυπώνει τριάντα χρόνια νωρίτερα, για να γίνει κανείς πλούσιος πρέπει οι άλλοι να γίνουν φτωχοί (βλ. "Το κοινωνικόν ζήτημα", π. Άρδην", τ.Ι, τχ. 1-3, σ. 5.

29. Πλ. Δρακούλης, "Το νέον κοινωνικόν καθεστός", σ. 226.

30. Ό.π., σ. 227.

από τους εργαζόμενους, οι οποίοι αποτελούν και την πλειοψηφία της κοινωνίας, ενώ όταν αυτοί επιτύχουν την απαραίτητη κοινωνική ισορροπία, τότε ο έλεγχος μεταβιβάζεται στην κυριότητα του κοινωνικού συνόλου. 'Έτσι για τον Δρακούλη η μόνη αποτελεσματική θεραπευτική αγωγή για την ίαση του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος είναι η αλλαγή του.³² 'Όταν τα μέσα παραγωγής γίνουν ιδιοκτησία των εργατών και αυτοί οργανώσουν το δικό τους κράτος, τότε ο μόνος "γαλοκτήμονας" και "κεφαλαιούχος" θα είναι το δημόσιο. Για τον Δρακούλη η στιγμή αυτή είναι εκείνη κατά την οποία σβήνει κάθε πηγή εκμετάλλευσης και δίνονται καθοριστικές λύσεις στα προβλήματα της κοινωνίας³³, η οποία βρίσκει την ισορροπία της "[δια] των δικαιωμάτων και των συμφερόντων εκάστου, δια κοινής και ηνωμένης συμπράξεως επιτυγχανομένη".³⁴

Η ισορροπία της κοινωνίας ανάγεται στην εξασφάλιση του ισοζυγίου μεταξύ παροχής και απολαβής και η εξίσωση αυτή αποτελεί τη βασική αρχή επάνω στην οποία δομείται όλη η θεωρία του Δρακούλη για τη συγκρότηση της σοσιαλιστικής κοινότητας. Στην κοινότητα αυτή κάθε εργαζόμενος θα είναι βέβαιος ότι τα προϊόντα της

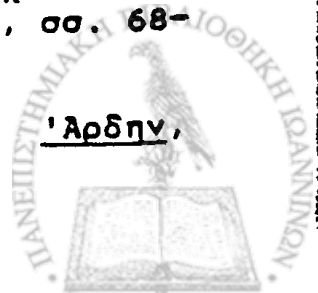
---

31. Τον εργατικό έλεγχο είχαν προτείνει και οι Φαβιανόι Sidney Webb και William Clarke (βλ. σχετικά Shaw and Others, Fabian Essays, Boston 1908, σσ. 30-31 και 70-71).

32. Π. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργάτου, σσ. 6-7 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι...", ό.π., σ. 171. Ο Δρακούλης κάνει λόγο για κατάργηση του κοινωνικού συστήματος. - Πρβλ. και τη θέση του Κροπότκιν για την κατάργηση των εκμεταλλευτών (βλ. Η εξέλιξις του νεωτεριστικού πνεύματος του ενεστώτος αιώνας, μτφρ. π. 'Αρδην, τχ. 12 (Ιουλ. 1887), σ. 82. Την αλλαγή του οικονομικού συστήματος τονίζει και στο φυλλάδιο Προς τους νέους, Πάτριαι 21898, σσ. 16 και 20-21.

33. Πλ. Δρακούλης, "Αι θεμελιώδεις αρχαί του συνολισμού", μέρος Α', π. 'Ερευνα, τ.Ε (1910), σσ. 68-69.

34. Πλ. Δρακούλης, "Το κοινωνικόν ζήτημα", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 1-3, σ.5.

εργασίας του θα επιστρέφουν με κάποια μορφή στον ίδιο και δεν θα τα ιδιοποιείται κανείς τρίτος.³⁵ Η σχέση αυτή θα αποτελεί σταθερό νόμο που θα ισχύει για ολόκληρη τη ζωή του ατόμου. Με τη συγκεκριμένη θέση ο Δρακούλης δεν επιδιώκει μόνο τη διατήρηση της οικονομικής ισορροπίας της κοινωνίας (ιση παροχή εργασίας - ίση απολαβή), αλλά και την κατάλυση της δικαιοσύνης, γιατί η αρχή του αυστηρού ισοζυγίου συνιστά θεμελιώδη νόμο της κοινωνικής δικαιοσύνης επάνω στην οποία πρέπει να θεμελιωθεί το νέο κράτος. Η πρόσπιση της αρχής αυτής επαφίεται στα μέλη της κοινωνίας. Ο εργάτης δεν έχει μόνο δικαίωμα, αλλά και καθήκον να απαιτεί την απόδοση ανταμοιβής ίσης προς την προσφορά του στην κοινωνία, γιατί η ενδεχόμενη ανοχή συρρίκνωσης των απολαβών του δεν τον αυτοκαταδικάζει απλώς, αλλά του χρεώνει και την ευθύνη, γιατί συνεργεί ασύνειδα μεν, αλλά άμεσα και στην ανατροπή της κοινωνικής ισορροπίας. Γι' αυτό ο εργάτης δεν έχει μόνο προσωπικό συμφέρον, αλλά και ηθική ευθύνη (χρέος) να υπερασπίζεται την κοινωνική δικαιοσύνη.

Με την αλλαγή του τρόπου παραγωγής, που οδηγεί στη σοσιαλιστική οργάνωση της οικονομίας, τίθεται, κατά τον Δρακούλη,³⁶ σε ισχύ η βασική αρχή "έκαστος δια πάντας, πάντες δι'έκαστον" και καταργείται η αρχή "έκαστος δι'εαυτόν", που ισχυε μέχρι τότε. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, διανομή των περιουσιών (ίση ή άνιση), αλλά συγκέντρωση των παραγωγικών μέσων και εγγύηση των περιουσιακών στοιχείων του καθενός.³⁷ Η αλλαγή αυτή, πιστεύει, ότι θα επιφέρει και τη ριζική αναδιοργάνωση

---

35. Πλ. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργάτου, σσ. 28-29 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι...", ό.π., σ. 361.

36. Πλ. Δρακούλης, Το αλφάβητον του σοσιαλισμού, σσ. 11-12 και Τί σημαίνει σοσιαλισμός, εν Αθήναις 21911 (1910), σσ. 11-12.

37. Πλ. Δρακούλης, "Veritas prevalebit", π. Άρδην, τχ. 12, σ. 85.

των ηθικών σχέσεων, γιατί η συμπάθεια και η αφοσίωση στο κοινωνικό σύνολο θα είναι οι ηθικές αρχές που θα κατισχύσουν της απάθειας και της φιλαυτίας που κυριαρχούν σήμερα.

Τόσο η θέση του Δρακούλη για την κοινωνικοποίηση, όσο και οι απόψεις του για την αναμόρφωση της κοινωνίας μπορούν να αναχθούν σε αντίστοιχες ιδέες των Φαβιανών.³⁸ Ο "κολλεκτιβισμός" των Φαβιανών δεν είναι παρά μία σοσιαλιστική θεωρία για τη συλλογική ιδιοκτησία, είναι δηλαδή ο ίδιος ο συλλογικός έλεγχος των μέσων παραγωγής. Για την Annie Besant η κοινωνία ως εξελισσόμενος οργανισμός έχει τη δυνατότητα να ολοκληρωθεί ή να διαλυθεί. Η ανώτερη φάση της ολοκλήρωσης είναι ο κολλεκτιβισμός, στον οποίο η γη και τα μέσα παραγωγής γίνονται ιδιοκτησία της κοινωνικής ένωσης, η οποία τα διευθύνει έχοντας ως γνώμονα την εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας.³⁹ Η Φαβιανή αντίληψη ότι η κοινωνία εξελίσσεται προς μία γενική αδελφότητα, πραγματική ισότητα και πλήρη ελευθερία υιοθετείται από τον Δρακούλη, όπως και η αντίληψη ενός σοσιαλισμού επηρεασμένου από την ιδέα της επιστημονικής κοινωνικής ανασυγκρότησης και της αναγνώρισης ότι η κοινωνία αποτελεί ένα Όλον. Δεν είναι όμως σ' αυτόν ευδιάκριτα τα στοιχεία του θετικισμού, που αρθρώνουν το σκελετό της Φαβιανής θεωρίας του

---

38. Τα μέλη της Fabian Society πίστευαν στη βαθμιαία εξέλιξη του καπιταλισμού σε σοσιαλισμό και ως σπουδαίο μέσο για την προώθησή της θεωρούσαν την πνευματική ανύψωση της κοινωνίας με βάση τις σοσιαλιστικές ιδέες. (Πληροφορίες για τα μέλη, τη δράση και την ιδεολογία της Fabian Society βλ. στα έργα: Shaw and Others, ό.π., G.D.H. Cole, A short History of the British working Class Movement 1789-1937, τ. III (1900-1937), London, 1937 (1927), σσ. 21-27 και British working Class Politics 1832-1914, London 1946 (1941), σσ. 121-125, Harry Laidler, Social-economic Movements, N. York 1948, σσ. 185-221, G. Lichtheim, ό.π., σσ. 194-217 και W. Wolfe, ό.π.

39. Βλ. σχετικά W. Wolfe, ό.π., σ. 264.

"Κολλεκτιβισμού". Η αναμόρφωση της κοινωνίας εδραιώνεται και κατά τον Δρακούλη στους φυσικούς νόμους, οι οποίοι επιτρέπουν τη θετική εξέλιξη και την επικράτηση του ισχυρότερου.⁴⁰ Η συσχέτιση και η παρομοίωση της κοινωνίας με βιολογικό οργανισμό⁴¹ παραπέμπει συγκεκριμένα σε αντίστοιχες θέσεις της Besant, που ανάγονται στον J. St. Mill. Σύμφωνα με τις θέσεις αυτές ο σοσιαλιστής ακολουθεί την εξέλιξη και ο σοσιαλισμός επιτελεί για την πολιτική και την κοινωνιολογία, ως φυσιολογική απόληξη της κοινωνίας, την ίδια λειτουργία με εκείνην που επιτελεί στη βιολογία⁴² η εξέλιξη των ειδών που απολήγει στην επιβίωση των ισχυρότερων και στην εξασφάλιση της φυσικής ισορροπίας. Η θέση αυτή αποτελεί ισχυρή αντίκρουση της άποψης των οικονομολόγων της "αστικής τάξης", που υποστηρίζουν ότι οι σημερινές οικονομικές συνθήκες (καπιταλιστικές) είναι οριστικές και οι νόμοι που προκύπτουν από αυτές είναι ανεξάρτητοι από την ανθρώπινη δράση, όπως οι φυσικοί νόμοι.

Ο σοσιαλισμός ως τρόπος παραγωγής θέτει ενώπιόν μας ένα ακόμη πρόβλημα που σχετίζεται στενά με τις παραπάνω αντιλήψεις για την εξέλιξη. Αφού απορρίπτονται οι αντιλήψεις των οικονομολόγων για την ανεξαρτησία των οικονομικών νόμων από την ανθρώπινη δράση, τότε οδηγούμαστε στην αποδοχή της θέσης ότι οι ισχύουσες εκάστοτε οικονομικές συνθήκες, που συναρθρώνουν τον τρόπο παραγωγής, δημιουργούνται από την ανθρώπινη δραστηριότητα και αυτό σημαίνει ότι επιδέχονται τροποποίηση και μεταβολή από τους ίδιους

---

40. Η αντίληψη αυτή, που πήρε το όνομα "κοινωνικός δαρβινισμός", εκφράσθηκε και από τον Kautsky (βλ. Hans-Josef Steinberg, Sozialismus und Deutsche Sozialdemokratie, Hannover 1967, σσ. 48-53.

41. Πλ. Δρακούλης, "Η φυσιολογική βάση της κοινωνίας", π. Άρδην, τ. I, τχ. 6, σ. 35.

42. Βλ. σχετικά W. Wolfe, ό.π., σσ. 262-263.

τους ανθρώπους. Για τον Δρακούλη, η αλλαγή των συνθηκών μπορεί να προκαλέσει ακόμη και μεταβολή των αναλλοίωτων νόμων. Ωστόσο η αισιοδοξία του για την κοινωνική αλλαγή δεν πηγάζει τόσο από την πίστη του στην καθοριστική παρέμβαση του υποκειμενικού παράγοντα, όσο από μία φатаλιστική θεώρηση των πραγμάτων, γιατί, όπως δηλώνει, οι σύγχρονες τάσεις προδικάζουν την πορεία αυτή στο πλαίσιο των οποίων καταλυτικός είναι ο ρόλος της "υπερπαραγωγής", που είναι "προέτι προανάκρουσμα της εις το απροχώρητον ωθήσεως των πραγμάτων μέχρι καταρρεύσεως του συστήματος".⁴³ Έτσι ο νέος τρόπος παραγωγής, που θα επιβάλλει ο σοσιαλισμός, αποβαίνει επιστημονικά η αναγκαία κατάληξη της κοινωνικής εξέλιξης⁴⁴ και συγκεκριμένα του υπάρχοντος καπιταλιστικού τρόπου. Η αντίληψη για την αναγκαιότητα του σοσιαλισμού προσεγγίζει τη θεωρία της αναπόφευκτης κατάρρευσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και των επιφαινομένων του. Η θεωρία αυτή που αποτελούσε κοινό τόπο για πολλούς σοσιαλιστές της Β' Διεθνούς⁴⁵ συνέχει και τον Δρακούλη. Θεωρεί την εποχή του μεταβατική, γιατί η "κεφαλαιοκρατία", η οποία έφτασε στο ανώτερο επίπεδο της ανάπτυξής της, αυτο-ωθείται προς την κατάρρευση, ενώ παράλληλα εξελίσσεται και "το νέον κοινωνικόν καθεστώς, όπερ θα είνε έτοιμον να αντικαταστήσει την καταρρέουσαν πλουτοκρατίαν".⁴⁶

---

43. Πλ. Δρακούλης, Το έργο της γαλλικής επανάστασεως, σ. 46.

44. Για την άποψη αυτή που προβάλλεται από τη Besant βλ. W. Wolfe, ό.π., σ. 264.

45. Η ιδέα της κατάρρευσης συνδυάζεται με τη θεωρία της καταστροφής (πτώση της αστικής τάξης λόγω ανυπέρβλητων οικονομικών κρίσεων, αιματηρές επαναστάσεις κλπ. (βλ. σχετικά Andreas von Weiss, ό.π., σ. 114. Οι αναφορές του περιορίζονται στους Engels, Kautsky και Lafargue).

46. Πλ. Δρακούλης, "Το εργατικόν κόμμα", π. 'Ερευνα, τ. Β' (1904-1907), σσ. 147-148. (Η κατάρρευση θα έχει αφετηρία την Αγγλία).

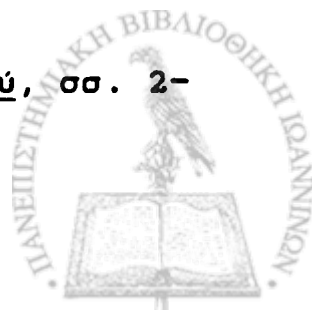

Στο ζήτημα, αν η μεταβολή του τρόπου παραγωγής οφείλεται στην εξέλιξη των συνθηκών ή είναι αποτέλεσμα της δραστηριότητας του ανθρώπου, ο Δρακούλης φαίνεται να ακολουθεί την παραπάνω αντίληψη, η οποία έδωσε μεγάλη βαρύτητα στην αναπόφευκτη, όπως πίστευαν οι φορείς της, δράση του οικονομικού παράγοντα, και αντιλαμβάνεται την ιστορία ως αποτέλεσμα μιας δομικής αιτιότητας, την οποία αδυνατεί να ανατρέψει ο υποκειμενικός παράγοντας. Η υιοθέτηση της αρχής αυτής από τον Δρακούλη πιστοποιείται από το γεγονός ότι πιστεύει πως η "ισχύς των πραγμάτων" εργάζεται για τη συγκέντρωση όλου του κοινωνικού πλούτου στα χέρια των ολίγων, που αποβαίνει και η αιτία της τελικής αναδιαμόρφωσης. Όταν η διαδικασία αυτή τείνει να ολοκληρωθεί, τότε ενεργοποιείται, κατά τον Δρακούλη, και ο υποκειμενικός παράγοντας, που προσλαμβάνει στην ιστορική πορεία τη μορφή του εργατικού κόμματος, και η παρέμβαση του οποίου, όπως σημειώνει, "σαρώνει τους λίγους και τους δορυφόρους...".⁴⁷ Αν και δεν επιτυγχάνει να δώσει πειστική απάντηση στο ερώτημα αναγκαιότητα ή ελευθερία στην αλλαγή του τρόπου παραγωγής (όπως άλλωστε και πολλοί από τους σοσιαλιστές της εποχής του), εν τούτοις επιχειρεί να συνδυάσει το αντικειμενικό στοιχείο (οικονομικές συνθήκες) με τον υποκειμενικό παράγοντα (ανθρώπινη δραστηριότητα).

Το συμπέρασμα στο οποίο μπορούν να ενσωματωθούν, έστω και κωδικοποιημένες, οι αντιλήψεις του Δρακούλη για το ρόλο του τρόπου παραγωγής στην εξέλιξη της κοινωνίας περιλαμβάνει δύο κύρια στοιχεία. Το πρώτο είναι η αναγνώριση της καθολικής ισχύος των οικονομικών συνθηκών, τις οποίες όμως αντιλαμβάνεται να λειτουργούν φатаλιστικά προς την αλλαγή της μορφής της κοινωνίας. Η ανεπάρκεια του Δρακούλη στο ζήτημα αυτό επικεντρώνεται στην αδυναμία του να καθορίσει πλήρως το

---

47. Πλ. Δρακούλης, Το αλφάβητον του σοσιαλισμού, σσ. 2-3 και Τί σημαίνει σοσιαλισμός, σσ. 9-10.

ρόλο του τρόπου παραγωγής αναφορικά με τα επιφαινόμενα, να ιεραρχήσει δηλαδή τη σχέση τους ή να προτείνει τη διαλεκτική τους διασύνδεση. Έτσι μένει να υποβόσκει η ασάφεια ότι η οικονομία διαδραματίζει μεν καθοριστικό ρόλο, αλλά ταυτόχρονα γίνεται εμφανής η απουσία μιας συστηματικότερης διαπραγμάτευσης του ζητήματος, μολονότι σε ορισμένα κείμενά του επιχειρεί, κατά το παράδειγμα των Φαβιανών, να ακολουθήσει μία αντίστοιχη μέθοδο προσέγγισης και ανάλυσης. Το δεύτερο και ουσιαστικότερο στοιχείο είναι ο εντοπισμός της ουσίας των εκμεταλλευτικών κοινωνικοοικονομικών συστημάτων, και πρώτιστα του καπιταλιστικού; στην ανατροπή της ισορροπίας ανάμεσα στην εργασία που προσφέρεται και στην αμοιβή της. Η παραβίαση της ισότητας ιση εργασία ισον ιση αμοιβή, και μάλιστα η υιοθέτηση της πλήρους ανισότητας μεταξύ των δύο αυτών μεγεθών, αποτελεί την πεμπτούσια της κοινωνικής αδικίας, η οποία συνειδητοποιούμενη από εκείνους στους οποίους επιφέρει αρνητικές επιπτώσεις αποβαίνει η αφετηρία των κοινωνικών συσπειρώσεων, οι οποίες με την συνέργεια της "ισχύος των πραγμάτων", που είναι εκ των ων ουκ άνευ, γίνονται πρόξενοι και φορείς των αλλαγών, δηλαδή της κοινωνικής εξέλιξης.

β. Η διάσταση κεφαλαίου-εργασίας και η ανατροπή της κοινωνικής ισορροπίας.
- Χαλλέργη.

Η αδυναμία των μεθοδολογικών προϋποθέσεων που εντοπίσαμε στον Δρακούλη γίνεται περισσότερο εμφανής στην ανάλυση του Χαλλέργη. Όμως, αν και η συστηματικότητά του υπολείπεται ακόμη και εκείνης του Δρακούλη και αδυνατεί να καταλήξει στη χάραξη ενός καθαρού ιδεολογικού περιγράμματος, εν τούτοις στη διαπραγμάτευση των ίδιων ζητημάτων φαίνεται να είναι περισσότερο "προσγειωμένος" από εκείνον.⁴⁸

Η βασική αδυναμία που διαπιστώνει κανείς μελετώντας τα κείμενα του Καλλέργη είναι η χαρακτηριστική ασάφεια που διέπει τη χρήση των οικονομικών όρων. Η ασάφεια όμως αυτή δεν αποτελεί ιδιαίτερο και αποκλειστικό χαρακτηριστικό του Καλλέργη, αλλά είναι κοινός τόπος και στους Ευρωπαίους "ουτοπικούς σοσιαλιστές". Εξάλλου, όπως αποσαφηνίζει ο Engels, η έλλειψη κυριολεξίας στη χρήση των όρων αυτών χαρακτηρίζει όλες τις πρώιμες προσπάθειες που στοχεύουν στην ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας.⁴⁹

Η απουσία συστηματικής ανάλυσης και η ασάφεια που παρατηρούνται στα κείμενα του Καλλέργη, ιδιαίτερα τα πρώιμα, συνιστούν, βέβαια, σοβαρές αδυναμίες, αλλά σε καμία περίπτωση δεν ακυρώνουν τη σαφή αντίληψη που έχει σχηματίσει αυτός για τρία βασικά ζητήματα: τη δομή του τρόπου παραγωγής, τις επιπτώσεις του σε εργάτες και καπιταλιστές και την αποκατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας.

Στο πρώτο ζήτημα ο Καλλέργης επισημαίνει ότι ο τρόπος παραγωγής δημιουργεί τη διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία και την αντιθετική σχέση που διέπει τα δύο αυτά οικονομικά μεγέθη. Η σχέση αυτή, που είναι κυρίαρχη⁵⁰ στο οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού, είναι η καθοριστική αιτία που καταδικάζει τους εργάτες, τους παραγωγούς όλων των κοινωνικών αγαθών, στη μεγαλύτερη στέρηση. Η αφαίρεση του προϊόντος από τον εργάτη-παραγωγό και η ανταμοιβή

---

48. Βλ. σχετικά Π. Νούτσος, "Οι πρώτες ελληνικές προσεγγίσεις της φιλοσοφίας του Μαρξ", π. Αντί, τχ. 234 (17-6-1983), σσ. 28-29.

49. Fr. Engels, Anti-Dühring (1878), MEW, τ. 20, σ. 241 και Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft (1880), MEW, τ. 19, σσ. 195-196.

50. Στ. Καλλέργης, Εγκόλπιον εργάτου 1893 (1891), βλ. στον τόμο Ανέκδοτα κείμενα, ό.π., σσ. 13-14.

του με το υποκατάστατο του μισθού, που δεν ισοσταθμίζει την αξία του προϊόντος τους που έχει παραχθεί, οδηγεί στο αποτέλεσμα αυτός μεν να περιπίπτει σε οικονομική ένδεια, ενώ ο κεφαλαιούχος να ιδιοποιείται και το μεγαλύτερο ποσοστό του δικού του μεριδίου. Οι πραγματικοί, λοιπόν, κυρίαρχοι, αυτοί που διευθύνουν την κοινωνία, είναι οι κατέχοντες τα μέσα παραγωγής. Γι' αυτό κάθε πρόοδος που συντελείται στη σημερινή κοινωνία, εξυπηρετεί, όπως πιστεύει ο Καλλέργης, μόνο τους κεφαλαιοκράτες, γιατί αυτοί ελέγχουν όλους τους κοινωνικούς τομείς.⁵¹

Η οικονομική αντίθεση που δημιουργείται έτσι ανάμεσα στον εργάτη και τον κεφαλαιούχο δεν περιορίζεται αποκλειστικά σ' αυτούς, αλλά επεκτείνεται παράλληλα ως οικονομικός ανταγωνισμός και στο εσωτερικό της ίδιας της αστικής τάξης συντρίβοντας όχι μόνο τους εργαζόμενους, αλλά και τους πιο αδύνατους και ευάλωτους καπιταλιστές. Το δομικό αυτό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού αναπαράγει διαρκώς τη στέρηση των πολλών, ενώ ταυτόχρονα επιτρέπει τη συγκέντρωση ανεξέλεγκτης οικονομικής δύναμης από τους λίγους. Έτσι, ο σύμφυτος με το κεφάλαιο ανταγωνισμός, που έχει ως μοναδικό του στόχο το κέρδος, εμπορευματοποιεί όλες τις ανθρώπινες σχέσεις⁵² και υποβιβάζει την εργασία σε εμπόρευμα που αναζητεί αγοραστή.⁵³

Η αποκατάσταση του ατόμου στη θέση που του αρμόζει μέσα στην κοινωνία ταυτίζεται με τη λύση του κοινωνικού προβλήματος, το οποίο εντοπίζεται από τον Καλλέργη στην

---

51. Στ. Καλλέργης "Πώς θα είναι η κοινωνία του μέλλοντος", εφ. Σοσιαλιστής, έτος Α', αρ. 6 (Σάββατον 14/21 Ιουλ. 1890), σσ. 1-2. Ο Καλλέργης αναδημοσιεύει, χωρίς να το δηλώνει το άρθρο του Δρακούλη, "Η κοινωνία του μέλλοντος", (βλ. στη συγκεντρωτική έκδοση των έργων του Δρακούλη χ.χρ., σσ. 1-12), το οποίο ολοκληρώνει στο φύλλο με αρ. 7 (20 Ιουλ. 1890), σσ. 2-3.

52. Στο ίδιο, σσ. 1-2.

53. Ό.π., σσ. 1-2.

ανατροπή της ισορροπίας που έχει σημειωθεί ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Αποκατάσταση αυτής της ισορροπίας σημαίνει ολοκληρωτική κατακύρωση του προϊόντος της εργασίας στον φυσικό αποδέκτη, τον παραγωγό. Άρα η λύση βρίσκεται στην αφαίρεση της υπεραξίας, που ιδιοποιείται ο κάτοχος των μέσων παραγωγής, αφαίρεση που συνεπάγεται και την κοινωνική κατάργησή του, και στην απόδοση της απλήρωτης αυτής ιδιοποιημένης εργασίας στον πραγματικό δικαιούχο, που είναι ο εργαζόμενος. Η λύση, λοιπόν, του κοινωνικού προβλήματος και η απελευθέρωση του ατόμου από την οικονομική και κοινωνική εξάρτηση δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς την κατάργηση της ιδιοποίησης. Η εφαρμογή της αρχής αυτής σημαίνει αναγνώριση μόνο του δημόσιου πλούτου και υπαγωγή των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία. Ατομική ιδιοκτησία των εργαζομένων λογίζονται τώρα μόνο τα προϊόντα της εργασίας του. Αυτός είναι, κατά τον Καλλέργη, ο βασικός νόμος διατήρησης της ισορροπίας. Η παραβίαση ή η ανατροπή του σηματοδοτεί την κοινωνική αθλιότητα, γιατί αίρει το κοινωνικά δίκαιο και επιβάλλει το άδικο. Η κατάσταση αυτή περιγράφεται χαρακτηριστικά από τον Καλλέργη ως εξής: "Ό,τι παράγει δια της εργασίας του ο άνθρωπος ανήκει εις αυτόν ούτε ολιγώτερον ούτε περισσότερον. Κατ'αυτόν τον νόμον δύναται μόνον και μόνον να διατηρηθή η ισορροπία εις την απολαύην (sic) όλων. Η αιτία της κοινωνικής αθλιότητος είναι η έλλειψις της ισορροπίας ταύτης. Το σημερινόν κοινωνικόν σύστημα, στηρίζεται εις την ανισορροπίαν ταύτην, διότι οι μισθοί εν γένει τους οποίους λαμβάνουν οι εργαζόμενοι αντιπροσωπεύουν ολιγώτερον της αξίας της εργασίας των, η δε διαφορά μεταβαίνει εις άλλους και ούτω συσσωρεύονται δε τα χρήματα και σχηματίζεται το κεφάλαιον. Αυτή εν γένει είναι η γένεσις του κέρδους, των τόκων και των εισοδημάτων, άδικος δηλαδή πηγή".⁵⁴

54. Ό.π., σσ. 1-2.

Από το απόσπασμα αυτό προκύπτει ότι η ίδια η βάση του καπιταλισμού στηρίζεται στην αδικία, επάνω στην οποία δεν μπορεί, ασφαλώς, να θεμελιωθεί μία υγιής κοινωνία. Η άρση επομένως της κοινωνικής αδικίας συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για να αποκατασταθεί η ισορροπία της κοινωνίας, γεγονός που θα σημάνει και την απρόσκοπτη εξέλιξη, η οποία θα βασίζεται στην ισότητα των ανθρώπων και θα στοχεύει στην εξασφάλιση των αναγκαίων όρων για να καταστούν ευτυχείς.

Μολονότι οι αντιλήψεις του Καλλέργη στα τρία αυτά ζητήματα δεν φαίνεται να ξεφεύγουν από την οπτική που διέπει και τις αντίστοιχες αναλύσεις του Δρακούλη, και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα κείμενα της πρώτης περιόδου ανάγονται στις ίδιες περίπου πηγές, εν τούτοις η σκέψη του Καλλέργη χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερο ρεαλισμό. Αυτό, κατά τη γνώμη μας, οφείλεται -ιδιαίτερα μετά το 1895- στη διαπιστωμένη επίδραση που δέχθηκε από τις θέσεις του Παύλου Αργυριάδη. Οι απόψεις του για την "Σοσιαλιστικήν Κοινωνίαν", "την πραγματικήν ισότητα" και "την ίσην απονομήν των αγαθών της πολιτείας εις πάντας", που περιέχονται στο "Πρόγραμμα της μελλούσης πολιτείας"⁵⁵, μας παραπέμπουν για καλύτερη ερμηνεία σε ορισμένες θέσεις του Αργυριάδη και ιδιαίτερα στη μελέτη του "Essai sur le Socialisme Scientifique".⁵⁶ Στη μελέτη αυτή ο Αργυριάδης αναλύει τους λόγους που καθιστούν την καπιταλιστική παραγωγή εμπόδιο στην πρόοδο⁵⁷, εξηγεί γιατί αυτή απελευθερώνεται μόνο στον σοσιαλισμό,⁵⁸ περιγράφει τον

---

55. Βλ. Στ. Καλλέργης, Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνας σοσιαλιστάς, σ. 24.

56. Δημοσιεύτηκε σε συνέχειες και στον Σοσιαλιστή με τον τίτλο "Σύγχρονος σοσιαλισμός". Ένα μέρος της σώζεται στο φύλλο αρ. 19, (α' 15ήμερον Μαρτίου 1893), σ. 3.

57. P. Argyriadés, "Essai sur le Socialisme Scientifique", σσ. 8-15.

58. Στο ίδιο, σσ. 15-18.

καταμερισμό της εργασίας, τη συγκεντροποίηση⁵⁹ και τον μηχανισμό της καπιταλιστικής κυριαρχίας,⁶⁰ την αστική και τη σοσιαλιστική ελευθερία,⁶¹ τον αγώνα των τάξεων⁶² και την ωφελιμότητα του σοσιαλισμού.⁶³ Η λύση της κοινωνικοποίησης, την οποία προτείνει ο Αργυριάδης, εμφανίζεται ως σωτήρια όχι μόνο για τους εργάτες, αλλά εν μέρει και για τους κεφαλαιούχους, γιατί θα τους απαλλάξει από τους κινδύνους της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Ο καθένας θα καταγίνεται με την εργασία που τον ικανοποιεί και είναι ωφέλιμη στην κοινωνία, ενώ σε περίπτωση αποτυχίας οι επιπτώσεις θα επιμερίζονται⁶⁴ στο κοινωνικό σύνολο, μειώνοντας έτσι στο έπακρο εκείνες που αντιστοιχούν στο συγκεκριμένο άτομο. Παίρνοντας ως μέτρο σύγκρισης τον καταμερισμό της εργασίας αποδεικνύει ότι είναι διαφορετική η λειτουργία του στο "ατομικόν και κεφαλαιούχον" σύστημα, στο οποίο είναι καταστρεπτικός για τον εργάτη, γιατί συνιστά την αιτία που τον τοποθετεί σε μειονεκτική θέση στην κοινωνία και διαφορετική στο "αθροιστικόν ή κομμουνιστικόν", γιατί εκεί ο καταμερισμός θα επεκταθεί και θα φέρει θαυμάσια αποτελέσματα. Θα απελευθερώσει το άτομο από τη σκληρή εργασία και θα του επιτρέψει να ασχολείται με έργα της ιδιαίτερης κλίσης του.⁶⁵

Ωστόσο η επίδραση του Αργυριάδη και συνακόλουθο του επιστημονικού σοσιαλισμού είναι μεν διακριτή, αλλά

59. Ό.π., σσ. 18-22.

60. Ό.π., σσ. 22-28.

61. Ό.π., σσ. 29-36.

62. Ό.π., σσ. 36-41.

63. Ό.π., σσ. 41-53.

64. Π. Αργυριάδης, "Σύγχρονος σοσιαλισμός", εφ. Σοσιαλιστής, αρ. 14 (Οκτ. 1892), σ. 2.

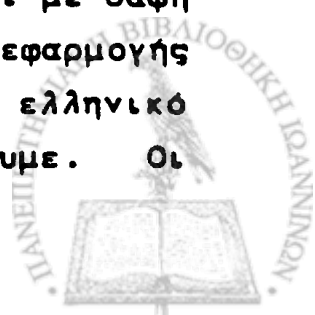
65. Στο ίδιο, σ. 3.

σε καμία περίπτωση δεν είναι καθοριστική στη διαμόρφωση των αντιλήψεων του Καλλέργη. Εκείνο που συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι κυριαρχεί και στη δική του αντίληψη για τον τρόπο παραγωγής, όπως και στην αντίστοιχη του Δρακούλη, είναι η άνιση και ετεροβαρής συμμετοχή των δύο παραγόντων (καπιταλιστών-εργατών) στην οικονομική δομή που συγκροτεί τελικά την κοινωνία στην υπάρχουσα εκάστοτε μορφή. Και μολονότι ο τρόπος παραγωγής αποτελεί τη βασική αιτία εξέλιξης της κοινωνίας, όπως πιστοποιείται από την πρότασή του για τον συλλογικό έλεγχο των μέσων παραγωγής που θα αλλάξει και τη μορφή της κοινωνίας, εν τούτοις είναι οφθαλμοφανής η αδυναμία του να φτάσει στην ανάλυση της δομής αυτής, γι' αυτό και περιορίζεται στην προβολή ενός επιφανομένου της, όπως άλλωστε και ο Δρακούλης, που εκφράζεται μέσα από τη διάσταση καπιταλιστών-εργατών. Το εκμεταλλευτικό κοινωνικό σύστημα απορρίπτεται, εκείνο όμως που προβάλλεται περισσότερο δεν είναι η δομική αιτιότητα, αλλά τα χαρακτηριστικά των εκφραστών του και των αντιπάλων του (κακοί καπιταλιστές απέναντι στους καλούς εργάτες). Έτσι όμως φτάνουμε στη χρήση ηθικών κατηγοριών για ένα μέγεθος που είναι καθαρά οικονομικό. Τα πράγματα όμως επανατοποθετούνται και ξαναβρίσκουν την οικονομική τους αφετηρία με την ανάλυση του Σκληρού που ακολουθεί.

γ. Η δομή του τρόπου παραγωγής και οι προϋποθέσεις της οικονομικής και κοινωνικής χειραφέτησης. Σύνδεση πολιτευμάτων - τρόπων παραγωγής. - Σκληρός.

Οι θέσεις του Σκληρού για την επίδραση του τρόπου παραγωγής στην εξέλιξη της κοινωνίας εκτίθενται με σαφή και συστηματικό τρόπο και αποτελούν υπόδειγμα εφαρμογής της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας στον ελληνικό χώρο, τουλάχιστον για την εποχή που εξετάζουμε. Οι

θέσεις βέβαια αυτές εντάσσονται στο κλασικό μαρξιστικό σχήμα "βάση-εποικοδόμημα", που θεωρείται κοινός και απαραβίαστος τύπος από τους μαρξιστές της εποχής του, και συσχετίζονται με την προσπάθεια των επιγόνων του Μαρξ να κατανοήσουν τον πυρήνα της θεωρίας του για την ιστορία και να τον αναγάγουν σε κανόνα, εγχείρημα που τους οδήγησε σε μία εύκολη κωδικοποίηση που αναγόρευτηκε στη συνέχεια σε αλύγιστο δόγμα.⁶⁶ Η έμφαση την οποία ως ένα βαθμό έδωσε ο ίδιος ο Μαρξ στη "βάση" οδήγησε, για παράδειγμα, τον Lafargue να κατανοήσει τη θεωρία του ως οικονομικό ντετερμινισμό.⁶⁷ Ο χαρακτηρισμός του Μαρξ ως ντετερμινιστή, εξαιτίας της χρήσης της μεταφοράς "βάση-εποικοδόμημα", δείχνει όχι μόνο μερική γνώση εκείνων που τον προβάλλουν (αφού χρησιμοποιεί και άλλες μεταφορές), αλλά και ελλιπή κατανόηση της θεωρίας του, η οποία, ασφαλώς, δεν ταυτίζεται με τη μεταφορά.⁶⁸

Οι διευκρινίσεις αυτές αντιμετωπίζουν αρνητικά τη σχηματικότητα της υλιστικής θεωρίας του Μαρξ και δεν έχουν ως στόχο την υπονόμηση της εδραίας θέσης ότι οι σχέσεις παραγωγής είναι πιο βασικές και ουσιώδεις από τις νομικές και πολιτικές, γιατί εκφράζουν και ενεργοποιούν δυνάμεις και δικαιώματα, ενώ οι δεύτερες κατοχυρώνουν, προσπίζουν ή απορρίπτουν ό,τι δημιουργούν οι πρώτες. Οι σχέσεις παραγωγής εντάσσουν στο πλαίσιο τους όχι μόνο τα μέλη που έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν και να εκμεταλλεύονται τις δυνάμεις παραγωγής, αλλά και τα μέλη εκείνα που αποκλείονται από μια τέτοια δυνατότητα.⁶⁹

66. Για το ζήτημα αυτό βλ. την ερμηνεία την οποία επιχειρεί να δώσει ο Π. Νούτσος ("Προβλήματα ερμηνείας της σκέψης του Μαρξ" Δωδώνη, τ. ΙΕ, Ιωάννινα 1986, σσ. 10 και 16.

67. Βλ. σχετικά το έργο του D. Ross Dandy, ό.π., σ. 152.

68. Στο ίδιο, σ. 153.

69. Βλ. J. McMurtry, ό.π., σσ. 76 και 81.

Οι σχέσεις παραγωγής είναι καθοριστικές για τον Σκλήρο και η εκτίμηση αυτή εδραιώνεται στη θέση του ότι στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων "υπερισχύει η υλιστική και οικονομική αντίληψη της ιστορίας"⁷⁰, η οποία έχει ξεπεράσει τις "θρησκευτικές" και "ιδεαλιστικές εξηγήσεις" που προηγήθηκαν. Το συνοδευτικό επίθετο "οικονομική" που προστίθεται στον όρο "υλιστική αντίληψη" συμπληρώνει και διευκρινίζει το περιεχόμενό του προβάλλοντας το κυρίαρχο στοιχείο στη δομή του, έτσι ώστε να μην αφήνεται κανένα περιθώριο για παρανόηση. Σύμφωνα, λοιπόν, με την αντίληψη αυτή, αφετηρία και βάση της ιστορίας είναι η ανάγκη της επιβίωσης του ανθρώπου, που τον ωθεί στην ανάπτυξη και τη συνεχή βελτίωση της τεχνικής⁷¹, και η οποία δεν καθορίζει μόνο την παραγωγή των αναγκαίων αγαθών,⁷² αλλά καθορίζει τελικά και τον ίδιο τον τρόπο παραγωγής. Μόλις η παραγωγή σημειώσει κάποια αύξηση, γεγονός που σημαίνει ότι η ανάπτυξη της κοινωνίας έχει ξεπεράσει το πρωτόγονο στάδιο, καθίσταται αναγκαία η κοινωνική ρύθμιση της πρώτης. Στη διαδικασία αυτή κάθε άνθρωπος προσπαθεί να εξασφαλίσει περισσότερα αγαθά για τον εαυτό του και να διευρύνει το πλαίσιο κατοχής και ελέγχου επιστρατεύοντας για το σκοπό αυτό όλες τις σωματικές και πνευματικές δυνάμεις⁷³ που διαθέτει. Στο τέλος της πορείας αυτής η κοινωνία παρουσιάζει

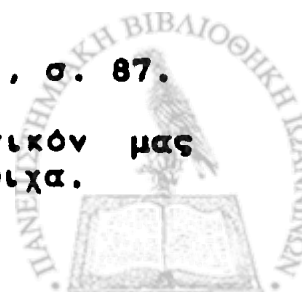
---

70. Γ. Σκλήρος, Η φιλοσοφία του πολέμου κατά της ειρήνης (1917), Έργα, σ. 141. - Η προσθήκη του όρου "οικονομική" δίπλα στον όρο "υλιστική αντίληψη" δείχνει ότι ο Σκλήρος γνωρίζει τους προβληματισμούς και τις προτάσεις του Βερνστεϊν για την καταλληλότερη ονομασία της μαρξικής θεωρίας της ιστορίας (βλ. Ε. Βερνστεϊν, ό.π., σ. 41).

71. Γ. Σκλήρος, "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή, τ. IX, τχ. 3-4, σ. 349 και Έργα, σ. 453.

72. Γ. Σκλήρος, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ό.π., σ. 87.

73. Γ. Σκλήρος, "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'" ό.π., σσ. 348-349 και 451-452 αντίστοιχα.

διαφορετική εικόνα από την αρχική και οι άνθρωποι έχουν άλλη σχέση με τα μέσα παραγωγής. Ορισμένοι κατέχουν τέτοια μέσα και ελέγχουν την παραγωγική διαδικασία και το αποτέλεσμά της, ενώ οι άλλοι είναι αποξενωμένοι από μία τέτοια κατοχή και ελέγχονται από τους προηγούμενους. Οι σχέσεις παραγωγής δείχνουν τώρα τις σχέσεις ιδιοκτησίας, οι οποίες λαμβάνουν χώρα κατά την παραγωγική διαδικασία, γι' αυτό και η κατανομή των αγαθών αντιγράφει τον τρόπο παραγωγής. Έτσι τα υλικά αγαθά ρυθμίζουν και αλλάζουν τις σχέσεις των ανθρώπων.

Η εξάρτηση των διανθρώπινων σχέσεων από τον τρόπο παραγωγής ανάγεται από τον Σκληρό στη μαρξιστική θέση σύμφωνα με την οποία ο βαθμός ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων ορίζει γενικά το βαθμό ανάπτυξης της κοινωνίας.⁷⁴ Αυτό καταδεικνύεται ειδικότερα στην περίπτωση της διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων και στη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων. Οι πρώτες φάσεις της πορείας του ανθρώπου κατά τις οποίες οι κοινωνικές σχέσεις και οι δεσμοί περιορίζονται στο στενό οικογενειακό και φυλετικό πλαίσιο χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη των πρωτόγονων και ατελών μέσων παραγωγής. Η σταδιακή εξέλιξη των μέσων αυτών επιβάλλει την οικονομική επέκταση και επιφέρει αλλαγές στην κοινωνική δομή και τους ηθικούς δεσμούς, ενώ ταυτόχρονα ακολουθείται και από ένα νέο νομικό καθεστώς. Η τελειοποίηση των μέσων παραγωγής και η δυνατότητά τους να ικανοποιούν με την επάρκεια των προϊόντων που παράγουν όχι μόνο τις απαιτήσεις ενός κρατικού πλαισίου, αλλά και ενός μέρους της παγκόσμιας αγοράς, στην οποία επεκτείνονται, συνεπάγεται ήδη τη συνθετότερη δόμηση της κοινωνίας και την πρόκληση αλυσιδωτών αντιδράσεων σε όλο το "εποικοδόμημα". Η ανάπτυξη των μέσων παραγωγής συνοδεύεται και από την

---

74. Γ. Σκληρός, "Διαλεκτικός υλισμός (οικονομικός, ιστορικός υλισμός)", ο Νουμάς, αρ. 280 (27-1-1908), σ. 6 και Έργα, σ. 383.

άνιση και ταυτόχρονα άδικη κατανομή των υλικών αγαθών, η οποία απηχεί την αντίστοιχη σχέση των ανθρώπων με τα μέσα αυτά και καθίσταται η γενεσιουργός αιτία της οικονομικής ανισότητας, που συνιστά την τυπική βάση για τον επιμερισμό της κοινωνίας σε διαφορετικές τάξεις.⁷⁵ Έτσι η συνεχής αλλαγή των οικονομικών συνθηκών επιφέρει, κατά τον Σκληρό, και ανάλογες αλλαγές στις σχέσεις των τάξεων και συνακόλουθα στη μορφή της κοινωνίας.⁷⁶ Η εκτίμηση αυτή αποτελεί επανάληψη της θέσης του Μαρξ⁷⁷ για τη συσχέτιση οικονομικών και κοινωνικών όρων. Ο Μαρξ, όπως επισημαίνει ο Althusser,⁷⁸ ανέλυσε τη δομή του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος και έδειξε ότι οι σχέσεις παραγωγής, όπως και οι σχέσεις που ορίζονται από αυτές στο "εποικοδόμημα", καθορίζουν και σημαδεύουν τους ανθρώπους μέσα από την ταξική πάλη. Ο Σκληρός προσεγγίζει την αντίληψη αυτή και ακολουθεί το νήμα της παραπάνω σκέψης, όταν γράφει ότι οι εργάτες που είναι δημιούργημα της γιγαντιαίας ανάπτυξης της βιομηχανίας υφίστανται τις συνέπειες των σχέσεων αυτών. Αναγκασμένοι να πωλούν την εργατική τους δύναμη στον κάτοχο των μέσων παραγωγής υπόκεινται στους εργασιακούς όρους, που επιβάλλει εκείνος, υφίστανται τις συνέπειες των οικονομικών κρίσεων και στερούνται ουσιαστικά των πολιτικών ελευθεριών, οι οποίες τυπικά μιν θεσπίστηκαν για όλους, αλλά ουσιαστικά είναι κατοχυρωμένες μόνο για τους αστούς⁷⁹ και μένουν ανενεργές για τους εργάτες.

---

75. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ό.π., σ. 87.

76. Στο ίδιο, σσ. 88 και 92. - Την ίδια θέση αναπτύσσει και ο Πλεχάνοφ στο Essays on the History of Materialism (1896), ό.π., τ.ΙΙ, σ. 162.

77. Η εκτίμηση αυτή δίνεται ως γενικό συμπέρασμα στον Πρόλογο του Kritik der Politischen Ökonomie, ό.π., σσ. 8-9.

78. L. Althusser, "Soutenance d'Amiens" στον τόμο Positions, Paris 1976, σσ. 183-184.

79. Γ. Σκληρός, ό.π., σσ. 100-101.

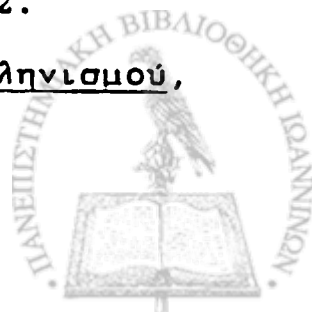

Το πλαίσιο της εξάρτησης συνιστά την αιτία που ωθεί τους εργάτες στον αγώνα για οικονομική απελευθέρωση, η κατάκτηση της οποίας αποτελεί και την απαραίτητη βάση για την πραγματική άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Η απελευθέρωση αυτή απαλλάσσει τα άτομα από την καπιταλιστική σχέση παραγωγής μέσα στην οποία θεωρούνται ως απλοί φορείς οικονομικών λειτουργιών και σηματοδοτούνται με το ανεξίτηλο αυτό χαρακτηριστικό που τα υποβιβάζει, όσον αφορά στη σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας, σε απλά εξαρτήματα των μηχανών.⁸⁰ Έτσι η θέση την οποία προβάλλει ο Σκλήρως ότι "βάση κάθε χειραφετήσεως είναι η οικονομική"⁸¹ αποδίδει τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος. Η αναγνώριση όμως της αρχής αυτής δεν πρέπει να μας παρασύρει στην υποτίμηση της αξίας των επί μέρους "χειραφετήσεων", οι οποίες όχι μόνο βελτιώνουν την καθημερινή ζωή, αλλά και συντείνουν προς την καθολική απελευθέρωση μειώνοντας διαρκώς τις προβαλλόμενες αντιστάσεις.

Μολονότι η καταγραφή των αρνητικών συνεπειών του καπιταλιστικού συστήματος για τους εργάτες γίνεται από τον Σκλήρως με τα μελανότερα χρώματα, αυτό δεν συνεπάγεται και απώλεια της νηφαλιότητας με την οποία απαιτείται να εξετάζει κανείς τα οικονομικά φαινόμενα. Ο καπιταλισμός αποτελεί, βέβαια, την άρνηση των δικαιωμάτων των εργατών, αλλά η ανάπτυξη του αποτελεί αναγκαίο στάδιο για κάθε χώρα που βρίσκεται στο κατώφλι του. Ειδικότερα για την Ελλάδα ο Σκλήρως υποστηρίζει ως συνέπεια των παραπάνω ότι η ελληνική κοινωνία μπορεί να ζωντανέψει και να φτάσει στο επίπεδο των προηγμένων κρατών μόνο μέσα από μία μεγάλη οικονομική (κυρίως βιομηχανική για το παρόν στάδιο) ανάπτυξη. Ενώ όμως δέχεται τον κανόνα ότι οι οικονομικές συνθήκες -η εξωτερική τεχνική πρόοδος (civilisation), όπως τις

80. Βλ. σχετικά L. Althusser, ό.π., σσ. 179-182.

81. Γ. Σκλήρως, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, ό.π., σ. 337.

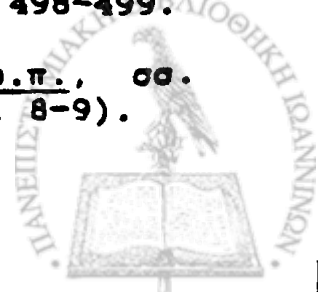
αποκαλεί- μετατρέπονται άμεσα και παράλληλα και σε εσωτερικό πολιτισμό (culture), εξαιρεί από την ισχύ του νόμου αυτού το οικονομικό πλαίσιο και τον πολιτισμό του ελληνικού λαού. Η εξαίρεση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι ο ελληνικός λαός, αν και δεν διαθέτει μία υψηλής στάθμης τεχνική ανάπτυξη, εν τούτοις διατηρεί από γενιά σε γενιά τον "εσωτερικό πολιτισμό"- που ηχεί ως αντίλαλος του παλαιού πολιτισμού- επειδή είναι ένας λαός με μεγάλη ιστορία που υπέστη, εξαιτίας της υποδούλωσής του, απότομη καταστροφή του "εξωτερικού πολιτισμού".⁸²

Παρόμοιες εξαιρέσεις δεν μπορούν, βέβαια, να αναιρέσουν την καθοριστικότητα του οικονομικού πλαισίου ως προϋπόθεσης για την ανάπτυξη του πολιτισμού. Αλλά το κυριότερο δημιούργημα της οικονομικής εξέλιξης είναι η διαμόρφωση νέων κοινωνικών τάξεων, οι οποίες αντιπροσωπεύουν συμφέροντα αντίθετα από εκείνα της κυρίαρχης. Όταν η δυσαναλογία μεταξύ οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων γίνει υπέρμετρη, τότε οδηγεί στην απαίτηση για αλλαγή των σχέσεων παραγωγής. Η αλλαγή αυτή προϋποθέτει, κατά τον Σκληρό, ότι η νέα τάξη έχει δυναμώσει τόσο, ώστε να μπορεί να συγκρουσθεί αποτελεσματικά με την κυρίαρχη και να πάρει τη θέση της.⁸³ Έτσι το νέο οικονομικό και κοινωνικό καθεστώς θριαμβεύει και η νέα τάξη καταλαμβάνει τη θέση της κυρίαρχης παραμερίζοντας ή καταργώντας την προηγούμενη. Η εξέλιξη όμως δεν σταματά στο σημείο αυτό. Μόλις σημειωθεί νέα δυσαναλογία επαναλαμβάνεται η ίδια διαδικασία. Στην αντίληψη αυτή του Σκληρού αναγνωρίζουμε τη βασική θέση που δίνει ειληγραμμικά ο Μαρξ στον Πρόλογο και την οποία ο Σκληρός μπορούσε να γνωρίζει και άμεσα από τη μελέτη του πρωτότυπου και

---

82. Γ. Σκληρός, "Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη", π. Νέα Ζωή, τ.Χ, τχ. 3-4, σσ. 207-208 και Έργα, σσ. 498-499.

83. Γ. Σκληρός, "Το κοινωνικόν μας ζήτημα", ό.π., σσ. 92-93 και 97-98 (Ανάγεται στον Μαρξ βλ. ό.π., σσ. 8-9).

έμμεσα από τις σχετικές αναφορές και τις αναλύσεις του Πλεχάνοφ.⁸⁴ Η διαδικασία όμως της ριζικής κοινωνικής σύγκρουσης, που περιγράφει ο Σκλήρως, δεν μπορεί να επαναλαμβάνεται εις το διηνεκές. Και μολονότι η ιστορία δεν αποβλέπει σε έναν τελικό σκοπό,⁸⁵ ωστόσο οφείλουμε να αποδεχθούμε ότι έχει επί μέρους εκβάσεις, όπως είναι οι διαδοχικοί τρόποι παραγωγής. Ο Σκλήρως δέχεται ότι με την εξάλειψη των εγωιστικών ατομικών συμφερόντων, που το πλαίσιο τους το συγκροτούν οι ανταγωνιστικοί τρόποι παραγωγής, η κοινωνία ανασυγκροτείται επάνω σε έναν άλλο τρόπο παραγωγής (τον σοσιαλιστικό), ο οποίος δεν φέρει μέσα του τα σπέρματα της κοινωνικής σύγκρουσης, αλλά της ειρηνικής συνύπαρξης.⁸⁶ Αυτός ο τρόπος μπορεί μάλιστα να είναι οριστικός.

Η αισιοδοξία του Σκλήρως έχει ως αφετηρία τη θέση ότι η ζωή έχει τους δικούς της "εσωτερικούς νόμους" και βρίσκει πάντοτε την ισορροπία της κάνοντας το κάθε καθεστώς βιώσιμο για την εποχή του.⁸⁷ Γι' αυτό και

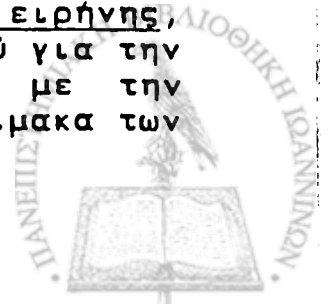
---

84. Ο Πλεχάνοφ αναλύει τον Πρόλογο του Μαρξ, αφού πρώτα τον παραθέτει αυτολεξεί, στο άρθρο του "On the materialist Understanding of History", ό.π., σσ. 617-618 και κατά ένα μόνο μέρος στα Essays on the History of Materialism, ό.π., σ. 153.

85. Ο "ιστορικός υλισμός" αρνείται το αυθεντικά απόλυτο και δεν αντιμετωπίζει την ιστορία ως μία διαδικασία με τελεολογική προοπτική. (βλ. σχετικά Υνοη Quiniou, ό.π., σ. 109).

86. Γ. Σκλήρως, Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης, ό.π., σσ. 146-147. - Κρίνοντας τη θέση αυτή του Σκλήρως ο Ελευθερόπουλος αντιπαραθέτει την άποψη ότι παρά την οικονομική ισότητα η σύγκρουση θα συνεχίσει να υπάρχει εξαιτίας του υπερπληθυσμού (Αλ. Α. Ελευθερόπουλος (Φιλόλαος Ελεύθερος, ό.π., σ. 52).

87. Την αντίληψη αυτή του Hegel εκθέτει ο Σκλήρως στο άρθρο "Απάντηση στο Δ. Ζαχαριάδη", π. Γράμματα, τ. Γ', τχ. 25-27, σ. 104 (95-104), και Έργα, σ. 253. Βλ. του ιδίου και Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης, ό.π., σσ. 151-152. - Η αισιοδοξία του Σκλήρως για την προοπτική της κοινωνίας μπορεί να συσχετισθεί με την εκτίμηση του Μαρξ για την προοδευτική κλίμακα των διαδοχικών τρόπων παραγωγής (βλ. ό.π., σ. 9).

είναι βέβαιος ότι η κοινωνία στο μέλλον θα βρει και θα υιοθετήσει το καθεστώς⁸⁸ που θα εξυπηρετεί την "εργασία" και την "επιστήμη" και δεν θα αποβλέπει πλέον στην ανθρώπινη εκμετάλλευση, αλλά στην εκμετάλλευση του απέραντου πλούτου του πλανήτη μας. Αυτό, βέβαια, επιτυγχάνεται, όπως τονίζει, μέσα από τους "οικονομικούς παράγοντες", που είναι οι νόμοι τους οποίους ανακάλυψε ο μαρξισμός⁸⁹ και οι οποίοι ρυθμίζουν

88. Το καθεστώς αυτό είναι, βέβαια, ο σοσιαλισμός, στον οποίο σπάνια αναφέρεται ο Σκλήρως, γιατί τον θεωρεί ζήτημα του "απωτάτου μέλλοντος" για την Ελλάδα. Από τη θέση αυτή του Σκλήρως η Ρ. Σταυρίδης-Πατρικίου φτάνει στην αναπόδεικτη άποψη ότι ο Σκλήρως έκρινε θετικά τον φιλελευθερισμό του Βενιζέλου και κράτησε φιλοκυβερνητική στάση, γιατί αυτή εξυπηρετούσε την πορεία προς τον τελικό σκοπό. Τονίζει μάλιστα λανθασμένα ότι η στάση του αυτή δεν ήταν παρά εφαρμογή στα ελληνικά δεδομένα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατικής αντίληψης της πρώτης δεκαετίας του 20ου αι., σύμφωνα με την οποία η ανάπτυξη του καπιταλισμού και του βιομηχανικού προλεταριάτου ήταν αναγκαίοι όροι για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας (βλ. "Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 και οι αντίστοιχοι προβληματισμοί του Γ. Σκλήρως" ανάπτυπο από τον τόμο Ληϊτός, Αθήνα 1984, σσ. 434-435). Η αλήθεια είναι ότι ο Σκλήρως ακολουθεί τη θέση των μενσεβίκων και του Πλεχάνωφ, σύμφωνα με την οποία όταν τα πράγματα δεν είναι ώριμα για την κυριαρχία του προλεταριάτου, τότε προσωρινά είναι αναπόφευκτες πολλές υποχωρήσεις, ακόμη και συνεργασία με τα άλλα φιλελεύθερα αστικά κόμματα. Προϋπόθεση του σοσιαλιστικού προλεταριακού καθεστώτος είναι το μεταβατικό αστικό καθεστώς που θα αναπτύξει τη βιομηχανία, τον καπιταλισμό και την εργατική τάξη (βλ. "Ο Πλεχάνωφ και η εποχή του", π. Γράμματα, τ.5, σσ. 75-76 και Έργα, σσ. 536-537. Απόρροια της θέσης αυτής είναι και η καταδίκη των μπολσεβίκων και του Λένιν γιατί δεν κατάλαβαν καλά το μαρξισμό και τη βαθμιαία εξέλιξη της οικονομικής ζωής και του πολιτισμού (βλ. στο ίδιο, σ. 77 και 540 αντίστοιχα).

89. Ο Σκλήρως υπερασπίζεται αποτελεσματικά το μαρξισμό στο άρθρο "Απάντηση στο Δ. Ζαχαριάδη (βλ. π. Γράμματα, τ.5, τχ. 25-27, σσ. 100-103 και Έργα, σσ. 517-521 και στο άρθρο "Διαλεκτικός υλισμός" (βλ. Ο Νουμάς, αρ. 280 (27-1-1908), σσ. 6-8 και Έργα, σσ. 382-386. Τα επιχειρήματα στο πρώτο άρθρο τα αντλεί από το Κομμουνιστικό μανιφέστο που ήταν ήδη γνωστό από τη μετάφραση του Κ. Χατζόπουλου και μπορούσε κανείς να ανατρέξει για επιβεβαίωση στο ίδιο το έργο.

έξω και πέρα από την ανθρώπινη θέληση τις κοινωνικές αλλαγές.⁹⁰ Οι νόμοι αυτοί δημιουργούνται μόνοι τους μέσα από τον αγώνα των ανθρώπων για επιβίωση και για τη βελτίωση της ζωής τους.

Η αντίληψη αυτή βλέπει το μέλλον να περιέχεται σε εμβρυακή κατάσταση μέσα στο παρελθόν ή στο παρόν ως αποτέλεσμα μιας αρχής που εξελίσσεται συνέχεια και εκτοπίζει στο πέρασμά της κάθε εμπόδιο. Το μέλλον δημιουργείται από μία συνολική πρακτική, δομημένη από τις πρακτικές των επί μέρους επιπέδων (οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού, ιδεολογικού κλπ.), που είναι αυστηρά καθορισμένη.⁹¹ Η πρακτική που οδηγεί στη σοσιαλιστική προοπτική προϋποθέτει και απαιτεί "[ε]ργάται και κινητήριοις δύναμεις" του "νέου κολλεκτιβιστικού οικονομικού καθεστώτος" να είναι οι "προλετάριοι", οι οποίοι καλούνται "εν ονόματι της δυνάμεως των πραγμάτων" και της "νέας βιομηχανικής και οικονομικής ύποστάσεως της κοινωνίας" να "κάνουν συνειδητό το μεγάλο ρόλο, που η κοινωνική οικονομική εξέλιξη ολοένα τους ετοιμάζει".⁹² Αυτή είναι η ερμηνεία που δίνει ο Σκληρός στο Κομμουνιστικό μανιφέστο. Ισχυρή αιτιοκρατία όσον αφορά την προϋπόθεση των οικονομικών συνθηκών για την ενεργοποίηση του ανθρώπινου παράγοντα, η μεσολάβηση όμως του οποίου είναι και συνέπεια συνειδητής επιλογής και όχι, αποκλειστικά, αναγκαστικής συμμετοχής. Γι' αυτό κρίνει απαραίτητο για το μεγάλο άλμα, την ποιοτική αλλαγή της κοινωνίας, τον συνδυασμό

---

90. Απηχεί τη θέση του Μαρξ ότι οι άνθρωποι δημιουργούν την ιστορία τους όχι όπως θέλουν οι ίδιοι, αλλά μέσα στις συνθήκες που βρίσκουν (βλ. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, (1852), MEW, τ.8, σ. 115.

91. Βλ. σχετικά Υ. Quiniou, ό.π., σ. 121.

92. Γ. Σκληρός, "Απάντηση στο Δ. Ζαχαριάδη", π. Γράμματα, τ.Γ, τχ. 25-27, σσ. 101-102 και Έργα, σσ. 519-520. (Χρησιμοποιεί αποσπάσματα από το Κομμουνιστικό μανιφέστο).

ώριμων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και ανθρώπινης δράσης. Αυτή είναι η δική του απάντηση στο ερώτημα αναγκαιότητα ή ελευθερία στην εξέλιξη της κοινωνίας και στη δράση του ατόμου.

Η εξασφάλιση των προϋποθέσεων αυτών είναι απαραίτητη για κάθε κοινωνική αλλαγή, η οποία αναβαθμίζει το επίπεδο της κοινωνίας και τη ζωή του ατόμου. Η κοινωνική και ατομική αναβάθμιση μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Σκληρός αναγνωρίζει και αποδέχεται το νόμο της προόδου, που χαρακτηρίζει τους διαδοχικούς τρόπους παραγωγής. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται και από τη διαπίστωση η οποία προκύπτει από τη σύγκριση του καπιταλιστικού με προηγούμενους τρόπους παραγωγής, που επιχειρεί ο Σκληρός, και η οποία τον οδηγεί σε αντίθετα συμπεράσματα από τα αντίστοιχα του Δρακούλη. Έτσι η δουλεία χαρακτηρίζεται προοδευτική για την εποχή της, συγκριτικά με τη βαρβαρότητα που επικρατούσε προηγουμένως. Η αλλαγή της τύχης του ηττημένου οφειλόταν στην αναθεώρηση των βιολογικών αντιλήψεων για τη βλαβερότητα των αιχμαλώτων και στην υπέρσχυση της αντίληψης για οικονομική αξιοποίηση και εκμετάλλευσή του. Η εκτέλεση των αιχμαλώτων, οι οποίοι μέχρι τότε θεωρούνταν "άχρηστοι και βλαβεροί", σταμάτησε και η τύχη των ανθρώπων αυτών, που δέχονται τώρα φροντίδα και περιποίηση,, συνδέθηκε με τη χρήση τους ως δούλων στην παραγωγική διαδικασία. Η τεχνική πρόοδος που είχε επιτύχει ο άνθρωπος μέχρι τότε, για να αποδώσει είχε ανάγκη, όπως γράφει ο Σκληρός, "α π ό ε ι ρ η ν ι κ ή ε ρ γ α σ ι α και κ ά π ο ι ο σ τ α θ ε ρ ό μ ό ν ι μ ο β ί ο".⁹³ Η ανάγκη αυτή προϋποθέτει την παύση του διαρκούς πολέμου (εμφύλιου ή αλλόφυλου), που απεικόνιζε τη συνήθη κατάσταση ύπαρξης της κοινωνίας ως τότε. Πράγματι ένα μέρος της κοινωνίας, όχι μόνον αυτό που είχε περιπέσει

---

93. Γ. Σκληρός, Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης, ό.π., σ. 146.

στην κατάσταση της δουλείας ως αποτέλεσμα της ήττας από τις πολεμικές αναμετρήσεις, αλλά και το πιο αδύνατο σωματικά και ψυχικά, άρχισε να καταγίνεται, σχεδόν αποκλειστικά, με την παραγωγική εργασία και το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια και την αλλαγή του χαρακτήρα του και την αποδοχή μιας υποτελούς κοινωνικής θέσης. Αντίθετα το άλλο μέρος, "οι πιο δυνατοί, ικανοί και έξυπνοι",⁹⁴ κατά τον Σκληρό, συγκρότησε βαθμιαία την κυρίαρχη και προνομιούχα τάξη, η οποία ανέλαβε την οργάνωση, την υπεράσπιση και τη διεύθυνση της κοινωνίας και εξασφάλισε για τον εαυτό της όχι μόνο τη μερίδα του λέοντος από τα υλικά αγαθά που παράγονταν, αλλά και την αποκλειστικότητα της άσκησης των πολιτικών δικαιωμάτων, που μεταφράζονταν σε αποκλειστικότητα της πολιτικής εξουσίας.

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Σκληρός⁹⁵ ότι η δουλεία ήταν "π ρ ο ο δ ε υ τ ι κ ώ τ α τ ο και ε υ ε ρ γ ε τ ι κ ώ τ α τ ο γ ε γ ο ν ό ς", γιατί με τη διάσωση των αιχμαλώτων ενίσχυε τις πρώτες δοκιμές για ειρηνικό τρόπο ζωής και ταυτόχρονα συνέτεινε στην "τεχνική και βιομηχανική πρόοδο της ανθρωπότητας" πρέπει να κατανοηθεί μέσα στα πλαίσια που το τοποθετεί ο ίδιος, χωρίς απόλυτες συγκρίσεις με ό,τι προηγήθηκε και ό,τι ακολούθησε.

Μέσα από το ίδιο πνεύμα γίνεται και η σύγκριση φεουδαρχίας και "αστισμού", που τοποθετεί την πρώτη σε υποδεέστερη θέση. Ο Σκληρός από τη σύγκριση αυτή εξάγει το συμπέρασμα ότι ο τρόπος παραγωγής είναι

---

94. Η θέση αυτή ανάγεται μάλλον στη θεωρία του δαρβινισμού για την κοινωνική εξέλιξη, την οποία, όπως είδαμε, πρόβαλε ο Kautsky συνθέτοντας στοιχεία του δαρβινισμού και του μαρξισμού (βλ. Hans-Josef Steinberg, ό.π., σσ. 49-53. - Την ίδια αντίληψη για την αρχική δημιουργία των τάξεων είχε υποστηρίξει και ο Ελευθερόπουλος (βλ. Ο κοινωνικός βίος του ανθρώπου. Θεσ/νίκη 1930, σσ. 44 και 46-47. Αρχικά το έργο του κυκλοφόρησε στα γερμανικά με τον τίτλο Soziologie, Jena 1904).

95. Γ. Σκληρός, ό.π., σ. 147.

καθοριστικός για τις ιδέες και τα ιδεώδη που κυριαρχούν σε κάθε εποχή. Η "mentalité" (νοοτροπία) του φεουδαρχικού καθεστώτος είναι "δουλοπαροική".⁹⁶ Τα κύρια χαρακτηριστικά του καθεστώτος αυτού είναι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων του ηγεμόνα, ο οποίος πολλές φορές δεν ταυτίζεται με το λαό στον οποίο δεσπόζει ούτε ως προς τη γλώσσα ούτε ως προς τη φυλή και τη θρησκεία. Στον τομέα των ιδεών επικρατεί μία "φανατική μεταφυσική θρησκομανία", ενώ στην τέχνη δίνει διέξοδο "μία απλή επική ποίηση". Λείπουν τα "ανθρωπιστικά ιδεώδη" και είναι άγνωστες οι ιδέες "της ελεύθερης κοινωνίας, της πατρίδας και της φυλής". Είναι επόμενο ότι τα γράμματα και οι επιστήμες δεν μπορούν να αναπτυχθούν κάτω από τέτοιες συνθήκες. Αντίθετα στο "αστικό καθεστώς" όλα μεταστρέφονται⁹⁷ προς το καλύτερο. "Το κοινωνικό ιδεώδες" είναι τώρα "η ιδέα της πατρίδας" και της "φυλής". Κατακτώνται οι πολιτικές ελευθερίες, η ανεξιδιθρησκεία και η ελευθερία της συνείδησης, ενώ παράλληλα εξυψώνεται η πνευματική εργασία, η θετική επιστήμη και η τέχνη.

Οι θέσεις αυτές του Σκληρού δεν είναι ξένες προς το συμπέρασμα που βγαίνει από το απόσπασμα του Μαρξ στον Πρόλογο (ασυμφωνία παραγωγικών δυνάμεων - παραγωγικών σχέσεων) ότι οι διαδοχικές σχέσεις παραγωγής είναι κάθε φορά ανώτερες⁹⁸ και αναβαθμίζουν την κοινωνική ζωή. Η αντίληψη αυτή διέπει όλη τη θεωρία του Σκληρού και παραπέμπει στην αποδοχή του εξελικτισμού ως αναγκαίου νόμου της κοινωνίας. Η εξέλιξη όμως δεν εκλαμβάνεται ως μία διαδικασία ποιοτικά ουδέτερη η οποία δείχνει απλώς τις αλλαγές που σημειώνονται, αλλά ταυτίζεται με την πρόοδο. Η θέση

---

96. Γ. Σκληρός, "Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη", π. Νέα Ζωή, περ. Δ, τ. ΙΧ, τχ. 1, σσ. 78-79 και Έργα, σσ. 438-439.

97. Στο ίδιο, σ. 79 και Έργα, σ. 439.

98. Βλ. σχετικά Roy Enfield, "Marx and Historical Laws", π. History and Theory τ. 15 (1976), σ. 267.

αυτή ενισχύεται και από τη σύγκριση του οικονομικού συστήματος με το αντίστοιχο πολίτευμα κάθε εποχής. Σύμφωνα με τον Σκληρό κάθε πολίτευμα προσαρμόζεται στον ισχύοντα τρόπο παραγωγής και η προσαρμογή αυτή αποτελεί απαραίτητο κανόνα για κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Με βάση την αρχή αυτή ταξιθετεί τους τρόπους παραγωγής και τα πολιτεύματα σε δύο παράλληλες και αντιστοιχούσες σειρές. Στην πρώιμη φεουδαρχία αντιστοιχεί η κυριαρχία των ευγενών, ενώ οι "αστικές κομμούνες", που αρχίζουν τότε να εμφανίζονται, βρίσκονται στο περιθώριο του συστήματος. Η αρχέγονη γεωργία και η μικρή βιοτεχνική παραγωγή αποτελούν τα κύρια οικονομικά χαρακτηριστικά, ενώ η δουλοπαροικία των αγροτών και η εξάρτηση των ολίγων αστών από το βασιλιά και τους ευγενείς ολοκληρώνουν την εικόνα του πολιτικού χάρτη.⁹⁹ Στο φεουδαρχισμό μετά τον 15ο αιώνα αντιστοιχεί η απόλυτη μοναρχία. Η ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, η οργάνωση της παραγωγής με δουλοπαροική, αλλά και κρατική μορφή -γεγονός που συνεπάγεται και το αδυνάτισμα της οικονομικής θέσης των ευγενών-, ευνοεί την ενδυνάμωση του ηγεμόνα και των αστών και παράλληλα συντείνει στη συμπίλιση των ευγενών με τον κλήρο καθώς και στην κοινή υποταγή τους στο βασιλιά.¹⁰⁰ Η εμφάνιση του καπιταλισμού έχει παράλληλό της το πολιτικό καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας, μέσα στο οποίο η αριστοκρατική τάξη, αν και υποταγμένη οριστικά στη βασιλική εξουσία, παραμένει ακόμη πολύ ισχυρή. Η ανάπτυξη του εμπορίου κορυφώνεται και συνοδεύεται από μία ανάπτυξη της βιομηχανίας, που μόλις τώρα αρχίζει. Οι αστοί όμως είναι αποκλεισμένοι ακόμη από την πολιτική εξουσία και συνενώνονται, όπου αυτό είναι δυνατό, με τους δουλοπάροικους, οι οποίοι αρχίζουν να αφυπνίζονται.¹⁰¹ Η βαθμιαία ανάπτυξη του καπιταλισμού

---

99. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, ό.π., σσ. 193-194.

100. Στο ίδιο, σσ. 194-195.

οδηγεί στο μοναρχικό σύνταγμα, που έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τον συμβιβασμό των αριστοκρατών με τους αστούς.¹⁰² Η οριστική επικράτηση του καπιταλισμού μετατρέπει το πολίτευμα σε δημοκρατία (βασιλευόμενη ή αβασ(λευτη)). Σ' αυτό τον τύπο του κοινωνικού σχηματισμού κυριαρχεί η αστική τάξη, η οποία παράλληλα και αναγκαστικά εκτρέφει και τον αντίπαλό της, την εργατική.¹⁰³ Η ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας και η συνακόλουθη παρουσία μιας πολυάριθμης εργατικής τάξης οδηγούν προς τη "σοσιαλιστική δημοκρατία", της οποίας τα κύρια χαρακτηριστικά είναι η συλλογική οργάνωση της παραγωγής, η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και η ουσιαστική εξασφάλιση ισονομίας και ισοπολιτείας.¹⁰⁴

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Σκλήρως ότι τα πολιτεύματα αντιστοιχούν προς την οικονομική και κοινωνική δομή μιας χώρας, δείχνει ότι "ο πολιτικός συγχρονισμός"¹⁰⁵ είναι απαραίτητος όρος για την ομαλή εξέλιξη και την πρόοδο μιας κοινωνίας. Αλλά παρά την αποδοχή της αρχής αυτής ο ίδιος προβληματίζεται για την απόλυτη ορθότητά της. Ο προβληματισμός του ενισχύθηκε και από την επιτυχία της "Οκτωβριανής Επανάστασης" στη Ρωσία και διατυπώθηκε στο άρθρο που αναφέρεται στον Πλεχάνοφ.¹⁰⁶ Στο συγκεκριμένο κείμενο, αν και προσυπογράφει τις απόψεις του Πλεχάνοφ για την απαραίτητη ανάπτυξη της βιομηχανίας και του προλεταριάτου ως προϋποθέσεων για την κοινωνική επανάσταση, επισημαίνει ότι, αν

---

101. 'Ο.π., σ. 19.

102. 'Ο.π., σ. 196.

103. 'Ο.π., σ. 196.

104. 'Ο.π., σσ. 196-197.

105. 'Ο.π., σσ. 197-198.

106. Γ. Σκλήρως, "Ο Πλεχάνοφ και η εποχή του", π. Γράμματα, τ.Σ, τχ. 40, σσ. 75-77 και 'Εργα, σσ. 536 και 539-540.

επικρατήσει οριστικά η επανάσταση στη Ρωσία, πρέπει να αναθεωρηθεί και να συμπληρωθεί ο μαρξισμός στο σημείο αυτό. Γιατί θα αποδειχθεί τότε ότι είναι δυνατή η μετάβαση μιας αγροτικής κοινωνίας από το γεωργικό στο σοσιαλιστικό στάδιο χωρίς τη διαμεσολάβηση του αστικού, γεγονός που ανατρέπει τη θεωρία για αντιστοιχία τρόπου παραγωγής και πολιτεύματος.

Μολονότι από την τελευταία θέση προβάλλει αρκετά ισχυρός ο σκεπτικισμός του Σκληρού για την κανονικότητα της κοινωνικής πορείας και αναγνωρίζεται, έστω και διστακτικά, η δυνατότητα των γεωμετρικών αλμάτων της κοινωνίας, που σημαίνει και δυνατότητα για παράκαμψη ή παράλειψη ενός τρόπου παραγωγής, εκείνο που δεσπόζει στη θεωρία του είναι η φυσιολογική πορεία των σταδίων που ακολουθεί η ανάπτυξη της κοινωνίας μέσα από την αλλαγή και τη διαδοχικότητα των τρόπων παραγωγής. Τελικά τρία ουσιαστικά συμπεράσματα μπορεί να συναγάγει κανείς από την ανάλυση του Σκληρού για το ρόλο του τρόπου παραγωγής στη διαμόρφωση της κοινωνίας. Το πρώτο αναφέρεται στη δομή του εκάστοτε τρόπου παραγωγής, το δεύτερο στην αιτιοκρατική λειτουργία του και το τρίτο στα χαρακτηριστικά του εξελικτισμού, της πρόδου και του συγχρονισμού που τον συνοδεύουν. Η δομή του τρόπου παραγωγής είναι αποτέλεσμα της τεχνικής, η οποία επιβάλλει διαφορετικό και ανισότιμο μερίδιο συμμετοχής στον υποκειμενικό παράγοντα, που είναι απαραίτητος για τη λειτουργία της. Με γνώμονα πλεύσης το σχήμα "βάση-εποικοδόμημα" αποδίδει τη διαμόρφωση του κοινωνικού πλαισίου στις οικονομικές προϋποθέσεις. Μέσα στο πλαίσιο αυτό ανήκουν οι κοινωνικές τάξεις και ειδικότερα οι εργάτες, οι οποίοι αποτελούν την άρνηση του καπιταλιστικού συστήματος και υφίστανται τις οδυνηρές επιπτώσεις του. Η άρνηση αυτή, με διαφορετική πάντοτε μορφή, υπάρχει σε όλα τα εκμεταλλευτικά οικονομικά συστήματα και οδηγεί τελικά στην ανατροπή και την αναδιαμόρφωσή τους. Η διαδικασία αυτή αποτελεί καθοριστικό νόμο για κάθε τρόπο παραγωγής και σφραγίζει

τα όριά του ρυθμίζοντας τη σχέση οικονομικών και κοινωνικών όρων. Στη νέα διαμόρφωση είναι απαραίτητες οι ανάλογες οικονομικές συνθήκες, αλλά δεν παραβλέπεται και ο ανθρώπινος παράγοντας. Η αλλαγή του τρόπου παραγωγής αναβαθμίζει το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο υπαγόμενη στην ισχύ του νόμου της προόδου, ο οποίος όμως ακολουθεί αριθμητική και όχι γεωμετρική πρόοδο, υπάγεται δηλαδή σε έναν εξελικτισμό, όπως φαίνεται και από την αναγκαιότητα του "πολιτικού συγχρονισμού" με τον υπάρχοντα τρόπο παραγωγής.

**8. Η λειτουργία του τρόπου παραγωγής και η υπέρβαση της κεφαλαιοκρατικής μορφής του.
- Χατζόπουλος.**

Η αρχή της εξέλιξης γίνεται αποδεκτή με απόλυτο και κατηγορηματικό τρόπο από τον Χατζόπουλο ως καθολικός νόμος που διέπει, ασφαλώς, και τον τρόπο παραγωγής. Μολονότι εξέλιξη και πρόοδος συνιστούν καταρχήν κοινή αρχή για τον Χατζόπουλο, εν τούτοις αισθάνεται την ανάγκη να διευκρινίσει το περιεχόμενο των δύο όρων επισημαίνοντας ότι η έννοια της προόδου είναι κατά βάση υποκειμενική, ενώ αντικειμενικά υπάρχει μόνον η εξέλιξη.¹⁰⁷ Η εξέλιξη ακολουθεί παντού το ίδιο γενικό σχήμα, γιατί οι ανάγκες των ανθρώπων, οι υλικοί όροι (οικονομική δομή και υπόσταση της κοινωνίας) είναι παντού οι ίδιες.¹⁰⁸ Η υπόσταση της κοινωνίας είναι οικονομική και η διαπίστωση αυτή ανάγεται κατά τον Χατζόπουλο, στη "μαρξιστική υλιστική αντίληψη της ιστορίας"¹⁰⁹, σύμφωνα με την οποία ο τύπος

107. Κ. Χατζόπουλος, (Π.Β.), "Το κοινωνικόν μας ζήτημα", Ο Νουμάς, αρ. 267 (28-10-1907), σ. 1 και "Στους σοσιαλιστοφάγους", Ο Νουμάς, αρ. 282 (10-2-1908), σ. 6.

108. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Στην ουσία", ο Νουμάς, αρ. 289 (30-3-1908), σ. 4.

της κοινωνίας αποτελεί έκφραση των υλικών της αναγκών.¹¹⁰ Η ανθρώπινη κοινωνία αναδιαμορφώνεται στη βάση της προόδου των παραγωγικών της μέσων, η εξέλιξη των οποίων αλλάζει τον τρόπο παραγωγής και αυτός οδηγεί με τη σειρά του στη συγκρότηση των αντίστοιχων τάξεων, που είναι το συναγόμενο της οικονομικής κατάστασης της εποχής τους. Η κοινωνία στηρίζεται στην εξέλιξη της τεχνικής, η οποία δια μέσου του τρόπου παραγωγής συνιστά τη βάση και για τη δική της εξέλιξη. Για να απορριφθεί ένας τέτοιος τρόπος παραγωγής απαιτείται εκτός από την ωριμότητα των συνθηκών, που οδηγούν αναγκαστικά προς την υπέρβασή του, και η συνειδητοποίηση της διαδικασίας αυτής, που παραπέμπει στην ανάπτυξη μιας αντίστοιχης και ελεύθερης δράσης.¹¹¹

Οι προβληματισμοί του Σκληρού γύρω από την ομαλή διαδοχή των σταδίων δεν φαίνεται να εγγίζουν τον Χατζόπουλο, ο οποίος αποδέχεται χωρίς σκεπτικισμό τη διαδοχικότητά τους. Εκείνο που έχει τη μεγαλύτερη σημασία γι' αυτόν είναι ότι οι προηγούμενοι τρόποι παραγωγής αδυνατούν να δώσουν λύση στο κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο μπορεί να επιλύσει αποτελεσματικά μόνο ο σοσιαλιστικός τρόπος. Στη λύση αυτή φτάνουμε μέσα από την εξέλιξη των μέσων παραγωγής, που αλλάζει και τον τρόπο παραγωγής και τις σχέσεις των τάξεων,¹¹² και μας οδηγεί στο καπιταλιστικό σύστημα. Το σύστημα αυτό εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις εκείνες (ανάπτυξη της βιομηχανίας, συγκέντρωση εργατών, πλειοψηφία της εργατικής τάξης και παράλληλος αποκλεισμός της από τον

---

109. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Το κοινωνικόν μας ζήτημα", ό.π., σ. 1.

110. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Στους σοσιαλιστοφάγους", ο Νουμάς, αρ. 281 (3-2-1908), σ. 7.

111. Στο ίδιο, σ. 8.

112. Ό.π., σ. 8. - Τη θέση αυτή την υποστηρίζει ο Kautsky ο οποίος είναι μία από τις κύριες πηγές του (βλ. Κ. Kautsky, ό.π., σσ. 74-75).

έλεγχο των μέσων παραγωγής, πώληση της εργατικής δύναμης και αφαίρεση της παραγόμενης υπεραξίας) που ωθούν τους εργάτες να ενθθούν εξαιτίας της κοινότητας των συμφερόντων σπάζοντας τα εθνικά όρια, που έσπασε πρώτο το κεφάλαιο,¹¹³ και να αντικαταστήσουν το ίδιο με το σοσιαλιστικό σύστημα. Οι αναφορές του Χατζόπουλου στην έξαρση της εκμεταλλεύσης και την προετοιμασία της κοινωνικής επανάστασης περιορίζονται κυρίως στην επανάληψη και την προβολή γνωστών θέσεων του Μαρξ από το Χομμουνιστικό μανιφέστο.¹¹⁴ Η σχηματική αναφορά του Χατζόπουλου στα ζητήματα αυτά οφείλεται στην πρόθεσή του να διευλευκάνει, όσον αφορά τους Έλληνες αναγνώστες, τα κύρια σημεία της υλιστικής αντίληψης για την ιστορία, η προβληματική της οποίας συνιστούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της κοινωνίας και για την ανάληψη οποιασδήποτε δράσης, που θα ευθυγραμμιζόταν με την κατεύθυνση της κοινωνικής αλλαγής.

Ωστόσο παρά τη διαπιστωμένη σχηματικότητα, η οποία εξυπηρετούσε κυρίως τις σκοπιμότητες της συγκυρίας, ο Χατζόπουλος διευκρίνισε τις έννοιες της εξέλιξης και της προόδου και έδωσε μέσα από τις σύντομες, αλλά περιεκτικές αναλύσεις του, το στίγμα του ιστορικού υλισμού. Τόνισε ότι ο τρόπος παραγωγής συνιστά μεν τη βάση των αλλαγών, που επέρχονται στο "εποικοδόμημα", αλλά η σχέση του κοινωνικού είναι (συνθήκες) προς την κοινωνική συνείδηση και την ενεργοποίησή της δεν είναι απλώς ένας αντικατοπτρισμός, αλλά μία σχέση περισσότερο σύνθετη.

---

113. Κ. Χατζόπουλος, (Π.Β.), ό.π., σ. 8 και αρ. 282, ό.π., σ. 6.

114. Κ. Marx - Fr. Engels, Manifest der Kommunistischen Partei, ό.π., σσ. 471-477.

ε. Η ανάλυση του Παπαναστασίου και οι προτάσεις του για την υπέρβαση του καπιταλισμού.

Ακριβώς τη σύνθετη δόμηση των σχέσεων ανάμεσα στα προαναφερθέντα μεγέθη επισημαίνει και ο Παπαναστασίου. Η αναγκαιότητα της κατανόησης των όρων που διέπουν την τύχη των "ανθρωπιστικών ιδανικών", την οποία εξασφαλίζει η επιστημονική ανάλυση και η "ακριβής γνώσις των πραγμάτων", καθίσταται απαραίτητη, ιδιαίτερα μάλιστα όταν επιχειρείται να συνταχθεί ένα πρόγραμμα που θα θέτει ως στόχο την εφαρμογή των ιδανικών αυτών.¹¹⁵ Όπως διαπιστώνεται από την οικονομική ανάλυση του Παπαναστασίου,¹¹⁶ η οποία δεν διαφοροποιείται αισθητά από εκείνην των προηγούμενων σοσιαλιστών, ανάμεσα στους διέποντες αυτούς όρους καθοριστική είναι η σημασία του τρόπου παραγωγής. Ο Παπαναστασίου δέχεται ότι ο τρόπος αυτός επηρεάζει συνολικά τη ζωή του ανθρώπου και ότι τα αποτελέσματα της εργασίας καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο ζωής, το χαρακτήρα και γενικά το πνεύμα που τον συνοδεύει. Η επίδραση την οποία ασκεί ο τρόπος παραγωγής έχει γενική και διαρκή ισχύ και είναι αποδεσμευμένη από τον τρόπο και τη μορφή κατανομής και κατανάλωσης των παραγόμενων αγαθών. Αυτό σημαίνει ότι η ισχύς του είναι έγκυρη και αποτελεσματική και στην περίπτωση που τα αγαθά παράγονται για να καταναλωθούν από τον ίδιο τον παραγωγό, οπότε η ενέργεια που καταβάλλει ο άνθρωπος αφορά μόνο στον τρόπο με τον οποίο παράγει το προϊόν, αλλά και στην περίπτωση -και

---

115. Βλ. σχετικά Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών [(πρόλογος)], π. Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τ. Ι (1916), σσ. 1-3.—Για το ίδιο ζήτημα βλ. και την ερμηνεία που δίνει ο Π. Νούτσος, Οι Κοινωνιολόγοι. Προβλήματα ερμηνείας, ό.π., σ. 14.

116. Αλ. Παπαναστασίου, "Μεθοδολογικά προβλήματα της οικονομικής", ό.π., σ. 2.

μάλιστα τότε πολύ περισσότερο- που τα αγαθά παράγονται για να καταναλωθούν από έναν ευρύτερο κύκλο ανθρώπων, οπότε μέσα από την παραγωγή και τη διανομή διαμορφώνονται οι κοινωνικές σχέσεις.

Η άνοδος της παραγωγής στο επίπεδο που της επιτρέπει η επιστημονική πρόοδος και η τεχνική ανάπτυξη σημαίνει κατάργηση της παραγωγικής αναρχίας, η οποία χαρακτηρίζει το καπιταλιστικό σύστημα και χρησιμοποίηση όλου του εργατικού δυναμικού που είναι διαθέσιμο.¹¹⁷ Προϋπόθεση ενός τέτοιου συγχρονισμού είναι για τον Παπαναστασίου η κατάργηση της εκμετάλλευσης των εργαζομένων από τη μειοψηφία των κατόχων των μέσων παραγωγής.¹¹⁸ Η επιδίωξη επιτυγχάνεται με την κοινωνικοποίηση των μέσων αυτών, η οποία εξασφαλίζει, όπως αναφέρεται στο καταστατικό της "Κοινωνιολογικής Εταιρείας",¹¹⁹ ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της προσωπικότητας όλων των πολιτών. Φτάνουμε έτσι στη διατύπωση και προβολή του αιτήματος για το σοσιαλισμό, το οποίο είναι για τον Παπαναστασίου απόρροια των οικονομικών αντιθέσεων και θα υπάρχει ανάλογα με αυτές ή ώπου να τις καταργήσει.

Η κατάργηση των αντιθέσεων ανάγεται και απαιτεί τη μεταβολή του οικονομικού και πολιτικού συστήματος η οποία όμως πρέπει να συντελεσθεί βαθμιαία.¹²⁰ Στη μεταβατική περίοδο ο Παπαναστασίου προτείνει ένα πρόγραμμα σοσιαλιστικής αγωγής των εργαζομένων, με χώρο άσκησης τους συνεταιρισμούς, το οποίο θα βελτιώνει, μέσα από τη γνώση των προβλημάτων και την ανάπτυξη των αντίστοιχων αγώνων, την οικονομική θέση

---

117. Αλ. Παπαναστασίου, "Το λαϊκόν κόμμα", βλ. στη συλλογή Πολιτικά κείμενα, μελέτες, λόγοι, άρθρα, τ.Α', σ. 73.

118. Στο ίδιο.

119. Καταστατικό της "Κοινωνιολογικής Εταιρείας", αρ. 1, II, α. Βλ. στη συλλογή Αλ. Παπαναστασίου, ό.π., τ.Α, σ. 3.

120. Ό.π., αρ. 1, II, β. σ. 3.

του εργάτη, του γεωργού και του βιοτέχνη, θα ελαττώνει τον μεταξύ τους ανταγωνισμό και κυρίως θα εθίζει τις "εργατικές τάξεις" στη συνεργασία και την αυτοκυβέρνησή τους ("ιδιοκυβέρνηση").¹²¹

Οι απόψεις του Παπαναστασίου για το ρόλο του τρόπου παραγωγής στην εξέλιξη της κοινωνίας ενισχύουν την εκτίμηση ότι οι μεγαλύτερες διαφορές ανάμεσα στους σοσιαλιστές όλων των αποχρώσεων κατά την εποχή αυτή δεν ήταν τόσο αποτέλεσμα διαφορετικών αναλύσεων της οικονομικής πραγματικότητας, αλλά διαφορές που αφορούν στους τρόπους και τις μεθόδους προσέγγισης και κατάκτησης του τελικού στόχου που είναι ο σοσιαλισμός. Είναι δηλαδή διαφορές πολιτικής. Η επιστημονική κατάρτιση, για παράδειγμα των "Κοινωνιολόγων", που συνυφάνεται με μία οικονομική ανάλυση από την οπτική του σοσιαλισμού, δεν παραπέμπει και σε αντίστοιχη πολιτική δραστηριότητα από τη στιγμή που οι κοινωνιστικές τους διαθέσεις απολήγουν σε μία πολιτική πράξη, η οποία φαίνεται να αντιφάσκει με τις αρχές τους.¹²² Όσον αφορά στο επιστημονικό επίπεδο, επειδή το οικονομικό σύστημα είναι κάθε φορά συγκεκριμένο, οι πιθανές διαφορές που παρουσιάζονται στις σχετικές αναλύσεις των σοσιαλιστών μπορούν να αναιρούνται από την αναφορά και τη σύγκρισή τους με την ίδια πραγματικότητα. Η αλλαγή του όμως, πέρα από τις διαφορετικές τακτικές που είναι ενδεχόμενο να υιοθετήσει, απαιτεί μία σύνθεση των συμπερασμάτων, που εξάγονται από την ανάλυση του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, και στη σύνθεση αυτή η δυνατότητα επιλογής διαφορετικών στοιχείων καταλήγει σε διαφορετικό πολιτικό λόγο καθώς και σε αντίστοιχη πολιτική πράξη. Με την τακτική του Παπαναστασίου η κοινωνία δεν φτάνει στο σοσιαλισμό, αλλά περιορίζεται σε μεταρρυθμίσεις

---

121. Βλ. σχετικά στο "Πρόγραμμα του λαϊκού κόμματος", ο Νουμάς, αρ. 412 (14-11-1910), σσ. 223-224.

122. Βλ. την ερμηνεία του Π. Νούτσου, ό.π., σσ. 11 και 17.

μέσα στο υπάρχον σύστημα, οι οποίες είναι, βέβαια, απαραίτητες αρκεί να μη χάνεται ο τελικός στόχος. Αυτή είναι και η ουσιαστική διαφορά, για παράδειγμα, από τον Γιαννιό,¹²³ που κατά "το πρότυπο των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων συνδυάζει το maximum πρόγραμμα για το μετασχηματισμό της κεφαλαιοκρατικής σε σοσιαλιστική κοινωνία με τις 'προς το παρόν' 'μεταρρυθμιστικές' επιδιώξεις". Η σοσιαλιστική πρόθεση του Παπαναστασίου, όπως διαγράφεται από τη θέση του για τη διανομή του πλούτου ανάλογα με τις ανάγκες, στοχεύει σε μία ιδανική πολιτεία, χωρίς όμως να αναφέρεται και στα ενδιάμεσα στάδια που οδηγούν σ'αυτήν. Μία τέτοια αντίληψη δείχνει μεν τον τελικό στόχο που θέτει στον σοσιαλισμό, αλλά αποκαλύπτεται και την ευκολία με την οποία φτάνει σ'αυτόν, χωρίς στην πραγματικότητα να κάνει τίποτε. Έτσι ο Παπαναστασίου μένει στην καλλιέργεια της κοινωνιολογικής έρευνας, που στην περίπτωση του υπονοεί μόνο την "κοινωνιστική" θεωρία, αλλά όχι και την αντίστοιχη πράξη.¹²⁴

Η πολιτική πράξη, υπάγεται, βέβαια, στο πρόβλημα του καθορισμού της ενδεδειγμένης τακτικής που οδηγεί στο σοσιαλισμό και η οποία ενδιαφέρει περισσότερο την πάλη των τάξεων. Αν παρακάμψαμε προς το παρόν το ζήτημα αυτό και ανασυγκροτήσουμε τις απόψεις των Ελλήνων σοσιαλιστών σχετικά με το ρόλο που αναγνωρίζουν στον τρόπο παραγωγής, θα διαπιστώσουμε ότι αυτός προβάλλει σε όλους ως ο καθοριστικός παράγοντας στην πορεία της ιστορίας. Οι διαβαθμίσεις της καθοριστικότητας αυτής που παρατηρούνται ή ακόμη και η αναγνώριση της σημασίας και του ρόλου και κάποιων άλλων παραγόντων δεν ανατρέπουν την κοινή τους θέση ότι η κοινωνία υπόκειται και ακολουθεί τις αλλαγές της

123. Στο ίδιο, σ. 11.

124. 'Ο.π., σ. 11.

2. Η ΜΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΛΛΑΦΟΡΑΣ ΣΤΟΝ ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΥΤΟΜΟΝΤΟ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ.

Η αναγωγή του τρόπου παραγωγής σε κλειδί για την ερμηνεία του συνόλου των εκδηλώσεων του ανθρώπου σημαίνει την οικονομική θεμελίωση της ανθρώπινης ύπαρξης και ειδικότερα ότι οι σχέσεις παραγωγής, ο καταμερισμός της εργασίας και το επίπεδο της τεχνικής μπορούν να καθορίσουν και να ερμηνεύσουν την ιστορική πράξη.¹²⁵ Από μεθοδολογική άποψη αυτό προϋποθέτει ότι το αντικείμενο της ιστορίας δεν νοείται ούτε εξαντλείται μόνο στη διαπλοκή του συγκεκριμένου ιστορικού συμβαίνοντος με το υπάρχον ιδιαίτερο σύστημα που απαρτίζεται από οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις, από ιδέες και θεσμούς σε μία ισότιμη βάση, αλλά απαιτεί την αναφορά του σε μία βαθύτερη καθοριστική αιτία.

Για την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, όπως θεμελιώθηκε από τον Marx¹²⁶ και αποσαφηνίσθηκε από τον Engels,¹²⁷ ο οικονομικός παράγοντας είναι η βαθύτερη αιτία

125. Η πράξη εννοείται ως η γενική ενέργεια μέσα από την οποία παράγεται και αναπαράγεται, μεταβάλλεται και υπερβαίνεται γνωστικά και υλικά η συλλογική ανθρώπινη δημιουργία. Η ιδέα της πράξης ως γνωστικής και υλικής παραγωγής και υπέρβασης δημιουργεί την κεντρική μαρξιστική αντίληψη της αντικειμενοποίησης. (Βλ. Ron Eyerman, False Consciousness and Ideology in Marxist Theory, Stockholm 1981, σσ. 12-13.

126. Τα έργα στα οποία κυρίως αναπτύσσει τη θεωρία του "ιστορικού υλισμού", ο Marx είναι: Die Deutsche Ideologie (1845-1846), MEW, τ.3, σσ. 20-27, Zur Kritik der Politischen Ökonomie (1859), MEW, τ.13, σσ. 8-9, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte (1852), MEW, τ.8, σσ. 115 και 203-204, Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850 (1850), MEW, τ.7, σσ. 9-107, και Das Kapital, τ. I, III (1867, 1895), MEW, τ. 23 και 25 που αποτελεί και την εφαρμογή της θεωρίας αυτής.

127. Ο Engels περιόρισε όπως γράφει ο F. Stern (βλ. Varieties of History, London and Basingstoke 1970 (1956), σσ. 145-146) την ακαμψία του οικονομικού παράγοντα διευκρινίζοντας ότι αυτός ισχύει μόνο σε "τελική ανάλυση". Για τους περιορισμούς που έθεσε ο

η οποία σε "τελική ανάλυση" δημιουργεί τα ιστορικά φαινόμενα. Η ένταξη των απόψεων που διατύπωσαν οι Έλληνες σοσιαλιστές σχετικά με τον καθοριστικό παράγοντα μέσα στο πλαίσιο αυτό καταγράφεται ως νόμιμη, γιατί οι διαπιστώσεις από όσα έχουν εκτεθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο αίρουν κάθε σκεπτικισμό σχετικά με το ζήτημα αυτό. Η καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα που γίνεται δεκτή, σε διαφορετικό, βέβαια, βαθμό από τον καθένα, δε μειώνεται ούτε εκμηδενίζεται από την από μέρους τους αποδοχή και άλλων παραγόντων, που είναι μεν μικρότερης σημασίας, αλλά σε ορισμένες στιγμές ή συγκυρίες μπορούν να παίξουν ουσιαστικό ρόλο. Μόνον ο Δρακούλης επιμένει να κινείται μέσα σε έναν φιλοσοφικό δυισμό αποδεχόμενος ως κυρίαρχο και το ρόλο των ιδεών. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό που συνοδεύει τις απόψεις τους για την καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα είναι η διαπίστωση ότι δεν χρησιμοποιείται από όλους η ίδια ορολογία για την περιγραφή της και από ορισμένους μάλιστα απουσιάζει η ρητή αναφορά σ'αυτόν. Γι'αυτό τίθεται εδώ ένα ζήτημα εξιχνίασης του καθοριστικού παράγοντα στις περιπτώσεις που η αναφορά σ'αυτόν είναι μόνο έμμεση.

Ο δυισμός του Δρακούλη έχει ως βάση την αντίληψη ότι ο καθοριστικός παράγοντας είναι διαφορετικός κατά εποχή, αλλά και κατά περίπτωση. Η μία πλευρά της διαφορετικότητάς του, αυτή που προβάλλει ως καθοριστική την κυριαρχία των ιδεών, αναλύεται σε ορισμένα κείμενα τα οποία μολονότι επιτελούν μία διαφορετική λειτουργία (θεοσοφία) στο συνολικό σώμα των έργων, εν τούτοις κρίνουμε σκόπιμο να μην τα παραβλέψουμε για να μην δημιουργήσουμε μία διφυή εικόνα του Δρακούλη. Η κυριαρχία, λοιπόν, των ιδεών απορρέει από τη θέση του ¹²⁶

Engels βλ. Anti-Dühring (1878), MEW, τ.20, σ. 25, Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats, (1884), MEW, τ. 21, σσ. 27-28, Einleitung zur englischen Ausgabe der "Entwicklung des Sozialismus", (1892), MEW, τ. 22, σ. 298 και An W. Borgius (2-1-1894), MEW, τ. 39, σσ. 205-207.

ότι ο "ιδεαλισμός" αποτελεί την εσωτερη υφή του πολιτισμού, την "κεντρομόλον δύναμιν", όπως γράφει. Μερικές φορές η αντίληψη του για τον ιδεαλισμό είναι μία αντίληψη καθαρά ηθική και περικλείει καθετί το ωραίο και καλό, καθετί που χαρακτηρίζεται ως ευγενικό, ο,τιδήποτε κατόρθωσε να γίνει "άριστον". Η φιλοσοφική του θέση στο ζήτημα του καθοριστικού παράγοντα περιορίζεται καταρχήν στην αναγνώσιση της πλατωνικής "θεωρίας των ιδεών". Αντιλαμβάνεται και αυτός αντιστραμμένη την πραγματικότητα από τη στιγμή που αποδέχεται ότι από τους δύο κόσμους που υπάρχουν "απίος και πραγματικός" δεν είναι ο κόσμος που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις και συνθέτουμε με το νου, αλλά ο "κόσμος των ιδεών".¹²⁹ Αντίθετα ο υλικός κόσμος είναι "αντικατοπτρισμός" του πραγματικού. Παράλληλα όμως υποστηρίζει ότι βάση της εξέλιξης είναι και η οικονομική δομή, ο οικονομικός νόμος.¹³⁰ Αυτό αποδεικνύεται όχι μόνο από τη βαρύτητα που δίνει στο ρόλο των υλικών συνθηκών,¹³¹ αλλά κυρίως από την υιοθέτηση της αρχής ότι η αλλαγή του τρόπου παραγωγής μεταβάλλει και τη δομική σύσταση της κοινωνίας.¹³² Ως επιχείρημα για να αποδείξει την πρώτη άποψη φέρνει την ιστορική εξέλιξη της ανθρώπινης ύπαρξης, η οποία διακρίθηκε από τη ζωϊκή εξαιτίας της κατασκευής και της χρήσης εργαλείων, τα οποία εξασφάλισαν, αρχικά, την

128. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμη των ιδεών, εν Αθήναις 1894, σ. 8.

129. Πλ. Δρακούλης, Η ζωτικότητα και η πρακτική αξία του χριστιανισμού, Αθήναι 1906, σ. 11.

130. Πλ. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργαίου, σ. 57 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι...", ό.π., σσ. 374-375.

131. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμις των ιδεών, σ. 8.

132. Πλ. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργαίου, σ. 15 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι...", ό.π., σ. 354.

παραγωγή των απαραίτητων μέσων για την επιβίωση του ανθρώπου. Η επέμβαση του ανθρώπου στη φύση δια μέσου της τεχνικής είχε ως συνέπεια τη διαμόρφωση μιας ανάλογης σωματικής υφής και την ανάπτυξη αντίστοιχων ιδεών. Η συνάρτηση τρόπου παραγωγής και κοινωνικής δομής προκύπτει για τον Δρακούλη, ενδεικτικά, από την ανατομία την οποία επιχειρεί στην περίπτωση της Γαλλικής επανάστασης. Πριν από την έκρηξη της ο τρόπος παραγωγής ήταν φεουδαρχικός και η κοινωνία είχε μία αριστοκρατική συγκρότηση. Το σύστημα όμως αυτό εξασθένησε βαθμιαία και το κέντρο βάρους μετατοπίσθηκε από τη γη στο συσσωρευμένο κεφάλαιο. Η επέκταση του κεφαλαίου προξένησε την αστική επανάσταση που κατέργησε το φεουδαλικό σύστημα διοίκησης. Τη διαδικασία αυτή, σύμφωνα με την οποία μία νέα πάντοτε δύναμη εμφανίζεται στην κοινωνία, συγκρούεται και νικά την παλιά, την αναγάγει σε γενικό νόμο που η απόλυτη ισχύς του καλύπτει και την περίπτωση του καπιταλισμού.¹³³ Η καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα ενισχύεται και από το γεγονός ότι οι οικονομικές συνθήκες καθορίζουν, κατά τον Δρακούλη, και την πολιτική και ηθική υπόσταση της κοινωνίας.¹³⁴ Η οικονομική ανεξαρτησία αναγνωρίζεται ως η βάση και η προϋπόθεση για οποιαδήποτε άλλη,¹³⁵ γιατί η οικονομική υποταγή δεν αφήνει περιθώρια για πολιτική ελευθερία και εθνική ανεξαρτησία. Οι τυπικές πολιτικές ελευθερίες, οι οποίες δεν μπορούν να ασκηθούν, και όταν ακόμη υπάρχουν, εξαιτίας της υποταγής αυτής, δεν εξασφαλίζουν την αντίστοιχη οικονομική ανεξαρτησία, ενώ η κατάκτηση της τελευταίας τις κατοχυρώνει.¹³⁶

133. Στο ίδιο, σ. 57 και σσ. 374-375 αντίστοιχα.

134. Πλ. Δρακούλης, "Η λογική του σοσιαλισμού", π. Έρευνα, τ. Ζ (1914), σσ. 93-96.

135. Πλ. Δρακούλης, "Η πολιτική ανεξαρτησία ημών", π. Άρδην, τ. Ι, τχ. 1-3, σ. 9.

136. Πλ. Δρακούλης, "το εργατικόν ζήτημα υπό

Η αναγνώριση από τον Δρακούλη καθοριστικού ρόλου σε δύο αρχές, που ιστορικά λογίζονται και είναι αντιθετικές (ιδέες-υλικές συνθήκες), μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ιστορία είναι δημιούργημα δύο παραγόντων. Ο πρώτος, που απορρέει από την αντίληψη για την καθοριστικότητα των ιδεών, είναι η κατάκτηση της γνώσης η οποία δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την πρόβλεψη του εγγύς μέλλοντος, πράγμα που σημαίνει και δυνατότητα για ανάπτυξη αντίστοιχων ενεργειών. Είναι όμως πιθανόν η δυνατότητα αυτή να περιορίζεται μόνο σε μία παρέμβαση που διαφοροποιεί ή αποδίδει ιδιαίτερο χρώμα σε ένα ιστορικό φαινόμενο. Η θέση αυτή, αν ενισχυόταν περισσότερο από τον Δρακούλη, θα μπορούσε να άρει και τον υπάρχοντα δυισμό, σίγουρα όμως λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους δύο παράγοντες. Ο δεύτερος είναι οι αναπότρεπτοι ιστορικοί νόμοι, η "ισχύς των πραγμάτων" που δρουν ανεξάρτητα από την ανθρώπινη βούληση. Μεταξύ των νόμων αυτών ο οικονομικός επικαθορισμός είναι κυρίαρχος. Με βάση, λοιπόν, τους δύο αυτούς παράγοντες η ιστορία μπορεί, κατά τον Δρακούλη, να είναι "προγραμματισμένη", μολονότι ο ίδιος αδυνατεί να φθάσει σε μία σύνθεση των αλληλοαναιρούμενων στοιχείων των δύο καθορισμών που προβάλλει.

Η δομή της ανάλυσης του Δρακούλη δεν υιοθετείται από τον Καλλέργη, ο οποίος ακολουθεί έναν ανορθόδοξο τρόπο για την προβολή της καθοριστικότητας του οικονομικού παράγοντα. Το πρώτο αίτιο της κοινωνικής αθλιότητας δεν είναι η υπάρχουσα οικονομική δομή, αλλά ένα επιφαινόμενο της, η κοινωνική εξουσία. Η εξουσία συνδέεται με μία συγκεκριμένη κάθε φορά κοινωνική μερίδα, τους "πλούσιους", διαχωρίζοντας έτσι τον εαυτό της από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο και προκαλώντας τον επιμερισμό της κοινωνικής ολότητας. Δημιούργημα

οικονομολογικήν έποψιν", π. Έρευνα, τ.Δ (1909), σ. 164.

της εξουσίας είναι και ο τύπος της οικογένειας, που οδηγεί με τη σειρά του στην εμφάνιση της ιδιοκτησίας. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς διαστέλλει συνεχώς τον συσσωρευόμενο πλούτο, δημιουργώντας έτσι το κεφάλαιο, το οποίο αποβαίνει η αιτία της σημερινής ταξικής δόμησης της κοινωνίας.

Η ανάλυση του Καλλέργη, αν και ακολουθεί αντίστροφη πορεία, πρώτα η εξουσία και μετά οι οικονομικές συνθήκες, καταλήγει στο σαφή διαχωρισμό της κοινωνίας σε δύο αντίπαλα σώματα, τους "πλούσιους" και τους "φτωχούς".¹³⁷ Η αδυναμία του να συλλάβει τη βαθύτερη αιτία που δημιουργεί την εξουσία βρίσκεται μάλλον στον τρόπο που προσεγγίζει το πρόβλημα. Αντιμετωπίζει την ανθρώπινη δραστηριότητα ενταγμένη σε ορισμένα πλαίσια τα οποία, μολονότι αλλάζουν, εν τούτοις δεν καταργούν τελικά την εξαρτημένη άσκηση της. Αυτό τον οδηγεί στην άποψη ότι είναι απαραίτητο να καταργηθεί πρώτα η ταξική εξουσία για να αλλάξουν στη συνέχεια και οι συνθήκες. Η κατάργηση της εξουσίας αυτής σίγουρα είναι απαραίτητος όρος, όχι όμως για την αλλαγή των συνθηκών, που είναι ήδη ώριμες, αλλά για την επιβολή μιας άλλης κοινωνικής εξουσίας την οποία οι συνθήκες αυτές έχουν προετοιμάσει.

Ωστόσο η αποδοχή του οικονομικού παράγοντα ως καθοριστικού, με το σχήμα που διακρίνουμε στους άλλους σοσιαλιστές, δεν απουσιάζει εντελώς, αλλά συνάγεται έμμεσα από την προβολή, κυρίως, των τελικών σκοπών του σοσιαλισμού στην προμετωπίδα κάθε φύλλου της εφημερίδας Σοσιαλιστής.¹³⁸ Μέσα στους σκοπούς αυτούς την κυρίαρχη

---

137. Στ. Καλλέργης "Δια τι γίνεται τις πρακτικός σοσιαλιστής", εφ. Σοσιαλιστής, β' 15ήμερον, αρ. 70 (Μάιος 1902), σ. 2.

138. Βλ. ενδεικτικά τα φύλλα 1-6 και 8-9, σ. 1 του Σοσιαλιστή του 1890 που στην προμετωπίδα τους φέρουν τον τίτλο "θεμελιώδεις αρχαί του σοσιαλισμού είναι" και τα φύλλα 19, σ.3 και 47, σ.4 του 1893 που φέρουν τον τίτλο "Πρόγραμμα σοσιαλιστικών".

θέση κατέχει η εξασφάλιση των μέσων επιβίωσης με την υποχρεωτική εργασία, ενώ ταυτόχρονα η υπέρβαση της αναγκαιότητας αυτής κρίνεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την απελευθέρωση του ατόμου. Η οικονομική ανισότητα (πλούσιοι-φτωχοί) διασπά την ενότητα της κοινωνίας και καθιστά αδύνατη¹³⁹ την επίτευξη ολοκληρωμένων στόχων, όπως είναι η ισορροπία και η αρμονία του κοινωνικού σχηματισμού, τους οποίους προβάλλει ο Καλλέργης ως γενική απολύτρωση της ανθρωπότητας. Η γενικότητα των στόχων αυτών φαίνεται και από τη χρήση των όρων "πάντας", και "έκαστος" που δείχνουν την καθολικότητα της πρότασης του.

Η αποδοχή της οικονομικής βάσης ως καθοριστικής είναι περισσότερο διακριτή στα κείμενα¹⁴⁰ της πρώτης περιόδου, τα οποία χαρακτηρίζει μία απαισιόδοξη προοπτική για την κοινωνική αλλαγή. Ο μετασχηματισμός της κοινωνίας, όπως αντιμετωπίζεται στα κείμενα αυτά, κάνει περισσότερο εμφανή την επίδραση του Κροπότκιν,¹⁴¹ η οποία δεν μειώνεται, βέβαια, ούτε και στα επόμενα γραπτά του.

Προβλήματα ρητής αναγνώρισης της καθοριστικότητας του οικονομικού παράγοντα παρουσιάζονται και στην περίπτωση του Αντύπα. Κατά τη γνώμη μας, αυτή είναι αυτονόητη, αν και η πιστοποίησή της παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες. Από τις διακηρύξεις του Αντύπα ότι η "καθολική εργασία" είναι "υπέρτατος νόμος", "καθολικόν καθήκον" και "καθολικόν δικαίωμα",¹⁴² που έχουν, βέβαια,

---

139. Στ. Καλλέργης, "Εν συνόψει περί του κοινωνικού ζητήματος εν Ελλάδι", εφ. Σοσιαλιστής, αρ. 1 (3-6-1890), σσ. 1-2 και αρ. 2 (16-5-1890), σ.2.

140. Στ. Καλλέργης, "Πώς θα είνε η κοινωνία του μέλλοντος", εφ. Σοσιαλιστής, έτος Α', αρ. 6 (14/21 Ιουλ. 1890), σσ. 102. Το κείμενο αυτό ταυτίζεται κατά γράμμα με την εργασία του Δρακούλη "Η κοινωνία του μέλλοντος", (βλ. συγκεντρωτική έκδοση χ. χρ. σσ. 1-12) χωρίς να γίνεται καμία μνεία γι'αυτό. (Βλ. σχετικά και σ.168, σημ.51 στην εργασία αυτή).

141. Π. Κροπότκιν, Προς τους νέους, ό.π., σσ. 38-39.

και μία θρησκευτική απόχρωση, καθώς και από τον χαρακτηρισμό της εργασίας με τους όρους "βασιλεία", "παντοκράτωρ" και "ποιητής των πάντων"¹⁴³, προκύπτει έμμεσα η αποδοχή ότι ο οικονομικός παράγοντας κυριαρχεί. Η θέση μας αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την αντικατάσταση των κατηγοριών "φως" - "σκοτός", "καλό" - "κακό" και "βασιλεία" - "τυραννία" με τις κατηγορίες "εργασία" και "κεφάλαιο", την οποία επιχειρεί ο Αντύπας. Η επιλογή της τελευταίας δυάδας των κατηγοριών ως βασικών, μέσα στις οποίες χωνεύονται όλες οι άλλες, δείχνει τουλάχιστον ότι ο Αντύπας δίνει το προβάδισμα στον οικονομικό παράγοντα.

Η απουσία άμεσης αναφοράς στον καθοριστικό παράγοντα, που διαπιστώσαμε στις περιπτώσεις του Καλλέργη και του Αντύπα, δεν παρατηρείται στον Σκληρό, ο οποίος προβάλλει την ισχυρότατη θέση της ρητής αναγνώρισής του. Κύρια αιτία της εξέλιξης είναι γι' αυτόν οι "οικονομικοί λόγοι", τους οποίους ακολουθούν τα ιδεώδη των κοινωνικών τάξεων.¹⁴⁴ Ο χρόνος των αλλαγών του πρώτου βαθμού (οικονομική σχέση) είναι ανάλογος προς το χρόνο των αλλαγών του δεύτερου βαθμού (κυρίαρχες ιδέες), όσον αφορά τη διάρκεια. τελικά όμως οι δύο χρόνοι ταυτίζονται, χωρίς να ανατρέπεται, βέβαια, η υπάρχουσα εξαρτησιακή τους σχέση. Η καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα επιδημαίνεται και στην ανάλυση του για την εμφάνιση της αστικής τάξης. Ο Σκληρός τονίζει¹⁴⁵ ότι το "χρήμα" και το "κεφάλαιο" είναι ο

---

142. Η έννοια της καθολικής εργασίας αποκαλύπτει την πρόταση του Αντύπα να ισχύσει αυτή ως γενικός νόμος για όλη την ανθρωπότητα. (Βλ. "Το πρόγραμμά μας", μέρος Α', εφ. Ανάστασις, αρ. 12 (23-4-1905), σσ. 1-2, βλ. ό.π.

143. Μ. Αντύπας, "Πρὸς τον λαόν", εφ. Ανάστασις, έτος Β', αρ. 49 (11-3-1906), βλ. ό.π.

144. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ό.π., σ. 88.

145. Στο ίδιο, σ. 95.

"πανίσχυρος παράγων", που έθεσε σε ενέργεια η "πλουτοκρατική" τάξη που διαδέχθηκε την αριστοκρατία. Η ισχυροποίηση για παράδειγμα της τάξης αυτής στη Γαλλία οδήγησε στην επανάσταση, η οποία επέφερε τη διάλυση της αριστοκρατικής¹⁴⁶ συγκρότησης της κοινωνίας.

Ο Σκληρός δεν αφήνει περιθώρια για αμφισβήτηση της καθοριστικότητας του οικονομικού παράγοντα, τονίζοντας ότι η υποταγή στην "οικονομική ανάγκη" είναι διάδοχη κατάσταση της υποταγής στη "φυσική ανάγκη" και ότι η τελειοποίηση των μέσων παραγωγής οδήγησε στην "τυφλή οικονομική δουλεία".¹⁴⁷ Με τις προτάσεις του αυτές εννοεί προφανώς ότι η κυριαρχία της φύσης στο αρχικό στάδιο της ζωής του ανθρώπου παραχωρησε πολύ γρήγορα τη θέση της στην κυριαρχία των οικονομικών λόγων, ιδιαίτερα όταν, μετά την ανάπτυξη της τεχνικής, η παραγωγή επεκτάθηκε. Σε μία δεύτερη "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικό μας ζήτημα'", το 1914, επισημαίνει μάλιστα ότι μέσα από τις υπάρχουσες θεωρίες για την κοινωνική εξέλιξη κατέληξε οριστικά "εις την οικονομικήν εξήγησιν της ιστορίας...".¹⁴⁸ Τονίζει ότι "οι οικονομικοί λόγοι" είναι για τον "αντικειμενικόν κοινωνιολόγον, τον οπαδόν της οικονομικής αντιλήψεως της ζωής ο σπουδαιότερος παράγων, ο ρυθμίζων τας αλλαγάς της κοινωνίας...".¹⁴⁹ Και ακόμη ότι η "αντικειμενική κοινωνιολογία"¹⁵⁰ μας

146. Γ. Σκληρός, "Στους δημοτικιστές", Ο Νουμάς, αρ. 268 (4-11-1907), σσ. 1-2 και 'Εργα, σσ. 360-369.

147. Γ. Σκληρός, "Διαλεκτικός υλισμός (οικονομικός, ιστορικός υλικισμός)", Ο Νουμάς, (27-1-1908), αρ. 280, σ.7 και 'Εργα, σ. 384. - Ο όρος "οικονομικός υλισμός" είναι δάνειο από τον Πλεχανοφ (βλ. On the economic Factor, ό.π., σ. 270 και Initial Phases of the Class Struggle Theory, ό.π., τ. II, σ. 458.

148. Γ. Σκληρός, "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή, τ. IX, τχ. 3-4, σ. 357 και 'Εργα, σ. 464.

149. Στο ίδιο, σσ. 351-352 και 456 αντίστοιχα.

150. Ο όρος "αντικειμενική κοινωνιολογία" σημαίνει τη

λέγει ότι κύρια αιτία της εξέλιξης της κοινωνίας είναι οι "υλικές ανάγκες" του ανθρώπου. Η τάση του για τελειοποίηση της ζωής συνδέεται άμεσα με την προσπάθειά του να τελειοποιήσει "τα εργαλεία του, τα μέσα της παραγωγής των προϊόντων του...".¹⁵¹ Στα δύο αυτά χωρία ο Σκληρός επιχειρεί να σκιαγραφήσει το ρόλο του οικονομικού παράγοντα μέσα από την αναδρομή στην οικονομική ιστορία του ανθρώπου. Η άμεση σύνδεση της τεχνικής με τα μέσα παραγωγής και ο καθορισμός του τρόπου παραγωγής από το βαθμό της δικής της ανάπτυξης επιβεβαιώνουν την υλιστική αντίληψη του Σκληρού. Από τα παραπάνω αποσπάσματα αποδεικνύεται ακόμη ότι η προσπάθεια του ανθρώπου να ευκολύνει τη ζωή του συναρτάται πάντοτε με την προσπάθεια για συνεχή τελειοποίηση των εργαλείων της παραγωγής. Η άποψη

μέθοδο που ανακαλύπτει την κύρια αιτία της εξέλιξης, χρησιμοποιώντας τρόπους ανάλογους των φυσικών επιστημών, με τελικό στόχο την αποκαλυψη της αντικειμενικής πραγματικότητας. Παράδειγμα "αντικειμενικής κοινωνιολογίας" είναι ο μαρξισμός (βλ. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ό.π., σσ. 389-392). "Αντικειμενικός κοινωνιολόγος" είναι ο κριτικός που προσπαθεί να περιγράψει ψυχρά τα γεγονότα, απαλλαγμένος από προσωπικές επιθυμίες και συναισθήματα (βλ. Γ. Σκληρός, "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή, τ. ΙΧ, τχ.3-4, σ. 344 και 'Εργα, σ. 446. Το 1914 η "αντικειμενική κοινωνιολογία" σημαίνει κατανόηση των νόμων "που διέπουν τη βαθμιαία εξέλιξη της κοινωνίας" μέσα από την παρατήρηση και τη σπουδή (βλ. Γ. Σκληρός "Μεθοδολογία, π. Γράμματα, τ.Ε, τχ. 41, σ. 203, και 'Εργα, σ. 552. Το 1919, η "αντικειμενική κοινωνιολογία" είναι η αντίληψη σύμφωνα με την οποία η κοινωνία έχει τους δικούς της νόμους εξέλιξης και η "ιστορική κίνηση" δεν είναι αυθαίρετο δημιούργημα που μπορούμε να διορθώνουμε (βλ. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα...", ό.π., σ. 163. - Ο Σκληρός γράφει ότι πρώτος αυτός εξέθεσε συστηματικά την έννοια του όρου αυτού, πράγμα που το θεωρεί ως την κυριότερη από τις τρεις υπηρεσίες που προσφερε στην κοινωνία (αντικειμενική κοινωνιολογία, μαρξιστική προπαγάνδα, επίδραση στην εργατική κίνηση της Ελλάδας (βλ. στο ίδιο, σσ. 162-163).

151. Γ. Σκληρός, "Οι σοσιαλιστάδες στους νατσιοναλίστες", Ο Νουμάς, αρ. 291 (3-4-1908), σ. 2 (1-3) και 'Εργα, σσ. 385-390.

του¹⁵² ότι μία εξελιγμένη τεχνική δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο σε μία κοινωνία οικονομικά αναπτυγμένη και "προοδευμένη καθ'όλα", που είναι ορθοφανής, θέτει την πρωταρχικότητα του οικονομικού παράγοντα στο απυρόβλητο.

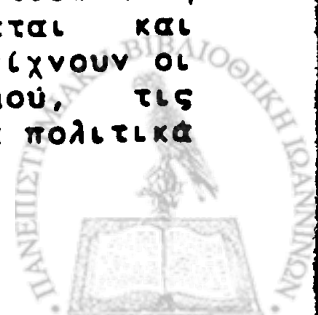
Η οικονομική αντίληψη¹⁵³ είναι για τον Σκληρό και μία μεθοδολογική αρχή;¹⁵⁴ η οποία δείχνει τη βαθμιαία πορεία ανάπτυξης της κοινωνικής σκέψης. Η σκέψη αντιστοιχεί στο κοινωνικό περιβάλλον που διαμορφώνεται μέσα από μία μακρόχρονη πορεία, κατά την οποία κάθε γενιά συνεισφέρει το δικό της μερίδιο. Η αλλαγή του περιβάλλοντος αυτού δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να συμβεί με μιας, γιατί αυτό θα σήμαινε απότομη εξαφάνιση του συγκεκριμένου πολιτισμού, κατάσταση που μπορεί να επέλθει μόνο ως αποτέλεσμα φυσικής καταστροφής ή ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών (π.χ. κατάκτηση). Εκείνο που μπορεί να αλλάξει είναι η κατανομή του ρόλου των κοινωνικών τάξεων, και η διατάξη της ιεραρχίας των πολιτικών δυνάμεων, αλλαγές που θα σημαίνουν ότι επέστη η στιγμή για την κυριαρχία των εργαζομένων. Όλα αυτά όμως προϋποθέτουν την αλλαγή των αντίστοιχων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, στα αποτελέσματα

---

152. Γ. Σκληρός, ό.π., σ.2 και Έργα, σσ. 389-390 (βλ. και Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σ. 145. Βλ. ακόμη και την αντίστοιχη θέση του Πλεχάνοφ στο Development of the monist View of History, ό.π., σ. 624.

153. Ο R.Gardiner, γράφει ότι οι μαρξιστές ιστορικοί έχουν δίκαιο να θεωρούν αποφασιστικό τον οικονομικό παράγοντα, αρκεί να διευκρινίζουν τί εννοούν μ'αυτό (βλ. ό.π., σ. 79).

154. Δεν θα συμφωνούσε κανείς με την άποψη της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (βλ. Ο Σκληρός στην Αίγυπτο..., σσ. 53-54), ότι το μεθοδολογικό πρότυπο του Σκληρού δεν επιβεβαιώνεται στην ελληνική πραγματικότητα μέσα από τα συμπεράσματα συγκεκριμένης έρευνας. Αντίθετα η υλιστική αντίληψη του Σκληρού δοκιμάζεται και εφαρμόζεται στα ελληνικά δεδομένα, όπως δείχνουν οι θέσεις του για το επίπεδο του καπιταλισμού, τις κοινωνικές τάξεις, τη μορφή της εξουσίας, τα πολιτικά κόμματα, κ.ά.

των οποίων κατατάσσει¹⁵⁵ ακόμη και τις ιδέες, τα συναισθήματα και το χαρακτήρα των ανθρώπων.

Σε μία σύνοψη των θέσεων του μαρξισμού για τον καθοριστικό παράγοντα τονίζει ότι για τη συγκεκριμένη θεωρία ο παράγοντας αυτός είναι οι οικονομικές συνθήκες που αυτοδημιουργούνται μέσα από τον αγώνα του ανθρώπου για την υλική του ύπαρξη και τη βελτίωση της ζωής του. Η ανάλυση των προηγούμενων κοινωνικών σχηματισμών, η οποία γίνεται σύμφωνα με την "οικονομική αντίληψη", μπορεί να εξασφαλίσει μία σχετική πρόγνωση για το άμεσο μέλλον της κοινωνίας.¹⁵⁶

Στο έργο Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού οι απόψεις του Σκληρού για τον καθοριστικό παράγοντα έχουν υποστεί κάποια διαφοροποίηση. Ο οικονομικός παράγοντας που έχει μετονομασθεί σε "κοινωνιολογικό" παραμένει, βέβαια, ο σπουδαιότερος και η σημαντικότερη πλευρά του "είναι εκείνη που εξετάζει την ο ι κ ο ν ο μ ι κ ή και κ ο ι ν ω ν ι κ ή σ ύ σ τ α σ η τ η ς κ ο ι ν ω ν ί α ς".¹⁵⁷ Δίπλα όμως σ' αυτόν αναγνωρίζει τώρα ως σπουδαίους και τον "φυλετικό" και τον "ιστορικό" παράγοντα. Δέχεται ότι υπάρχει αλληλεπίδραση παραγόντων, η οποία αλλάζει με τον καιρό σε ένταση και σημασία. Ο παράγοντας που κυριαρχούσε χθες αποσύρεται στο βάθος του σκηνικού και τη θέση του καταλαμβάνει ένας από τους άλλους δύο.¹⁵⁸ Αν και η

---

155. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ό.π., σσ. 88 και 94.

156. Γ. Σκληρός, "Απάντηση στο Δ. Ζαχαριάδη" π. Γράμματα, τ.Γ, τχ. 25-27, σσ. 101-102. και Έργα, σσ. 519-520. - Η πρόγνωση ως γνώση, με κάποια σχετική ασφάλεια της κατεύθυνσης που παίρνει η αναγκαία ιστορική εξέλιξη και από την οποία συναγάγουμε συμπεράσματα ως προς την αναγκαία πορεία της πολιτικής εξέλιξης τονίσθηκε ιδιαίτερα από τον Kautsky (βλ. Andreas von Weiss, ό.π., σ. 132).

157. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, ό.π., σ. 181.

158. Στο ίδιο, σσ. 178 και 182.

αποδοχή από μέρους του Σκληρού και άλλων παραγόντων δεν συγκρούεται με τη μαρξιστική αντίληψη, η θέση του για απεγκλωβισμό των παραγόντων αυτών από την άμεση εξάρτηση του οικονομικού θεωρήθηκε⁵⁹ ως εγκατάλειψη της συνέπειας στη μαρξική θεωρία. Η προβολή όμως από τον Σκληρό και άλλων παραγόντων γίνεται μέσα από την αντίληψη ότι ο ιστορικός υλισμός είναι απαραίτητο να βρίσκει ειδική εφαρμογή⁶⁰ σε κάθε λαό. Και μολονότι δεν ξεφεύγει ο ίδιος από μία σχηματική και μηχανιστική μεταφορά του, εν τούτοις είναι αξιόλογο ότι επιχειρεί να εντοπίσει με βάση τη θεωρία αυτή τους παράγοντες που διαμόρφωσαν το νέο ελληνισμό.

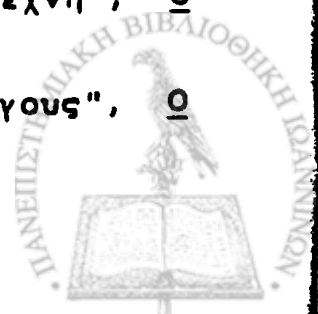
Οι "υλικοί λόγοι" και τα "οικονομικά συμφέροντα" καταγράφονται ως κύριοι παράγοντες της αλλαγής του κοινωνικού σχηματισμού και από τον Χατζόπουλο⁶¹, ο οποίος αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως έναν οργανισμό που έχει υλική και οικονομική βάση⁶², γιατί υλικές είναι και οι βασικές ανάγκες του ανθρώπου. Η εξέλιξη του κοινωνικού οργανισμού βασίζεται στην εξέλιξη των παραγωγικών μέσων και ακολουθεί την εξής πορεία: ανάπτυξη της τεχνικής, αλλαγή του τρόπου παραγωγής, αλλαγή της σχέσης των κοινωνικών τάξεων. Οι αντιλήψεις του Χατζόπουλου συναρτώνται με τις αποψεις του Kautsky, ο οποίος θεωρεί την ιστορία δημιούργημα των φυσικών και κοινωνικών όρων. Η δράση του ανθρώπου που φαίνεται ελεύθερη και ανεξάρτητη, θεωρούμενη συνολικά ως παρελθόν υπόκειται κατά τον Kautsky στην αναγκαιότητα

159. Την εκτίμηση αυτή κάνει ο κριτικός του Σκληρού, Μ. Περίδης (βλ. ό.π., σ. 46).

160. Για το ζήτημα αυτό βλ. και την εργασία του Ν. Σβορώνου, "Σκέψεις για μία εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία" στον τόμο "Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας", Αθήνα 1983, σ. 68.

161. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.) "Σοσιαλισμός και τέχνη", Ο Νουμάς, αρ. 340 (19-4-1909), σσ. 2-3.

162. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.) "Στους σοσιαλιστοφάγους", Ο Νουμάς, αρ. 281 (3-2-1908), σ. 7.

και οι όροι της δημιουργούνται στο άμεσο παρελθόν.¹⁶³

Αντίθετα από τον Χατζόπουλο, η καθοριστικότητα του οικονομικού παραγοντα περιορίζεται στον Δελμούζο, όπως διαπιστώνεται και από την επίκριση της άποψης του Σκληρού, ότι το "κυριώτερον αίτιον" της ελληνικής επανάστασης ήταν η οικονομική ανάπτυξη της αστικής τάξης, και την υποστήριξη της θέσης ότι αναμεσα στα πολλά αίτια που έδρασαν "σπουδαιότατον ήτο και η παράδοσις".¹⁶⁴

Η τελευταία διαφοροποιημένη θέση για τους παράγοντες που διατύπωσε ο Σκληρός φαίνεται να επηρεάζει και τον Γιαννιό, παρ'ότι γενικά αυτός ακολουθεί το τυπικό σχήμα του μαρξισμού της εποχής του. Επειδή, κατά τη γνώμη του, η ελληνική κοινωνία παραμορφώθηκε από πολλά βίαια γεγονότα, δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνον με την "ματεριαλιστική" αντίληψη της ιστορίας. Χαρακτηρίζει την άποψη του Σκληρού πρωτότυπη και συμπληρωματική, γιατί δίνει εξηγήσεις εκεί όπου τα ελληνικά ιστορικά φαινόμενα δεν μπορούν να εξηγηθούν επαρκώς με τον ιστορικό υλισμό.¹⁶⁵

Η αντίληψη του Γιαννιού για την ανεπάρκεια της μεθόδου του ιστορικού υλισμού, ο οποίος θεωρείται όμως ικανός να ερμηνεύσει την ιστορία των άλλων λαών, δείχνει έναν εθνικισμό και μιαν υποχώρηση συγκριτικά με προηγούμενες θέσεις του. Τα αίτια της υποχώρησης αυτής μπορούν να αναχθούν, τουλάχιστον για την εποχή μετά το 1900, και στην υπερβολική ενίσχυση της ιδεολογικής δραστηριότητας¹⁶⁶, στην οποία ουσιαστικά περιορίζονταν

---

163. Κ. Kautsky, ό.π., σσ. 38-40.

164. Αλ. Δελμούζος, Σαν παραμύθι, Αθήναι 1911, σσ. 100-101.

165. Ν. Γιαννιός, "Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού", ο Νουμάς, αρ. 55 (664), (28-12-1919), σ. 858.

166. Η ιδεολογική δραστηριότητα ήταν το κυριότερο μέσο πάλης και στις άλλες βαλκανικές χώρες (βλ. G. Haupt, "Parti-guide: le rayonnement de la social - democratie

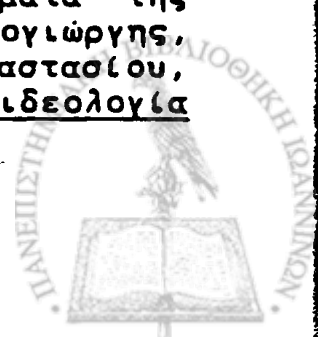
οι Έλληνες σοσιαλιστές λόγω του εχθρικού και ανωριμου κοινωνικού περιβάλλοντος, το οποίο και αποτρέπει την ανάληψη πολιτικής δράσης. Η αναδίπλωση σε συντηρητικότερες θέσεις, που μπορεί να βρει έτσι μία εξήγηση, δεν αποτελεί τη συνολική αντίληψη του Γιαννιού, γιατί η ρητή αναγνώριση από αυτόν ότι ο "Σοσιαλισμός" είναι "οικονομική αποκατάσταση της κοινωνίας σύμφωνα με τις ανάγκες όλων των ανθρώπων της"¹⁶⁷ δείχνει ολκφάνερα την αποδοχή της καθοριστικότητας του οικονομικού παράγοντα.

Περισσότερο σύνθετες μπορούν να χαρακτηρισθούν οι απόψεις που διατύπωσε στο ζήτημα του καθοριστικού παράγοντα ο Παπαναστασίου. Ξεπερνούν και τη σχηματικότητα και τη μηχανιστική μεταφορά του οικονομικού παράγοντα, τον οποίο θεωρεί μεν ως καθοριστικό, αλλά παράλληλα τονίζει ότι και το "εποικοδόμημα" επηρεάζει την παραγωγή και τις οικονομικές σχέσεις γενικότερα.¹⁶⁸ Η αντίληψη αυτή εκλαμβάνει τις συνθήκες ως το αποτέλεσμα της αντικειμενικοποιημένης δράσης του υποκειμένου. Η σχηματικότητα αναιρείται από το γεγονός ότι ο Παπαναστασίου κατανοεί ότι κάθε οικονομικό φαινόμενο παρουσιάζεται ως πολυσύνθετο και περιπεπλεγμένο και επομένως η απομόνωση των αιτίων που το προκαλούν για εξακρίβωση της ταυτότητάς του είναι σχεδόν αδύνατη.¹⁶⁹ Σίγουρο είναι μόνον ότι στην οικονομική δραστηριότητα του ανθρώπου το στοιχείο που κυριαρχεί είναι το οικονομικό συμφέρον.¹⁷⁰

-----
allemande dans Sub-Est européen", στον τόμο L'Historien et le mouvement social, Paris 1980, σ. 156.

167. Ν. Γιαννιός Πώς θα υπάρξει νεοελληνική φιλολογία, Αθήνα 1915, σ. 15.

168. Αλ. Παπαναστασίου, "Μεθοδολογικά προβλήματα της οικονομικής", ό.π., σ. 4 (βλ. και Γ.Δ. Κοντογιώργης, "Οι σοσιαλιστικές ιδέες του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, στον τόμο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσοπόλεμο, σσ. 85-86.

Την καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα την προσεγγίζει ο Παπαναστασίου και από μίαν άλλη πλευρά. Την πλευρά των κοινωνικών και προσωπικών σχέσεων. Οι οικονομικές σχέσεις συγκροτούν τη βάση της κοινωνίας, γιατί εξαιτίας τους οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή, δημιουργούν δεσμούς, ζουν κάτω από όμοιες βιοτικές συνθήκες και αναπτύσσουν αντίστοιχα αισθήματα.¹⁷¹ Σε σχετική συζήτηση με τον Γληνό,¹⁷² το 1916, ο Παπαναστασίου αποσαφηνίζει¹⁷³ περισσότερο τις απόψεις στο συγκεκριμένο ζήτημα. Ο "οικονομικός προσδιορισμός" είναι γι' αυτόν, ορθή θεωρία, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι κάθε φαινόμενο πρέπει να εξηγείται ως αποτέλεσμα της οικονομικής επίδρασης. Μία τέτοια ερμηνεία του μαρξισμού αποτελεί μια πολύ στενή ερμηνεία και χαρακτηρίζεται ως μαρξιστικός οικονομισμός που αδυνατεί να εξηγήσει φαινόμενα στα οποία οι οικονομικές συνθήκες δεν ασκούν καμία επίδραση. Για την κατανόηση του ρόλου των οικονομικών σχέσεων ο Παπαναστασίου θεωρεί¹⁷⁴ απαραίτητο να διευκρινίζεται κάθε φορά ποιά οικονομική μορφή, ποιός οικονομικός όρος και με ποιό τρόπο προσδιορίζει ένα φαινόμενο. Γιατί η επιπόλαια αναγωγή των κοινωνικών φαινομένων σε παράγοντες των οποίων το

-----
169. Στο ίδιο, σ. 7.

170. Αλ. Παπαναστασίου, ό.π., σ. 20.

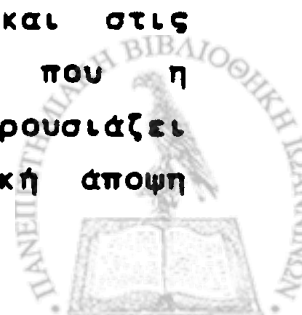
171. Αλ. Παπαναστασίου, "Ο εθνικισμός", ό.π., σ. 31.

172. Θέμα της συζήτησης ήταν ο καθορισμός των αιτιών που προκαλούν την ένταση του εθνικισμού. Ο Γληνός υποστήριξε ότι ο εθνικισμός είναι αποτέλεσμα οικονομικών αιτιών και ειδικά της ανάπτυξης του καπιταλισμού, ο οποίος καλλιέργησε "την οικονομική ελευθερίαν, τον οικονομικόν ατομικισμόν". Ως επιχείρημα επικαλείται την ένταση του εθνικισμού στις εθνικές μειοψηφίες, πράγμα που, κατά τη γνώμη του, οφείλει την αιτία του στην οικονομική εκμετάλλευση την οποία υφίσταται από την πλειοψηφία. (Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι οι απόψεις αυτές παρουσιάζονται ως περίληψη της συζήτησης στη στήλη "Επιστημονική κίνησης", του περιοδικού Επιθεώρησης των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τ.Α, τχ. Α-Β, σσ. 250-251.

κύρος αμφισβητείται αδυνατίζει την επιστημονικότητα της έρευνας.

Μολονότι οι θέσεις του Παπαναστασίου αντιμετωπίζουν με κάποια επιφύλαξη την καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα, ουσιαστικά δεν απομακρύνονται από την ανάλυση των μαρξιστών που προηγήθηκε. Το νέο στοιχείο το οποίο προσθέτουν αυτές στην ανάλυση του ρόλου που επιτελεί ο οικονομικός παράγοντας είναι η αποσαφήνιση των ορίων της δράσης του, η οποία σε άλλους σοσιαλιστές (Σκληρός, Χατζόπουλος και Γιαννιός) παρουσιάζεται ως απόλυτη και πανταχού παρούσα. Η αναγνώριση από τον Σκληρό και άλλων παραγόντων μειώνει ως ένα βαθμό μόνο την ένταση της καθοριστικότητας του οικονομικού παράγοντα, χωρίς όμως να ελαττώνει και την εμβέλεια του οικονομικού απέναντι στους παράγοντες του "εποικοδομήματος". Οι τελευταίοι παραμένουν πάντοτε υποταγμένοι στη "βάση" και λειτουργούν συμπληρωματικά στον κύριο παράγοντα ή ασκούν μία εντονότερη επίδραση σε ιδιαίτερες μόνον ιστορικές περιόδους. Η ιδιαιτερότητα όμως αυτή, που μπορεί να ανελιχθεί μέχρι την κυριαρχία, αποτελεί την έκφραση και τη μορφή που δίνεται μέσα από τα διαφορά επίπεδα του "εποικοδομήματος" στον οικονομικό παράγοντα, ο οποίος ενυπαρχει πάντοτε στο βάθος των πραγμάτων. Η ενισχυμένη παρουσία και άλλων παραγόντων φαίνεται να απασχολεί και τον Γιαννιό, ιδιαίτερα μάλιστα όταν το οικονομικό στοιχείο αδυνατεί να διαδραματίσει άμεσο και εμφανή ρόλο. Ωστόσο οι προβληματισμοί αυτοί δεν φαίνεται να καταλήγουν σε κάποια πρόταση που να συνθέτει τα νέα στοιχεία στον οικονομικό παράγοντα ή να ενισχύει τους άλλους, διαφοροποιώντας έτσι ή σμικρύνοντας την επίδρασή του, η οποία και για τον Γιαννιό και για τον Χατζόπουλο παραμένει ισχυρότατη και δεν υφίσταται δραβτικό περιορισμό. Αλλά και στις περιπτώσεις του Καλλέργη και του Αντύπα, που η καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα παρουσιάζει τα προβλήματά της, τα οποία από μεθοδολογική άποψη

μπορούν ως ένα βαθμό να αποδοθούν και στη γνωστή έλλειψη συστηματικότητας που τους χαρακτηρίζει, η καταγραφή της αμφισβήτησης δεν είναι ισχυρή. Ο σκεπτικισμός εντοπίζεται τελικά μόνον στον Δρακούλη ο οποίος, λόγω των διίσταμένων απόψεων που υποστηρίζει στο ζήτημα αυτό, αναγνωρίζει ένα ρόλο καθοριστικότητας αρκετά ενισχυμένο και στις ιδέες, που από στατιστική άποψη θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως ρόλος του ενός τρίτου.

---

173. Στο ίδιο, σ. 254.

174. Ο.π., σ. 252.

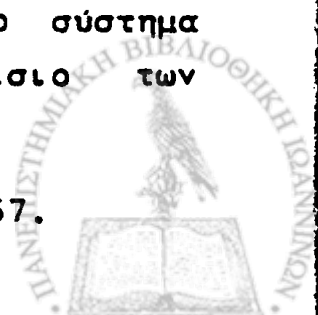

3. Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ ΩΣ ΚΙΝΗΤΗΡΙΑ ΔΥΝΑΜΗ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.

α. Η ταξική δομή της ελληνικής κοινωνίας.

Ο οικονομικός επικαθορισμός συνιστά και την ουσιαστική αιτία μιας αναλογής αρθρώσεως των κοινωνικών δυνάμεων. Η δομή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ο οποίος ως ένα βαθμό αποτελεί και το πεδίο επιβεβαίωσης των απόψεων που αναπτύσσουν σχετικά με τις τάξεις οι Έλληνες σοσιαλιστές, παρουσιάζει, κατά την εποχή που εξετάζουμε, την εξής εικόνα. Μετά το 1875 αρχίζει η συγκρότηση μιας συμπαγούς ολιγαρχίας, που κυριάρχησε σύντομα στο οικονομικό πεδίο της ανεξάρτητης Ελλάδας και συγχωνεύτηκε βαθμιαία με την ενδογενή παραδοσιακή αρχουσα τάξη. Η ολιγαρχία αυτή που συνδέεται άμεσα με την εισροή του παροικιακού κεφαλαίου στην ελληνική επικράτεια, -το οποίο δεν επενδύθηκε στη βιομηχανία, αλλά σε έργα υποδομής (μεταλλεία, σιδηρόδρομοι), ή ενίσχυσε το υπάρχον εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο-, τη σύναψη ξένων δανείων και την ίδρυση τραπεζών που συνέβαλαν στη ριζική μετατροπή των κοινωνικών δομών της χώρας, λειτούργησε στο πολιτικό επίπεδο ως το ισχυρότερο τμήμα της ντόπιας κυρίαρχης τάξης.¹⁷⁵ Επειδή όμως η αρχουσα μερίδα της κυρίαρχης τάξης θεμελιώνει τη διαδικασία εκμετάλλευσης ουσιαστικά έξω από τα όρια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και εισάγει στο εσωτερικό του την παραγόμενη υπεραξία, παρατηρείται μία υπέρμετρη διόγκωση των μικροαστικών στρωμάτων. Η επισήμανση, βέβαια, αυτή δεν ανατρέπει τη θέση ότι μεγάλα τμήματα της αστικής τάξης δομούνται επάνω στο σύστημα άμεσων σχέσεων εκμετάλλευσης στο πλαίσιο των

175. Βλ. σχετικά Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σσ. 246-257.

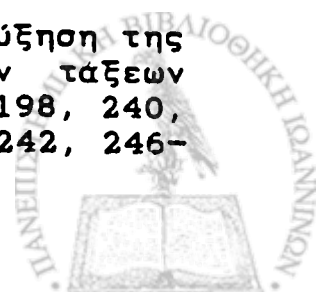
παραγωγικών δυνάμεων της ίδιας της Ελλάδας.¹⁷⁶ Παρά γεγονός ότι υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις¹⁷⁷ για τον τομέα επένδυσης των κεφαλαίων και συνακόλουθα για τη μορφή του καπιταλισμού αυτής της εποχής, το στοιχείο που συναντά τη γενική αποδοχή είναι ότι η εργατική τάξη συνολικά σημειώνει σημαντική αριθμητική αύξηση. Η αύξηση αυτή, αν συσχετισθεί με το υψηλό ποσοστό που συνέχιζε να κατέχει ακόμη η αγροτική τάξη, η οποία συγκεντρώνει την συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού, δείχνει ότι προερχόταν από την αντίστοιχη μείωση του προσωπικού των υπηρεσιών, της δημόσιας διοίκησης και των ελευθέρων επαγγελμάτων.¹⁷⁸

Η αύξηση του ποσοστού της εργατικής τάξης πιστοποιείται και από την εκσυγχρονιστική εργατική νομοθεσία του Βενιζέλου, η οποία, βέβαια, δεν άλλαξε αυτόματα την αθλιότητα των συνθηκών ζωής των εργατών, αλλά συνεπαγόταν τη βελτίωση της θέσης τους στο πνεύμα του καπιταλισμού της "σχετικής υπεραξίας" που προωθούσε. Ιδιαίτερα μετά το 1909 η αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών και των κοινωνικών θεσμών, που οφειλόταν όχι μόνο στην οικονομική ανάπτυξη και την ενδυνάμωση των αγώνων και της θέσης της εργατικής τάξης, αλλά και στις πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες που είχαν σημειωθεί, θεσμοθέτησε στο εσωτερικό των μηχανισμών του κράτους τους νέους ή τους

176. Στο ίδιο, σσ. 257-258.

177. Για παράδειγμα ο Τσουκαλάς, υποστηρίζει ότι τα κεφάλαια αυτά δεν επενδύονται στη βιομηχανία (βλ. ό.π., σσ. 256-257), ενώ ο Μηλιός ότι η εποχή από το 1870 μέχρι το 1909 είναι η περίοδος της επικράτησης του "βιομηχανικού καπιταλισμού" (βλ. Γ. Μηλιός, ό.π., σσ. 209 και 242).

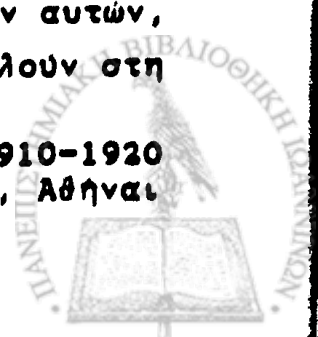
178. Για στατιστικά στοιχεία που δείχνουν την αύξηση της εργατικής και τα ποσοστά των άλλων κοινωνικών τάξεων βλ. σχετικά στον Κ. Τσουκαλά, ό.π., σσ. 183, 198, 240, 260 και 262 και στον Γ. Μηλιό, ό.π., σσ. 209, 242, 246-

προδιαγραφόμενους ταξικούς συσχετισμούς δύναμης, σύμφωνα με τα πρότυπα των καπιταλιστικών χωρών της Δύσης. Ένας επιπλέον λόγος για την προώθηση της εργατικής νομοθεσίας ήταν και η ένταξη στο ελληνικό κράτος μετά το 1912-13 ενός σημαντικού μέρους των βιομηχανικών εργατών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στην οποία οι Έλληνες εργαζόμενοι στη βιομηχανία αποτελούσαν το 60% περίπου.¹⁷⁹

Ο χαρακτήρας των δύο βασικών τάξεων του καπιταλιστικού σχηματισμού στην Ελλάδα, της αστικής και της εργατικής, καθώς και της ενδιάμεσης μικροαστικής, αποκαλύπτεται και από την αντίστοιχη δράση που σημειώνουν και την προοπτική που χαράζουν. Η αστική τάξη, που ασκεί, βέβαια, την κοινωνική εξουσία και εκσυγχρονίζει μετά το 1909 τους μηχανισμούς της, αποσκοπεί μέσα από τον εκσυγχρονισμό στην αδιατάρακτη διατήρηση της εξουσίας και στη διαρκή οικονομική της επέκταση σε νέες αγορές. Η μικροαστική, λόγω της διφορούμενης μορφής της ταξικής της δόμησης, κρατεί αόριστη και όχι συγκεκριμένη στάση στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο και η εργατική, που παρεμβαίνει πριν το 1900 με την ίδρυση συλλόγων και σωματείων και μετά το 1900 με την ίδρυση κομμάτων, δεν έχει φτάσει ακόμη στην πλήρη αυτοσυνείδηση της κοινωνικής της θέσης, γεγονός που συνεπάγεται και μία αδυναμία για αντίστοιχη δράση. Στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο ο απόηχος των ταξικών αγώνων των ευρωπαϊών συναδέλφων τους και οι σοσιαλιστικές ιδέες φτάνουν στους Έλληνες εργάτες μέσα από την ισχνή σοσιαλιστική ειδησεογραφία της εποχής και τα εκλαϊκευτικά φυλλάδια που διακινεί ένας μικρός κύκλος διανοουμένων. Παράλληλα κυκλοφορούν και τα πρώτα έργα των Ελλήνων σοσιαλιστών, που μετά το 1900 προσλαμβάνουν συστηματικό χαρακτήρα. Τα ερεθίσματα που έρχονται στην εργατική τάξη δια μέσου των αγώνων αυτών, αν και δεν είναι ισχυρά, εν τούτοις συντελούν στη

-----
247 και 265-268. Ιδιαίτερα για την περίοδο 1910-1920 βλ. και Γ. Βεντήρης, Η Ελλάδα του 1910-1920, τ.Α, Αθήναι

εκμεταλλευόμενοι και ιδιοποιούμενοι τα προϊόντα της εργασίας των άλλων. Ο κοινωνικός ανταγωνισμός γίνεται, βέβαια, με διαφορετικούς όρους σε κάθε εποχή, αλλά κατανέμει πάντοτε τους ανθρώπους σε δύο βασικές κατηγορίες, τους "πλούσιους" και τους "πτωχούς". Η ταξική αυτή διαίρεση τείνει κατά τον Δρακούλη προς την υπερβολή και την έλλειψη της επιμερίζοντας τις δύο κοινωνικές τάξεις σε τέσσερις: "πλούσιοι", "πολύ πλούσιοι", "πτωχοί" και "πολύ πτωχοί".¹⁸² Οι πτωχοί υποχρεώνονται να αναλάβουν τη συντήρηση των πλουσίων και η καταχρηστική αυτή "υποχρέωση" συνεπάγεται και την άμεση εξάρτησή τους.

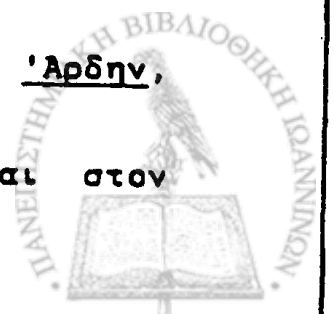
Η κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως καταγράφεται από τον Δρακούλη, είναι, βέβαια, μία διαίρεση που στηρίζεται στο κριτήριο των περιουσιακών στοιχείων¹⁸³ και του συσσωρευμένου πλούτου. Ο ίδιος όμως δεν μένει μόνο σ' αυτή, ούτε περιορίζεται στην αποκλειστική χρήση της αγοραίας ορολογίας, αλλά τονίζει και ότι η αντίθεση στο υπάρχον οικονομικό και κοινωνικό σύστημα εκφράζεται μέσα από τα οικονομικά μεγέθη "κεφάλαιον" και "εργασία", τα οποία παραπέμπουν στις κατηγορίες της αστικής και της εργατικής τάξης. Το περιεχόμενο του όρου "αστική τάξις" δεν χρήζει διευκρίνισης, γιατί θεωρείται δεδομένο και γνωστό από τη στιγμή που η τάξη αυτή είναι η κυρίαρχη τάξη της κοινωνίας και ο καθένας μπορεί να έχει άμεση αντίληψη της υψής της μέσα από τους συγκροτημένους κοινωνικούς μηχανισμούς της, οι οποίοι ρυθμίζουν τη ζωή του. Αντίθετα κρίνει απαραίτητο να καθορίσει το περιεχόμενο της εργατικής γιατί ως νέα και διαμορφωνόμενη τάξη δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, γεγονός που δικαιολογεί και την παρατηρούμενη ασυμφωνία ως προς

---

181. Πλ. Δρακούλης, "Αι αρχαί του σοσιαλισμού", π. Έρευνα, τ. 2 (1914), σσ. 31-34.

182. Πλ. Δρακούλης, "Πού θα καταλήξωμεν", π. Άρδην, τ. I, τχ. 1-3, σ. 5.

183. Τον τύπο αυτό της διαίρεσης τον βρίσκουμε και στον

τα στρώματα που εντάσσονται σ'αυτήν. "Εργατικά τάξεις" λοιπόν, "λογίζονται όλοι οι ζώντες από τας χείρας των· όλοι δηλαδή οι μη πλουτούντες είτε από Δημόσιον Ταμείον είτε από εισόδημα εκ κεφαλαίων ή γαιών, εν είδει ενοικίου, τόκου ή κέρδους, με άλλας λέξεις όλοι όσοι εκτελούν οι ίδιοι οιαδήποτε χρησίμον εργασίαν και δεν εκμεταλλεύονται την εργασίαν άλλων".¹⁸⁴ Στο πεδίο δράσης της εργατικής τάξης εντάσσεται και ένας ιδιαίτερος κοινωνικός χώρος, όπως είναι ο χώρος της πνευματικής εργασίας, η οποία εκτιμάται ως ισότιμη με τη σωματική. Η ισοτιμία αυτή εκφράζεται από τον Δρακούλη με τη ρήση ότι "ο εργάτης" είναι ο εργαζόμενος με τα χέρια και το μυαλό.¹⁸⁵ Από τον ορισμό της εργατικής τάξης διαφαίνεται ότι εύκολα μπορεί να εξαχθεί και ένας ορισμός της αστικής, φτάνει να αντιστραφούν τα πρόσημα του ορισμού της εργατικής, γεγονός που προβάλλει αυταπόδεικτα την αντιθετική τους σχέση.

Η σχέση των δύο τάξεων, όσον αφορά το ποσοτικό τους μέγεθος, δεν διακρίνεται από σταθερότητα, γιατί η οικονομική ανάπτυξη αυξάνει την αριθμητική δύναμη των εργατών, ενώ ταυτόχρονα περιορίζει τον αριθμό των κεφαλαιούχων. Ο Δρακούλης τονίζει ότι η κεφαλαιική συγκεντρωποίηση δυναμώνει τη σύγκρουση ανάμεσα στις δύο τάξεις και οδηγεί στο σχηματισμό αντίθετων συνασπισμών. Η αντίθεση και η σύγκρουση των δύο κύριων κάθε φορά τάξεων της κοινωνίας αποβαίνει η κινητήρια δύναμη της εξέλιξης της από τη μία οικονομική και κοινωνική μορφή στην άλλη. Η έναρξη της εκάστοτε νέας εποχής καθορίζεται από τους εργαζόμενους, γιατί αυτοί συγκροτούν πάντοτε τη στρατιά η οποία δίνει τη μάχη της προόδου. Πρωτεργάτες της μάχης αυτής, όπως εκφράστηκε ιστορικά, υπήρξαν οι δούλοι, οι

Κροπότιν (βλ. "Η εξέλιξις του νεωτεριστικού πνεύματος", π. 'Αρδην, τ. I, τχ. 9, σ. 58.

184. Πλ. Δρακούλης, "Κατά της πλουτοκρατίας", ό.π., σ. 67.

δουλοπάροικοι, ενώ σήμερα το ρόλο αυτό έχουν αναλάβει οι μισθωτοί εργάτες.¹⁸⁵

Η προβολή από τον Δρακούλη της άποψης ότι σε κάθε εποχή διαμορφώνεται και εμφανίζεται μία κάταπιεσμένη κοινωνική τάξη, η οποία αναλαμβάνει λόγω της θέσης της μέσα στη δομή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος να κινήσει τον τροχό της ιστορίας προς τα εμπρός, εντάσσεται στο πλαίσιο της αντίληψης για το παλιό που πεθαίνει, επειδή έκλεισε τον κύκλο του, και για το καινούριο που γεννιέται. Η αντίληψη αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εξέλιξη της κοινωνίας δεν συνιστά μία ηθική υπόθεση, που μπορεί να την αναλάβει ο καθένας, αλλά ότι είναι αποτέλεσμα της ταξικής διαρθρώσεως της κοινωνίας, η οποία ωθεί στην ταξική πάλη και συγκεκριμένα στην εποχή του καπιταλισμού στην παλη των εργατών εναντίον των αστών, επειδή ασφυκτιούν μέσα στο υπάρχον οικονομικό και κοινωνικό σύστημα του αστισμού. Ο αγώνας όμως αυτός δεν σημαίνει και συνειδητή επιλογή, ούτε γενική στράτευση όλων των στρωμάτων της εργατικής τάξης, γιατί ορισμένες μερίδες της, μολονότι επιθυμούν την κοινωνική αλλαγή, δεν έχουν το ηθικό σθένος να συστρατευθούν γι' αυτήν, ή θεωρούν τη νίκη της αδύνατη, γι' αυτό και αποφεύγουν τη συμμετοχή στους κοινωνικούς αγώνες¹⁸⁷ επιλέγοντας τη θέση του καιροφυλακτούντος θεατή.

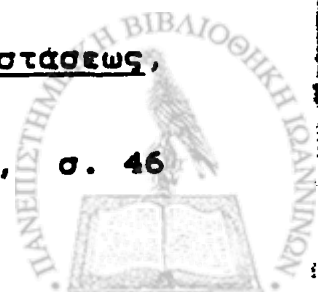
Τα αντίθετα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων απαιτούν και την αντίστοιχη εκπροσώπησή τους. Όπως σημειώνει ο Δρακούλης η "ύπαρξις [...] εν τη κοινωνία τάξεων με οικονομικά συμφέροντα αντίθετα και πολιτών με πλήρη γνώσιν της αντιθέσεως ταύτης προϋποθέτει και την κατά τάξεις και

---

185. Πλ. Δρακούλης, "Κοινωνική οικονομία", π. Άρδην, τ. I, τχ. 4, σ. 18.

186. Π. Δρακούλης, Το έργο της γαλλικής επανάστασεως, σσ. 3-4.

187. Πλ. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργατου, σ. 46

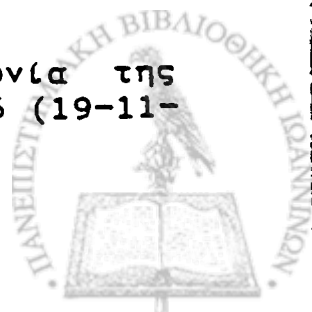
κατά τα συμφέροντα ταύτα αντιπροσωπεύει".¹⁸⁸ Η αντιπροσώπευση μεταφράζεται σε οργανωμένη παρουσία των κοινωνικών δυνάμεων και ιδιαίτερα εκείνων της εργατικής τάξης, η οποία στους επί μέρους κλάδους της παραγωγής έχει τη μορφή των εργατικών συνδικάτων και των επαγγελματικών σωματείων για την προβολή και τη διεκδίκηση των οικονομικών αιτημάτων και κορυφώνεται στη συγκρότηση του εργατικού κόμματος.¹⁸⁹

Το οργανωτικό αυτό σχήμα επιτρέπει την αποτελεσματική διεξαγωγή του συνεχούς αγώνα της εργατικής τάξης ενάντια στην αστική, πράγμα που αποτελεί προϋπόθεση για την κοινωνική της απελευθέρωση. Χαρακτηριστικό της ταξικής πάλης είναι η καθολικότητα, η οποία επιμερίζεται σε τρία επίπεδα -οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό- που είναι στενά συναρθρωμένα. Στην αρχή κάθε κοινωνικοοικονομικού συστήματος εκδηλώνεται με τη μορφή των οικονομικών διεκδικήσεων, αλλά σύντομα η μορφή αυτή, που δεν παύει βέβαια να υπάρχει, δίνει την πρωτοκαθεδρία στην πολιτική. Μολονότι η πολιτική πάλη δεν ακολουθεί κατά τον Δρακούλη την ίδια ακριβώς πορεία σε όλους τους λαούς, εν τούτοις οδηγεί στη λήψη συγγενικών μέτρων και στη θέσπιση παρόμοιων νόμων. Απαραίτητη προϋπόθεση η ίδια για την κοινωνική απελευθέρωση απαιτεί την ταξική ενότητα για να είναι αποτελεσματική και συγκεκριμένα, προκειμένου για το καπιταλιστικό σύστημα, την ενότητα της εργατικής τάξης. Στην τελευταία περίπτωση η ενότητα υποβοηθείται από την εγγενή επεκτατική φύση του κεφαλαίου το οποίο, αντιφάσκοντας προς τον εαυτό του και τα συμφέροντά του, εξωθεί σε συνεργασία τους σοσιαλιστές όλων των αποχρώσεων και έτσι γίνεται άθελά του "αρωγός" στην ενοποίησή τους.

και Εικοσιτέσσερες λόγιοι κατά της κεφαλαιοκρατίας",
ό.π., σ. 24.

188. Πλ. Δρακούλης, "Η κοινωνική κακοδαιμονία της Ελλάδος", εφ. Κοινωνισμός, έτος Α', αρ. 36 (19-11-1910), σ. 3.

Η διαπίστωση ότι η τακτική που ακολουθεί η πολιτική πάλη δεν υπακούει σε κάθε χώρα στους ίδιους κανόνες και ούτε είναι ταυτόσημη σε κάθε περίπτωση οδηγεί τον Δρακούλη στην αποδοχή της θέσης ότι η πάλη των τάξεων μπορεί να τείνει προς τον κοινωνικό συμβιβασμό, την υποχώρηση της μιας τάξης απέναντι στην άλλη ή να γενικευθεί παίρνοντας τη μορφή της εμφύλιας σύγκρουσης. Παράδειγμα πολιτικού συμβιβασμού στον αγώνα των κοινωνικών τάξεων αποτελεί η Αγγλία. Η αριστοκρατική τάξη συμβιβάσθηκε με την αστική και οι δύο τάξεις αποτέλεσαν, ύστερα από την υποχώρηση της πρώτης, ενιαίο μέτωπο προκειμένου να αντιμετωπίσουν την εργατική, η οποία αντιπροσώπευε γι' αυτούς τον νέο κίνδυνο που απειλούσε την κυριαρχία τους και την ίδια την ύπαρξή τους. Αντίθετα στη Γαλλία η αντίδραση των αριστοκρατών και η άρνησή τους να συμμετάσχουν σε μια τέτοια συσπείρωση, καθώς και η εμμονή τους στη διάσωση του φεουδαλικού συστήματος, που είχε ξεπερασθεί πλέον από την καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας, οδήγησαν στην επανάσταση και τον εμφύλιο πόλεμο. Η αντίδραση των φεουδαρχών συνεπικουρούμενη και από την επέμβαση των ξένων εξώθησε την επανάσταση στην υιοθέτηση και εφαρμογή τρομοκρατικών μεθόδων,¹⁹⁰ τακτική που δεν βρήκε έδαφος στην Αγγλία¹⁹¹, γιατί εκεί έδρασε απαγορευτικά η συναίνεση φεουδαρχών και αστών.

Ανάλογοι με τις μεθόδους που ίσχυσαν στη σύγκρουση φεουδαρχικών και αστικών δυνάμεων είναι και οι μέθοδοι τις οποίες ακολουθεί η έκφραση της νέας κοινωνικής αντίθεσης, του κεφαλαίου και της εργασίας. Η βίαιη επαναστατική σύγκρουση η οποία φτάνει μέχρι τον εμφύλιο πόλεμο και ο ειρηνικός δημοκρατικός δρόμος συναρθρώνουν

189. Πλ. Δρακούλης, "Αι θεμελιώδεις αρχαί του σοσιαλισμού", π. Έρευνα, τ.Β (1910) παρ. Β', σσ. 72-74.

190. Πλ. Δρακούλης, Το έργο της γαλλικής επανάστασης, σσ. 3-5, και 12-13.

191. Και στην περίπτωση αυτή όμως παρά τον τελικό

τις δύο όψεις της. Η επανάσταση, κατά τον Δρακούλη, πρέπει να αποφασισθεί, όταν μία τέτοια ιδέα έχει ωριμάσει, και οι άνθρωποι γνωρίζουν ακριβώς τις αιτίες οι οποίες τους ωθούν στην καθολική αυτή ενέργεια καθώς και τα αναμενόμενα ή ενδεχόμενα αποτελέσματά της. Η επανάσταση, βέβαια, οδηγεί προσωρινά στην οπισθοδρόμηση,¹⁹² λόγω των αναπόφευκτων καταστροφών, και η βεβαιότητα αυτή παρακινεί τους εργάτες στην υιοθέτηση του ειρηνικού δρόμου. Η επιλογή όμως αυτή σε καμία περίπτωση δεν είναι απόρροια της υποθετικής υποχωρητικότητας των κεφαλαιούχων, την οποία κανείς δεν μπορεί να προδικάσει. Ο ειρηνικός δρόμος ταυτίζεται με την κοινοβουλευτική οδό την οποία ρητά αποδέχεται και υποστηρίζει ο Δρακούλης αναγνωρίζοντας ότι το υποκείμενο της πολιτικής πάλης, το εργατικό κόμμα, μπορεί να ενταχθεί και να λειτουργήσει άριστα και μέσα στα δικά της πλαίσια. 'Ήδη από το 1885 δηλώνει ότι οι σκοποί του δεν είναι ανατρεπτικοί και ότι ζητεί αλλαγή "βαθμιαία", αλλά "βεβαία"¹⁹³ ή όπως γράφει τριάντα χρόνια αργότερα τα "βαθμιαία μέσα είνε βήματα δι'ων θα διέλθωμεν τον ρύακα, όστις διαχωρίζει το χάος της ιδιωτικής επιδιώξεως πλούτου από την εύκοσμον οργάνωσιν της συνολικής Συμπολιτείας".¹⁹⁴

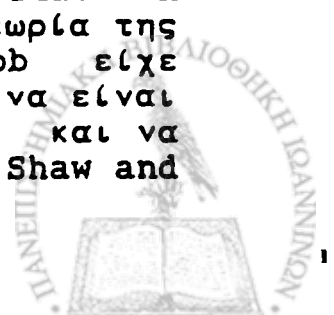
Η πολιτική πάλη, σύμφωνα με την αρχή της συνάρθρωσης των επιπέδων που αποδεχθήκαμε, πρέπει να

συμβιβασμό φεουδαρχών και αστών προηγήθηκαν έντονοι ταξικοί αγώνες. Σταθμό αποτέλεσε η "ένδοξη επανάσταση" του 1688.

192. Πλ. Δρακούλης, "Κοινωνική οικονομία", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 8, σ. 50.

193. Πλ. Δρακούλης, "Το πρόγραμμα ημών", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 3-4, σ. 4.

194. Πλ. Δρακούλης, "Το πρόγραμμα του συνδέσμου των εργατικών τάξεων της Ελλάδος", ό.π., σσ. 141-142. - Η βαθμιαία αλλαγή προβάλλει ως μόνιμη θέση στη θεωρία της Fabian Society. Συγκεκριμένα ο Sidney Webb είχε υποστηρίξει ότι η σοσιαλιστική αλλαγή πρέπει να είναι δημοκρατική, βαθμιαία, δηλαδή κοινοβουλευτική, και να γίνεται αποδεκτή από το λαό ως ηθική (βλ. Shaw and

αναπτύσσεται παράλληλα και να υποβοηθείται από την αντίστοιχη ιδεολογική. Οι ενδεχόμενες σοβαρές αδυναμίες, που μπορεί να προκύψουν στα ιδεολογικά ζητήματα ανάμεσα στους σοσιαλιστές των διαφόρων αποχρώσεων, δεν αναιρούν τη βασική διαπίστωση για το είδος των αλλαγών που χρειάζεται η κοινωνία. Η πολιτική ιδεολογία ενέχει σημαντικό ρόλο στην ιδεολογική αντιπαράθεση, γιατί η καθαρότητά της είναι παράγοντας που συντείνει στη συμμετοχή ή την αποχή των ατόμων από τους κοινωνικούς αγώνες. Προϋπόθεση όμως και για τις δύο είναι η γνώση των αντικειμενικών συνθηκών, μέσα στις οποίες εντάσσεται και αναπτύσσεται μια τέτοια δραστηριοποίησή τους. Ιδιαίτερα η γνώση "των αρχών του σοσιαλισμού" θεωρείται από τον Δρακούλη ως απαραίτητο συμπλήρωμα της αυτοοργάνωσης και της προετοιμασίας των εργατών.¹⁹⁵ Μία από τις βασικές αυτές αρχές τονίζει ότι ο σοσιαλισμός είναι εμπειρική επιστήμη,¹⁹⁶ πράγμα που σημαίνει ότι αποτελεί ένα σύστημα αρχών οι οποίες δεν τίθενται *a priori* και αυθαίρετα, αλλά πηγάζουν από τη ζωντανή εμπειρία. Η εμπειρία όμως αυτή δεν πρέπει να περιορίζεται στην εξέταση του συμβαντολογικού επιπέδου της ιστορίας, γιατί τότε αδυνατεί να αποκαλύψει κάτω από τα επιφανή όμοια τις κοινωνικές δομές και έτσι δεν μπορεί να ολοκληρωθεί και να αναχθεί σε συμπεράσματα που έχουν επιστημονική ισχύ. Η εύκολη και απλοϊκή θεώρηση¹⁹⁷ των κοινωνικών προβλημάτων δεν αποτελεί αποτελεσματική μέθοδο για την αποκάλυψη των αιτιών τους, ούτε διευκολύνει τη λύση τους, γι' αυτό και απαιτείται η επιστημονική τους προσέγγιση, η οποία σε

Others, ό.π., σσ. 30-31). - Για το βαθμιαίο πέρασμα και την αντίστοιχη προετοιμασία που προτείνουν οι Φαβιανοί βλ. και H. W. Laidler, ό.π., σ. 184.

195. Πλ. Δρακούλης, "Προς τους Έλληνας εργάτες", π. Έρευνα, τ. Ε (1910), σσ. 116-117.

196. Πλ. Δρακούλης, "Αι τάσεις της εποχής μας και ο σοσιαλισμός", π. Έρευνα, τ. Ζ (1914), σ. 133.

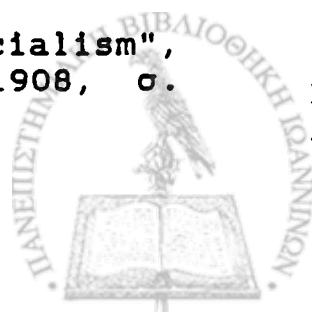

ευρωπαϊκό τουλάχιστον επίπεδο χαρακτηρίζει τις ανάλογες έρευνες.

Η αποτελεσματικότητα της ιδεολογικής πάλης ενισχύεται και από επιχειρήματα τα οποία αποδεικνύουν ότι ο σοσιαλισμός είναι ηθικά ανώτερος. Και προς αποφυγή ενδεχόμενων συγχύσεων ο Δρακούλης διευκρινίζει ότι η προσωπική ηθική στην ατομική συμπεριφορά του καπιταλιστή¹⁹⁸ δεν πρέπει να συνδέεται και να συγχέεται με την οικονομική λειτουργία, την οποία αυτός επιτελεί ως άτομο που εκμεταλλεύεται τους συνανθρώπους του μέσα από το δεδομένο κοινωνικό σύστημα. Διαφορετικά και ο καπιταλισμός θα μπορούσε να περιβληθεί το μανδύα της ηθικότητας και η ηθική υποκρισία, που είναι η συνηθισμένη συμπεριφορά των καπιταλιστών — οι οποίοι παρουσιάζονται όχι μόνον ως άτομα που εξασφαλίζουν εργασία στο "λαό", αλλά και ως κηδεμόνες που τείνουν ευήκοον ους στα προσωπικά προβλήματα των εργαζομένων — να θριαμβεύουν. Η ηθική υποκρισία δεν περιορίζεται μόνο στις διαπροσωπικές σχέσεις, αλλά επεκτείνεται και στην υπεράσπιση των εννοιών της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας, τις οποίες δήθεν ο σοσιαλισμός απορρίπτει και ο καπιταλισμός προασπίζει.¹⁹⁹ Είναι όμως γνωστό ότι στον καπιταλισμό τα εθνικά όρια διαγράφονται μπροστά στην επεκτατική φύση του κεφαλαίου, ενώ η θρησκεία που είναι εξαρτημένη από την κοσμική εξουσία χάνει την αυτοτέλειά της και η οικογένεια διαλύεται μέσα από τη σύγκρουση που προκαλεί η αντίθεση των οικονομικών συμφερόντων των μελών της. Αντίθετα, ο σοσιαλισμός, που εκφράζει, κατά τον Δρακούλη, την παγκόσμια αγανάκτηση ενάντια στη φτώχεια και την υποδούλωση των εργατικών τάξεων, αγωνίζεται να ανατρέψει την "πλουτοκρατικήν διαρρύθμισιν" της κοινωνίας, επιδιώκει την εδραίωση της κοινωνικής

---

197. Βλ. Sidney Ball, "The moral Aspects of Socialism", στον τόμο Socialism and Individualism, London 1908, σ. 90.

δικαιοσύνης και αρμονίας, αναχαιτίζει το κακό και ανοίγει διαπλάτα το δρόμο προς την ηθική τελείωση του ανθρώπου, την "εντέλειαν".²⁰⁰

Η ηθική του Δρακούλη προβάλλει ιδιαίτερα την κοινωνική δικαιοσύνη, η οποία δικαιώνει ηθικά το σοσιαλισμό και διευκολύνει τον ταξικό αγώνα με την αφύπνιση των μαζών που ωφελούνται από την επικράτησή της. Γι' αυτό διατείνεται ότι η εργατική τάξη θα νικήσει και θα οικοδομήσει ένα καλύτερο σύστημα ανθρώπινης συμβίωσης.²⁰¹ Η επιτυχία όμως του νέου κοινωνικού συστήματος προϋποθέτει την εφαρμογή του κανόνα ότι ο εργαζόμενος θα παίρνει ως αμοιβή ολόκληρο το προϊόν της εργασίας την οποία παράγει. Όπως γράφει, "[τ]ότε μόνον είναι τις πραγματικώς ελεύθερος, όταν συνεισφέρων την χρησίμον εργασίαν του, απολαμβάνει ως αμοιβήν ολόκληρον το προϊόν της εργασίας του τη εγγυήσει της πολιτείας".²⁰² Η ικανοποίηση της απαίτησης αυτής του εργάτη, η οποία προσεγγίζεται και μέσα από τον συνδικαλιστικό αγώνα,²⁰³ οδηγεί την κοινωνία σε ριζικές αλλαγές. Η εξέλιξη αποκτά κατόπιν ραγδαίους ρυθμούς.

Στο ζήτημα της θεμελίωσης της κοινωνικής εξουσίας ο Δρακούλης υποστηρίζει ότι κάθε εξουσία προέρχεται από

---

198. Πλ. Δρακούλης, ό.π., σσ. 134-135.

199. Ό.π., σ. 136.

200. Ό.π., σσ. 137-138.

201. Πλ. Δρακούλης, Το αλφάβητον του σοσιαλισμού, σσ. 8-9 και Τί σημαίνει σοσιαλισμός, ό.π., σσ. 8-9.

202. Πλ. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργάτου, σ. 2 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι κατά της κεφαλαιοκρατίας", ό.π., σ. 169. - Η άποψη αυτή, όπως επισημαίνει ο James Joll (βλ. Οι αναρχικοί, μτφρ. Ν. Μπαλής, Αθήνα 1975, σ. 82), αποτελεί βασική θέση του Proudhon στο έργο L'idée générale de la Révolution au 19e siècle, Paris 1929, σ. 344. - Για το ίδιο ζήτημα βλ. και Π. Κροπότκιν, "Η εξέλιξις του νεωτεριστικού πνεύματος του ενεστώτος αιώνος", ό.π., τ.Ι, τχ. 11, σ. 65 και Shaw and Others, ό.π., σ. 9.

203. Πλ. Δρακούλης, "Πανελλήνιον εργατικόν κόμμα.

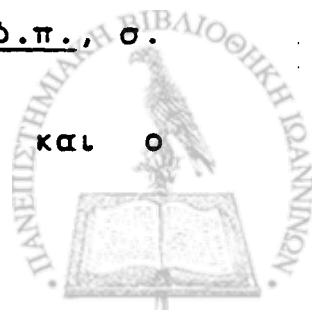
τις εργατικές τάξεις.²⁰⁴ Η αντίληψη αυτή σημαίνει την εγκατάλειψη της αστικής αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και την αντικατάσταση του όρου "λαός", ο οποίος στα αστικά συντάγματα συμπεριλαμβάνει ολόκληρο τον πληθυσμό, από τον όρο "εργατικά τάξεις" που περιλαμβάνει μόνο τον επίλεκτο λαό. Η θέση αυτή του Δρακούλη δίνει προοπτική στη δυνατότητα για μετατροπή της σοσιαλιστικής δημοκρατίας σε απόλυτη εξουσία της εργατικής τάξης, σκοπός, βέβαια, που δεν μπορεί να καταγραφεί στις προθέσεις του και αδυνατεί να διασταυρωθεί με άλλα κείμενά του, όπως συμπεραίνεται από σχετική έρευνά μας. Η άποψη αυτή μπορεί και πρέπει να κατανοηθεί μόνο στα ευρύτερα πλαίσια της αντίληψής του ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί μεταβολή της ουσίας και όχι μόνο της μορφής του καπιταλιστικού συστήματος και επομένως η αστική τάξη είναι απαραίτητο να απογυμνωθεί από κάθε εξουσία, η οποία πλέον πρέπει να ασκείται από το ενιαίο σύνολο των εργαζομένων.

Η μετάβαση στο σοσιαλισμό παρουσιάζεται ως μία φатаλιστική πορεία που υπακούει στην αναπότρεπτη ισχύ του κοινωνικού νομού, σύμφωνα με τον οποίο ο συμβιβασμός μεταξύ αστών και εργατών είναι ανέφικτος. "Ο μεταξύ αυτών συμβιβασμός είναι τόσον αδύνατος...", γράφει ο Δρακούλης, ή "...το ανέφικτον του συμβιβασμού θα καταφανή, όταν θα είνε πλέον αργά, εάν αι εργατικά τάξεις δεν αφυπνισθούν εγκαίρως δια να εξοντώσουν τον ημεροδουλικόν τρόπον εργασίας".²⁰⁵ Η αφύπνιση²⁰⁶ οδηγεί στην ανάληψη του κοινωνικού αγώνα, ο οποίος αποτελεί το μόνο μέσο που δυνητικά απαλλάσσει τον εργαζόμενο από την άθλια κοινωνική του θέση που αποθαρρύνει. Η απαλλαγή αυτή βηματοδοτεί τη σοσιαλιστική

Υποτύπωση προγράμματος", π. Έρευνα, τ.Γ (1908), σσ. 7-8. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στην εφ. Νέος Αιών, της Πάτρας στις (19-9-1906).

204. Πλ. Δρακούλης, "Κατά της πλουτοκρατίας", ό.π., σ. 67.

205. Πλ. Δρακούλης, "Αι τάσεις της εποχής μας και ο

ανασυγκρότηση της κοινωνίας που θα πραγματοποιηθεί πρώτα στην Αγγλία,²⁰⁷ όπως υποστήριξε καταρχήν ο Μαρξ, τη θεωρία του οποίου αντιλαμβάνεται ο Δρακούλης ως απόλυτο ντετερμινισμό, από τη στιγμή που υποστηρίζει ότι ο "Καρλ Μαρξ μας προσκαλεί όχι τόσο να εργαζώμεθα υπέρ της ελεύσεως του σοσιαλισμού, αλλά να λάβωμεν γνώσιν ότι έρχεται".²⁰⁸ Ένας τέτοιος όμως αφορισμός που αποδίδει στον Μαρξ την πρόθεση να υποβαθμίσει τον υποκειμενικό παράγοντα στο ρόλο του απλού θεατή που συνειδητοποιεί τις εξελίξεις, αποκαλύπτει ότι ο Δρακούλης δεν κατέχει το βάθος της μαρξιστικής θεωρίας και ότι αποδίδει ανεξέλεγκτα σ' αυτόν απόψεις που έχουν άλλη πατρότητα. Αυτή πρέπει να αναζητηθεί στις συγγενικές με τη δική του απόψεις των θαβριανών, στις οποίες το πρόβλημα επικεντρώνεται όχι στη δυνατότητα ή μη της αλλαγής της υπάρχουσας δομής της κοινωνίας, αλλά στον τρόπο πραγματοποίησης της αναπότρεπτης αλλαγής και στην υποστήριξη ότι το χαρακτηριστικό της εποχής δεν είναι η συνεχής εξέλιξη που υπήρχε πάντοτε, αλλά η αύξουσα συνειδητοποίησή της.

Η πάλη των τάξεων ολοκληρώνει την αποστολή της και κλείνει τον κύκλο της με τη συγκρότηση της νέας εξουσίας, η οποία μέσα από τις δομικές αλλαγές που θα επιβάλλει στοχεύει στην πραγματοποίηση τριών στόχων: πρώτος είναι η γενίκευση της εργασίας όλων των μελών της κοινωνίας, τα οποία μπορούν να επιτελέσουν το κοινωνικό αυτό καθήκον. Η υλοποίηση του στόχου αυτού σημαίνει αφαίρεση του ελέγχου των μέσων παραγωγής από τους αστούς, γεγονός που επιφέρει την κατάργηση της κοινωνικής τους θέσης και συνεπάγεται την εξίσωσή τους με τον εργάτη. Η κατάργηση της αστικής τάξης αποτελεί

σοσιαλισμός", ό.π., σσ. 141-142.

206. Πλ. Δρακούλης, "Το πρόγραμμα του συνδέσμου των εργατικών τάξεων της Ελλάδος", ό.π., σ. 10.

207. Πλ. Δρακούλης, "Το εργατικόν κόμμα", π. Έρευνα, τ. Β (1904-1907), σσ. 147-148.

τον προθάλαμο για την κατάργηση όλων των κοινωνικών τάξεων, οι οποίες παραχωρούν τη θέση τους σε ένα ενιαίο σύνολο -τους εργαζομένους-, σύνολο το οποίο ταυτίζεται με τον "Πανεργατισμό"²⁰⁹ του Δρακούλη και καθίσταται πλέον η πηγή κάθε εξουσίας. Η δυνατότητα των εργαζομένων να συγκροτούν εταιρίες (συνεταιρισμούς),²¹⁰ ανάλογα με τα συμφέροντά τους και το είδος της εργασίας τους, αποτελεί τον δεύτερο στόχο που θέτει ο Δρακούλης στη λαϊκή εξουσία. Η συνισταμένη όμως που θα διέπει τις σχέσεις και τη θέση όλων των πολιτών και η οποία αποτελεί τον τρίτο στόχο είναι η εξασφάλιση και η εγγύηση της ισοπολιτείας σε όλα τα επίπεδα, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό.

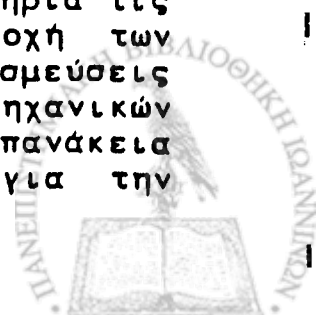
Η εμμονή του Δρακούλη στη χρήση όρων, όπως "πανεργατισμός", "συνεταιρισμός" και "ισότητα", αφ'ενός μεν σκιαγραφεί τη μορφή της κοινωνίας που πρόκειται να συγκροτηθεί και αφ'ετέρου αποκαλύπτει το διακαή πόθο και την επίμονη προσπάθεια για υπέρβαση του δυαδικού επιμερισμένου συστήματος της κοινωνίας (πλούτος-φτώχεια, αστοί-εργάτες) και την αποκατάσταση της

---

208. Πλ. Δρακούλης, "Οι ηγέται του σοσιαλισμού", εφ. Κοινωνισμός, έτος Α, αρ. 10 (21.5.1910), σ. 8 και π. Έρευνα, τ. Ε (1910), σ. 57.

209. Πλ. Δρακούλης, "Αι τάσεις της εποχής μας και ο σοσιαλισμός", ό.π., σ. 142.

210. Ο "συνεταιρισμός" του Δρακούλη ταυτίζεται με τον "συνεργατισμό" (cooperative system) των Φαβιανών ως τρόπος οργάνωσης της παραγωγής αντίθετος από τον καπιταλιστικό που στηρίζεται στον ατομικισμό (Individualism). Βλ. σχετικά Shaw and Others, ό.π., σσ. 30-31, 76-77 και 89-92. - Το περιεχόμενο του "συνεταιρισμού" αναλύεται και από τον θεωρητικό της αναρχίας Jean Grave που είναι και πιθανή πηγή του Δρακούλη. Υπάρχουν όμως σημαντικές διαφορές μεταξύ τους ως προς το ζήτημα αυτό, γιατί κατά τον Grave ο "συνεταιρισμός" στηρίζεται στη συμφωνία των ατόμων για την εκτέλεση κοινών έργων, τα οποία έχουν αφετηρία τις καθημερινές ανάγκες της κοινότητας. Η συμμετοχή των ατόμων είναι αυτόνομη χωρίς κανονισμούς και δεσμεύσεις και επιτρέπει σ'αυτά την κοινή χρήση των μηχανικών εργαλείων. Ο "συνεταιρισμός" όμως δεν είναι η πανάκεια των κοινωνικών προβλημάτων, αλλά το μέσο για την

κοινωνικής ολότητας. Από τη στιγμή που θα εκλείψει η αιτία της διαίρεσης, η κοινωνία επανενώνεται και οι άνθρωποι αναμορφώνονται μέσα στις νέες συνθήκες που δημιουργούνται. Γι' αυτό η λύση του εργατικού ζητήματος δεν αποκαθιστά μόνο την θέση των εργαζομένων μέσα στο νέο οικονομικό σύστημα που δημιουργείται, αλλά ανοίγει το δρόμο για τη λύση όλων των κοινωνικών προβλημάτων.²¹¹ Το σύστημα αυτό χαρακτηρίζεται από την ισότιμη σχέση των μελών που αποτελεί την προϋπόθεση για την αρμονία²¹² του κοινωνικού συνόλου προς την οποία τείνει και βρίσκει την ολοκλήρωσή της η "ανθρώπινη φύση".²¹³ Στο καπιταλιστικό κοινωνικό συγκρότημα οι δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης, η οποία είναι δεκτική ποικίλης δημιουργικής εργασίας, περιορίζονταν από τον καταμερισμό της εργασίας που αρχικά ήταν αποτέλεσμα της αφοσίωσης στο κέρδος. Τώρα, στο σοσιαλισμό, ο οποίος έρχεται ως αποτέλεσμα της κοινωνικής εξέλιξης και συμβαδίζει με την ανέλιξη της ανθρώπινης φύσης, ανατρέπεται η κοινωνική διαίρεση και ικανοποιείται το ανθρώπινο ορμέμφυτο²¹⁴ (συμπαράσταση και αλληλεξάρτηση των ατόμων). Η ανθρώπινη όμως φύση θεωρείται καταρχήν από

ευτυχία του ανθρώπου και όχι "θεότητα" στην οποία οφείλουν να υπαχθούν τα πάντα (βλ. Η κοινωνία την επαύριον της επανάστασης, Πάτρα 1898, σσ. 3-6.

211. Για τη μορφή της μελλοντικής κοινωνίας, βλ. "Η κοινωνία του μέλλοντος", ό.π.

212. Η κοινωνική αρμονία αποτελεί σταθερά αναφορά των σοσιαλιστών της πρώτης ομάδας. Ο όρος είναι πολύ παλαιός και εμφανίζεται και στον Πλάτωνα, αλλά εκεί λογίζεται ως οργανική ισορροπία ανάμεσα στις τάξεις και όχι χωρίς αυτές (βλ. B. Goodwin - K. Taylor ό.π., σ. 36. - Την ιδέα της αρμονίας υιοθετούν κατά την περίοδο που εξετάζουμε και οι θεόσοφοι, οι φαβιανοί και νωρίτερα οι ουτοπικοί σοσιαλιστές. Περισσότερο όμως την επεξεργάστηκαν οι αναρχικοί. Η πιθανότερη πηγή του Δρακούλη είναι ο Κροπότκιν (βλ. "Το πνεύμα της επανάστασης" (1885), Πάτρα 1898, σ.6. και "Η εξέλιξις του νεωτεριστικού πνεύματος του εννεατούτου αιώνα", π. 'Αρδην, τχ. 12 (Ιούλ. 1887), σ. 82 και Αναρχία, η φιλοσοφία της - το ιδανικό της, ό.π., σσ. 67-69.

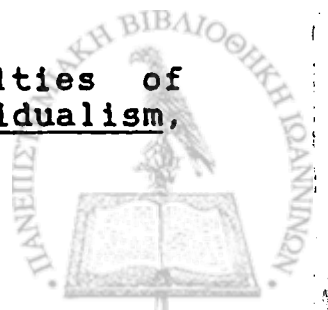
213. Πλ. Δρακούλης, "Αι τάσεις της εποχής μας και ο

τον Δρακούλη δεδομένη και όχι εξελίξιμη. Είναι η αιτία της πρόοδου, διακρίνεται για την κοινωνικότητά της και ικανοποιείται με την ποικιλία των ενασχολήσεων. Η ανέλιξη της όμως, η οποία συμβαδίζει με την εξέλιξη της κοινωνίας, ανατρέπει τη θέση για τη στατικότητα της και τη δεδομένη υφή της, γιατί η παραδοχή της αντιστοιχίας αυτής σημαίνει παραδοχή και της θέσης ότι συνεπιφέρει και τη διαφοροποίησή της. Από το δεδομένο ή το εξελίξιμο της ανθρώπινης φύσης, που φαίνεται να συνυπάρχουν αντιφάσκοντα στην αντίληψη του Δρακούλη, δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλές συμπέρασμα, αν η ανέλιξη της ανθρώπινης φύσης λογίζεται ως συνεχής διαφοροποίησή της, ή ως ξετύλιγμα μιας αρχικής ουσίας, η οποία μένει αμετάβλητη. Η πλευρά αυτή της φιλοσοφίας του Δρακούλη, η οποία συνδυάζει την καθιέρωση του σοσιαλισμού με την ανθρώπινη φύση, κατανοείται ίσως, καλύτερα, αν λάβουμε υπόψη ορισμένες παραλληλες θέσεις των Φαβιανών. Σύμφωνα με αυτούς η οικονομία και η κοινωνία, που αποτελούν τα αντίστοιχα μεγέθη στα οποία μπορούν να αναχθούν ο σοσιαλισμός και η ανθρώπινη φύση, υπόκεινται σε συνεχή αλλαγή και εξέλιξη και οι αρχές αυτές σημαίνουν ότι η ιστορία συνολικά ακολουθεί σταθερή πορεία και δεν ολοκληρώνεται σε κανένα στάδιο, αλλά υπόκειται στις αλλαγές του χρόνου που είναι ο μεγάλος νεωτεριστής.²¹⁵ Η συσχέτιση του σοσιαλισμού με την ανθρώπινη φύση μέσα στο πλαίσιο των αλλαγών αυτών σημαίνει ανάπτυξη των κοινωνικών ενστίκτων και ταύτιση των ιδιαίτερων συμφερόντων με εκείνα της κοινωνίας. Η ταύτιση αυτή δυναμοποιεί την πρόοδο και αποτελεί τη βάση του σοσιαλισμού, ο οποίος εμφανίζεται έτσι να έχει δεμένη την τύχη του με την ανθρώπινη φύση.²¹⁶

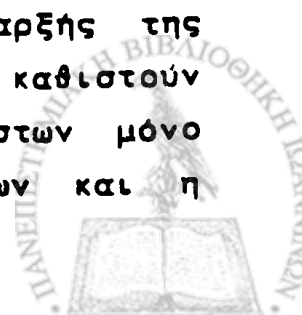

σοσιαλισμός", ό.π., σσ. 141-142.

214. Στο ίδιο, σ. 135.

215. Βλ. σχετικά Sidney Webb, "The Difficulties of Individualism", στο έργο Socialism and Individualism, ό.π., σσ. 5-6.

Η αναγωγή του σοσιαλισμού στην ανθρώπινη φύση αποτελεί μία επί μέρους αναφορά και σύνδεση, που ασφαλώς, δεν αναιρεί την ουσιαστική αιτία της διαμόρφωσής του ως στόχου της κοινωνίας, η οποία ανάγεται τελικά στην οικονομική δομή και στη δράση των αντίπαλων τάξεων που εξαιτίας της συγκροτούνται. Η αστική και η εργατική τάξη οφείλουν την ύπαρξή τους στην οικονομική δομή, γιατί είναι οι άμεσοι συντελεστές της παραγωγικής διαδικασίας με την αμέτοχη παρουσία και την παθητική αποδοχή του μεγαλύτερου μέρους του παραγόμενου προϊόντος η πρώτη ("παρασιτα", "πλούσιοι") και με την αποφασιστική και αποτελεσματική συμμετοχή η δεύτερη ("παραγωγείς", "πτωχοί"). Μολονότι ο Δρακούλης δεν αναφέρεται στη μαρξική αρχή της "υπεραξίας", αλλά χρησιμοποιεί στη θέση της τους όρους "μισθός", "κέρδος", ή "τόκος κεφαλαίου", αποδίδει τη δημιουργία των αντιτιθέμενων τάξεων στην οικειοποίηση από ένα ελάχιστο μέρος της κοινωνίας εκείνου που ανήκει στη μεγάλη εργαζόμενη πλειοψηφία. Η αφαίρεση του "εκμεταλλεύματος" από τη μία μερίδα και η οικειοποίησή του από την άλλη, που δημιουργεί τους πλούσιους και τους πτωχούς, προϋποθέτει, ασφαλώς, και τη συγκρότηση ανάλογων μηχανισμών για τη συντήρηση ή την ανατροπή αυτής της κοινωνικής κατάστασης. Και αφού η αστική τάξη χρησιμοποιεί τους μηχανισμούς του κράτους και έχει τη νομική προστασία, η εργατική είναι απαραίτητο να συγκροτήσει τους δικούς της μηχανισμούς υποστήριξης των δικαίων της. Οι μηχανισμοί αυτοί που λειτουργούν στα τρία επίπεδα, που συναρθρώνουν την καθολικότητα της ταξικής πάλης, είναι τα σωματεία και οι σύλλογοι στο συνδικαλιστικό, το εργατικό κόμμα στο πολιτικό και τα δύο μαζί στο ιδεολογικό. Η συνάρθρωση των τριών επιπέδων αποκαλύπτει την ενότητα της ζωής του ανθρώπου και την αναγωγή της βαθύτερης αιτίας της ύπαρξής της στις οικονομικές προϋποθέσεις, γιατί αυτές την καθιστούν δυνατή ή όχι. Η εξασφάλιση των ελάχιστων μόνο προϋποθέσεων για την επιβίωση των εργαζόμενων και η

κοινωνική αδικία που επικρατεί στην ταξική κοινωνία τους ωθεί όχι μόνο στην προσπάθεια για άρση της βασικής αιτίας που τη δημιουργεί, αλλά και στον οραματισμό και τον προγραμματισμό θέσεων και στόχων, που ξεπερνούν οριστικά τους κοινωνικούς επιμερισμούς. Η άμεση συμμετοχή στην εργασία, στο μέτρο, βέβαια, του δυνατού, όλων των πολιτών, η ελεύθερη συγκρότηση και λειτουργία παραγωγικών μονάδων αποτελούν τέτοιους στόχους, που θα πρέπει να εξασφαλίζουν την πραγματική ισότητα των πολιτών σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού βίου. Οι στόχοι αυτοί, που συνθέτουν το περιεχόμενο των τριών μετώπων πάλης, βρίσκουν την αποτελεσματική προώθησή τους από το πολιτικό μέτωπο, γιατί αυτό θέτει ολοκληρωμένο το πρόγραμμα των αλλαγών, που απαιτεί η κοινωνία, και αποτελεί τη συνισταμένη των επί μέρους στόχων. Οι αλλαγές αυτές, για την οικονομία της κοινωνίας, πρέπει να πραγματοποιηθούν με ειρηνικό τρόπο, δηλαδή δια μέσου της κοινοβουλευτικής οδού και να μην οδηγήσουν στη βία μιας γενικευμένης εμφύλιας διαμάχης. Η επιλογή αυτή δείχνει ότι η εργατική τάξη ενδιαφέρεται για το σύνολο της κοινωνίας, αντίθετα από την αστική που χρησιμοποιεί κάθε κατασταλτικό μέσο, προκειμένου να υπερασπίσει τα κεκτημένα της και μαζί την συνέχιση του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Το τελικό αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι η σοσιαλιστική ανασυγκρότηση της κοινωνίας, η οποία αποτελεί και το τελικό στάδιο της ύπαρξης και της λειτουργίας των κοινωνικών τάξεων. Η πορεία όμως της κοινωνίας προς την ανασυγκρότηση αυτή έχει για τον Δρακούλη περισσότερο φαναλιστικό χαρακτήρα, γιατί αποδίδεται στην αναπότρεπτη "ισχύ των πραγμάτων". Μέσα στην κοινωνική ανασυγκρότηση, στο νέο καθεστώς, σβήνουν και οι κοινωνικές τάξεις, γιατί δεν έχουν πλέον λόγο ύπαρξης σε μια κοινωνία στην οποία επικρατεί η αρμονία, που προσιδιάζει στην εσωτερική υφή της ίδιας της ανθρώπινης φύσης.

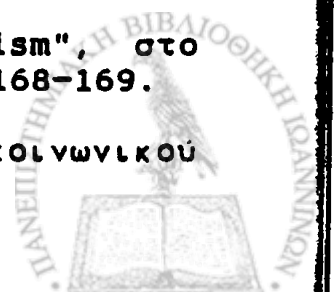

γ. Κοινωνική ισορροπία και τακτική για την επίτευξή της. - Καλλέργης, Αντύπας.

Η ολοκλήρωση της ανθρωπίνης φύσης και η ικανοποίηση του ανθρώπινου ορμέμφυτου για συμπάρσταση βρίσκουν, πράγματι, τη δικαίωση τους στην κοινωνική αρμονία, η οποία, όπως την οραματίζεται ο Καλλέργης, καθιστά ανέφικτο τον ταξικό συμβιβασμό, γιατί ένας ενδεχόμενος συμψηφισμός των ταξικών διαφορών θα απομάκρυνε το όραμα της επίτευξής της και θα δημιουργούσε μία νόθα κοινωνική κατάσταση. Η κοινωνία στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, όπως και σε όλους τους πορηγούμενους τύπους της -πλην της πρωτόγονης κοινοτικής μορφής- αντικατοπτρίζεται στη σκέψη του ως το διασπασμένο κοινωνικό όλον που έχει επιμερισθεί παίρνοντας τη μορφή των κοινωνικών τάξεων. Η ανασυγκρότηση του ενιαίου αυτού όλου επιτυγχάνεται με την ίση, κατά το δυνατόν, προσφορά εργασίας από όλους και την αντίστοιχη κατανομή των αγαθών. Η ικανοποίηση των δύο αυτών στόχων οδηγεί στην αρμονική συμβίωση των ατόμων. Ο Καλλέργης δίνει με παραστατικό τρόπο τον τύπο της αρμονικής κοινωνίας και τους κανόνες λειτουργίας της γράφοντας ότι "[ό]ταν μία κοινωνία ή από ολίγους ή από πολλούς πηγαίνει τον δρόμον της ενωμένη με βήμα τακτικών χωρίς πουθενά να απαντά το παραμικρόν πρόσκομμα είτε εις τας εργασίας της είτε εις τας απολαύσεις της χωρίς κανένας από τους ανθρώπους της να πάσχη και χωρίς να ευτυχή περισσότερο από τους άλλους αλλά όλοι μαζί απολαμβάνουν όλα της ζωής τα καλά, τότε βέβαια η κοινωνία αυτή πηγαίνει εξαίρετα, αρμονικά και κανείς δεν μπορεί να έχη το παραμικρόν παράπονον...".²¹⁷

216. Βλ. A. Besant, "Industry under Socialism", στο Fabian Essays in Socialism, London 1889, σσ. 168-169.

217. Στ. Καλλέργης, "Εν συνόψει περί του κοινωνικού

Αντίθετη εντελώς προς τη μορφή της αρμονικής κοινωνίας, η οποία εξασφαλίζει την πλήρη ισότητα των πολιτών, είναι η κοινωνία που συγκροτείται στη βάση των συμφερόντων της αστικής τάξης. Η ειδυλλιακή εικόνα της ενωμένης κοινωνίας, όπως την παρουσίασε ο Καλλέργης, διασπάται στον αστικό της τύπο από την παρασιτική στάση των εκμεταλλευτών που επιδεινώνει τη θέση των εργαζομένων, την ύπαρξη των οποίων προϋποθέτει και χρειάζεται μόνο με αυτή την ιδιότητα. Είναι επόμενο, λοιπόν, μέσα "από την μεγάλη ανωμαλία από την οποία η φύχτα θα γίνεται από ημέρα εις ημέρα δυνατώτερη και με τα πλούτη της αυτή και μόνη θα χαίρεται ευτυχισμένη ζωή, όλος δε ο άλλος κόσμος θα κοπιάζει και θα ταλαιπωρείται μάταια, [...] ότι το κοινωνικόν ζήτημα δεν υπάρχει μοναχά αλλά και κοχλάζει".²¹⁸ Από το απόσπασμα αυτό συνάγεται ότι η διατήρηση της κοινωνικής διαίρεσης εξυπηρετεί μόνο το ένα από τα δύο αντιμαχόμενα μέρη και κατά συνέπεια το άλλο έχει ουσιαστικό συμφέρον να στοχεύει μόνο στην κατάργησή της. Σύμφωνα με την αντίληψη του Καλλέργη, η αποκατάσταση της ενότητας της διαιρεμένης κοινωνίας, που προϋποθέτει την εξίσωση των αντιτιθέμενων τμημάτων της, προβάλλει και μέσα από τη διαδικασία αναίρεσης της αλλοτριώσης των εργαζόμενων. Οι χιλιάδες "ημερόδουλοι" πρέπει να απαλλαγούν από την εξάρτηση της "κεφαλαιοκρατίας", η οποία αλλοτριώνει τους καρπούς της εργασίας τους, ενώ οι ίδιοι στερούνται και των απολύτως αναγκών.²¹⁹

Η άρση όμως της κοινωνικής ανισότητας προϋποθέτει κατά τον Καλλέργη, τη συνειδητοποίηση από μέρους των εργατών ότι η βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης, όπως και η απαλλαγή τους από την αβεβαιότητα και τη διαρκή μέριμνα για το αύριο, δεν έρχονται ως ουράνιο

ζητήματος εν Ελλάδι", εφ. Σοσιαλιστής, αρ.1 (3-6-1890), σσ. 1-2.

218. Στο ίδιο.

δώρο, αλλά είναι αποτέλεσμα της συνένωσης και της συστράτευσης των ίδιων προς το στοχο αυτό. Βέβαια, η οριστική απαλλαγή από τις δύο αυτές αναγκαιότητες επιτυγχάνεται μόνο στον σοσιαλισμό, όπου δυνητικά εξασφαλίζεται και ο ανώτατος βαθμός ευτυχίας. Στην εξασφάλιση αυτή ανιχνεύεται η διαθεση για έναν κοινωνικό ευδαιμονισμό, ο οποίος αδυνατεί να ικανοποιηθεί λόγω της ύπαρξης της αστικής τάξης, η κατάργηση της οποίας προβαλλεί ως πανάκεια όλων των κοινωνικών προβλημάτων.

Η ανατροπή της αστικής κυριαρχίας είναι μία σύνθετη διαδικασία, γι' αυτό ο Καλλέργης δεν προτείνει δογματικά μία συγκεκριμένη και μοναδική τακτική ταξικής πάλης στην πορεία προς τον σοσιαλισμό, αλλά υιοθετεί κάθε πρόσφορο μέσο που συντείνει προς το σκοπό αυτό. Με βάση την αρχή αυτή η τακτική που ακολουθείται είναι ανάλογη των παραμέτρων που συνθέτει η συγκυρία. Έτσι, όταν οι αντιθέσεις των δύο κύριων τάξεων δεν είναι ακόμη ισχυρές, ο στόχος μπορεί να επιτευχθεί με τη συνεργασία τους, γιατί παρέχεται σ' αυτές η ευχέρεια να ρυθμίσουν, όπως γράφει, αυτό που έτσι ή αλλιώς θα ρυθμιστεί στο μέλλον με τη βία.²²⁰ Η συνεργασία αυτή σημαίνει επιλογή της ειρηνικής αλλαγής και όχι συμβιβασμό των τάξεων και συμψηφισμό των διαφορών τους. Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι ο Καλλέργης αγνοεί μάλλον τη μαρξική θέση²²¹ σύμφωνα με την οποία ένα οικονομικό και κοινωνικό σύστημα δεν ανατρέπεται, πριν αναπτύξει όλες τις δυνατότητες που περικλείει. Η απουσία ισχυρών αντιθέσεων, στην οποία αναφέρεται, όχι μόνον εξασφαλίζει την παράταση ζωής στο συγκεκριμένο σύστημα, αλλά και αναπτύσσει πλήρως τις αντιθέσεις

219. Στ. Καλλέργης, Εγκόλπιον εργάτου, ό.π., σ. 12.

220. Στ. Καλλέργης, "Εν συνόψει περί του κοινωνικού ζητήματος εν Ελλάδι", εφ. Σοσιαλιστής, αρ. 2 (16-5-1890), σ. 2.

221. Βλ. Κ. Μαρξ, Zur Kritik der politischen Ökonomie,

αυτές.

Η πρόταση όμως που υποστηρίχθηκε παραπάνω από τον Καλλέργη δεν είναι καθοριστική γι' αυτόν, γιατί ο ίδιος κατά κανόνα υιοθετεί την ταξική πάλη ως το μόνο μέσο για την πραγμάτωση των στόχων που θέτει στην κοινωνία. Οι μορφές που μπορεί να πάρει ο ταξικός αγώνας ποικίλουν, αλλά τις βασικές του όψεις συναρθρώνουν η βίαιη εφαρμογή των νέων ιδεών, που η ακραία μορφή της είναι η εμφύλια σύγκρουση, και η ειρηνική επιβολή που πρέπει να εκλαμβάνεται ως τακτική κατά την οποία οι ταξικοί αγώνες εξαντλούνται μπροστά στο κατώφλι της πολεμικής σύρραξης. Το 1902 ο Καλλέργης εκθέτει και τις δύο αυτές αντιλήψεις γράφοντας ότι "οι μεν φρονούν δια της πολιτικής δέον να καταληφθώσιν βαθμηδόν αι εξουσίαι και δι' αυτών να ιδρυθή Κράτος υπό νέον σύστημα, δια του οποίου να εξασφαλισθή η ευημερία παντός πολίτου και ούτω να γίνη η κατάκτησις του πρωτογόνου δικαίου, οι δε φρονούν ότι μόνον δι' επαναστάσεως είναι δυνατή η κατάκτησις αυτού."²²² Ο ίδιος συντάσσεται με την πρώτη θέση²²³, η οποία απαιτεί τη συναίνεση της πλειοψηφίας του κοινωνικού σώματος και της οποίας η πιο ενδεδειγμένη μορφή είναι ο κοινοβουλευτισμός. Αλλά παρά την ευνοϊκή στάση που κρατεί απέναντι σε μία τέτοια τακτική, δεν αποκλείει και την αντίθετη και βίαιη όψη της δεύτερης, προκειμένου να επιτευχθεί ο στρατηγικός στόχος που είναι η κατάληψη της εξουσίας. Όταν, λοιπόν, τα ειρηνικά μέσα αποδειχθούν αναποτελεσματικά και αποτύχουν, τότε δεν έχει κανέναν ενδοιασμό να προτείνει ότι, "πρέπει δια παντός μέσου να διαδόσωμεν, να επιβάλλωμεν, να εφαρμόσωμεν τας ιδέας μας").²²⁴

ό.π., σσ. 8-9.

222. Στ. Καλλέργης, "Πρακτικός κοσμοπολιτισμός", εφ. Σοσιαλιστής", αρ. 70, β' 15ήμερον Μαΐου 1902, σ. 3.

223 Στ. Καλλέργης, Εγκόλπιον του εργάτου, ό.π., σ. 23.

224. Ό.π., σσ. 25-26. - Η αντίληψη αυτή δείχνει την

Η τελευταία πρόταση του Καλλέργη δημιουργεί ορισμένα ερωτηματικά που έχουν σχέση με την πολιτική ελευθερία. Στις αυταρχικές, βέβαια, καπιταλιστικές κοινωνίες, το πρόβλημα αυτό είναι ανύπαρκτο, γιατί η σοσιαλιστική πολιτεία εξασφαλίζει τις ελευθερίες για ένα πολύ ευρύτερο τμήμα του πληθυσμού, ενώ η στέρησή τους περιορίζεται μόνο στη μειοψηφία, που ασκούσε πριν την αυταρχική εξουσία. Αλλά στις αναπτυγμένες, στις ανοιχτές κοινωνίες, μία βίαιη εφαρμογή των ιδεών του σοσιαλισμού θα είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των ελευθεριών για ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού το οποίο, ασφαλώς, θα αντιδρούσε σε μία τέτοια τακτική. Το αποτέλεσμα θα ήταν η δημιουργία διάστασης ανάμεσα στο σοσιαλισμό και την ελευθερία, έννοιες τις οποίες ο Καλλέργης θεωρεί στενά συνδεδεμένες, αφού υποστηρίζει ότι "...δία να γίνωσιν πάσαι αι πολιτείαι επί των ανω βάσεων ανάγκη οι άνθρωποι να εννοήσωσι ότι η ελευθερία και τα εξ αυτής αγαθά θα κατορθώσωσι δια του σοσιαλισμού· σοσιαλισμός και ελευθερία αποτελούσιν την βάσιν ελευθέρας πολιτείας".²²⁵

Αλλά η προηγούμενη άρνηση του Καλλέργη να αποκλείσει οποιαδήποτε τακτική αδυνατίζει, όπως φαίνεται, με το χρόνο και το 1914 έχει υιοθετήσει πλέον οριστικά την αντίληψη της βαθμιαίας κατάληψης της εξουσίας, η οποία επιτυγχάνεται με πολιτικά μέσα. Η πραγματοποίηση του σοσιαλισμού τίθεται τώρα υπό το πρίσμα μιας εξελικτικής πορείας. Γι' αυτό κρίνει απαραίτητη τη διάκριση εκείνων των σοσιαλιστών, που ακολουθούν τις αρχές των "Ν ο μ ι μ ο φ ρ ό ν ω ν ε ξ ε λ ι κ τ ι κ ώ ν κ ο ι ν ω ν ι σ τ ώ ν", από εκείνους που ακολουθούν "φαντασιώδεις ιδέες" για τη βίαιη κατάκτηση της εξουσίας και που ένα δείγμα

επίδρασή του από τους αναρχικούς και ιδιαίτερα εδώ από τον Jean Grave ο οποίος προτείνει την άμεση κατάληψη της εξουσίας και την αποπομπή των κατόχων της (βλ. ό.π., σσ. 8-10).

225. Στ. Καλλέργης, ό.π., σσ. 12-13.

υλοποίησης αυτών των ιδεών συνιστά η πολιτική των οδοφραγμάτων. Στην Ελλάδα το αντίστοιχο σχήμα το συναπαρτίζουν οι "νομιμόφρονες εξελικτικοί Κοινωνιστάι" και οι "αναρχικοί επικίνδυνοι ανυπόμονοι",²²⁶ την τακτική των οποίων έχει εγκαταλείψει οριστικά ο Καλλέργης. Η επιλογή του εξελικτικού σοσιαλισμού οδηγεί τον Καλλέργη στο συμπέρασμα ότι είναι αδύνατη η εφαρμογή του κατά χώρα και επομένως απαιτείται "διεθνής εργασία" και "διεθνής συνεννόησις".²²⁷ Η θέση αυτή σημαίνει για την Ελλάδα ακύρωση του προηγούμενου μαξιμαλισμού και περιορισμό στη συγκρότηση των σοσιαλιστών δυνάμεων, την ιδεολογική τους επάρκεια και την ορθή κατεύθυνση, σύμφωνα με την αντίληψη της βαθμιαίας και ειρηνικής πορείας. Παρ'όλα αυτά όμως ο Καλλέργης συνεχίζει να χρησιμοποιεί τον όρο "έκτακτα γεγονότα", το περιεχόμενο του οποίου αντιφάσκει σε μία εξελικτική πορεία. Ο Καλλέργης προβαίνει στη χρήση αυτή γιατί δεν μπορεί μάλλον να αποκλείσει το ενδεχόμενο να ισχύσουν καταστάσεις, που ξεφεύγουν από τους κανόνες μιας ανάλυσης σύμφωνα με τα παραπάνω. Το περιεχόμενο πάντως του όρου "έκτακτα γεγονότα" έχει συρρικνωθεί πλέον σε μία κοινοβουλευτική νίκη των σοσιαλιστικών κομμάτων της Δυτικής Ευρώπης, η οποία δείχνει τον καταλυτικό ρόλο που μπορεί να έχει και στην πορεία των άλλων χωρών. Αρχικά, βέβαια, ο όρος αυτός είχε ευρύτερο περιεχόμενο και ταυτίζονταν με την επανάσταση. Τα "έκτακτα γεγονότα", μπορούσαν να είναι ένας "Ευρωπαϊκός πόλεμος" που θα προκάλούσε "Παγκόσμιον Οικονομικήν κρίσιν", η οποία θα οδηγούσε σε "Κοινωνικήν Επανάστασιν", όπως οι γαλλικές του 1789 και 1871 ή την υπέρσχυση των "Βουλευτικών Σοσιαλιστικών" κομμάτων στη Δ. Ευρώπη που θα καταλάμβαναν την εξουσία με τη λαϊκή πλειοψηφία και κατόπιν με στρατιωτική επέμβαση θα

226. Διάλεξις Σταύρου Γ. Καλλέργη προς ομάδα του Κεντρικού σοσιαλιστικού Συλλόγου, 1914.

227. Στο ίδιο.

εφαρμοζαν "εν οιονδήποτε" σοσιαλιστικό σύστημα στον κόσμο.²²⁸ Οι ενθουσιώδεις όμως και σωτηριολογικές αυτές αντιλήψεις, που έχουν μια χροιά λυτρωτισμού, εγκαταλείφθηκαν σταδιακά από τον Καλλέργη και παραχώρησαν τη θέση τους σε ρεαλιστικότερες εκτιμήσεις ως προς την τακτική που πρέπει να ακολουθήσουν οι σοσιαλιστές για την επίτευξη του στόχου τους.

Οι σοσιαλιστικές ιδέες για την πάλη των τάξεων που διακινούνται μέσα από τον "Κεντρικό Σοσιαλιστικό Σύλλογο" του Καλλέργη επηρεάζουν και τον Αντύπα. Οι ταξικές συγκρούσεις εκφράζονται γι' αυτόν μέσα από τους αγώνες του "λαού"²²⁹ εναντίον της "διεφθαρμένης" εξουσίας. Οι αντιλήψεις του για την ταξική πάλη κινούνται ανάμεσα στη θεωρία της αρμονίας, την οποία υιοθετούν οι πρώιμοι Έλληνες σοσιαλιστές, και την κοινωνική ρήξη.²³⁰ Παρακάμποντας την καθοριστική διαίρεση της κοινωνίας σε καταπιεστές και καταπιεζόμενους, που προκαλεί την εξέγερση των δευτέρων εναντίον των πρώτων, ο Αντύπας προτείνει τη συνεργασία κεφαλαίου-εργασίας, όχι βέβαια με την έννοια ενός οριστικού συμβιβασμού μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης, ο οποίος θα εξασφαλιζε ισότιμη ύπαρξη και διάρκεια και στις δύο, αλλά με την έννοια της συνύπαρξης και της αλληλοανοχής των αντιτιθέμενων τάξεων μόνο για εκείνο το χρονικό διάστημα, που είναι κατά τη γνώμη του απαραίτητο, ώστε να προκύψει μία μόνο τάξη, οι εργάτες.²³¹ Με την πρόταση αυτή δεν υιοθετεί την κοινωνική ειρήνη, η οποία παρατείνει τη ζωή του

---

228. Στ. Καλλέργης, Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνες σοσιαλιστάς, σ. 21 βλ. και σσ. 18-19.

229. Για τη σημασία του όρου "λαός", βλ. σσ. 157-158, σημ. 26 στην εργασία αυτή. Για το ιστορικό του περιεχόμενο βλ. ειδικότερα την εργασία του Π. Νούτσου στη σελίδα 158.

230. Για τις αντιλήψεις αυτές του Αντύπα βλ. την ανάλυση του Σπ. Δ. Λουκάτου, ό.π., σ. 66.

231. Μ. Σπ. Αντύπας, "Τί είμαι", ό.π.

αστικού καθεστώτος, αλλά αποβλέπει στην ενδυνάμωση της εργατικής τάξης. Η ήρεμη και ειρηνική περίοδος της κοινωνίας δεν θα φέρει μόνο την επέκταση του κεφαλαίου, αλλά και την αριθμητική αύξηση των εργατών, οι οποίοι, αφού κατακτήσουν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, θα μπορέσουν κατόπιν να επιβληθούν εύκολα. Μολονότι στο σημείο αυτό δεν διευκρινίζεται το είδος της τακτικής που θα ακολουθήσει ο συγκεκριμένος αγώνας, ο Αντύπας προβάλλει την αναπόφευκτη σύγκρουση (επανάσταση), η οποία θα καθιερώσει "την Συνεργασίαν της Επιστήμης της Εργασίας και του Κεφαλαίου, εξων θα προκύψη η μία και μόνη και αδιαίρετος Κοινωνική τάξις 'των ευτυχών και μορφωμένων εργατών' των οποίων Ανάκτορον θα είνε η ΕΡΓΑΣΙΑ, Ναός η ΑΓΑΠΗ και παράδεισος η ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ".²³²

Εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο τον Αντύπα είναι η προβολή του τύπου της μελλοντικής κοινωνίας στην οποία θα έχουν εξαλειφθεί οι κοινωνικές τάξεις και όχι τόσο η τακτική μέσα από την οποία θα φθάσουμε σ' αυτήν. Η κοινωνία του μέλλοντος πρέπει να είναι ένα ελκυστικό όραμα για όλους τους καταπιεζόμενους, ώστε να μπορούν να δουν και να βρουν μέσα σ' αυτό την ικανοποίηση των συμφερόντων τους και να συστρατευθούν για την επίτευξή του.

Ένα δεύτερο σημείο που πρέπει να τονισθεί στην ανάληψη του Αντύπα για τις τάξεις είναι ο χαρακτηρισμός των αντίστοιχων οικονομικών μεγεθών, του κεφαλαίου και της εργασίας, στα οποία αυτές ανάγονται, ως αντίθεσης τυραννίας-βασιλείας. Ο χαρακτηρισμός αυτός δείχνει τη διάθεση του Αντύπα να εντάξει το αντιθετικό ζεύγος μέσα στη διαχρονικότητα του "καλού" και του "κακού", που συνοψίζουν τις αντίθετες ηθικές καταστάσεις σε κάθε ταξική κοινωνία. Ο θρησκευτικός μανδύας που περιβάλλει

---

232. Μ. Σπ. Αντύπας, "Είμεθα επαναστάται", εφ. Ανάστασις, έτος Α', αρ. 25 (17-9-1905), σ.1. (Παράθεμα από τον Σπ. Δ. Λουκάτο, ό.π., σσ. 126-127).

την άποψη αυτή είναι εμφανής όχι μόνο στη χρήση μιας έντονης χριστιανικής ορολογίας, αλλά και στην επιθυμία του Αντύπα να ταυτίσει το περιεχόμενο των όρων "Ανάκτορον", "Ναός" και "Παράδεισος" με το περιεχόμενο των όρων "εργασία", "αγάπη" και "αλληλεγγύη". Έτσι ακυρώνει την παραπομπή του προβλήματος της ανθρώπινης ευτυχίας στον άλλο κόσμο και επαναφέρει στην ημερήσια διάταξη τη συζήτηση για τους όρους που εξασφαλίζουν στον άνθρωπο τη γήινη και πραγματική ευτυχία, η οποία είναι και αποτέλεσμα της κατάργησης των κοινωνικών τάξεων και της ενότητας των ανθρώπων.

Τόσο στον Αντύπα, όσο και στον Καλλέργη, είναι έκδηλη η διάθεση και η πρόθεση να επιτύχουν με οποιαδήποτε μορφή πάλης τη αλλαγή των οικονομικών όρων που συνθέτουν την αστική κυριαρχία. Η προσωπική δράση και των δύο αποτελεί το πειστικότερο επιχείρημα για τη συνέπεια στις απόψεις που πρεσβεύουν. Ωστόσο ο ειρηνικός δρόμος που υιοθετείται τελικά από τον Καλλέργη, μολονότι απομακρύνει την προοπτική αυτή δεν αποβλέπει στη συνεργασία των τάξεων, που θα ακύρωνε την κοινωνική αλλαγή, αλλά στην καλύτερη και όσο το δυνατόν με μικρότερες απώλειες πραγματοποίησή της, γιατί ο τελικός του στόχος είναι η ευδαιμονία του κοινωνικού συνόλου. Η καθολική αρμονία στην οποία δεοντολογικά φτάνει η κοινωνία συνιστά έναν ηθικό στόχο, του οποίου όμως η πραγμάτωση δεν διευκρινίζεται, αν επιτυγχάνεται φαταλιστικά με την ισχύ των "έκτακτων γεγονότων", που αντιφάσκουν όμως στη βαθμιαία εξέλιξη, ή υπάγεται στην καθοριστική δράση του ανθρώπου. Ή, τουλάχιστον, δεν γίνεται ακριβής αποτίμηση του βαθμού συμμετοχής του κάθε παράγοντα.

δ. Η πάλη των τάξεων ως κινήτρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης. - Σκληρός.

Το πρόβλημα του ρόλου των κοινωνικών τάξεων στην

ιστορία το διαπραγματεύεται σχεδόν με σφαιρικότητα ο Σκλήρος. Η ανάλυσή του, που είναι απαλλαγμένη από ηθικολογικές αποχρώσεις, έχει αφετηρία τις μαρξικές και τις δευτεροδιεθνικές²³³ μαρξιστικές αντιλήψεις και προβάλλει τη θέση ότι οι τάξεις είναι αποτέλεσμα της άνισης και άδικης κατανομής των αγαθών και η εμφάνισή τους συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη της τεχνικής και τον καταμερισμό της εργασίας.²³⁴ Οι όροι της ανισοκατανομής των αγαθών διαμορφώνονται κατά τη διαδικασία της παραγωγής τους και είναι οι αιτίες που μετατρέπουν τον ατομικό αγώνα για ύπαρξη σε αγώνα ταξικό. Στον αγώνα αυτό κάθε κοινωνική τάξη αγωνίζεται να εξασφαλίσει για τον εαυτό της περισσότερα υλικά αγαθά αδικώντας ή καταπιέζοντας τις υπόλοιπες. Όταν μία οικονομική και κοινωνική δομή, ένας τρόπος παραγωγής, τείνει προς τη διαμόρφωσή του, εμφανίζει δύο αντίπαλες τάξεις, την κυρίαρχη, η οποία κατέχει περισσότερες παραγωγικές δυνάμεις από ό,τι η προσωπική δύναμη εργασίας των μελών της επιτρέπει, και την εξαρτημένη η οποία κατέχει λιγότερες από όσες η σωματική και πνευματική ικανότητα των μελών της θα μπορούσε να ενεργοποιήσει και υπόκειται έτσι στην εκμετάλλευση της πρώτης.²³⁵ Το κλασικότερο παράδειγμα μιας τέτοιας δομής αποτελούν η αστική και η εργατική τάξη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

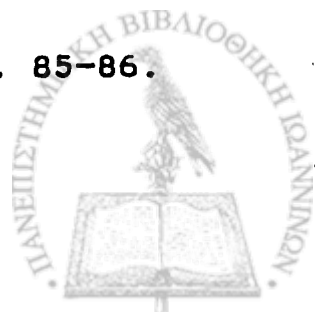
Η διαδικασία διαμόρφωσης των οικονομικών και κοινωνικών δομών δείχνει ότι η παγκόσμια ιστορία δεν είναι παρά ιστορία της πάλης των κοινωνικών τάξεων. Η πάλη αυτή είναι για τον Σκλήρο "ο απαραίτητος παράγων της ιστορικής εξέλιξης και προόδου",²³⁶ γιατί

---

233. Βλ. G.Plekhanov, On the materialist Understanding of History, ό.π., σ. 617.

234. Γ. Σκλήρος, Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης, ό.π., σσ. 145-146 και "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικό μας ζήτημα'", ό.π., σ. 351.

235. Βλ. την ανάλυση του J. McMurtry, ό.π., σσ. 85-86.

επιφέρει, μέσα από την αντίθεση και τη σύγκρουση των τάξεων που εκπροσωπούν διαφορετικά και ανταγωνιστικά συμφέροντα, συνεχείς αλλαγές στην υπάρχουσα κοινωνικοοικονομική δομή. Όταν ο τρόπος παραγωγής που εκφράζει την άρθρωση της κοινωνίας εξυπηρετεί μόνο τα συμφέροντα της κοινωνικής μειοψηφίας και αδυνατεί να δώσει οποιαδήποτε λύση στα κρίρια προβλήματα της πλειοψηφίας, τότε η ταξική πάλη κορυφώνεται στην επανάσταση και τον ανατρέπει. Η αλλαγή όμως αυτή έχει προετοιμασθεί από την εξέλιξη που έχει σημειωθεί ήδη στην τεχνική, τα μέσα παραγωγής²³⁷ και τον καταμερισμό της εργασίας.

Η πρωτοτυπία της ανάλυσης του Σκληρού έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι συνδέει το χαρακτήρα της ταξικής διάρθρωσης της κοινωνίας με ορισμένη εποχή και συγκεκριμένο οικονομικό σύστημα,²³⁸ κατά το παράδειγμα του Μαρξ, και επιχειρεί να εφαρμόσει τη μέθοδό του την εξέταση της νεοελληνικής κοινωνίας.²³⁹

Αντίθετα από τους προηγούμενους σοσιαλιστές δεν αδημονεί για την κατάλυση της κοινωνικής ισορροπίας, η οποία εξάλλου δεν μπορεί να επιτευχθεί κάτω από οποιοδήποτε επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού, αλλά δέχεται ότι η κοινωνική διάλοση, που η έκφρασή της είναι οι αντίθετες τάξεις, συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση της εξέλιξης για ένα μεγάλο διάστημα, ενώ η ανυπαρξία ή

---

236. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ό.π., σ. 87.

237. Η άποψη του παραπέμπει στη γνωστή θέση του Μαρξ στον Πρόλογο. (βλ. Zur Kritik der politischen Ökonomie, ό.π., σσ. 8-9).

238. Γ. Σκληρός, ό.π., σσ. 98-99.

239. Όλες οι μελέτες και τα άρθρα που αναφέρονται στον Σκληρό (βλ. ενδεικτικά και σσ. 63-66, σημ. 122-127) επισημαίνουν το χαρακτήρα αυτό της θεωρίας του. - Για την εντύπωση που προκάλεσε το πρώτο του έργο είναι αποκαλυπτική η αποτίμηση του Αμίλκα ότι σ' αυτό οι κοινωνιολογούντες νέοι βρήκαν τις πρώτες θετικές βάσεις για τη θεωρητική τους κατάρτιση και ο εργατικός αγώνας την επιστημονική του δικαίωση (βλ. Αμίλκας "Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού", π. Γράμματα, τ.Β, τχ. 40

το αδύνατο διάγραμμά της είναι ενδεικτικά της στασιμότητας.²⁴⁰ Η άποψη αυτή του Σκληρού ακολουθεί την προγραμματική αρχή του ιστορικού υλισμού, σύμφωνα με την οποία απαιτείται η ανάπτυξη όλων των δυνάμεων ενός οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού, που οδηγεί αναπόφευκτα στην ένταση της ταξικής πάλης για να καταστεί αναγκαία η αντικατάστασή του. Και προκειμένου για το καπιταλιστικό σύστημα, που αποτελεί την τελευταία έκφραση ταξικής κοινωνίας, η αντικατάσταση αυτή σημαίνει ταυτόχρονα και πορεία προς την επίτευξη αρμονίας με την ένωση των μερών της διασπασμένης ενότητας σε ενιαίο όλον.

Η μορφή της ταξικής πάλης η οποία συντομεύει την πορεία και συντείνει προς έναν τέτοιο στόχο είναι η πολιτική. Για να έχει όμως πρακτική σημασία και επιτυχία πρέπει να εντάσσεται στην κοινωνική κίνηση η οποία εκφράζει τα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα ολόκληρης τάξης και να διεξάγεται, όπως προτρέπει ο Σκληρός,²⁴¹ με ενθουσιασμό και φανατισμό σε όλους τους τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας. Η πολιτική δράση κατευθύνεται από τα συγκροτημένα πολιτικά κόμματα, τα οποία πρέπει να αντιπροσωπεύουν συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα και να ακολουθούν μία τακτική που να είναι ανάλογη με τις συνθήκες μέσα στις οποίες δρουν. Η προϋπόθεση αυτή είναι εντελώς απαραίτητη για το εργατικό κόμμα, γιατί αλλιώς κινδυνεύει να μετατραπεί σε πολιτική αίρεση που φυτοζωεί στο περιθώριο της πολιτικής σκηνής.²⁴²

Για τον Σκληρό, όσο η αστική τάξη είναι ακόμη επαναστατική, έχει δηλαδή να λύσει κοινωνικά ζητήματα από την παρουσία και τη δράση ξεπερασμένων

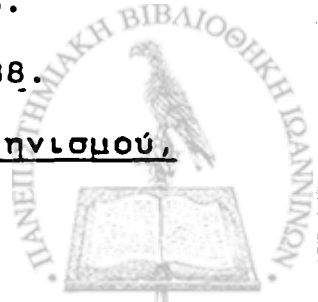

(Ιούλ.-Σεπ. 1919), σ. 159.

240. Γ. Σκληρός, "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'", ό.π., σ. 351 και 'Εργα, σσ. 455-456.

241. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 88.

242. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού,

"πατριαρχικών" συστημάτων, το εργατικό κόμμα πρέπει να συνεργάζεται μαζί της. Όταν όμως ο κίνδυνος αυτός εκλείπει, τότε πρέπει να επιδοθεί στον αγώνα εναντίον της και να αντικαταστήσει τη συμμαχία των αστών με τη συμμαχία των μικροαστών.²⁴³ Η θέση αυτή δεν αποτελεί μόνο μία θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος των κοινωνικών συμμαχιών, αλλά ήταν επίκαιρη και για εφαρμογή από τις σοσιαλιστικές κινήσεις που δρουν στην Ελλάδα της εποχής του. Η αστική τάξη δεν έχει, βέβαια, ως αντίπαλο μια τυπική αριστοκρατική-φεουδαρχική τάξη, που να δικαιολογεί τη συνεργασία των σοσιαλιστών για την κατανίκησή της, αλλά δεν αποτελεί και μικρότερη τροχοπέδη στην κοινωνική ανάπτυξη το γραφειοκρατικό και εκκλησιαστικό κατεστημένο σε συνεργασία με τους μεγαλοκτηματίες που εμφανίστηκαν όψιμα. Ο λαός είναι ουσιαστικά ακόμη ανοργάνωτος και γι' αυτό η πρόταση του Σκλήρου για ανάπτυξη μιας πλουραλιστικής δημοκρατίας με ταξικά κόμματα και ταξικούς αγώνες δεν είναι άμεσα εφαρμόσιμη, αλλά δεν βρίσκεται και έξω από την κοινωνική προοπτική. Αν, βέβαια, περιορισθεί μόνο στο πεδίο της άμεσης εφαρμογής, που στην προκειμένη περίπτωση αφορά τη νεοελληνική κοινωνία του καιρού του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πολιτικό πάθος, γιατί αδυνατεί να υλοποιηθεί, ενώ αν ερμηνευθεί ως το προτεινόμενο σχήμα για τη λειτουργία της δημοκρατίας σε ένα εξελισσόμενο καπιταλιστικό σύστημα, τότε ασφαλώς συντείνει προς το στρατηγικό στόχο του που είναι η σοσιαλιστική ανασυγκρότηση της κοινωνίας.

Η αποτελεσματικότητα του ταξικού αγώνα δεν περιορίζεται μόνο στην πολιτική πράξη, αλλά προϋποθέτει και την ιδεολογική επάρκεια. Στο επίπεδο αυτό σημαντική είναι η προσφορά ενός ιδιαίτερου κοινωνικού στρώματος, των διανοουμένων. Στην κατηγορία αυτή ο Σκλήρος συμπεριλαμβάνει εκείνους που ζουν από την

σσ. 342-344.

243. Γ. Σκλήρος, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 125 και

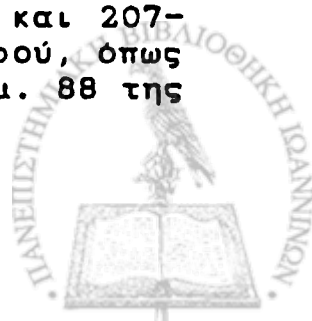
προοδευτικά ιδεώδη μπορεί να βάλει σε ενέργεια όλες τις κοινωνικές δυνάμεις. Κάθε τάξη, βέβαια, στον αγώνα αυτόν προβάλλει όλα τα κοινωνικά ζητήματα από τη δική της σκοπιά και αγωνίζεται να κάνει αποδεκτές, ή να επιβάλλει τις λύσεις που εκείνη προτείνει και οι οποίες είναι συμφέρουσες για την ίδια. Η εργατική τάξη, που στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό αποτελεί τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, προτείνει τη δική της πολιτική, η οποία καταργεί την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και επιβάλλει το συλλογικό τρόπο εργασίας.

Τα ζητήματα που θέτει η προβληματική του Σκληρού σχετικά με την πάλη των τάξεων αφορούν τον καθορισμό του ακριβούς ρόλου της εργατικής τάξης και την ενδεδειγμένη τακτική της στη διαδικασία ανασυγκρότησης της κοινωνίας. Οι θέσεις που υποστηρίζει πρέπει να κριθούν μέσα από την οπτική από την οποία αντιμετωπίζει το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής, ως ζήτημα του μέλλοντος, στο οποίο οι εργατές θα παίξουν τον καθοριστικό ρόλο που τους επιφυλάσσει η εξέλιξη.²⁵² Και αυτός είναι, ίσως, ένας λόγος για τον οποίο δεν ξεκαθαρίζει με κατηγορηματικό τρόπο τα σχετικά ζητήματα αφήνοντας ανοιχτό το δρόμο σε διαφορετικές ερμηνείες.

Ο ρόλος της εργατικής τάξης, όπως τονίζεται επαναληπτικά σε όλες, σχεδόν, τις εργασίες του, είναι

ή αξιολογικές, του Αλέξανδρου Αργυρίου (Ο Σκληρός και τα πρώτα βήματα των σοσιαλιστικών θεωριών στην Ελλάδα" Νέα κείμενα, Αθήνα 1971, σσ. 207 και 218) ότι ο Σκληρός την εποχή του Βενιζέλου τάσσεται υπέρ της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας και όχι υπέρ της επανάστασης και της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου ότι την περίοδο 1913-1919 ο Σκληρός ικανοποιείται από την πολιτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου, γιατί, όπως υποστηρίζει, δεν αλλάζει μεν το "κύριο σύστημα σκέψης" που υιοθέτησε το 1907 ούτε εγκατέλειψε το μαρξισμό, αλλά διαφοροποίησε την τακτική του για την υλοποίηση του τελικού στόχου (βλ. ό.π., σσ. 12, 203-204 και 207-208). - Για την ερμηνεία της τακτικής του Σκληρού, όπως και για ορισμένες άλλες κρίσεις βλ. σ.180, σημ. 88 της διατριβής αυτής.

επαναστατικός. Θα επιβεβαιώσουμε τη θέση του αυτή, παραθέτοντας ενδεικτικά ένα απόσπασμα από το τελευταίο του έργο, του οποίου η μαρξιστική οπτική αμφισβητήθηκε και θεωρείται αδυνατισμένη.²⁵² Στο απόσπασμα τονίζεται ότι η "εργατική τάξη επειδή είναι η πιο πλεζόμενη της κοινωνίας, είναι φυσικά θ έ σ ε ι και η πιο επαναστατική, και επομένως θεωρείται η εμπροσθοφυλακή και ο δημιουργός ενός νέου πολιτισμού, ολότελα αντίθετου, σ'όλα με το σημερινό αστικό πολιτισμό...".²⁵³

Αν ο ρόλος της εργατικής τάξης προβάλλει διαυγής από το παραπάνω απόσπασμα, δεν συμβαίνει το ίδιο και με την τακτική που ακολουθεί, γιατί αυτή παρουσιάζεται περισσότερο περίπλοκη. Η θέση του Σκληρού στο ζήτημα αυτό προκύπτει συγκριτικά από τις απόψεις που διατύπωσε στα διάφορα έργα του και οι οποίες δεν διαφοροποιήθηκαν με το χρόνο, αλλά συνυπάρχουν από την αρχή μέσα στο ίδιο έργο. Ρητά και κατηγορηματικά δεν υιοθετεί καμία από τις γνωστές τακτικές, δηλαδή ούτε την κοινοβουλευτική οδό ούτε την επαναστατική βία, με την έννοια του οριστικού αποκλεισμού της άλλης. Επειδή όμως επανειλημμένα προβάλλει το νόμο της βαθμιαίας εξέλιξης, είναι εύκολο να οδηγηθεί κανείς στο συμπέρασμα ότι η πρώτη τακτική αποτελεί την αποκλειστική πρόταση του Σκληρού στο ζήτημα αυτό. Για να αποφευχθούν τέτοιες παρανοήσεις είναι απαραίτητο να διευκρινισθεί από την αρχή ότι ο Σκληρός δεν προτείνει μία σταθερή τακτική στην ταξική πάλη, αλλά μία αναπροσαρμογή της. Εκείνο που ρητά προϋποθέτει είναι η

---

252. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 99.

253. Βλ. σχετικά, σ.248-249, σελ.251 στην εργασία μας.

254. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, σ. 342. - Η ερμηνεία που δίνει στη γενική αντίληψη του Σκληρού ο Λ. Αξελός προβάλλοντας ότι "η μεταλλαγή της υπάρχουσας κοινωνικής δομής... θα γίνονταν, φυσικά, κάτω από την καθοδήγηση μιας 'φωτισμένης και αποφασιστικής φιλελεύθερης αστικής τάξης'" (βλ. ό.π.,

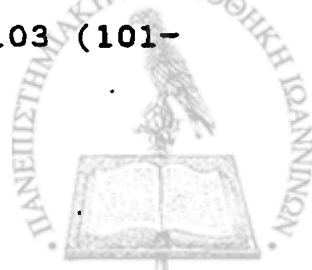
εξασφάλιση των απαραίτητων αντικειμενικών συνθηκών²⁵⁵ για να υπάρξει οποιαδήποτε δράση. Το πρόβλημα που δεν φαίνεται να λύνεται είναι ποια τακτική θα ακολουθήσει η εργατική τάξη, όταν ισχύσουν οι προϋποθέσεις της αριθμητικής αύξησης του "προλεταριάτου", που το καθιστά κοινωνική πλειοψηφία, και της πολιτικής του οργάνωσης, όροι που ανταποκρίνονται στη βαθμιαία οικονομική εξέλιξη που θα έχει επέλθει. Για τον ίδιο, που στηρίζεται και σε σχετικές αναφορές του στον Μαρξ για τη "βαθμιαία ή απότομη απόσπαση" των μέσων παραγωγής από τον εργαζόμενο λαό, όταν οι "προλετάριοι" αποτελέσουν τον συμπαγή όγκο του, "πρακτική σημασία" έχει το γεγονός ότι τότε θα αποκτήσουν κοινωνική δύναμη και θα μπορούν "να εκβιάζουν" ριζικές μεταρρυθμίσεις.²⁵⁶

Το ζήτημα που τίθεται στη συνέχεια είναι η ενδεχόμενη μορφή που θα πάρει ο "εκβιασμός" αυτός. Καταρχήν μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι θα είναι ειρηνικός. Στη μελέτη Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ο Σκληρός καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, όταν ισχύσουν οι προϋποθέσεις που θέτει, τότε τα συμφέροντα της εργατικής τάξης μπορούν να προωθούνται δια της κοινοβουλευτικής οδού.²⁵⁷ Αυτό επισημαίνει ότι θα

σ. 67) είναι τουλάχιστον επισφαλής.

255. Η απουσία της είναι ενδεικτική του "ουτοπικού σοσιαλισμού", γιατί τα χαρακτηριστικά του "ως στηριζόμενα επί ιδανικών μόνον απαιτήσεων του εγκεφάλου και όχι επί δεδομένων της πραγματικότητας και επομένως δεν μπορούσαν να έχουν καμμία επιτυχίαν εν τη πράξει" (βλ. Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 101). Ύστερα από τη δήλωση αυτή του Σκληρού λίγη σοβαρότητα απομένει σε θέσεις, όπως αυτή του Αξελού, ότι στα Σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, "παρελαύνει όχι μονάχα η σκεψη του Σκληρού, αλλά και η ιδεολογία όλου εκείνου του χώρου που έμεινε στην ιστορία σαν 'ουτοπικός σοσιαλισμός' και που ο ίδιος ο Σκληρός αποτέλεσε την κορυφαία και οριστική περίπτωσή του" (βλ. ό.π., σ. 59).

256. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 103 (101-104).

ισχύσει και την περίπτωση της Ελλάδας, γιατί και εκεί ο πόλεμος μεταξύ των τάξεων θα φέρει "συν τω χρόνω" τα ποθητά αποτελέσματα δια μέσου της Βουλής στην οποία εντάσσει τη δράση των πολιτικών κομμάτων.²⁵⁷ Η ίδια θέση επαναλαμβάνεται και στη φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης, όπου τονίζεται ότι στην κοινωνία του μέλλοντος η πάλη μεταξύ λαών και ατόμων δεν θα χαθεί, αλλά θα λάβει ειρηνική μορφή.²⁵⁸ Στην ενίσχυση της θέσης αυτής συνηγορεί και η αντίληψη του ότι ο Μαγκ αντιλαμβάνεται την ιστορική εξέλιξη να οδηγεί μοιραία τη βιομηχανική κοινωνία "σ'ένα κολλεκτιβιστικό και κοινωνικό σύστημα" αντίληψη που αδυνατίζει, ασφαλώς, την οπτική της επανάστασης.²⁵⁹

Σίγουρα η "βαθμιαία εξέλιξη" της κοινωνίας που κυριαρχεί στη σκέψη του Σκληρού, επιβοηθεί την ερμηνεία του ειρηνικού δρόμου. Είναι όμως ακριβώς έτσι; Καταρχήν πρέπει να διευκρινίσουμε ότι ο Σκληρός δεν αρνείται κατηγορηματικά τις "προλεταριακές επαναστάσεις", αλλά τις καταδικάζει, όταν είναι άκαιρες και δεν στηρίζονται στα δεδομένα της πραγματικότητας.²⁶⁰ Αντίθετα βλέπει ως φυσιολογική την πολιτική επανάσταση, όταν ανατρέπεται ο απαραίτητος "πολιτικός συγχρονισμός" μεταξύ πολιτεύματος και συνθηκών.²⁶¹ Όταν η δυσαναλογία οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων υπερβαίνει το ελάχιστο όριο της συμβίωσης, τότε "η σύρραξις είναι αναπόφευκτη και μοιραία... **Εί ν ε η σ τ ι γ μ ή τ η ς κ ο ι ν ω ν ι κ ή ς ε π α ν α σ τ ά σ ε ω ς ... Η**

257. Στο ίδιο, σ. 122.

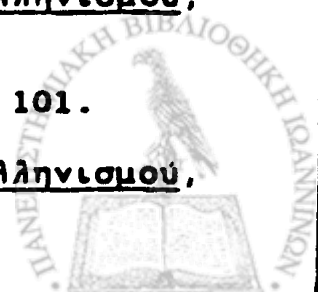
258. 'Ο.π., σσ. 124-125.

259. Βλ. σσ. 150-151.

260. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, σ. 173.

261. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 101.

262. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού,

πολιτική ανατροπή ξεσπά εν ονόματι των νέων κοινωνικών ιδεών...".²⁶³ Αν και δεν διακρίνεται πουθενά να προκρίνει τη δικτατορική μέθοδο κοινωνικής αλλαγής, εν τούτοις κατανοεί ότι το επαναστατικό κίνημα, επειδή ανατρέπει κατεστημένα συμφέροντα και προλήψεις, "αναγκάζεται από την αντίσταση που βρίσκει εκ μέρους των συντηρητικών στοιχείων να καταφύγει σε βιαιοπραγίες, προσωρινή δικτατορία και κάθε είδους αυθαιρεσία που την επιβάλλουν οι ανάγκες του προγράμματός του".²⁶⁴ Η αντίθεση του Σκληρού στη "δικτατορία του προλεταριάτου" δεν είναι αντίθεση αρχής, αλλά υπακούει στη θέση του Πλεχάνωφ ότι η πολιτική και κοινωνική επανάσταση προϋποθέτει την ανάπτυξη της βιομηχανίας και την ωρίμανση (αριθμητική πλειοψηφία και συνειδητή δράση) του προλεταριάτου.²⁶⁵ Η συγκεκριμένη θέση αποτελεί ερμηνεία της μαρξικής αρχής σύμφωνα με την οποία οι συνθήκες της πραγματικότητας συνιστούν τον αντικειμενικό παράγοντα, που ωθεί στις αλλαγές αυτές, χωρίς την ύπαρξη του οποίου ο υποκειμενικός δεν έχει να προσφέρει προς αυτή την κατεύθυνση τίποτα.²⁶⁶

Παρά την ασάφεια που φαίνεται να χαρακτηρίζει τις απόψεις του Σκληρού στο ζήτημα της τακτικής, η τελική απάντηση βρίσκεται σε μία πρόταση που διατυπώνει στο τελευταίο του έργο. Σύμφωνα με αυτή η εργατική τάξη "είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο, σύμφωνα με τη φορά των πραγμάτων και τις υποδείξεις της ιστορικής

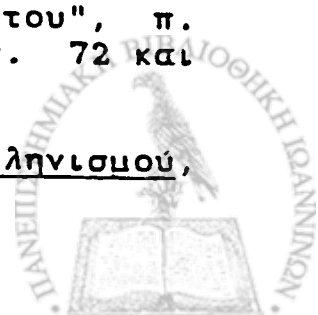

σσ. 197-198 και 271, 273.

263. Γ. Σκληρός, "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή, τ. ΙΧ, τχ. 3-4, σ. 350, και Έργα, σσ. 454-455.

264. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, σσ. 322-323.

265. Γ. Σκληρός, "Ο Πλεχάνωφ και η εποχή του", π. Γραμματα, τ.Ε, τχ. 40 (Ιούλ.-Σεπτ. 1919), σ. 72 και Έργα, σσ. 530-531.

266. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, σ. 173.

πείρας θα επιβάλει μια μέρα την ανώτερη ποσοτική και ποιοτική δύναμη της". 267

Η προσπάθεια του Σκληρού να διευκρινίσει το ρόλο των κοινωνικών τάξεων στην εξέλιξη της κοινωνίας υπακούει στη σταθερή του θέση ότι οι τάξεις αποτελούν τον βασικό παράγοντα σ' αυτή τη διαδικασία, μέσα από τον οποίο εκφράζονται υποκειμενικά οι αντιθέσεις του οικονομικού συστήματος. Το θέμα της τακτικής, που αφήνεται στη διακριτική ευχέρεια της συγκυρίας των συνθηκών και της αντίδρασης των αστών, δείχνει τα αναγκαία βήματα που έχει να διανύσει ακόμη η κοινωνία, ώσπου να φτάσει στο σημείο αυτό. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι σε εκείνο το σημείο θα επιβληθεί η τακτική που θα βοηθήσει την εξέλιξη να συνεχίσει και να άρει τις αντιστάσεις. Τα πράγματα, βέβαια, θα γίνονταν πολύ εύκολα, αν όλες οι τάξεις συνειδητοποιούσαν τα συμφέροντά τους και ανέπτυσαν μία ανάλογη δράση υποχωρώντας μόνον όταν η εξέλιξη τις ωθούσε στο περιθώριο. Ειδικότερα τονίζει ότι η συνειδητοποίηση της κοινωνικής θέσης των εργατών, που δυσχεραίνεται λόγω των συνθηκών της ζωής τους, επιβοηθείται από τους διανοούμενους. Η δράση των τελευταίων αποκτά βαρύνουσα σημασία, γιατί συντελεί στην ανάγνωση της ταξικής θέσης των εργαζομένων και όλων των μελών μιας κοινωνίας, η οποία ωθεί προς την ανάλογη δράση που δίνει προοπτική στη μελλοντική, έστω, λύση του κοινωνικού προβλήματος. Οι θέσεις του Σκληρού δεν αποτελούν μία τυπική μόνον εφαρμογή των κύριων σημείων του μαρξισμού για την πάλη των τάξεων, παρά το σχηματικό τρόπο που παρουσιάζονται, αλλά αποκαλύπτουν και ένα μεγάλο μέρος του προβληματισμού που αναπτύχθηκε από τους σοσιαλιστές της εποχής του.

---

267. Στο ίδιο, σ. 343.

πλειοψηφίας των "αχτημόνων", η οποία θα τους παράσχει και τα μέσα της απελευθέρωσής τους. Οι μεταρρυθμίσεις και οι ριζικές αλλαγές που επιτυγχάνονται δεν είναι έργο ατόμων, αλλά αποτελούν νίκη ολόκληρων τάξεων, που η δράση και η ανάπτυξή τους εμποδίζονταν από τους φραγμούς που έθετε η κυρίαρχη τάξη.

Η πολιτική πάλη (επανάσταση)²⁶⁹ στοχεύει στην αντικατάσταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά δεν πρέπει να καταφεύγει αμέσως στην ένοπλη βία, πριν δοκιμάσει όλα τα άλλα μέσα τα οποία μπορεί να αξιοποιήσει μια κοινωνική πλειοψηφία. Η οργανωτική και πολιτική έκφραση της πλειοψηφίας αυτής, όπως και της αντίπαλης μειοψηφίας είναι τα πολιτικά κόμματα τα οποία, επειδή εκπροσωπούν στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο τις τάξεις, πρέπει να εξυπηρετούν και τα αντίστοιχα συμφέροντά τους, γιατί η ενδεχόμενη πρόθεση για εξυπηρέτηση διισταμένων συμφερόντων δεν είναι μόνον αντιφατική αλλά και αδιέξοδη.²⁷⁰ Ο Χατζόπουλος όμως αδυνατεί ή αποφεύγει να διευκρινίσει και τους λόγους που ωθούν όχι μόνο τους μικροαστούς, αλλά ακόμη

δράμα", Ο Νουμάς, αρ. 278 (13-1-1909), σ. 6. Βλ. και "Σοσιαλισμός και τέχνη", ό.π., σ. 3.-Το ζήτημα αν θα πρέπει η εργατική τάξη να αποκτήσει ένα μίνιμουμ δυνάμεων για να προχωρήσει στην επανάσταση ή ότι η απόλυτη εξασθλίωσή της είναι η καλύτερη προϋπόθεση για την έκρηξη της είχε απαντηθεί από τον J. Jaures ο οποίος υποστήριξε την πρώτη άποψη. Σχετικά με τη θέση του αυτή βλ. Adam Shaff, Ιστορία και αλήθεια (1969), μτφρ. Δ.Δαούλας, Αθήνα 1981, σσ. 36-37 και Leszek Kolakowski, Main Currents of Marxism, translated by P. S. Falla, τ. II, σσ. 125-129, Oxford University Press 1982 (1978).

269. Ο Χατζόπουλος διευκρινίζει τη σημασία του όρου. "Όταν λέω επανάσταση δεν εννοώ να πάρη ο λαός τα όπλα στα χέρια. Μεταχειρίζομαι τη λέξη στη νεώτερη κοινωνική της σημασία" (βλ. "Το κοινωνικόν μας ζήτημα" Ο Νουμάς, αρ. 267 (28-10-1907), σ. 4. - Ο Δραγούμης ειρωνεύεται τον Χατζόπουλο για τη διευκρίνιση αυτή και ταυτόχρονα του επισείει την επέμβαση του εισαγγελέα (βλ. "Το έθνος, οι τάξεις, ο ένας", ο Νουμάς, αρ. 271 (25-11-1907), σ.4.

270. Κ. Χατζόπουλος, (Π.Β.), "Συνέχεια δίχως τέλος", Ο

και τους εργατες να υποστηρίζουν τις θέσεις των κομμάτων της αστικής τάξης και να εντάσσονται οργανωτικά στους μηχανισμούς της. Πάντως ένας υποθετικός συμβιβασμός ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη που θα ήταν, βέβαια, επικίνδυνος ως τακτική για τη δεύτερη, γιατί θα υπέσκαπτε την ηθική της βάση και θα αδυνατίζε τη συντεταγμένη πορεία προς τον επιθυμητό σκοπό,²⁷² αποτρέπεται, έστω κι αν τον αποδεχόταν η εργατική τάξη, ενόσω η τάξη που κυριαρχεί έχει τη δυνατότητα να ελέγχει αποφασιστικά την οικονομική ζωή και την πολιτική εξουσία.²⁷³ Μολονότι ο Χατζόπουλος περιορίζει καταρχήν το ρόλο του κόμματος στη διαφώτιση του εργάτη και στην εκλογή βουλευτών από την τάξη του, η πρότασή του δεν παραμένει αποκλειστικά στα μέσα αυτά αλλά διευρύνεται αναγνωρίζοντας στον εργάτη το δικαίωμα "να πολεμήσει τον οικονομικό αντίπαλο με κάθε μέσο"²⁷³ για την κατοχύρωση και την προάσπιση των κοινωνικών του συμφερόντων.

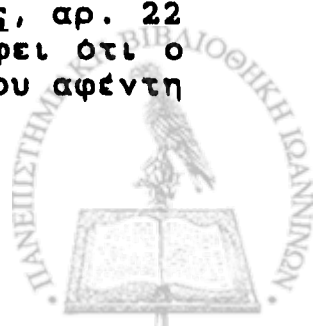
Η πολιτική πάλη συνεπικουρείται από τη συνδικαλιστική οργάνωση, η οποία συνδέει τον εργαζόμενο με τους ομοίους του στο χώρο εργασίας. Τα σωματεία και οι συνεργατικοί σύνδεσμοι προετοιμάζουν τις οικονομικές βάσεις του μελλοντικού κοινωνικού οργανισμού. Το πολιτικό κόμμα και ο συνδικαλισμός²⁷⁴ ανυψώνουν με τους αγώνες τους όλη την εργατική τάξη, γι' αυτό και κάθε μεμονωμένη επιδίωξη του εργάτη να μεταπηδήσει σε άλλη τάξη είναι καταδικαστέα και αδυνατεί ως τακτική να λύσει το πρόβλημα για το σύνολο της τάξης του

Νουμάς, αρ. 282 (10-2-1908), σσ. 6-7.

271. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Αστική και σοσιαλιστική ιδεολογία", εφ. Ο εργάτης (Βόλος), (2 Μαί. 1908), σ. 4.

272. Στο ίδιο, σ. 3.

273. Κ. Χατζόπουλος, "Διοργάνωση" εφ. Ο εργάτης, αρ. 22 (2 Ιουν. 1908), σ. 2. (Στην ίδια σελίδα γράφει ότι ο "σημερινός εργάτης δεν χτυπά δειλά την πόρτα του αφέντη του, αλλά τη σπάει με βία όταν δεν ανοίγει").

απαλλάσσοντάς την από τα κοινωνικά της χαρακτηριστικά και αναβαθμίζοντας τον κοινωνικό της ρόλο.

Η πολιτική πάλη συνυφάνεται με την ιδεολογική, γιατί η κατανόηση των στόχων που επιδιώκονται μέσα από την ταξική πάλη προϋποθέτει και την ιδεολογική καθαρότητα. Στον κοινωνικό καταμερισμό οι ιδεολογικές αρχές και η αντιπαραθετική²⁷⁵ λειτουργία και έκφρασή τους διατυπώνονται από τη διανόηση. Ο Χατζόπουλος απορρίπτει την αγοραία άποψη, που έβρισκε έδαφος στην εποχή του, ότι η ποιότητα των ιδεών είναι συνυφασμένη με την ανθρώπινη φύση, γιατί μια τέτοια αντίληψη οδηγούσε συνειρμικά στην αποδοχή της θέσης ότι οι ιδέες που κυριαρχούν οφείλουν την κυριαρχία τους στη φύση των εκπροσώπων τους, δηλαδή των αστών, η οποία είναι ανώτερη από την αντίστοιχη των εργατών και επομένως η ανθρώπινη φύση γίνεται η γενεσιουργός αιτία των ταξικών διαφορών. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή ο εργάτης που βρίσκεται στην κατώτερη κλίμακα της ταξικής ιεραρχίας μιας καπιταλιστικής κοινωνίας θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει και τον κατώτερο βαθμό της ανθρώπινης φύσης. Υπάλτια όμως για την κατάσταση αυτή και για το χαμηλό μορφωτικό του επίπεδο είναι η οικονομική υποδούλωση, η οποία εκμηδενίζει την ικανότητά του για πνευματική ανάπτυξη.²⁷⁶

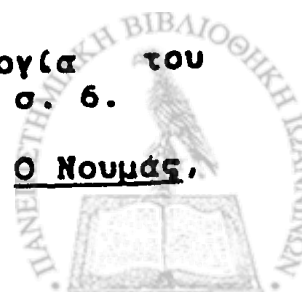
Η συνειδητοποίηση ορισμένων γενικών αρχών συντελεί αποτελεσματικά στην προώθηση των στόχων που τίθενται, γιατί αυτές ρυθμίζουν ανάλογα και τη δράση των ενδιαφερομένων. Για παράδειγμα η εξασφάλιση της ευημερίας ενός λαού υποβοηθείται και επιταχύνεται, όπως τονίζει ο Χατζόπουλος, και από τη γνώση ότι μόνο με τη δική του προσπάθεια θα επιβάλλει την αναγνώριση των δικαιωμάτων του στη ζωή και την ευτυχία. Ο καθένας,

---

274. Στο ίδιο, σ. 3.

275. Κ. Χατζόπουλος, (Π.Β.), "Η ψυχολογία του συμβολισμού", Ο Νουμάς, αρ. 278, (13-1-1908), σ. 6.

276. Κ. Χατζόπουλος, "Σοσιαλισμός και τέχνη", Ο Νουμάς,

βέβαια, αντιλαμβάνεται τη ζωή σύμφωνα με τα ιδανικά της τάξης του. Γι' αυτό η τάξη που κυριαρχεί αγωνίζεται να δικαιώσει και επομένως να συντηρήσει το status quo, ενώ η εξαρτημένη να το ανατρέψει.²⁷⁷

Ο αγώνας αυτός εκφράζεται κυρίως μέσα από την αντιπαράθεση των ιδεών που δίνουν το στίγμα κάθε τάξης. Ο Χατζόπουλος προβαίνει στην ηθική αποτίμηση της ιδεολογίας έχοντας ως αφετηρία τη θέση ότι η ιδεολογία "μιας τάξεως [...] δεν είναι άλλο τίποτε παρά τα υλικά συμφέροντα αυτής της τάξεως ντυμένα φόρεμα ιδανικό...".²⁷⁸ Η αστική ιδεολογία είναι υποκριτική γιατί αποδίδει στις ηθικές έννοιες (πατρίδα, δικαιοσύνη, ελευθερία κ.ά.) το περιεχόμενο που κατοχυρώνει το ταξικό της συμφέρον. Ιδεολογία κοινή για ένα έθνος με υπαρκτές τις κοινωνικές τάξεις είναι αδύνατη. Μόνον ο σοσιαλισμός ανοίγει το δρόμο προς αυτήν ξυπνώντας την ταξική συνείδηση, η οποία είναι προϋπόθεση της χειραφέτησης.²⁷⁹ Ιδιαίτερα για την Ελλάδα το πρόβλημα είναι εντονότερο, γιατί η επικρατούσα ιδεολογία της είναι "μεσαιωνική", κρατεί το έθνος σε οπισθοδρόμηση και εμποδίζει την κυρίαρχη (αστική) τάξη να αναπτυχθεί. Η ιδεολογία αυτή είναι έξω από την πραγματικότητα και κάθε λογική και πρακτική αντίληψη. Αλλά και η αστική ιδεολογία αποτελεί τροχοπέδη γι' αυτό προτείνει ότι η σωτηρία κάθε έθνους ανάγεται στην ιστορική αποστολή που έχουν να επιτελέσουν οι σοσιαλιστικές ιδέες.²⁸⁰

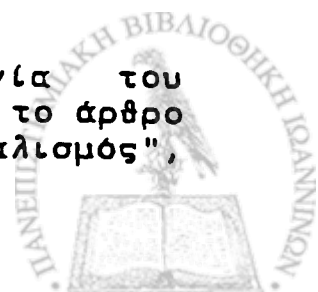
αρ. 340 (19-4-1909), σ. 2.

277. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Η ψυχολογία του συμβολισμού", Ο Νουμάς, αρ. 336 (29-3-1909), σ. 2.

278. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Αστική και σοσιαλιστική ιδεολογία", ό.π., σ. 3.

279. Στο ίδιο, σ. 4.

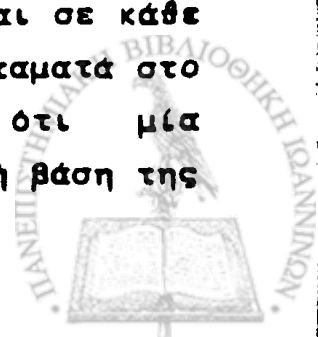
280. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Η ψυχολογία του συμβολισμού", ό.π., σ. 3. (Δεν μπόρεσα να δω το άρθρο του Χατζόπουλου "Τί θέλει και τί είναι ο σοσιαλισμός",

Η αντίληψη για τη μορφή της κοινωνικής συγκρότησης που έχει κάθε τάξη δεν είναι μόνο διαφορετική, αλλά και αντιθετική. Γιατί, ενώ για τη μία το συνολικό όραμα για τη μορφή και της οργάνωσης της κοινωνίας εξαντλείται στην υπάρχουσα δομή, για την άλλη αυτό βρίσκεται στην υπέρβασή της. Έτσι η αστική τάξη προβάλλει την καπιταλιστική κοινωνία ως οριστική θεωρώντας την ως το τελικό αποτέλεσμα της εξέλιξης των οικονομικών και κοινωνικών αιτιών, οι οποίες εκλαμβάνονται με την ισχύ φυσικού νόμου, ενώ αντίθετα η εργατική απορρίπτει την αντίληψη αυτή και αγωνίζεται να κατακτήσει την εξουσία για να καταργήσει μαζί με τις άλλες τάξεις και τον ίδιο της τον εαυτό και να δημιουργήσει ένα αδιαίρετο και ενιαίο κοινωνικό σύνολο.

Ο Χατζόπουλος υποστηρίζει ότι αν η αστική τάξη παραδεχθεί ότι ισχύει και στην κοινωνία ο νόμος της εξέλιξης που δέχθηκε ότι ισχύει στη φύση, τότε πρέπει να αποδεχθεί και την αλλαγή του σημερινού κοινωνικού συστήματος. Επειδή όμως αντιλαμβάνεται τη νίκη των εργατών ως καταστροφή του πολιτισμού, ενώ πρόκειται για κατάργηση μόνο της ίδιας, υποστηρίζει στο ζήτημα αυτό την ανεπιστημονική θέση της οριστικής τελείωσης του κοινωνικού καθεστώτος στη μορφή που συνυφάνεται με τη δική της ύπαρξη. Επιδίωξη του Χατζόπουλου είναι να αποδείξει με το παραπάνω επιχείρημα ότι η ιδεολογία της αστικής τάξης έχει φθάσει σε λογικά αδιέξοδα. Η λογική ανακολουθία που της προσάπτει, επειδή δέχεται το νόμο της εξέλιξης κατά περίπτωση (στη φύση ναι στην κοινωνία όχι) έχει ως στόχο να παρουσιάσει ως ανεπιστημονικές τις αναλύσεις των ιδεολογικών εκπροσώπων της στις κοινωνικές επιστήμες και να επιτύχει έτσι, μέσα από την αποτελεσματική απόκρουση, την κατάρτισή τους.

Αλλά μία ιδεολογική χρήση, όσον αφορά στα πορίσματα της κοινωνικής έρευνας, παρατηρείται σε κάθε τάξη που κυριαρχεί. Γιατί η δίψα για αλήθεια σταματά στο σημείο εκείνο που η ίδια αντιλαμβάνεται ότι μία καινούρια εμπειρία θα ανατρέψει τη λογική βάση της

κυριαρχίας της. Η αναστολή αυτή δεν έχει την έννοια της διακοπής της κοινωνικής έρευνας, αλλά της διαφορετικής ερμηνείας με τη χρήση εκείνων μόνο των στοιχείων, τα οποία δικαιώνουν επιστημονικά την υφιστάμενη κοινωνική κατάσταση.

Αντίθετα, από την αστική, η εργατική τάξη, όπως τονίζει ο Χατζόπουλος, προσπαθεί να βρει ένα λογικό στήριγμα, μία διαφορετική εξήγηση για τη ζωή, που να καταστεί θεμέλιο για τον αγώνα της, να τονώσει τη δύναμή της και να της δίνει μία πιθανότητα για τη νίκη του σκοπού της.²⁸¹ Για να γίνει όμως η θεωρία, την οποία ακολουθεί, η βάση της κοινωνικής ανάλυσης πρέπει να στηρίζεται στα δεδομένα της πραγματικότητας, η οποία ολοένα αλλάζει και αναδιαμορφώνεται, και να μην αποστεώνεται σε αλύγιστα δόγματα.

Έτσι και για τον Χατζόπουλο, που ακολουθεί το τυπικό μαρξιστικό σχήμα της εποχής, η εξέλιξη της κοινωνίας οφείλεται στην πάλη των αντίπαλων τάξεων, ιδιαίτερα των δύο κυρίαρχων σε κάθε εποχή. Οι θέσεις του ότι κάθε τάξη διεξάγει τον αγώνα της σε όλα τα επίπεδα δείχνει ότι αντιλαμβάνεται τα επί μέρους αυτά κοινωνικά σώματα ως ολότητες, που έχουν τα δικά τους οικονομικά συμφέροντα -τα οποία προωθούνται μέσα από μία άλλη διαφορετική διαρρύθμιση της κοινωνίας- τη δική τους ιδεολογία, που παρέχει στα συμφέροντα αυτά τη θεωρητική στήριξη, και τη δική τους πολιτική έκφραση (κόμμα) μέσα από το οποίο προωθείται και συντονίζεται η γενική πάλη. Ιδιαίτερα η ιδεολογία, ως ένα σύστημα ιδεών που εκφράζει στο θεωρητικό πεδίο τις θέσεις των κοινωνικών τάξεων σε όλα τα επίπεδα, ως συνισταμένη των ιδεών στην οποία η τάξη βρίσκει την ταξική της αυτογνωσία, ή έστω ως ερμηνεία του περιεχομένου των γενικών ιδεών, παίζει καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη αντιπαραβάλλοντας τη δική τους "αλήθεια", στην "αλήθεια" των αντιπάλων, απορρίπτοντας έτσι

εφ. Σοσιαλισμός, 1913).

281. Ο.π., σ. 2.

επιχειρήματά τους και ανατρέποντας τις θέσεις τους. Όταν αυτή η "αλήθεια" ενισχύεται και από τα πορίσματα της επιστήμης, τότε γίνεται ακατανίκητη και ακολουθεί νικηφόρα πορεία. Ακριβώς μέσα στο πλαίσιο αυτό αντιλαμβάνεται την ιδεολογική έκφραση και λειτουργία της εργατικής τάξης ο Χατζόπουλος, οι ιδέες της οποίας εκπληρώνουν ιστορική αποστολή, επανεκτιμώντας την κοινωνία στη βάση της ισότητας.

στ. Η επαμφοτερίζουσα στάση του Δελμούζου και του Γληνού για την αναγκαιότητα της ταξικής πάλης.

Η επισήμανση του Χατζόπουλου για την αναγκαιότητα της ευελιξίας και της ανανέωσης της θεωρίας είναι μία αντίληψη που προσιδιάζει και στον Δελμούζο και τον Γληνό, οι θέσεις των οποίων κάθε άλλο παρά αμετακίνητες μπορούν να χαρακτηρισθούν. Η ευέλικτη στάση τους βρίσκει εφαρμογή και στο ζήτημα της αναγκαιότητας ή μη της ταξικής πάλης, η οποία δεν θεωρείται πάντοτε απαραίτητη, αλλά παραχωρεί πολλές φορές τη θέση της στη συνεργασία των τάξεων που εξασφαλίζει κατ'αυτούς την κοινωνική ειρήνη και συντηρεί, κατά συνέπεια, το καπιταλιστικό status quo.

Η ανάλυση του Δελμούζου έχει ως αφετηρία την αρχή ότι κάθε τάξη συνειδητοποιεί την κοινωνική της θέση δια μέσου της ιδεολογίας. Η θέση αυτή βρίσκει τις παρακάτω δύο εφαρμογές: όταν ο λαός κατανοήσει την ταξική του θέση, τότε θα ενωθεί και θα απαιτήσει την ικανοποίηση των συμφερόντων του με νόμιμα μέσα από την πολιτεία και δεύτερο, αν κάθε τάξη συνειδητοποιήσει την οντότητά της, τότε θα δημιουργηθούν ρεύματα γενικών αρχών και πεποιθήσεων, τα οποία θα συντείνουν στην ανάπτυξη μιας κοινωνικής κίνησης από όπου θα ανατείλει ένας σύγχρονος πολιτισμός. ²⁸²

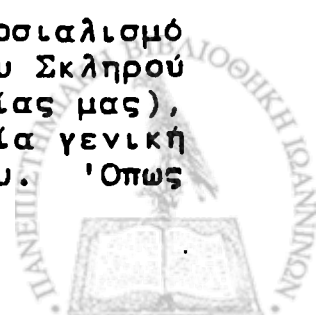

Η πρώτη εφαρμογή δεν αφήνει κανένα περιθώριο για κάποια ουσιαστική κοινωνική αλλαγή και περιορίζει τον αγώνα των εξαρτημένων τάξεων στην ικανοποίηση των αιτημάτων εκείνων που η ίδια η δομή της κοινωνίας επιτρέπει. Τα μέσα, που θεωρούνται νόμιμα από την αστική κοινωνία, είναι ασφαλώς εκείνα που δεν απειλούν τη δική της κυριαρχία, αλλά απλώς επιμηκύνουν τα όρια του ελέγχου φτάνοντας μέχρι τον περιορισμό της ασυδοσίας τους. Έτσι ο Δελμούζος εξαντλεί τον κοινωνικό αγώνα στη βελτίωση της θέσης των εργαζομένων, που είναι επικτική μέσα στα πλαίσια του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Η δεύτερη όμως εφαρμογή δεν αποτελεί απλή συνέχεια της πρώτης, αλλά στοχεύει και στην υπέρβασή της. Η ταξική συνείδηση οδηγεί κάθε τάξη στην αυτοαναγνώρισή της και στον αυτοπροσδιορισμό της. Οι τάξεις συνειδητοποιούν την προέλευση, τη φύση και τον κοινωνικό τους ρόλο και συνένωνουν όλα τα στοιχεία της αυτοανάγνωσής της σε ένα σύστημα γενικών αρχών που τις προσδιορίζει. Το σύστημα αυτό οδηγεί στο σχηματισμό ιδιαίτερου κοινωνικού ρεύματος για την καθεμιά και τα αντίπαλα κοινωνικά ρεύματα, που διαμορφώνονται, τείνουν μέσα από τις συγκρούσεις τους σε νέες κοινωνικές συνθέσεις, που δίνουν προοπτική σε μία διαφορετική δόμηση της κοινωνίας. Την εποχή που εκδίδεται το Κοινωνικόν μας ζήτημα του Σκληρού, ο Δελμούζος προβάλλει τη δεύτερη εφαρμογή υιοθετώντας τις θέσεις του για την πάλη των κοινωνικών τάξεων, την οποία αναγνωρίζει ως τον απαραίτητο παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης και της κοινωνικής προόδου.²⁸³

-----

282. Αλ. Δελμούζος, Απολογία ενώπιον των εφετών του Ναυπλίου, Αθήνα 1915, Το κρυφό Σκολεϊό 1908-1911, Αθήνα 1950, σ. 280.

283. Η αντίληψη του Δελμούζου για τον σοσιαλισμό σίγουρα είναι σφραγισμένη από την επίδραση του Σκληρού (βλ. σχετικά και σ. 68, σημ. 136 της εργασίας μας), αλλ'αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είχε και μία γενική εποπτεία των σοσιαλιστικών ιδεών της εποχής του. Όπως

Ο επαμφοτερισμός του Δελμούζου, που σημαίνει άλλοτε αποδοχή και διατήρηση της αστικής κοινωνίας και άλλοτε την υπέρβασή της δια μέσου της πάλης των τάξεων, χαρακτηρίζει και τον Γληνό. Αφετηρία των αναλύσεων του είναι η γενική αρχή ότι η θεωρητική θεμελίωση της κρατούσας κατάστασης σε κάθε κοινωνία είναι έργο που επιτελεί η διανόηση και ο κρατικός μηχανισμός. Η διανόηση εδώ δεν καλύπτει όλο το φάσμα των διανοουμένων, αλλά μόνο το τμήμα που εκπροσωπεί την κυρίαρχη ιδεολογία, ενώ ο όρος κρατικός μηχανισμός ταυτίζεται με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους.²⁸⁴ Οι μηχανισμοί αυτοί στηρίζουν τα συμφέροντα της αστικής τάξης η οποία συνταυτίζεται με τη στασιμότητα της κοινωνίας και αυτοχαρακτηρίζεται από την προβολή νεκρών συμβόλων, που επιχειρούν να συντηρήσουν την υπάρχουσα κατάσταση επάνω στην οποία είναι επενδυμένα τα συμφέροντά της. Το μορφωτικό επίπεδο του λαού δεν επιτρέπει ακόμη την αποκάλυψη των δομών της πραγματικότητας και έτσι η αστική τάξη μπορεί να υπολογίζει στην αμάθειά του. Ο Γληνός τονίζει ότι η "τάξη αυτή ζει, στηρίζει την τυραννία της, τα ατομικά της συμφέροντα, την εκμετάλλευση του λαού και της πολιτείας απάνω στη βασιλεία προλήψεων, ψεύτικων ιδεωδών, χρυσοχάρτινων ειδώλων, με τα οποία θαμπώνει τα μάτια του λαού".²⁸⁵

Οι "τολμηρές" αυτές αντιλήψεις του Γληνού, που

προέκυψε από προσωπική έρευνα ανάμεσα στα βιβλία που δώρισε στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης υπάρχουν και αρκετά φυλλάδια του Kautsky και του Bernstein τα οποία, αν δεν εγγυώνται την άμεση γνώση των ιδεών της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, τουλάχιστο δείχνουν ότι ήταν πληροφορημένος σχετικά μ'αυτές.

284. Για το ρόλο των ιδεολογικών μηχανισμών στο αστικό κράτος βλ. την εκτεταμένη ανάλυση του L. Althusser στο "Idéologie et Appareils Idéologiques d'Etat" στον τόμο Positions, ό.π., σσ. 79-137.

285. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, ό.π., σ. 18 (βλ. και σσ. 17 και 19).

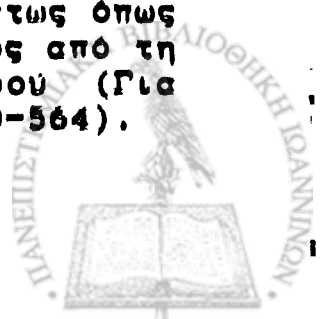

χαρακτηρίζουν για την ακρίβεια ένα στρώμα της αστικής κοινωνίας, τους "γραμματισμένους", γίνονται συντηρητικότερες²⁸⁶ και κινούνται μέσα στο πνεύμα και τις ανάγκες του αστικού εκσυγχρονισμού κατά την περίοδο 1913-1920, όταν δηλαδή ο Γληνός εντάσσεται για ένα μεγάλο διάστημα στον κρατικό εκπαιδευτικό μηχανισμό. Η παιδεία κατά τη γνώμη του πρέπει να είναι τώρα προσαρμοσμένη στις ανάγκες των κοινωνικών τάξεων, τις οποίες όμως αντιλαμβάνεται ως οριστικά διαμορφωμένες και έτσι περιορίζει το δικό της ρόλο μόνο στη συμβολή της αναπαραγωγής τους. Η πάλη των τάξεων εκφυλίζεται σε συνεργασία που κρίνεται απαραίτητη για την πρόοδο, ενώ η αντίθεση και η εχθρότητά τους χαρακτηρίζονται διαλυτικές για την αστική κοινωνία. Ο συμβιβασμός των τάξεων οδηγεί στην κοινωνική ειρήνη, η οποία θεμελιώνει την ισορροπία και την αρμονία της κοινωνίας. Η αρμονία όμως που υπαινίσσεται ο Γληνός είναι ψευδώνυμη και δεν έχει καμία σχέση με την αρμονία που έρχεται ύστερα από την ανατροπή του καπιταλισμού και την οποία είδαμε να προβάλλουν οι περισσότεροι σοσιαλιστές.

Το στοιχείο που προβάλλεται τόσο από τον Γληνό, όσο και από τον Δελμούζο, είναι η αντιπαράθεση των τάξεων σε ένα μόνον επίπεδο, το ιδεολογικό. Η ιδεολογία αποτελεί γι' αυτούς την απαραίτητη προϋπόθεση, τον αναγκαίο όρο, για τον κοινωνικό αγώνα, σε οποιοδήποτε επίπεδο κι αν διεξάγεται. Αυτό σημαίνει ότι η έλλειψη αυτογνωσίας και αυτοπροσδιορισμού των τάξεων καθιστά ανέφικτη οποιαδήποτε κοινωνική κίνηση. Η θέση αυτή όμως καθιστά απαραίτητο ή μάλλον προϋποθέτει, να εκλάβουμε ως δεδομένο ότι οι Δελμούζος και Γληνός κατανοούν την αναγκαιότητα της προϋπαρξης

---

286. Οποιαδήποτε στην περίπτωση του Γληνού δεν έχουμε ταυτόχρονα με την πρόσληψη των σοσιαλιστικών ιδεών και μία αντίστοιχη ενεργητική κοινωνική δράση, αλλά για ένα μεγάλο διάστημα ταλαντεύεται. Σοσιαλιστής πάντως όπως δηλώνει ο ίδιος έγινε το 1907 επηρεασμένος από τη συζήτηση στο Νουμά, για το βιβλίο του Σκληρού (Για σχετικές πληροφορίες βλ. 'Απαντα, τ.Α', σσ. 560-564).

των οικονομικών διαφορών, επάνω στις οποίες θεμελιώνεται η αντίστοιχη ιδεολογία των τάξεων ως έκφρασή τους, η οποία έρχεται να ενισχύσει και να αποσαφηνίσει τη διαφορετικότητά τους. Στο βαθμό που τα αντίθετα συμφέροντα των τάξεων προσλαμβάνουν στο επίπεδο της συνείδησης το κανονικό τους μέγεθος, η αντιπαράθεση των τάξεων διεξάγεται στις πραγματικές της διαστάσεις. Μολονότι από τις θέσεις τους δεν αναδεικνύεται η πρόκριση μιας συγκεκριμένης τακτικής, την οποία θα πρέπει να ακολουθήσει ο ταξικός αγώνας, η αντιπαράθεση, με τους όρους που γίνεται, προωθεί αναμφίβολα τον αναγκαίο εκσυγχρονισμό σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής. Μόνον ο Δελμούζος αφήνει ορισμένα περιθώρια μέσα από τα οποία διαφαίνεται, έστω και αμυδρά, η αντίληψη του Σκληρού για την πάλη των τάξεων, χωρίς όμως και να προσεγγίζεται η σφαιρικότητα της οπτικής εκείνου.

ζ. Η αντίληψη του Γιαννιού για τις τάξεις.

Αντίθετα από τον Δελμούζο και τον Γληνό, ο Γιαννιός επαναφέρει το ζήτημα της πάλης των τάξεων στην πολιτική του διάσταση. Καταρχήν διευκρινίζει ότι το πρόβλημα της κοινωνικής αρμονίας είναι ένα θέμα που απαιτεί την απάλειψη των αντιθέσεων μεταξύ των τάξεων, με την έννοια της άρσης των αντικειμενικών (δηλαδή των οικονομικών) διαφορών, γιατί μία διαιρεμένη κοινωνία, όπως είναι η αστική, βρίσκεται στον αντίποδα μιας τέτοιας κοινωνικής προοπτικής. Η αρμονία θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνον αν αίρονταν οι καθοριστικές αιτίες της διαίρεσης. Ειδικότερα στην αστική κοινωνία η αδυναμία για επίτευξη αρμονίας οφείλεται κατά τον Γιαννιό στο γεγονός ότι το χαρακτηριστικό στοιχείο στον κοινωνικό αυτό σχηματισμό είναι η συγκρότηση των δυνάμεων του σε δύο αντίθετα σύνολα, τους αστούς και τους εργάτες. Η ενδεχόμενη σύμπραξη των μικροαστών²⁸⁷

με την εργατική τάξη δεν εκφυλίζει τον αγώνα ανάμεσα στις δύο βασικές τάξεις, αλλά αντίθετα διευκολύνει την οριστική αποκατάσταση της διασπασμένης κοινωνικής ολότητας με τη συσπείρωση της συντριπτικής πλειοψηφίας στον ένα κοινωνικό πόλο. Για να ολοκληρωθεί όμως πλήρως η αποκατάσταση αυτή απαιτείται και η εξίσωση της μικρής μειοψηφίας των κεφαλαιούχων, που είναι και ο αυτουργός της κοινωνικής διάσπασης. Η αναμενόμενη αντίδραση της αστικής τάξης σε μία τέτοια εξίσωση την καθιστά υπεύθυνη για το εύρος της ταξικής σύγκρουσης και ιδιαίτερα για τη γενικευμένη εμφύλια²⁸⁸ εκδοχή της. Ο Γιαννιός είναι αντίθετος στη γενίκευση μιας τέτοιας σύγκρουσης στο παγκόσμιο πεδίο, όταν οι συνθήκες δεν είναι ακόμη ώριμες, γιατί η τακτική αυτή αντιτίθεται στη μαρξιστική προβληματική, που ακολουθεί, και σύμφωνα με την οποία η ωρίμανση εκτιμάται ως απαραίτητη προϋπόθεση.²⁸⁹

Το 1914, επηρεασμένος και από τις θέσεις που υιοθέτησαν τα σοσιαλιστικά κόμματα της Ευρώπης σχετικά με τον πόλεμο, ο Γιαννιός χωρίς να εγκαταλείπει τις μαρξικές προτάσεις για την πάλη των τάξεων, τονίζει περισσότερο, όσον αφορά στην καταλληλότερη τακτική, την άποψη ότι ο σοσιαλισμός μπορεί να επιτευχθεί και με άλλη τακτική, υπονοώντας ασφαλώς την κοινοβουλευτική οδό και την πολιτική απεργία. Η υιοθέτηση της

---

287. Ν. Γιαννιός, "Ολίγες εξηγήσεις", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 37 (23 Απριλ. 1919), σ. 1.

288. Για τις θέσεις των Marx-Engels στο ζήτημα του εμφύλιου πολέμου βλ. Κ. Marx, Die Klassenkämpfe in Frankreich, ό.π., σσ. 9-107, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, ό.π., σσ. 117-118, Der Bürgerkrieg in Frankreich, MEW, τ. 17, σσ. 359-366 και Fr. Engels, Der deutsche Bauernkrieg, MEW, τ.7, σσ.325-413 και Revolution und Konterrevolution in Deutschland, MEW, τ. 8, σσ. 3-108.

289. Βλ. Κ. Marx - Fr.Engels, Die deutsche Ideologie, ό.π., σσ. 37-38.

κοινοβουλευτικής οδού έρχεται ως συνέπεια της εκτίμησής του ότι η πάλη των τάξεων απέτυχε να φτάσει στη μορφή της γενικής επαναστατικής απεργίας και να αποτρέψει τον πόλεμο, ενώ η ψήφιση νόμων, που να προβλέπουν και δημοψηφισμα ακόμη για τέτοιες σημαντικές αποφάσεις, ή ένα κοινά αποδεκτό διεθνές δίκαιο πιστεύει²⁹⁰ ότι θα μπορούσαν να τον ματαιώσουν.

Η άποψη του ότι ο σοσιαλισμός "θα προσπαθήσει να φθάσει γρηγορότερα στον υπέροχο σκοπό του από το δρόμο της Βουλής",²⁹¹ που απηχεί και μία ορισμένη ερμηνεία που δόθηκε σε σχετική θέση του Engels²⁹² και που σχετίζεται και με τις αντιλήψεις του Kautsky για τον κοινοβουλευτισμό,²⁹³ παραπέμπει στην υποστήριξη της προσπάθειας για την κατάκτηση της ψήφου των εργατών. Γιατί μέσα από τον κοινοβουλευτισμό η αστική τάξη αναγκάζεται από την πολιτική πίεση που δέχεται να υποχωρεί και να παραχωρεί.²⁹⁴ Η επικέντρωση της πάλης των τάξεων στην πολιτική αντιπαράθεση εξασφαλίζει, για τον Γιαννιό, τις μεταρρυθμίσεις οι οποίες δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως "φιλόανθρωπο" δωρο των αστών, αλλά ως αποτέλεσμα της νίκης των εργατών μέσα από τον αγώνα τους για την κατάκτηση της εξουσίας, αφού τελικά συνεργασία "σοσιαλισμού" και "κεφαλαιοκρατίας" δεν μπορεί να υπάρξει. Γι' αυτό αποδέχεται τη χρήση βίας²⁹⁵

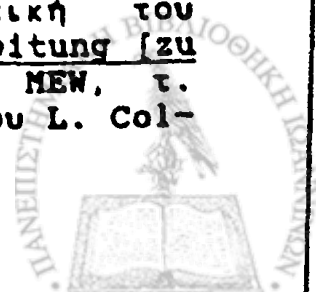
290. Ν. Γιαννιός, "Η νέα όψη του σοσιαλισμού", π. Σοσιαλιστικά φύλλα, τχ. 2, (Αύγ. 1915), σ. 17.

291. Στο ίδιο, σσ. 17-18.

292. Για την ερμηνεία αυτή του Bernstein βλ. στο έργο του Lucio Colletti, From Rousseau to Lenin.- Studies in Ideology and Society, New York and London 1972, σσ. 45-48.

293. Βλ. σχετικά Π. Βρανίτσκι, ό.π., τ.Α, σ. 314, σημ. 52.

294. Για τα αποτελέσματα και την τακτική του κοινοβουλευτισμού βλ. και Fr. Engels, Einleitung [zu Karl Marx's Die Klassenkämpfe in Frankreich], MEW, τ. 22, σσ. 518-519. Βλ. ακόμη και την άποψη του L. Colletti, ό.π., σσ. 45-48.

από μέρος της εργατικής τάξης, όταν η υποχώρηση των αστών μετατραπεί σε αντίσταση ή επίθεση εναντίον τους, χωρίς ταυτόχρονα οι "προλετάριοι" να έχουν εξασφαλίσει την πλειοψηφία της Βουλής, που θα επέτρεπε την ειρηνική κατάκτηση της εξουσίας.

Η ευνοϊκή στάση που τηρεί ο Γιαννιός απέναντι στον κοινοβουλευτισμό αποσαφηνίζεται με την κριτική που ασκεί στους "αναρχικούς" και τους "συνδικαλιστές", οι οποίοι υιοθετούν μόνο την ένοπλη πάλη. Η αντίκρουση των θέσεών τους έχει ως θεωρητική βάση την αντίληψη ότι ο κοινωνικός οργανισμός, όπως και κάθε οργανισμός στη φύση, πρέπει πρώτα να ωριμάσει και μετά να δράσει. Επομένως η εξασφάλιση των βασικών πολιτικών ελευθεριών και το *minimum* μιας οικονομικής δυνατότητας θεωρούνται απαραίτητες προϋποθέσεις (δείγμα ωρίμανσης των συνθηκών) για να σκεφθούν οι εργάτες αποφασιστικά για την κατάκτηση της εξουσίας. Αντίθετα οι αυθόρμητες εξεγέρσεις αναστέλλουν για ένα μεγάλο διάστημα την πραγματοποίηση του τελικού στόχου και οδηγούν στην ανώφελη θυσία επίλεκτα τμήματα της εργατικής τάξης. Ακόμη και η χρήση βίας, όταν κρίνεται αναγκαία, δεν είναι απαραίτητο να προέρχεται από την άθλια οικονομική κατάσταση, αλλά από τη θέληση και την επίγνωση ότι η επανάσταση είναι πραγματοποιήσιμη.²⁹⁶ Επόμενο, λοιπόν, είναι να απορρίπτει ο Γιαννιός τις ακραίες θέσεις του Sorel²⁹⁷ ότι με τις "σοσιαλιστικές κατακτήσεις" αδυνατίζει ο καπιταλισμός και δεν μπορεί να φθάσει στην πλήρη ανάπτυξή του, ώστε να πιέσει τότε καταθλιπτικά τις μάζες και να τις ωθήσει στην επανάσταση (εμφύλια ή παγκόσμια σύρραξη)²⁹⁸.

295. Ν. Γιαννιός, Ο σοσιαλισμός του κράτους, Αθήνα 1914, σ. 24, σημ. 1.

296. Στο ίδιο, σσ. 24-26, σημ. 1.

297. G. Sorel, Réflexions sur la Violence (1908), Paris 1972, σσ. 166-173 και 197-202.

298. Ν. Γιαννιός, ό.π., σ. 25.

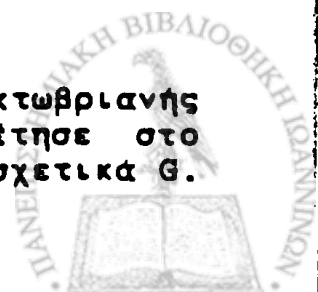

Η αρνητική στάση απέναντι στη βία επιβεβαιώνεται και αργότερα, όταν, το 1919, κρίνει τις προτάσεις του Λένιν για την ειρήνευση. Η αντίθεσή του στη συνέχιση του αγώνα "μπολσεβικισμού" και αστικών τάξεων ανάγεται στην εκτίμησή του ότι η τακτική αυτή δεν θα ήταν η προσφορότερη για την εξάπλωση της επανάστασης και στις άλλες χώρες και την ταχύτερη σοσιαλιστική ανασυγκρότηση των κοινωνιών.²⁹⁹ Εξάλλου μία τέτοια τακτική έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη σταθερή του θέση για την ωρίμανση των συνθηκών και τις επί μέρους μεταρρυθμίσεις. Το παραδειγμα όμως της ωρίμανσης ενός οργανισμού που χρησιμοποιεί για να πείσει ότι οι εργάτες είναι απαραίτητο να εξασφαλίσουν ορισμένες προϋποθέσεις, πριν αποδυθούν στον αγώνα για την κατάκτηση της εξουσίας, δεν αποτελεί αποπλιστικό επιχείρημα, γιατί η δράση ενός οργανισμού δεν αρχίζει μετά την ωρίμανσή του, αλλά είναι συνεχής και μόνον η ένταση και η ποιότητά της διαφέρουν στα διαδοχικά στάδια της ανάπτυξής του. Η απόρριψη της ακραίας θέσης του Sorel για ανεμπόδιστη ανάπτυξη του καπιταλισμού, που μεταφράζεται σε άρνηση των παροχών που ο εργατικός αγώνας θα μπορούσε να εξασφαλίσει, μέχρι τη μέγιστη ακμή του, διάστημα κατά το οποίο οι μάζες θα κρατούνται σε διεκδικητική απραξία και θα κεντρίζονται μόνο προς τη συνεχή βία³⁰⁰ δείχνει ότι ο Γιαννιός δεν υιοθετεί τον βίαιο αυθορμητισμό των μαζών, γιατί ως τακτική είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Η πρόθεσή του όμως να επιλέξει τον "ειρηνικό δρόμο" θεωρούνταν κατά κανόνα στην εποχή του ως ταξικός συμβιβασμός, ιδιαίτερα μετά την επιτυχία που σημείωσε η "Οκτωβριανή Επανάσταση".³⁰¹

299. Ν. Γιαννιός, "Οι προτάσεις του Λένιν", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 18 (3-4-1919), σ. 1.

300. G. Sorel, ό.π., σσ. 371-374.

301. Ο Γιαννιός τάχθηκε κατά της "Οκτωβριανής επανάστασης", όπως και ο Σκληρός που υιοθέτησε στο ζήτημα αυτό τη στάση του Πλεχάνοφ. (Βλ. σχετικά G.

Στις αντιλήψεις του Γιαννιού, που εξ αντικειμένου θεωρεί την πάλη των τάξεων ως απαραίτητο παράγοντα της εξέλιξης και της προόδου της κοινωνίας, όχι μόνον γιατί δηλώνει επανειλημμένα τη μαρξιστική του οπτική, αλλά και γιατί στο μεγαλύτερο βαθμό υιοθετεί τις αντίστοιχες θέσεις του Σκλήρου, προβάλλει ευκρινώς το στίγμα των σχετικών δευτεροδιεθνικών θέσεων για την τακτική που ο αγώνας των τάξεων είναι αποτελεσματικότερο να ακολουθήσει. Παρ'όλο που δεν εγκαταλείπει το γενικό μαρξικό πλαίσιο, από τη στιγμή που δεν αρνείται ρητά καμία από τις δύο τακτικές (ειρηνική και επαναστατική (βίαιη)), εν τούτοις είναι οφθαλμοφανής η πρόθεση του να επιλέξει την κοινοβουλευτική οδό, γιατί αυτή φαίνεται να κυριαρχεί στον προβληματισμό των δευτεροδιεθνικών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Η γωνία από την οποία γίνεται η σχετική ανάλυση του Γιαννιού για την τακτική της πάλης των τάξεων οφείλεται εν μέρει και στην ειρηνική προοπτική που έδωσαν τα σαράντα περίπου χρόνια ομαλής κοινοβουλευτικής δράσης και οικονομικής σταθερότητας των μεγάλων κρατών της Δύσης. Οι όροι αυτοί ενίσχυσαν την αντίληψη ότι είναι πλέον δυνατό, όταν η εργατική τάξη κατακτήσει την κοινωνική πλειοψηφία, να πραγματοποιηθεί η σοσιαλιστική αναδιαμόρφωση της κοινωνίας δια του κοινοβουλευτισμού.

β. Η εργατική τάξη ως μικροϊδιοκτήτης και η βαθμιαία κοινωνική αλλαγή. — Παπαναστασίου.

Η δυνητική επιλογή της τακτικής, την οποία θα ακολουθήσει η πάλη των τάξεων στην πορεία που απολήγει στο σοσιαλισμό, κυριαρχεί στις θέσεις των περισσότερων Ελλήνων σοσιαλιστών. Παρά το γεγονός ότι η τελική επιλογή αφήνεται να ρυθμιστεί από τη συγκυρία, όλοι ενδιαφέρονται και δείχνουν να προτιμούν καταρχήν τον

Λεον, ό.π., σσ. 69-70).

ειρηνικό δρόμο ως την πιο ενδεδειγμένη λύση που μειώνει δραστικά τις αρνητικές επιπτώσεις μιας βίαιης και ένοπλης αναμέτρησης των αντίπαλων τάξεων. Στον Παπαναστασίου όμως η ευνοϊκή αυτή στάση προς την ειρηνική λύση μετατρέπεται σε οριστική και αποκλειστική επιλογή.³⁰² Ο Παπαναστασίου αποσαφηνίζει πλήρως ότι η τακτική που οδηγεί στο σοσιαλισμό πρέπει να ανταποκρίνεται στη βαθμιαία μεταβολή της κοινωνίας, η οποία στο πολιτικό επίπεδο πραγματοποιείται μέσα από τον ανταγωνισμό των τάξεων που έχει τη ρίζα του στα αντίθετα κοινωνικά και ταξικά συμφέροντα.³⁰³ Η συστηματική διαπάλη των κοινωνικών τάξεων³⁰⁴ οδηγεί στην επικράτηση των γενικότερων και ζωτικότερων συμφερόντων και η εξέλιξη αυτή μεταφράζεται σε πρόοδο της κοινωνίας.

Ο Παπαναστασίου ταυτίζει τον όρο "εργατική τάξη" με τον όρο "εργαζόμενος εν γένει" και έτσι διευρύνει το περιεχόμενό της συμπεριλαμβάνοντας σ'αυτή όχι μόνο τον εργάτη, αλλά και τον μικροβιοτέχνη, και τον μικρογεωργό καθώς και κάθε άτομο που στηρίζεται και ζει από την εργασία του. Οι βιομηχανικοί, βέβαια, εργάτες, επειδή διαθέτουν από τη φύση της εργασίας τους ανώτερο μορφωτικό επίπεδο, συγκριτικά με τους υπόλοιπους, και την καλύτερη συντεχνιακή οργάνωση αποτελούν "την πρωτοπορίαν της μεγάλης λαϊκής στρατιάς".³⁰⁵ Η διερεύνηση της ώθησης της εργατικής τάξης από τον Παπαναστασίου έχει ως στόχο την προβολή της συμμαχίας των κοινωνικών

---

302. Βλ. σχετικά "Το λαϊκόν κόμμα", ό.π., σ. 75. - Η αντίληψη αυτή δείχνει και την επίδραση που δέχθηκε από ανάλογες θέσεις της Fabian Society. (Για τη συγκεκριμένη αντίληψη των φαβιανών βλ. σχετικά στο βιβλίο του H.W. Laidler, ό.π., σ. 184.

303. Αλ. Παπαναστασίου, "Ο αγών του 'Λαού'", βλ. Πολιτικά κείμενα, μελέτες, λόγοι, άρθρα, τ.Α', σ. 196.

304. Στο ίδιο.

305. Ό.π., σ. 198.

δυνάμεων, η οποία αποτελεί την προϋπόθεση για την μεταβολή του κοινωνικού συστήματος, και γι' αυτό οι δυνάμεις αυτές αντικειμενικά είναι προσανατολισμένες στην αναγκαιότητα του μετασχηματισμού της κοινωνίας. Εξάλλου, την εποχή αυτή ο όρος "εργατική τάξη" βρίσκει κοινωνικό αντίκρουσμα σε μία μειοψηφία και ιδιαίτερα για την Ελλάδα αποτελεί μόνο μία μερίδα του κοινωνικού σώματος η οποία είναι υπό διαμόρφωση, γι' αυτό και ο ρόλος της είναι ακόμη περιθωριακός. Η συνένωση όλων των δυνάμεων στις οποίες φτάνουν οι αρνητικές επιπτώσεις του καπιταλιστικού συστήματος σημαίνει συνειδητοποίηση της ταξικής τους θέσης και ανάληψη της προσπάθειας για άρση της κοινωνικής αδικίας. Η αδικία αυτή στοχεύει άμεσα τον εργάτη, γιατί από αυτόν αφαιρείται το μεγαλύτερο μέρος του προϊόντος που παράγεται.

Η αντίληψη για την αδικία που υφίσταται η εργατική τάξη πηγάζει και στον Παπαναστασίου από τη θεωρία για ανατροπή της κοινωνικής ισορροπίας. Ο εργάτης προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά που τον διακρίνουν από τον κοινωνικό του αντίπαλο, τον αστό, επειδή δεν εισπράττει "ολόκληρον τον καρπόν της εργασίας".³⁰⁶ Η αφαίρεση αυτή συνιστά ταυτόχρονα και την αιτία ύπαρξης της αστικής τάξης, η οποία αγωνίζεται να κρατήσει την κοινωνική της υπεροχή και να συντηρήσει την κοινωνική αδικία. Έτσι ο πόθος για άρση της αδικίας και για αποκατάσταση της ενότητας του κοινωνικού σώματος συνέχει μόνον την εργατική τάξη, η οποία μέσα από αυτές επαναθεμελιώνει τις κοινωνικές σχέσεις στις αρχές της δικαιοσύνης. Ο αποκαταστατικός ρόλος των εργατών δεν περιορίζεται μόνο στον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, στον οποίο ανήκουν, ούτε μόνο στο εθνικό επίπεδο, αλλά, επειδή τα κοινά συμφέροντα των λαών

---

306. βλ. Παπαναστασίου, "Χριστιανισμός και σοσιαλισμός", βλ. ό.π., σ. 200. - Την ίδια αντίληψη εκφράζει και ο G.B. Shaw βλ. Shaw and Others, ό.π., σ. 9.

οδηγούν στην αμοιβαία συνεννόηση,³⁰⁷ μπορεί να συμβάλλει αποτελεσματικά και στην παγκόσμια συναδέλφωση. Η θέση αυτή βρίσκει την αντικειμενική της βάση στην εκτίμηση, ότι οι πόλεμοι προκαλούνται από την ιμπεριαλιστική πολιτική του "κεφαλαιοκρατισμού" για απεριόριστη εξάπλωση και κυριαρχία και όχι βέβαια από τον αγώνα για υπεράσπιση των λαϊκών συμφερόντων, ο οποίος συντείνει στην ειρηνική ενότητα των ανθρώπων.

Ο Παπαναστασίου θεωρεί, ασφαλώς, την πάλη των κοινωνικών τάξεων ως απαραίτητο παράγοντα στην ιστορία. Στην περίπτωση του όμως η πλάστιγγα γέρνει οριστικά στη βαθμιαία μεταβολή της κοινωνίας και στην ειρηνική διαδοχή της καπιταλιστικής της μορφής. Ο δρόμος αυτός που προτάθηκε και από άλλους σοσιαλιστές - και πρώτα-πρώτα από τον Δρακούλη είναι ο δρόμος που διαπερνά την αντίληψη όλων και αποκαλύπτει την προτίμησή τους στον κοινωνικό εξελικτισμό. Σε ορισμένους, βέβαια, όπως ο Δελμούζος και ο Γληνός η αντίληψη αυτή φαίνεται να κυριαρχεί πλήρως, ενώ σε άλλους (Καλλέργης, Αντύπας και Γιαννιός) εναλλάσσεται με την επαναστατική μέθοδο η οποία υιοθετείται αναπόφευκτα, όταν η αστική τάξη αρνείται κάθε υποχώρηση και παραχώρηση. Στον Σκληρό και στον Χατζόπουλο, μολονότι διαφαίνεται η κυριαρχία του βαθμιαίου και του εξελικτικού στοιχείου επικρατεί και προβάλλεται μία τυπική μάλλον απομίμηση της πάλης των τάξεων, όπως αυτή συνάγεται από το μαρξιστικό πλαίσιο της εποχής, χωρίς να διευκρινίζεται η ακολουθητέα τακτική, όταν ισχύσουν οι απαραίτητοι όροι που προβλέπονται. Ο Σκληρός όμως έχει την ικανότητα να πρωτοτυπεί και να μην περιορίζεται απλώς σε μία επανασανακάλυψη των σχετικών μαρξικών θέσεων αφήνοντας τη λύση του προβλήματος στα δεδομένα της συγκυρίας. Εκείνο όμως που έχει καθοριστική σημασία είναι ότι η πάλη των τάξεων, μέσα από την πολυμορφία των τακτικών

---

307. Αλ. Παπαναστασίου, "Ο πόλεμος και οι εργάται", βλ. ό.π., σ. 204.

που σχηματοποιούνται και συναρθρώνονται στον επαναστατικό (βίαιο) και τον ειρηνικό δρόμο, θεωρείται από τους Έλληνες σοσιαλιστές απαραίτητος παράγοντας στην εξέλιξη της κοινωνίας και λειτουργεί ως νόμος της ιστορίας. Αλλά παρά την αποφασιστική σημασία που έχει, ο ρόλος της εξαντλείται οριστικά στην κατάργηση του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, η οποία επιφέρει τη σοσιαλιστική διαρρύθμιση της κοινωνίας. Η ανασυγκρότηση όμως αυτή απαιτεί την κατάργηση ή την αναμόρφωση των κοινωνικών θεσμών που έχει θεσπίσει η αστική τάξη για την υπεράσπιση των συμφερόντων της και τη διατήρηση του κοινωνικοπολιτικού σχηματισμού της. Ανάμεσα στους θεσμούς αυτούς τον κύριο ρόλο τον διαδραματίζει το κράτος, τη λειτουργία του οποίου εξετάζουμε αμέσως παρακάτω.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.

- α. Οι κύριες σοσιαλιστικές αντιλήψεις για το κράτος και οι θέσεις της πρώτης ομάδας. - Δρακούλης, Καλλέργης και Αντύπας.

Η εξάντληση του ρόλου των κοινωνικών τάξεων συμβαδίζει για ένα διάστημα και με τον καθορισμό της τύχης του υπάρχοντος αστικού κράτους. Στο ζήτημα αυτό δύο είναι οι επικρατέστερες σοσιαλιστικές αντιλήψεις που διαμορφώθηκαν κατά το 19ο αι. στην Ευρώπη και επηρέασαν τις αντίστοιχες θέσεις των Ελλήνων σοσιαλιστών. Σύμφωνα με την πρώτη, που την υποστηρίζουν "οι αναρχικοί",¹ επιδιώκεται η πλήρης κατάργηση του αστικού κράτους, ενώ η ανασυγκρότηση της κοινωνίας αφήνεται σε μορφές αυτοοργάνωσης, τις οποίες η ελεύθερη βούληση των πολιτών θα ήθελε να υιοθετήσει και να εφαρμόσει. Κατά τη δεύτερη, που τη διατυπώνει ο Μαρξ, στόχος είναι η καταστροφή του κράτους αυτού και η

---

1. Βλ. Μ. Μπακούνιν, Θεός και κράτος, μτφρ. Β. Τομανάς, Θεσ/νίκη 1985, σ. 79, Π. Κροπότκιν, Η αναρχία, η φιλοσοφία της - το ιδανικό της, σσ. 72-74 και 115-116 και J. Grave, ό.π., σσ. 8-10, 19-20 και 22-23.

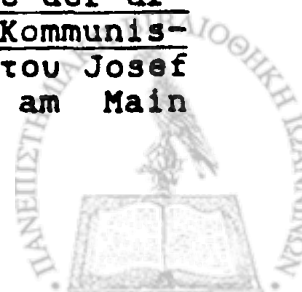
αντικατάστασή του με ένα κράτος άλλης μορφής, το οποίο θα δομηθεί επάνω σε νέες βάσεις, ώστε να είναι κατάλληλο για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της κοινωνικής πλειοψηφίας, ώσπου και το ίδιο μέσα από έναν σταδιακό μαρασμό να καταστεί αχρηστο και να καταργηθεί.²

Κοινός τόπος στις δύο αυτές αντιλήψεις είναι η αναγνώριση της ταξικής φύσης του τωρινού κράτους που συνακόλουθα εξυπηρετεί μόνο τα συμφέροντα της αστικής τάξης.

Απόλυτη αντιστοιχία των θέσεων που εκφράζουν οι Έλληνες σοσιαλιστές για το κράτος με μία από τις δύο αυτές θεωρήσεις δεν μπορεί να διαπιστωθεί. Εκείνο όμως που προβάλλει εμφανώς είναι ότι οι θέσεις των σοσιαλιστών που με ένα σχηματικό όρο αποκαλέσαμε "ουτοπικούς" προσεγγίζουν περισσότερο τις θέσεις των "αναρχικών", χωρίς βέβαια, να αποκλείονται και άλλες επιδράσεις, ενώ οι θέσεις των υπολοίπων, με εξαίρεση τον Παπαναστασίου και τον Θεοδωρόπουλο, ακολουθούν άλλοτε πιστά και άλλοτε όχι τις μαρξικές προτάσεις. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ανάγκη για πλήρη αναμόρφωση του αστικού κράτους αποτελεί το κοινό σημείο αναφοράς,

---

2. Τα έργα στα οποία κυρίως οι Marx και Engels εκθέτουν τις απόψεις τους για το κράτος είναι: K. Marx, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, ό.π., σσ. 124-125 - Marx an Joseph Wendermeyer in New York (5-3-1852), MEW, τ. 28, σσ. 503-508, Marx an Ludwig Kugelmann (12-4-1871), MEW, τ.33, σ. 205 - Kritik des Gothaer Programms, (1875), MEW, τ.19, σσ. 11-32 και Fr. Engels, Anti-Dühring, ό.π., σσ. 261-262 και Einleitung [zu Karl Marx', Bürgerkrieg in Frankreich [Ausgabe 1891], MEW, τ.22, σσ. 179-199. - Μία ενδιαφέρουσα θεώρηση της μαρξιστικής αντίληψης για το κράτος υπάρχει και στο βιβλίο των John Holloway και Sol Picciotto State and Capital, London, repr. 1980 (1978), ιδιαίτερα στις σσ. 1-31. Για τη θεμελίωση της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους στα πρώιμα έργα (Heilige Familie, Deutsche Ideologie, Die Lage der arbeitenden Klasse in England και Manifest der Kommunistischen Partei, βλ. ενδεικτικά την ανάλυση του Josef Schleichstein, Marxismus und Staat, Frankfurt am Main 1982, σσ. 23-30.

με αποκλίσεις προς την κατάργηση και τη μεταρρύθμιση και συνιστά μία πρόταση αποδεκτή από όλους, η οποία υποκαθίστα τις ριζοσπαστικότερες της καταστροφής και της αντικατάστασης.

Η αναμόρφωση, βέβαια, δεν μπορεί να αυτονομηθεί από τον συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής, γιατί το κράτος, ως θεσμός που εκφράζει την ίδια τη δομή της κοινωνίας και επιχειρεί τη συνεχή αναπαραγωγή της, είναι κυρίως αποτύπωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων τις οποίες δημιουργεί ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής. Η οπτική αυτή μέσα από την οποία παρατηρούμε τη διαμόρφωση του αστικού κράτους είναι ίδια με εκείνη που διαπιστώνουμε και στον Δρακούλη, γιατί και αυτός τονίζει ότι η λειτουργία του κράτους συνυφάνεται με τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος και απορρίπτει την αντίληψη για την ουδετερότητα του. Η συνύφανση αυτή πιστοποιείται μέσα από τη συγκρότηση ρυθμιστικών μηχανισμών για την επίλυση των διαφορών που προκύπτουν μεταξύ των κεφαλαιοκρατών, από την ύπαρξη του στρατού ο οποίος εγγυάται την εξουσία της αστικής τάξης, εκφοβίζοντας τους επίδοξους αλλοεθνείς ανταγωνιστές της και παραμερίζοντας τις αντιστάσεις των λαών που εκμεταλλεύεται και από την κατάρτιση κατασταλτικών μηχανισμών για τον έλεγχο και την καταστολή των ενδεχόμενων ή επιχειρούμενων εργατικών αντιδράσεων και εξεγέρσεων.³ Η βία την οποία ασκούν οι μηχανισμοί του κράτους εναλλάσσεται με την πειθώ και τη χειραγώγηση που επιχειρείται μέσα από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς και έτσι ολοκληρώνεται, κατά τον Δρακούλη, το πλαίσιο των μηχανισμών που είναι επιφορτισμένοι με το έργο της διατήρησης και της αναπαραγωγής της αστικής κοινωνίας. Το κράτος αυτό δεν είναι παρά μία ολιγαρχική και συγκεντρωτική γραφειοκρατία.⁴

3. Πλ. Δρακούλης, "Αι τάσεις της εποχής μας και ο σοσιαλισμός", ό.π., σσ. 139-140.

4. Βλ. σχετικά και τις θέσεις των Φαβιανών στον S. Ball, ό.π., σ. 75.

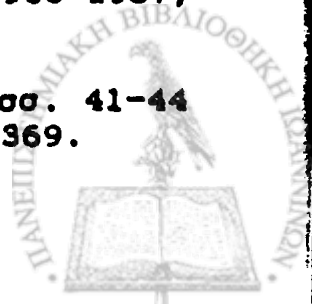
Οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στα σχήματα που παίρνει η κρατική εξουσία μπορεί να είναι και ριζικές. Σε ένα τέτοιο συμπέρασμα οδηγεί αβίαστα η σύγκριση του αστικού με το εργατικό κράτος. Το αστικό κράτος είναι για τον Δρακούλη ουτοπία, γιατί εξυπηρετεί μόνο τα συμφέροντα των κεφαλαιούχων και επομένως η μερικότητά του αυτή γίνεται η αιτία που δεν εξασφαλίζει τη συνέχεια του ως μόνιμης εξουσιαστικής αρχής. Είναι επόμενο, λοιπόν, ότι η εγγενής αυτή αδυναμία το καθιστά, θεωρητικά τουλάχιστον, ανατρέψιμο. Ο Δρακούλης ευθυγραμμίζεται και με τη θέση των Φαβιανών⁶, η οποία εκλαμβάνει το κράτος ως θεσμό που ενισχύει με διαφορετική δύναμη τα ποικίλλα συμφέροντα της κοινωνίας και μπορεί να εφαρμόσει τη δύναμη αυτή ενάντια σε οποιοδήποτε συγκεκριμένο συμφέρον. Ηία τέτοια δυνατότητα σημαίνει ότι το αστικό κράτος καταπολεμά τα συμφέροντα των εργατών και ότι αντίθετα το εργατικό θα τα υπερασπίζεται.

Η ανατροπή του αστικού κράτους στον Δρακούλη, όπως και στους Φαβιανούς⁶, δεν παίρνει τη μορφή της καταστροφής, αλλά της μεταβολής του σε σοσιαλιστικό (εργατικό). Το νέο κράτος συγκροτείται για να υπηρετήσει τις ανάγκες των ανθρώπων και όχι για να εμποδίσει την ικανοποίησή τους. Το "σωτήριο κράτος", όπως το αποκαλεί⁷, που θα καταργήσει την εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης εργασίας, ταυτίζεται στη σκέψη του Δρακούλη με την ίδια την αυτοοργανωμένη κοινωνία, η οποία ελέγχει και την ιδιοκτησία και τη διαχείριση. "Είς το εξής Κράτος πρέπει να είνε το σύνολον των εργατών τουτέστιν η κοινωνία.

5. Στο ίδιο, σσ. 75-76.

6. Βλ. G.D.H. Cole, A short History of the British Working Class Movement 1789-1937, τ. III: 1900-1937, London 1937, σ. 24.

7. Πλ. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργατού, σσ. 41-44 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι...", ό.π., σσ. 367-369.

Σιδηρόδρομοι, πλοία, εργοστάσια, μεταλλεία και άπασα η εμπορία και η βιομηχανία καθώς και άπαν το έδαφος και αι οικοδομαί ανήκουσιν εις το Σύνολον και η διαχειρίσεις δέον να ανατεθεί εις το Κράτος προς χρήσιν του Συνόλου",⁸ γράφει χαρακτηριστικά.

Η νέα, λοιπόν, κοινωνική οργάνωση, το κράτος των εργατών, δεν συμπιέζει μόνο τους κεφαλαιούχους μέχρι την πλήρη εξαφάνισή τους ως κοινωνικής τάξης, αλλά επιτελεί και λειτουργίες κανονιστικής δύναμης ρυθμίζοντας ως κράτος-πρόνοια τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων⁹ και παράλληλα αποβαίνει ο κεντρικός προγραμματικός μηχανισμός ο οποίος καταγράφει τις ανάγκες και οργανώνει την παραγωγή. "Υπό σοσιαλιστικόν σύστημα η κυβέρνησις του κράτους δεν θα είνε ειμή απλή μηχανή κρατούσα κατάστιχα των πόθων και των χρειών της ολομελείας. Θα είνε υπεύθυνος εις το έθνος δια την οργάνωσιν πάσης βιομηχανίας εχούσης κοινήν χρησιμότητα".¹⁰

Όπως γίνεται φανερό, οι απόψεις αυτές του Δρακούλη για το κράτος καλύπτουν μία διαδρομή η οποία ξεκινά απο τον "κρατισμό" και φθάνει ως την "αυτοδιαχείριση". Ο ρυθμιστικός και προγραμματικός ρόλος του κράτους που το τοποθετεί στο κέντρο της κοινωνικής ζωής δεν συνεπάγεται όμως και την υιοθέτηση ενός συστήματος "κρατικού σοσιαλισμού", γιατί η εναπόθεση των ελπίδων των μελών μιας κοινωνίας στην αποκλειστική δραστηριότητα του κράτους νεκρώνει, όπως τονίζει ο ίδιος, κάθε ατομική προσπάθεια. Η ασαφής μορφή του εργατικού κράτους που επιχειρεί να περιγράψει ο Δρακούλης φωτίζεται περισσότερο από δύο χαρακτηριστικά που της αποδίδει. Το ένα είναι η προνοιακή λειτουργία

---

8. Στο ίδιο, σσ. 12 και 12 αντίστοιχα.

9. Πλ. Δρακούλης, Το αλφάβητον του σοσιαλισμού, σσ. 10-11 και Τί σημαίνει σοσιαλισμός, σσ. 10-11.

10. Στο ίδιο, σσ. 12 και 12 αντίστοιχα.

την οποία μπορεί να επιτελεί το κράτος -αν και δεν αποδέχεται ότι το κράτος πρόνοιας μπορεί να κρατεί ουδέτερη στάση απέναντι στις κοινωνικές τάξεις¹¹- και το δεύτερο είναι η συγκρότηση του κράτους στη μορφή του "συνεργατισμού"¹², τον οποίο υιοθετεί και προτείνει ως μέσο κοινωνικής σύμβασης. Ο συνεργατισμός του Δρακούλη παραπέμπει στην οργάνωση των συντεχνιών, η ομοσπονδopoίηση των οποίων θα υποκαταστήσει το κράτος. Οι συντεχνίες πρέπει να έχουν πρόγραμμα που να συνοδεύεται και από την αντίστοιχη ετοιμότητα αυτών που το προτείνουν, ότι θα κινητοποιήσουν τους εργαζόμενους, ώστε να μπορούν έτσι μέσα από την απειλή αυτή και τα αιτήματα να ικανοποιούν και το σταδιακό έλεγχο όλο και μεγαλύτερου μέρους της εξουσίας να επιτυγχάνουν.¹³

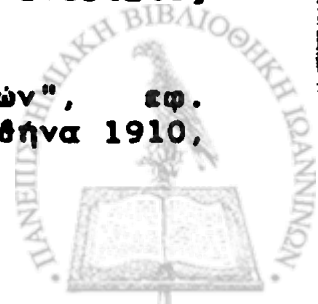
Μέσα από τα παραπάνω στοιχεία που δίνει ο Δρακούλης σχηματίζει αχνά το ενδεχόμενο περίγραμμα της μορφής του εργατικού κράτους, το οποίο όμως δεν ολοκληρώνει και με τη σκιαγραφή των μηχανισμών του, ενώ έχει ήδη προβεί στην καταγραφή των αντίστοιχων μηχανισμών του αστικού κράτους. Εκείνο όμως που ουσιαστικά λείπει από τη θεωρία του Δρακούλη για το κράτος είναι η συγκροτημένη και ενιαία πρόταση, η οποία προαπαιτεί όχι μόνο κάποια σύνθεση όλων εκείνων των στοιχείων που παραθέτει, αλλά και την οριστική επιλογή, γιατί η σύνθεση ορισμένων αντικρουόμενων απόψεων τις οποίες υποστηρίζει είναι αδύνατη. Η αρμονία κράτους-κοινωνίας, που επιδιώκει, προϋποθέτει μία κοινωνία ενωμένη. Η πορεία όμως προς την ενότητα αυτή είναι μακρά και ο Δρακούλης δεν μας δίνει το ακριβές

---

11. Πλ. Δρακούλης, "Αι μεταναστεύσεις", π. Έρευνα, τ.Γ (1908), σ. 9.

12. Βλ. τη σημασία του όρου "συνεταιρισμός" στη σ. 229, σημ. 210 της εργασίας μας. Πρβλ. και Π. Κροπότκιν, "Η εξέλιξις του νεωτεριστικού πνεύματος του ενεστώτος αιώνας", ό.π., τ. I, τχ. 9, σ. 59.

13. Πλ. Δρακούλης "Θεσμός των συντεχνιών", εφ. Ριζοσπάστης (18 Μαρτ. 1909) = Ζώσαι ιδέαι, Αθήνα 1910, σσ. 28-30.

σχεδιάγραμμα να την διανύσουμε.

Η ασάφεια που χαρακτηρίζει την αντίληψη του Δρακούλη για το κράτος¹⁴ θα μπορούσε ως ένα βαθμό να αναχθεί και στο γεγονός ότι ο κρατικός μηχανισμός στην Ελλάδα της εποχής του δεν ήταν αποτέλεσμα της κοινωνικής δυναμικής, αλλά πρότυπο εισαγωγής, γιατί ο λειτουργικός άξονας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού δεν ήταν η αστική τάξη, αλλά το ίδιο το κράτος.¹⁵ Αυτό είχε ως συνέπεια τη σχετική αυτονομία του κράτους σε σχέση με την υπάρχουσα ταξική δομή, γιατί οι πολιτικοί θεσμοί που εισήχθησαν δεν μπορούσαν να απομολωθούν ευκολα από την υπάρχουσα καπιταλιστική δομή της χώρας.¹⁶ Επομένως μία ανάλυση για το κράτος που δεν θα αρκούταν μόνο σε γενικότητες με βάση μία κατευθυντήρια θεωρία (των φαβιανών ή των αναρχικών για τον Δρακούλη), αλλά που θα επεδίωκε να επιβεβαιώσει τις θέσεις της και σε δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό (ελληνικό), δεν μπορούσε παρά να πλανηθεί και να αυτοσχεδιάζει μεταξύ των καθυστερημένων σχετικά κοινωνικών δομών και των εκσυγχρονισμένων πολιτικών θεσμών.

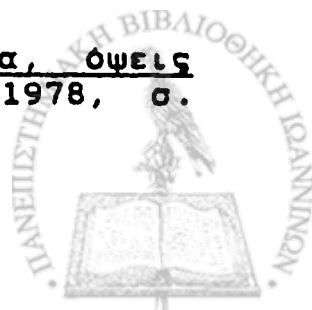
Η διευκρίνιση αυτή, που δεν σκοπεύει να δικαιολογήσει τις θέσεις του Δρακούλη, αλλά μόνο να βοηθήσει στην κατανόηση της διαμόρφωσής τους, ισχύει και για τον Καλλέργη, γιατί και αυτός θέτει ως στόχο τη ριζική αναμόρφωση του αστικού κράτους. Στην ιδανική πολιτεία την οποία οραματίζεται δεν προβλέπεται τελικά η κατάργηση κάθε μορφής κράτους, αλλά η αντικατάσταση των καταργούμενων μηχανισμών του αστικού κράτους από

---

14. Πλ. Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του εργατού, σσ. 16-19 και "Εικοσιτέσσαρες λόγοι...", ό.π., σσ. 355-357.

15. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Αθήνα 1975, σ. 41.

16. Βλ. Ν. Μουζέλης, Νεοελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα 1978, σ. 33.

ένα σώμα ρυθμιστών που το επανδρώνουν κληρωτοί πολίτες από τους δήμους και τις συντεχνίες, οι επωνομαζόμενοι "ευταξίαι".¹⁷ Η γενική διοίκηση ασκείται από μία επιτροπή, της οποίας τα μέλη εκλέγονται από τους δήμους όλης της χώρας. Το κράτος αυτό, τόσο στη δομή του, όσο και στη λειτουργία του, θυμίζει τη μορφή του πρωτόγονου κοινοτικού κράτους. Ιδιαίτερα ο τρόπος αυτοπροστασίας και άμυνας των πολιτών μας επαναφέρει στο σύστημα της συνομοσπονδίας των φυλών. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας δυνητικής ομοσπονδιακής οργάνωσης ο Καλλέργης προβάλλει την πολιτεία της Κρήτης, μέσα στην οποία κάθε μέλος της επιτελεί διπλό έργο. "Πας Κρης θα ήναι στρατιώτης εργασίας χρήσιμου και αναγκαίας εις την πολιτείαν, συνάμα δε και της αμύνης κατά των βαρβάρων εκείνων, οι οποίοι τυχόν θα τολμήσουν να καταστρέψωσι το ωραίον αυτών πολίτευμα".¹⁸

Η ομοσπονδιακή δομή μας παραπέμπει στην πρόταση των "αναρχικών" και ιδιαίτερα του Μπακούνιν¹⁹ για συγκρότηση ενώσεων και ομοσπονδιών²⁰, οι οποίες θα αποτελέσουν τη βάση για την ανοικοδόμηση της κοινωνίας μετά ατην κατάρρευση του παλαιού συστήματος. Τα επαγγελματικά τμήματα και η ομοσπονδοποίηση τους, καθώς και η αντιπροσώπευσή τους με τα συμβούλια εργασίας, αποτελούν το σπόρο της νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων που έρχεται να αντικαταστήσει τον αστικό κόσμο.²¹

Ο Καλλέργης αγωνιά να επανακτήσει η κοινωνία την αρχική της ελευθερία. Με το δικό του πρόγραμμα οι

---

17. Στ. Καλλέργης, Εγκόλπιον εργατου, ό.π., σ. 21.

18. Στο ίδιο, σ. 22.

19. Βλ. Max Nettlau, Ιστορία της Αναρχίας (1932-1934) μτφρ. Σύλβια - Μ. Κορακιανίτης, Αθήνα 1988, σ. 130.

20. Για την ομοσπονδιακή οργάνωση βλ. και τις αντίστοιχες απόψεις του Κροπότκιν, ό.π., τ. I, τχ. 111, σ. 75 και του J. Grave, ό.π., σ. 28.

21. Max Nettlau, ό.π., σ. 146.

εξουσίες του αστικού κράτους ευρρικνώνονται ασηφαδικά και ένα νέο κράτος γεννιέται, το οποίο δεν έχει καμία σχέση με το κράτος της "ολιγαρχίας". Είναι αυτοοργανωμένη ολόκληρη η κοινωνία. Δεν δίνεται η δυνατότητα σε καμία κοινωνική ομάδα να επιβαλλεί καθήκοντα και δικαιώματα στους υπόλοιπους πολίτες, ενώ η κοινωνία λειτουργεί ως ενιαίος αρμονικός οργανισμός, ο οποίος εξασφαλίζει όχι μόνο την ελευθερία αλλά και την ευτυχία των μελών του.²²

Συνεχώς προβάλλει μέσα από τα κείμενά του Καλλέργη ο πόθος για αποκατάσταση της κοινωνικής ολότητας, που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη συνολική ανθρώπινη ευτυχία. Ο νέος άνθρωπος που δημιουργείται μέσα από την κοινωνία αυτής της μορφής είναι μεν ως άτομο μία ιδιαιτερότητα, αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνει τη βασική του συμπεριφορά και καθορίζει τη δράση του²³ με βάση τις κοινές αρχές της κοινωνίας στην οποία το αναμορφωμένο κράτος παίζει καθοριστικό ρόλο, γιατί είναι αυτό που συναρθρώνει όλα τα άλλα μέρη του "εποικοδομήματος".²⁴

Η θετική αυτή εικόνα του μελλοντικού κράτους έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αρνητική του τωρινού. Γι' αυτό η κριτική του αστικού κράτους παίρνει οξεία μορφή στον Αντύπα και καταλήγει στην ολική απόρριψη των μηχανισμών του, επειδή θεωρούνται ακατάλληλοι για την κοινωνία την οποία αυτός οραματίζεται. Ο Αντύπας ως άνθρωπος της δράσης έχει κατανοήσει πλήρως τον κατασταλτικό για την ελευθερία του ανθρώπου χαρακτήρα τους, γι' αυτό και αποτιμά αυτούς τους "ύψιστους μηχανισμούς" ως χώρους σχεδιασμού της εγκληματικότητας

---

22. Στ. Καλλέργης, "Πώς θα είναι η κοινωνία του μέλλοντος", Εφ. Σοσιαλιστής, έτος Α', αρ. 6 (14-21.6.1890).

23. Στ. Καλλέργης, Εγκόλπιον Εργάτου, ό.π., σσ. 16-17.

24. Στ. Καλλέργης, "Πώς θα είναι η κοινωνία του μέλλοντος", ό.π.

κατά του λαού και απαιτεί την αντικατάστασή τους.²⁵ Ιδιαίτερα για τον ελληνικό χώρο η αστική εξουσία κρίνεται από αυτόν ως η κύρια αιτία της υπάρχουσας κακοδαιμονίας.²⁶

Ο αρνητικός ρόλος που διαδραματίζει το αστικό κράτος είναι προφανής όχι μόνο στον Αντύπα, αλλά και στον Δρακούλη και τον Καλλέργη. Εκείνο όμως που χαρακτηρίζει τις θέσεις των τριών αυτών σοσιαλιστών είναι η αμφιρρέπεια ανάμεσα στην κατάργηση και την αναμόρφωση του αστικού κράτους με συνισταμένη τον κοινό πόθο για την αλλαγή του. Η βαθμιαία μεταβολή του αστικού σε εργατικό κράτος και η ομοσπονδιακή συγκρότηση συνιστούν τις κυρίαρχες προτάσεις του Δρακούλη και του Καλλέργη αντίστοιχα, ενώ η αυστηρή καταδίκη του αστικού κράτους από τον Αντύπα δεν συμπληρώνεται και από μία νέα πρόταση για τη μορφή και το χαρακτήρα που πρέπει να προσλάβει το κράτος.

β. Η καταγωγή και ο ρόλος του κράτους στην ομάδα των μαρξιστών και ο χαρακτήρας της κρατικής παρέμβασης στον Παπαναστασίου και τον Θεοδωρόπουλο.

Ο Σκληρός δεν αναλύεται σε μία εύκολη κριτική και καταδίκη του αστικού κράτους, το ρόλο του οποίου θεωρεί δεδομένο μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία, αλλά επικεντρώνει την ανάλυση στην εμφάνιση και τη διαμόρφωση του νεώτερου κράτους. Κατά την άποψή του, οι πρώτες μορφές του συνδυάζονται με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, η οποία αρχίζει μέσα από την προϊούσα διάλυση του φεουδαρχικού συστήματος.²⁷

25. Μ. Αντύπας "Είμεθα επαναστάτες", ό.π.

26. Βλ. Σπ. Δ. Λουκάτος, ό.π., σσ. 42-43.

27. Γ. Σκληρός, "Οι σοσιαλιστάδες

Συνοπτικά η πορεία από το φεουδαρχικό στο αστικό και από αυτό στο εργατικό κράτος δίνεται ως εξής: το πολυεθνικό φεουδαρχικό κράτος με την ευλογία του κλήρου και της θρησκείας ασκεί απόλυτη εξουσία, στερώντας από τα αστικά και τα εργατικά στοιχεία τις πολιτικές ελευθερίες· τα στοιχεία όμως αυτά τείνουν να το ανατρέψουν μόλις ενισχύσουν την οικονομική και κοινωνική τους βάση με την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η ανατροπή επέρχεται, όταν η αστική τάξη σε συνεργασία με την εργατική κηρύξει την πολιτική επανάσταση και εγκαθιδρύσει το αστικό καθεστώς, που εξασφαλίζει τις πολιτικές ελευθερίες και την αντιπροσωπευτική εξουσία.

Η κατάκτηση των στοιχειωδών ελευθεριών οδηγεί στη διαμόρφωση της φυλετικής και εθνικής συνείδησης, η οποία αναπτύσσει τάσεις πολιτικού αποχωρισμού και διαπνέεται από την απαίτηση για συγκρότηση ανεξάρτητου κράτους η από τη διάθεση για αυτονόμηση των επί μέρους εθνών. Οι φυλετικές διαφορές δυναμώνουν παράλληλα με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και τη συνακόλουθη αύξηση του αριθμού των εργατών. Όταν οι τελευταίοι καταστούν η πλειοψηφία της κοινωνίας, τότε οι θρησκευτικές και οι φυλετικές διακρίσεις υποχωρούν μπροστά στην κοινότητα των συμφερόντων των εργατών, που συνασπίζονται εναντίον όλων των αστών και επιδιώκουν να συγκροτήσουν τη δική τους εξουσία, το εργατικό κράτος.²⁸

Ο Σκλήρως συνδέει άμεσα την κρατική εξουσία με το οικονομικό καθεστώς που επικρατεί σε κάθε χώρα. Αυτό σημαίνει ότι υιοθετεί τη μαρξική αρχή της εξάρτησης της νομικής και πολιτικής υποδομής από την οικονομική δομή.²⁹ Το κράτος που συγκροτείται επάνω στη βάση του ανταγωνισμού των πολιτικών συμφερόντων, τα οποία είναι

νατσιοναλιστές", Ο Νόυμας, αρ. 292 (20-4-1908), σ. 2 και 'Εργα, σ. 400.

28. Γ. Σκλήρως, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σσ. 110-111.

29. Για τη λειτουργία της εξάρτησης αυτής βλ. σχετικά την ανάλυση του J. McMurtry, ο.π., σσ. 100-101.

σύμφυτα με τις σχέσεις παραγωγής, δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητο και ουδέτερο απέναντι στον ανταγωνισμό αυτό. Αντίθετα στη δομή του αντανακλώνται τα οικονομικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, η προστασία των οποίων συνυφάνεται με τη φύση του. Η προστασία αυτή δεν παρέχεται μόνον από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς, αλλά κυρίως ενισχύεται από την κύρωση των σχέσεων παραγωγής ως νομικών σχέσεων ιδιοκτησίας, η οποία στηρίζει τη συνέχιση του μονοπωλίου της κυρίαρχης τάξης.³⁰

Η σύνδεση κράτους-οικονομίας έχει ως βάση τη μαρξική μέθοδο της ταξινόμησης των κοινωνιών σύμφωνα με τα οικονομικά τους συστήματα. Ο συνδυασμός αυτός οδηγεί τον Σκλήρο στη διαπίστωση ότι οι γεωργικοί λαοί βρίσκονται κάτω από την ανεξέλεγκτη και αυταρχική εξουσία της απόλυτης μοναρχίας, ενώ η συνύπαρξη ισχυρών φεουδαλικών στοιχείων και πολυαριθμής αστικής τάξης οδηγεί στη συνταγματική μοναρχία. Η ιστορική διαδρομή συνεχίζεται με την κυριαρχία της αστικής τάξης στην οποία το κράτος ελέγχεται από μία κοινοβουλευτική δημοκρατία που εξυπηρετεί τα ταξικά της συμφέροντα.³¹

Το αστικό κράτος ενδυναμώνει στρατιωτικά εξαιτίας της ύπαρξης επικίνδυνων γειτόνων ή για να προασπίσει τις ξένες αγορές που ελέγχει, να αποτρέψει τις ενδεχόμενες εξεγέρσεις εξαρτημένων λαών, αλλά κυρίως για να υπερασπίσει αποτελεσματικά τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης απέναντι στις απαιτήσεις των εργαζομένων. Ένας από τους σκοπούς του, λοιπόν, είναι και η καταστολή του "εσωτερικού κοινωνικού εχθρού".³²

---

30. Στο ίδιο, σσ. 105-106 και 112.

31. Γ. Σκλήρος, ό.π., σσ. 107-108.

32. Ο "εσωτερικός εχθρός", στην περίπτωση αυτή είναι η εργατική τάξη, ενώ στο σοσιαλιστικό καθεστώς είναι η αστική ή τα απομεινάρια της. Γι' αυτό και το κράτος πρέπει να ακολουθεί τη φθίνουσα πορεία της προς την κατάργηση, όπως πρότεινε ο Marx (βλ. An Joseph Weydermayer, ό.π., σ. 508) και ο Λένιν (βλ. State and Revolution (1917), Selected Works in three Volumes, τ. 2,

Όταν όμως η αντίθεση μεταξύ των αντιμαχόμενων κοινωνικών τάξεων καταστεί υπέρμετρη, τότε η κρατική εξουσία πρέπει να εναρμονισθεί με την υπάρχουσα κοινωνική δομή. Κάθε προσπάθεια να συντηρηθεί με οποιονδήποτε τρόπο μια μορφή κρατικής εξουσίας, που δεν ανταποκρίνεται πλέον στη δεδομένη κοινωνική σύνθεση μιας χώρας, ή η επιδίωξη για επιβολή ιδεατών πολιτικών συστημάτων³³ διακυβέρνησης κρίνεται από τον Σκλήρο ως πηγή πολιτικής ανωμαλίας.

Η τάση αυτή που χαρακτηρίζει, βέβαια, και την αστική τάξη, η οποία είναι υπεύθυνη για την κοινωνική αναστάτωση και την κοινωνική αρρυθμία που προκαλείται από την προσπάθειά της να μονιμοποιήσει την εξουσία της, εξαλείφεται, όπως υποστηρίζει ο Χατζόπουλος, μόνον όταν το κράτος γίνει αταξικό. Αυτή την έννοια έχει η θέση του ότι όλες οι κοινωνικές τάξεις πρέπει να εκτιμήσουν και να προσπίσουν το γενικό καλό που συμφέρει στο έθνος.³⁴ Ένας λαός μεγαλουργεί, όταν η κρατική εξουσία έχει ως θεμέλιο τη θέληση όλων των πολιτών και δεν ασκείται μόνον από την κυρίαρχη τάξη. Για να περιορισθεί η δομή μιας τέτοιας κρατικής εξουσίας είναι απαραίτητο οι εργάτες να αποκτήσουν προσβάσεις στον κρατικό μηχανισμό και δικαιώματα άσκησης της εξουσίας αυτής.³⁵

Η θέση αυτή του Χατζόπουλου θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως πρόταση συμβιβασμού ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Επειδή όμως κατά κανόνα προβάλλει

Moscow 1977 (1963), 66. 249 v 253.

33. Ο Σκλήρος αναφέρεται σε μορφές διοίκησης που επέβαλε στην Ελλάδα ο Καποδίστριας (βλ. Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, σσ. 253-257 και 261-263.

34. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.) "Αστική και σοσιαλιστική ιδεολογία", εφ. Ο εργάτης (Βόλος), (22 Μαΐ. 1908), σ. 3.

35. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.) "Τα παλιά της σχωρεμένης", Ο Νουμάς, αρ. 349 (21-6-1909), σ. 3.

την ταξική φύση του κράτους, η παραπάνω πρόταση μπορεί να κατανοηθεί μόνον, αν λάβουμε υπόψη την περιθωριοποιημένη από τον ίδιο τον Μαρξ³⁶ θέση του για τη σχετική αυτονομία του κράτους. Οι εργάτες μπορούν να ασκήσουν ένα μέρος της κρατικής εξουσίας, όταν αναγνωρίσουμε ότι το κράτος δεν εκφράζει μόνο ειδικά ταξικά συμφέροντα αλλά και συμφέροντα που είναι ταξικά ουδέτερα³⁷ καθώς και ότι ο αγώνας των αντίπαλων τάξεων επιτρέπει στο κράτος να υποστηρίζει τον εαυτό του μέσα από τη διαίρεση και την υποταγή.³⁸ Ή αλλιώς ένα κράτος είναι αυτόνομο, όταν η δομή του και η τακτική του δεν μπορούν να εξηγηθούν από τα συμφέροντα της οικονομικά κυρίαρχης τάξης.³⁹

Ο Χατζόπουλος φαίνεται να αποδέχεται τη θέση ότι το κράτος, τυπικά και ουσιαστικά, λειτουργεί ως ένας ενδιάμεσος συνδετικός κρίκος όλων των θεσμών της κοινωνίας και μέσα από αυτόν συνοψίζεται όλη η κοινωνία των πολιτών μιας εποχής.⁴⁰ Επομένως στην καπιταλιστική του συγκρότηση γίνεται η συνεκτική δύναμη που συγκρατεί τον διαιρεμένο κοινωνικό σχηματισμό στη μορφή της συγκεκριμένης ταξικής κυριαρχίας. Ο ίδιος δεν προτείνει, ασφαλώς, τη διατήρηση ενός τέτοιου κράτους, αλλά επιζητεί τον "εκσοσιαλισμό" του μέσα από τη μετατροπή της ατομικής ιδιοκτησίας σε "κοινωνική" και "αθροιστική".⁴¹

Ο συνεκτικός ρόλος των μηχανισμών του αστικού

---

36. K. Marx - Fr. Engels, *Die Deutsche Ideologie*, ό.π., σσ. 61-62.

37. Βλ. Jon Elster, Making Sense of Marx, Cambridge University Press, 1985, σ. 399.

38. Στο ίδιο, σ. 422.

39. Ό.π., σσ. 405-406.

40. K. Marx - Fr. Engels, ό.π., σσ. 61-62.

41. K. Χατζόπουλος (Π.Β.) "Σοσιαλισμός και τέχνη", Ο Νουμάς, αρ. 340 (19-4-1909), σ. 4.

κράτους αποκαλύπτεται, αν εξετάσουμε το θεσμό αυτό στο πλαίσιο της επικράτειας στην οποία λειτουργούν οι μηχανισμοί του. Από μία τέτοια οπτική ενδιαφέρουσες είναι οι αναφορές του Γληνού, ο οποίος ακολουθεί ως προς τη μέθοδο την τακτική του Σκληρού. Στη μελέτη του, Η τουρκική μεταπολίτευσις περιγράφει την εξέλιξη του κράτους από τις κληρονομικές μοναρχίες και τις φεουδαλικές ενώσεις του Μεσαίωνα -στις οποίες το κύριο γνώρισμα είναι η θρησκεία και όχι η εθνικότητα -στις αστικές ενώσεις, οι οποίες επιδιώκουν την ταυτοποίηση κράτους και έθνους, γιατί κάθε ομοιογενής πληθυσμός, όπως είδαμε και στο κεφάλαιο για το έθνος, ο οποίος έχει κοινή "πατρίδα" θέλει να κατακτήσει γι'αυτόν όλες τις αστικές ελευθερίες και να γίνει κράτος. "Η νεωτέρα, λοιπόν, ιστορία χαρακτηρίζεται υπό του αγώνος τούτου προς ταύτοποίησιν κράτους και πατρίδος, κράτους και εθνικότητος. Είνε αυτονόητον; εξ όσων είπομεν ανωτέρω, ότι πάσα ομας ατόμων εχόντων κοινήν πατρίδα, τείνουσα εις το να κατακτήσει δι'εαυτήν όλας τα αστικές ελευθερίας και να αποκλείση τας άλλας ομάδας, θέλει να γίνει κράτος. Η έννοια κράτος και η έννοια έθνος τείνουσιν αδιακόπως να συμπέσωσιν, να γίνωσιν έννοιαι επάλληλοι".⁴² Η προσπάθεια όμως αυτή καταλήγει σε αποτυχία, όταν το επίδοξο κράτος δεν έχει φυλετική και γλωσσική ομοιογένεια, κοινές παραδόσεις, ήθη, έθιμα κ.λπ.⁴³ Διαφορετικά η δόμηση ενός ανεξάρτητου αστικού κράτους οδηγεί στην αναγκαστική κατασκευή μιας νέας

---

42. Δ. Γληνός, Η τουρκική μεταπολίτευσις..., ό.π., σσ. 178-179. - Παραπλήσια αντίληψη εκφράζει και ο Δραγούμης ο οποίος υποστηρίζει ότι το κράτος που δημιουργείται σε ένα μόνο τμήμα του έθνους πρέπει να έχει μοναδικό στόχο την ολοκληρωτική απελευθέρωση του. Μέμφεται, μάλιστα, στο νεοελληνικό κράτος, επειδή αποβλέπει στη δική του βελτίωση και όχι στην απελευθέρωση των υπόδουλων Ελλήνων (βλ. "Ελληνικός πολιτισμός", στον τόμο Έρευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής, σσ. 15 και 18.

43. Δ. Γληνός, στο ίδιο, σσ. 181-182.

εθνικοκρατικής ταυτότητας⁴⁴, χρησιμοποιώντας τα κοινά στοιχεία που διαμορφώθηκαν μέσα από τη μακρόχρονη ή τη συντομότερη συμβίωση.

Το κράτος ως θεσμός αποσκοπεί, κατά τον Γληνό, όχι μόνο στην εξυπηρέτηση των κυρίαρχων συμφερόντων, αλλά και στη συντήρηση ή την επιβολή των κοινωνικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων⁴⁵ που αποτελούν τη θεωρητική τους βάση. Η λειτουργία του, ακόμη και στην πιο δημοκρατική του μορφή, εξασφαλίζει μόνο την πολιτική ισότητα όχι όμως και την οικονομική. Στην προσπάθειά του να στηρίξει και να αναπαράγει την αστική δομή της κοινωνίας θεσπίζει μέτρα που ως στόχο έχουν να συμβιβάσουν το κεφάλαιο με την εργασία, να αμβλύνουν τις κοινωνικές αντιθέσεις και να αποφύγουν τις επικίνδυνες ρήξεις. Τα μέτρα αυτά, αν εξετασθούν από την οπτική των βραχυπρόθεσμων αποτελεσμάτων, μπορεί να φαίνονται και ως αντίθετα στα συμφέροντα εκείνα που θέλουν να εξυπηρετήσουν. Στο φαινομενικό αυτό παράδοξο, πώς μπορεί δηλαδή το κράτος να αποτελεί το μηχανισμό που στηρίζει την οικονομική ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης, όταν, για παράδειγμα, επιτρέπει την ψήφιση νόμων που φαίνονται αντίθετοι στα συμφέροντα μερίδων της κυρίαρχης τάξης, η απάντηση που δίνεται είναι ότι η κυρίαρχη τάξη λαμβάνεται συλλογικά.⁴⁶ Αυτό σημαίνει ότι εξυπηρετούνται τα ουσιαστικά συμφέροντά της που την αναπαράγουν ως σύνολο και όχι τα συμφέροντα καποιου τμήματός της. Τα μέτρα αυτά, που φαινομενικά

---

44. Για το ζήτημα αυτό βλ. την ανάλυση του Κ. Τσουκαλά "Παράδοση και εκσυγχρονισμός στον τ. Ελληνισμό - Ελληνικότητα, ό.π., σσ. 42-44, του ίδιου, "Το πρόβλημα της πολιτειακής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αι.", στον τόμο Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, Αθήνα 1977, σσ. 82 και 95 και του Ν. Μουζέλη, "Ταξική δομή και σύστημα πολιτειακής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας" στον προηγούμενο τόμο, σσ. 113-150.

45. Δ. Γληνός, Ο Ελευθερόπουλος και η φιλοσοφία του, (1911), 'Απαντα, τ.Β', σ. 51.

46. Βλ. J. McMurtry, ό.π., σσ. 109-110.

αντιφάσκουν προς το καπιταλιστικό σύστημα, είναι ακριβώς εκείνα που ακυρώνουν τις ρήξεις με τον αντίπαλο και εξασφαλίζουν τη συνέχιση της κυριαρχίας.

Το κράτος που υιοθετεί και εφαρμόζει μέτρα "πρόνοιες", όπως τα παραπάνω, τα οποία ως ένα βαθμό φαίνεται να μην αγνοούν παντελώς και τα αιτήματα των εργατών, παραμένει, κατά τον Γιαννιό, όργανο της κυρίαρχης τάξης και τα μέτρα αυτά χαρακτηρίζονται ως "σοσιαλισμός του κράτους". "Σοσιαλισμός του κράτους είναι οι λογιών-λογιών πρόνοιες που παίρνει για τους εργάτες η κυρίαρχη τάξη των εργοδοτών μέσω του οργάνου της του Κράτους",⁴⁷ γράφει. Αν και ο "σοσιαλισμός του κράτους" και ο σοσιαλισμός των μαρξιστών θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν "ομοιόμορφοι" ως προς ένα εξωτερικό στοιχείο την καθιέρωση, δηλαδή, της εργατικής νομοθεσίας, κατά βάθος όμως, όπως εκτιμά ο Γιαννιός, είναι δύο πράξεις αλληλοαναιρούμενες, γιατί "ο σκοπός της πρώτης είναι η άρνηση του σκοπού της δευτέρας".⁴⁸ Ο "σοσιαλισμός του κράτους", (θέσπιση εργατικής νομοθεσίας) προέρχεται από την "πίεση εκ μέρους των εργατικών τάξεων που αναγκάζει τις αστικές κυβερνήσεις να δέχονται ένα σοσιαλισμό δικό τους (Εργατικές νομοθεσίες) για να μην παρασέρνεται ο εργάτης στον επαναστατισμό".⁴⁹

Η καταπολέμηση από τον Γιαννιό της τακτικής αυτής των αστικών κυβερνήσεων, που την ελληνική της έκφραση αποτέλεσε η πολιτική του Βενιζέλου, έχει ως στόχο τη διάλυση της σύγχυσης που δημιουργούσαν τέτοια μέτρα σχετικά με το περιεχόμενο και τις λύσεις που θα έδινε στα κοινωνικά προβλήματα ο σοσιαλισμός και δεν σκοπεύει στην άρνηση κάθε συνεργασίας των εργατών με τους

---

47. Ν. Γιαννιός, Ο σοσιαλισμός του κράτους, σ. 23.

48. Στο ίδιο, σσ. 23-24.

49. Ν. Γιαννιός, "Η εφημερίδα 'Λαός'", Ο Νουμάς, αρ. 535 (18-10-1914), σ. 234.

αστούς. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί ότι η πρόταση του για τη σχέση αυτή καθορίζεται από την ορθή εκτίμηση των κοινωνικών συνθηκών που υπάρχουν. Οι σοσιαλιστές πρέπει να καταπολεμούν την αστική δημοκρατία, όταν δεν εμφωλεύει ο κίνδυνος της μοναρχίας, ενώ όταν αυτός είναι ante portas πρέπει να αγωνίζονται για μία δημοκρατία, έστω και αστική.⁵⁰ Η προτεινόμενη για τους σοσιαλιστές τακτική, που ανακαλεί στη μνήμη την αντίστοιχη πρόταση του Σκλήρου, υποτάσσεται στη λογική της προόδου, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από τις απαραίτητες κάθε φορά κοινωνικές συμμαχίες. Ωστόσο οι συμμαχίες αυτές δεν αποσκοπούν στη διατήρηση του status που προσωρινά στηρίζουν, αλλά έχουν στόχο να υπερκεράσουν τα εμπόδια που εμφανίζονται, προσανατολισμένες πάντοτε στο στρατηγικό στόχο του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Η τακτική αυτή κρίθηκε ιστορικά αναγκαία και βρίσκει την εφαρμογή της από τα κόμματα που αγωνίζονται για το σοσιαλισμό, όταν οι συνθήκες το απαιτήσουν.

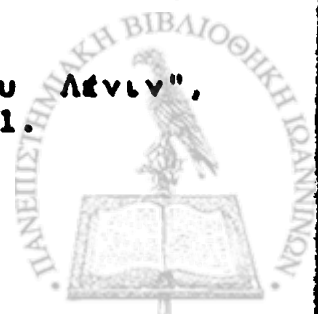
Ο Γιαννιός είναι ο μόνος από τους σοσιαλιστές που εξετάζουμε ο οποίος ασχολείται κριτικά και με τη "δικτατορία του προλεταριάτου". Ήδη την εποχή αυτή υπάρχει και η πρόσφατη εμπειρία της "Οκτωβριανής επανάστασης". Οι αναφορές του όμως δεν στοχεύουν τόσο στην ανάλυση του καθεστώτος της Ρωσίας όσο στον επανατονισμό ορισμένων μαρξικών θέσεων⁵¹ για τη φύση της κρατικής αυτής μορφής. Η "δικτατορία του προλεταριάτου" αποτελεί μία αναγκαιότητα η οποία πρέπει να έχει προσωρινό χαρακτήρα,⁵² αφού η βασική της

---

50. Ν. Γιαννιός "Αστική (sic) δημοκρατία και σοσιαλιστική πολιτεία", π. Σοσιαλιστικά φύλλα, τχ. 6-7 (Σεπτ. 1916), σ. 15.

51. Βλ. Κ. Marx, Das Kapital, τ.Ι, ό.π., σ. 79 και An Joseph Weydermeyer, ό.π., σ. 508.

52. Ν. Γιαννιός, "Μία ιστορική αγόρευσις του Λένιν", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 2 (18-9-1919), σ. 1.

λειτουργία είναι η σύνδεση και η συγκράτηση των λαϊκών μαζών σε μία σταθερή προσπάθεια μετασχηματισμού της κοινωνίας, ύστερα από την ήττα της "κεφαλαιοκρατίας". Η καταρχήν αποδοχή του κράτους αυτού, έστω και θεωρητικά, δεν σημαίνει ότι ο Γιαννιός το υιοθετεί και το προβάλλει στο πρόγραμμα του κόμματός του. Αντίθετα μάλιστα εκεί ουδεμία μνεία γίνεται σχετικά με τη "δικτατορία του προλεταριάτου", αφού ο ίδιος ακολουθεί τις σχετικές αποφάσεις των συνεδρίων της Β' Διεθνούς στις οποίες δεν προβλέπεται ούτε επομένως και προβάλλεται η κρατική αυτή μορφή.

Η απουσία κάθε αναφοράς στην κρατική αυτή μορφή χαρακτηρίζει και τις θέσεις του Παπαναστασίου ο οποίος είναι προσηλωμένος στη βαθμιαία⁵³ μεταβολή του αστικού κράτους. Η αναμόρφωσή του κρίνεται απαραίτητη, γιατί έτσι μόνο το κράτος θα καταστεί ικανό να συμπεριλάβει στις λειτουργίες του και το μηχανισμό της παραγωγής των αγαθών.⁵⁴ Αυτό σημαίνει ότι θα παρεμβαίνει υπέρ των ασθενέστερων⁵⁵ με τη θέσπιση μέτρων, τα οποία θα περιορίζουν την εκμεταλλεύση των ανίσχυρων οικονομικά.⁵⁶ Προϋπόθεση όμως για μία τέτοια λειτουργία του κράτους είναι οι αγώνες των εργαζομένων.

Ο Παπαναστασίος εκφράζει μία αντίληψη για το κράτος, όμοια με εκείνη που προβάλλει και ο Σβώλος⁵⁷

---

53. Αλ. Παπαναστασίου, "Το λαϊκόν κόμμα", ό.π., σ. 75.

54. Στο ίδιο. Βλ. και Γ.Δ. Κοντογιώργης, "Οι σοσιαλιστικές ιδέες του Αλ. Παπαναστασίου", ό.π., σσ. 96-97.

55. Αλ. Παπαναστασίου, "Χριστιανισμός και σοσιαλισμός" στα Πολιτικά κείμενα, μελέτες, λόγοι, άρθρα, σ. 200 (αρχικά στην εφ. Λαός στις 5.4.1914).

56. Στο ίδιο. Ο Αναστάσιος Ι. Τάχος (βλ. "Οι απόψεις του Αλέξανδρου Παπαναστασίου για το κράτος και τη δημόσια διοίκηση" στον τ. Αλέξανδρος Παπαναστασίου, θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσοπολεμο, σ. 298) τονίζει ότι ο Παπαναστασίος δίνει στην κρατική παρέμβαση πολιτική και ηθική σημασία, μέσα στο πνεύμα της αντίληψής του για σύζευξη πολιτικής και ηθικής.

και στην οποια τονίζεται ιδιαίτερα ο ρυθμιστικός του ρόλος, που τροποποιεί ή ανατρέπει τις οικονομικές καταστάσεις τις οποίες δημιούργησε σε βάρος των οικονομικά ασθενέστερων η ακώλυτη λειτουργία της ελεύθερης οικονομικής συναλλαγής. Η κατεύθυνση αυτή, αναμφίβολα, δίνει στο κράτος κοινωνικό χαρακτήρα.

Ο διαμεσολαβητικός ρόλος του κράτους, που αποσκοπεί στην κατάργηση της εκμετάλλευσης και στην προστασία των αμοιβαίων δικαιωμάτων των ανθρώπων, προκρίνεται και από τον Θεοδωρόπουλο.⁵⁸ Το κράτος μέσα από τη νομοθεσία την οποία θεσπίζει προστατεύει τις "λαϊκές" και "εργατικές" τάξεις⁵⁹ και μέσα από τη σχετική, βέβαια, κοινωνική δικαιοσύνη που εξασφαλίζει οδηγεί στην κοινωνική γαλήνη.

Οι απόψεις του Θεοδωρόπουλου, αν συνδυαστούν και με την απουσία κάθε αναφοράς στην ταξική φύση του αστικού κράτους και στην ανάγκη της αναμόρφωσής του, οδηγούν αβίαστα στο συμπέρασμα ότι προκρίνει το συγκεκριμένο κράτος, το οποίο, κατά τη γνώμη του, εξελίσσεται σε ένα ρυθμιστικό θεσμό της κοινωνίας που ως κύριο στόχο θέτει την κοινωνική αρμονία, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από το συμβιβασμό των κοινωνικών τάξεων.

Ο συμβιβασμός του Θεοδωρόπουλου είναι αποτέλεσμα

---

57. Τις απόψεις του για το ρυθμιστικό ρόλο του κράτους είχε εκφράσει το 1916 στον εναρκτήριο λόγο του ως υπηγητής και δημοσιεύτηκαν το 1921 στο Αρχαίον των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τ.Ι, σσ. 128-142. Βλ. τώρα Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας, τ.Β', Αθήνα 1972, σσ. 11-13. - Αναφορά στις θέσεις του Σβώλου για το κράτος κάνει ο Γιώργος Πάσχος (βλ. Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία, θεσ/νίκη 1981, σσ. 22, σημ. 1, 254, σημ. 5 και 259-260 σημ. 16).

58. Σπ. Θεοδωρόπουλος, Οι εργάται της Ελλάδος προς την Διπλήν Βουλήν των Ελλήνων, Αθήναι 1911, σσ. 40-41 και Εργατική νομοθεσία της Ελλάδος, Αθήναι 1912, σ. 4.

59. Σπ. Θεοδωρόπουλος, Οι εργάται της Ελλάδος προς την Διπλήν Βουλήν των Ελλήνων, σσ. 3-4.

και απόρροια της εξελικτικής του αντίληψης για το κράτος. Από τη διαπίστωση όμως ότι το νόμο της εξέλιξης τον αποδέχονται όλοι οι σοσιαλιστές δεν πρέπει να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι η πορεία την οποία προτείνει ο Θεοδωρόπουλος είναι αναγκαστική για όλους. Εξάλλου είναι απαραίτητο να έχουμε πάντοτε υπόψη ότι η εξέλιξη δεν είναι μόνο βαθμιαία αλλά και αλματώδης. Η διαφορά ανάμεσα στον Θεοδωρόπουλο και τους άλλους σοσιαλιστές εντοπίζεται πρώτα-πρώτα στον Παπαναστασίου στον οποίο δεν διακρίνουμε έναν τέτοιο συμβιβασμό ούτε φυσικά -και μάλιστα πολύ περισσότερο- στους σοσιαλιστές της μαρξικής κατεύθυνσης. Γιατί η πρόταση του Παπαναστασίου για αναμόρφωση του υπάρχοντος αστικού κράτους δεν παραπέμπει κατ'ανάγκη στην ομαλή και απρόσκοπτη μετεξέλιξη του σε κράτος ρυθμιστή των κοινωνικών διαφορών ούτε, βέβαια, σε κράτος που προασπίζει τα συμφέροντα των εργαζομένων, αλλά επιτρέπει και τις ρήξεις, οι οποίες άλλωστε πιστοποιούν την ταξική προέλευση του κράτους και τον αντίστοιχο χαρακτήρα του. Η αντίληψη της ταξικής φύσης του καπιταλιστικού κράτους είναι ευκρινέστερη και κυριαρχεί πλήρως στις θέσεις της ομάδας των μαρξιστών. Ως συνέπεια και απόρροια της θέσης αυτής προβάλλει η πρόταση για την αντικατάσταση ή τη ριζική αναμόρφωση του αστικού κράτους, ούτως ώστε να καταστεί ικανό να εξυπηρετεί τα συμφέροντα των εργαζομένων και συνάμα της κοινωνικής πλειοψηφίας. Η ανατροπή του σημαίνει ταυτόχρονα και οριστική ανατροπή της κυριαρχίας της αστικής τάξης στην κοινωνία.

2. ΔΙΚΑΙΟ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ.

Η λειτουργία του κράτους των Νέων Χρόνων ρυθμίζεται από το εκάστοτε νομικό πλαίσιο του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού και σχετίζεται στενά με την εφαρμοζόμενη πολιτική πρακτική, ενώ δεν είναι ξένη και προς την ηθική που έχει αναπτύξει η κοινωνία. Οι αναφορές των σοσιαλιστών στους τρεις αυτούς παράγοντες είναι σχετικά περιορισμένες και τονίζουν ιδιαίτερα το ρόλο των νομικών σχέσεων, τη συσχέτιση πολιτικής και ηθικής και ειδικότερα τη σχέση της τελευταίας προς το σοσιαλισμό.

Ο Δρακούλης δέχεται, καταρχήν, ότι το δίκαιο είναι αποτέλεσμα του τρόπου παραγωγής⁶⁰ με την έννοια ότι κάθε ριζική αλλαγή του δικαίου συνδυάζεται και παραπέμπει στην αντίστοιχη ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος, που είναι δημιουργήμα του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Γι'αυτό κατατάσσει το δίκαιο στους "νέους θεσμούς" και τους "νέους οργανισμούς", οι οποίοι υψώνονται επάνω στις κοινωνικές βάσεις που προκύπτουν από την επαναστατική αλλαγή που φέρει η "ισχύς των πραγμάτων".⁶¹ Το δίκαιο καταγράφει και καθιερώνει τις νέες σχέσεις που δημιούργησε η κοινωνική αλλαγή και υπηρετεί τα συμφέροντα εκείνων των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων οι οποίες αναδείχθηκαν κυρίαρχες μέσα από τη μερική ή ολική ανατροπή. Την αρχή αυτή την επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο το παράδειγμα των νομοθετημάτων της *Tiers Etat* στη Γαλλική επανάσταση του 1789. Οι επαναστατικές ρυθμίσεις που έγιναν κατήργησαν, βέβαια, τα προνόμια των αριστοκρατών, αλλά

60. Πλ. Δρακούλης, Το αλφάβητον του σοσιαλισμού, σσ. 13-15 και Τί σημαίνει σοσιαλισμός, σσ. 13-15.

61. Στο ίδιο, σσ. 9 και 9 αντίστοιχα.

αυτά όμως δεν αποφεύγει να δει την εφαρμογή του και ως υλοποίηση ενός ηθικού ιδεώδους γραφοντας ότι "[u]πό ηθικήν έποψιν ο σοσιαλισμός είνε η μόνη διαρρύθμισις ήτις συνάδει προς τας αρχάς της Ηθικής".⁶⁵ Αυτό σημαίνει ότι η ανηθικότητα των ατόμων που έχει τη βάση της στην ανηθικότητα του συστήματος -το οποίο μπορεί να εκφυλίσει και μια θετική, αρχικά, ηθική κλίση- διορθώνονται μόνο στο σοσιαλισμό, γιατί εκεί τα άτομα ακολουθούν αβίαστα τις ηθικές τους αρχές.

Η παραβίαση των αρχών του ιδεώδους αυτού δεν συνεπάγεται μόνον τον ηθικό στιγματισμό αλλά και την πραγματική καταδίκη σύμφωνα με την χριστιανική επιταγή "ο μη εργαζόμενος μηδέ εσθιέτω". Οι "κεφαλαιούχοι" και οι "μεσάζοντες" αυτοκαταδικάζονται, όταν τους αφαιρεθούν όλα τα στοιχεία που συνιστούσαν την ταυτότητά τους, στο φυσικό νόμο της πείνας, αν δεν συνειδητοποιήσουν τη νέα τους θέση και δεν συμμετέχουν και οι ίδιοι στην παραγωγική εργασία. Τη θέση αυτή του Δρακούλη τη βρίσκουμε και στους Φαβιανούς κα: ιδιαίτερα στη Βεσαντ⁶⁶, η οποία καταδικάζει το φυγόπονο στην ανεργία και τον εκούσια άνεργο στη λιμοκτονία. Οι αντιλήψεις αυτές είναι κυρίαρχες και κατανοούνται μέσα στο πνεύμα της κοινωνικής ανασυγκρότησης που προτείνει ο Φαβιανός κολλεκτιβισμός που ασπάζεται και προβάλλει την ιδέα ότι η κοινωνία αποτελεί ένα όλον,⁶⁷ μία ολοκλήρωση και επομένως ο,τιδήποτε διασπά την ενότητα αυτή και την ομοιομορφία πρέπει να αποβάλλεται. Η αποχή από την εργασία οποιουδήποτε υγιούς μέλους της κοινωνίας αποτελεί έναν τέτοιο κίνδυνο, γιατί στηρίζει την επιβίωση των μη εργαζομένων στην εκμετάλλευση των εργαζομένων.

---

65. Πλ. Δρακούλης, Το αλφάβητον του σοσιαλισμού, σ. 13, και Τί σημαίνει σοσιαλισμός, σ. 13.

66. Βλ. B. Shaw and Others, ό.π., σσ. 151-152.

67. Βλ. Willard Wolfe, ό.π., σσ. 263 και 267-268.

Την αντίληψη του σοσιαλισμού ως ηθικής ιδέας⁶⁸ την εκφράζει και ο Καλλέργης. Στη σοσιαλιστική πολιτεία που έχει στόχο την ανθρώπινη ευτυχία θα κυριαρχεί το ηθικό τρίπτυχο της πραγματικής ελευθερίας, ισότητας και αδελφότητας⁶⁹ και κατευθυντήρια γραμμή της θα είναι η ηθική αρχή "παντες δι'έκαστον και έκαστος δια πάντας".⁷⁰ Ο σοσιαλισμός δεν είναι γι'αυτόν μόνον ένα οικονομικό και κοινωνικό σύστημα, αλλά και ενσάρκωση του ηθικού ιδεώδους στη μορφή του ιδανικού πολιτεύματος.

Από παρόμοια οπτική αντιμετωπίζει την καθιέρωση του σοσιαλισμού και ο Αντύπας, μέσα δηλαδή από την κοινωνική αλλαγή την οποία προετοιμάζει η ηθική επανάσταση. Η αυτοθυσία⁷¹ που πρέπει να χαρακτηρίζει όσους αγωνίζονται για το σκοπό αυτό είναι αποτέλεσμα ενός ηθικού εξοπλισμού που προϋποτίθεται ότι αποκτήθηκε. Γι'αυτό ο σοσιαλισμός ταυτίζεται με τη δικαιοσύνη και την αλήθεια και παρουσιάζεται ως ηθική επιταγή, η οποία πρέπει να κυριαρχήσει στην ανθρωπότητα. 'Όπως γράφει "...επειδή εύρομεν τας θέσεις του κοινωνισμού (socialisme) συμφώνους προς την δικαιοσύνην και αλήθειαν είμεθα ακραιφνείς λάτραι του συστήματος τούτου, όπερ επιθυμώμεν διακάως να κυριεύση όλην την ανθρωπότητα...".⁷² Η αστική κοινωνία, στην οποία κυριαρχεί η διαφθορά, εξαιτίας της έλλειψης ιδιαίτερων

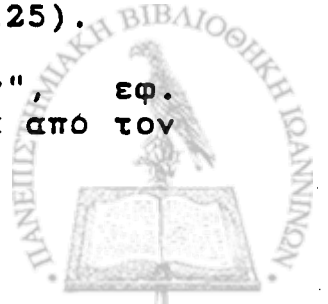
68. Ο σοσιαλισμός ως ηθική διαρρύθμιση της κοινωνίας προβάλλεται έντονα από ορισμένους φαβιανούς (βλ. ενδεικτικά S. Ball, ό.π., σ. 91).

69. Στ. Καλλέργης, Εγκόλπιον εργάτου, ό.π., σ. 12 (12-14).

70. Στ. Καλλέργης, Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνας σοσιαλιστάς, σ. 24.

71. Μ. Αντύπας "Το πρόγραμμά μας", μέρος Γ', εφ. Αναστάσις, έτος Α', αρ. 12 (23.4.1905), σσ. 1-2 (παράθεμα από τον Σπ. Δ. Λουκάτο βλ. ό.π., σ. 125).

72. Μ. Αντύπας "Τί είμεθα και τί ζητούμεν", εφ. Ανάστασις, έτος Α', αρ. 3 (10.7.1904) (παράθεμα από τον Σπ. Δ. Λουκάτο, βλ. ό.π., σ. 60, σημ. 138).

ηθικών αρχών και ενός ανθρωπιστικού κώδικα, μπορεί να οδηγηθεί σε ένα τέτοιο σύστημα μέσα από την κάθαρση και τη διαπαιδαγώγηση⁷³, που θα αλλάξουν ριζικά την υφή της και θα την μετατρέψουν σε σοσιαλιστική.

Αντίθετα από τους "ουτοπικούς", στους σοσιαλιστές της "μαρξιστικής κατεύθυνσης" το πρόβλημα που τίθεται είναι κυρίως η σχέση του νομικού πλέγματος με τις οικονομικές συνθήκες, ο καθορισμός των ορίων μέσα στα οποία κινείται η νομική ρύθμιση και λιγότερο ο συνδυασμός τους με την ηθική. Ο Σκληρός θεωρεί ως γενικό νομικό πλαίσιο το πολίτευμα⁷⁴ και το χαρακτηρίζει ως την "πολιτική και νομική κωδικοποίηση των εκάστοτε οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών". Το πολίτευμα πρέπει να συγχρονίζεται με τις συνθήκες αυτές, ώστε να εξασφαλίζεται η συνεχής κοινωνική ισορροπία. Διαφορετικά, κάθε αντίσταση στο συγχρονισμό οδηγεί στην πολιτική επανάσταση. Ο Σκληρός εντάσσει το ζήτημα των νομικών σχέσεων στο ευρύτερο πνευματικό και ηθικό πλαίσιο, το οποίο και εξαρτά από το αντίστοιχο οικονομικό, χαρακτηρίζοντας το πρώτο ως κωδικοποίηση εκείνου που ετοιμάστε η υλική και τεχνική εξέλιξη.⁷⁵

Από τη θέση αυτή του Σκληρού διαφαίνεται η διάθεση του για συμπύεση οποιασδήποτε αντενέργειας του νομικού πλαισίου στην οικονομική βάση και η σχηματική κατά το μάλλον ή ήττον πρόσληψη και εφαρμογή της μαρξικής αντίληψης⁷⁶ για την αναζήτηση της ρίζας των νομικών σχέσεων και στους υλικούς όρους. Οι αντίστοιχες θέσεις, που υποστηρίζουν στο ζήτημα αυτό τόσο ο Labriola⁷⁷ και

---

73. Μ. Αντύπας, "Το πολίτευμα", εφ. Ανάστασις, έτος Α', αρ. 4 (20.11.1904), σσ. 3-4 (παράθεμα Ο.Π., σσ. 113-114).

74. Γ. Σκληρός, Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης, σ. 150.

75. Στο ίδιο.

76. Κ. Marx, Zur Kritik der politischen Ökonomie, ό.π., σσ. 8-9.

ο Kautsky⁷⁸, όσο και ο Πλεχάνοφ⁷⁹, είναι περισσότερο ελαστικές και δεν περιορίζονται στην τυποποιημένη εκδοχή ότι οι νομικές σχέσεις υπάγονται απευθείας στις υλικές, αλλά αναζητούν να βρουν το βαθύτερο επίπεδο που διαμεσολαβεί τη σύνδεσή τους.

Σύμφωνη με την παραπάνω αντίληψη του Σκληρού είναι και η άποψη του ότι το πολίτευμα δεν μπορεί να ασκήσει κανένα ρόλο στη διάπλαση του ήθους των πολιτών, γιατί το ίδιο ρυθμίζεται από τα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Επομένως και οι ηθικές αρχές της εργατικής τάξης διαμορφώνονται στους κοινωνικούς αγώνες οι οποίοι μαζί με τις οικονομικές διεκδικήσεις προβάλλουν διαπαιδαγωγούν τα μέλη της σε ένα νέο ιδεώδες.⁸⁰ Από την ταξική πάλη εμφανίζεται η μέγιστη ηθική δύναμη, η αφοσίωση σε ένα υψηλό ιδανικό και η αναπτυγμένη αίσθηση για τα καθήκοντα των μελών απέναντι στην τάξη τους.⁸¹

Η περιορισμένη έως αδύνατη παρέμβαση του νομικού πλαισίου στο οικονομικό υποστηρίζεται και από τον Χατζόπουλο και τον Γληνό. Ο πρώτος τονίζει ότι η νομοθεσία δεν μπορεί να αλλάξει το κοινωνικό καθεστώς, αλλά αντίθετα καθιερώνει ό,τι επέφερε η οικονομική εξέλιξη⁸² και ο δεύτερος συνδυάζει την αδυναμία αυτή του δικαίου με την απουσία ενός αναπτυγμένου ηθικού υπόβαθρου, ικανού να διαμορφώνει το χαρακτήρα των ανθρώπων. Για τον Γληνό η νομοθεσία αυτή καθαυτή δεν μπορεί να δημιουργήσει "νέα ζωή". Όπως γράφει "...ούτε

77. A. Labriola, ό.π., σσ. 173-174 και 187.

78. K. Kautsky, ό.π., σσ. 105-108 και 109-110.

79. G. Plekhanov, On the materialist Understanding of History, ό.π., σσ. 77-78 και 91-93.

80. Γ Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 104.

81. Προβλ. K. Kautsky, "Klassenkampf und Ethik", Die Neue Zeit, XIX Jg, I Hbb, σ. 240, Iring Fetscher, Der Marxismus, τ. I, München-Zürich 1976, σσ. 261-262.

82. K. Χατζόπουλος (Π.Β.) "Διοργάνωση", εφ. Ο εργάτης

οι νόμοι ημπορούν να φέρουν νέα ζωή. Οι νόμοι είναι κάτι το άψυχο, ένα κομμάτι τυπωμένο χαρτί... Είναι παλιά συνήθεια από χιλιάδες χρόνια αναγνωρισμένη πως οι νόμοι χωρίς ήθη δεν ωφελούν τίποτε".⁸³

Τόσο η θέση του Χατζόπουλου, όσο και εκείνη του Γληνού, εγγρίζουν, επιγραμματικά, ζητήματα που έθιξε η μαρξική προβληματική και αφορούν στο θέμα των νομικών σχέσεων. Η άποψη του Χατζόπουλου ανάγεται στο πρόβλημα του καθορισμού του πρωτεύοντος ανάμεσα στη νομική αντίληψη και την κοινωνική πραγματικότητα. Η αντίστοιχη θέση των Marx και Engels στο ζήτημα αυτό τονίζει ότι η νομική μορφή δημιουργείται και συμβαδίζει με την αλλαγή που σημειώνεται στον εξωτερικό κόσμο, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αναστείλει την τελευταία, όταν έχουν αλλάξει ή αλλάζουν οι πραγματικές οικονομικές συνθήκες.⁸⁴ Αλλά και η θέση του Γληνού μπορεί να αναχθεί τελικά στο ίδιο ερώτημα από τη στιγμή που επιχειρείται να δοθεί απάντηση στο αν μπορεί ή όχι ο νόμος να επιφέρει κοινωνική μεταρρύθμιση. Η απάντηση, βέβαια, που δίνεται και στο ζήτημα αυτό κινείται στην ίδια τροχιά, γιατί αναγνωρίζει ότι αιτία και κριτήριο για κάθε μεταρρύθμιση αποτελεί η αλλαγή των σχέσεων παραγωγής.⁸⁵

(Βόλος), αρ. 22 (2 Ιαν. 1908), σ. 3.

83. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, 'Άπαντα, ό.π., σ. 15.

84. Βλ. το άρθρο του Maureen Cain, "The main Themes of Marx's and Engels' Sociology of Law" στον τόμο Marxism and Law, New York 1982, σσ. 70-71.

85. Στο ίδιο, σσ. 72-73. - Μία διαφορετική αντίληψη από τον Χατζόπουλο και τον Γληνό εκφράζει σχετικά με τον προβληματισμό αυτό ο Δελμούζος, ο οποίος αποδίδει στις νομικές σχέσεις τη δυνατότητα να συμβάλλουν στην κοινωνική αλλαγή. Αναφερόμενος ειδικότερα στους όρους που καθορίζουν την αλλαγή της ιδεολογίας φρονεί ότι η "νομοθετική εργασία" όχι μόνο προετοιμαζει και ευκολύνει, αλλά ευμέρει και επιβάλλει την αλλαγή αυτή, όταν έχει γίνει απαίτηση και πόθος μεγάλων κοινωνικών ομάδων (βλ. "Δημοτικισμός και ελληνική παιδεία", π. Επιθεώρησης Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (ΕΚΠΕ),

Η αλλαγή όμως αυτή, που σημαίνει και αλλαγή όλων των κοινωνικών όρων, οδηγεί νομοτελειακά στην αντίληψη που προβάλλει το σοσιαλισμό ως την καλύτερη λύση στα προβλήματα της κοινωνίας. Η σχέση του σοσιαλισμού με την ηθική είναι άρρηκτη, κατά τον Γληνό, ο οποίος τονίζει ότι ο σοσιαλισμός που απομακρύνεται από τον "φανατικό και απόλυτο υλισμό", αν και διατηρεί ισχυρά ερείσματα σ' αυτόν είναι μία κίνηση ηθική.⁸⁶ Η άποψη αυτή δεν μπορεί να μη συνδυασθεί με την νεοκαντιανή αντίληψη⁸⁷ ότι ο μαρξισμός χρειάζεται συμπλήρωση και στήριξη από ένα ηθικό σύστημα, που θα εξοπλίσει την εργατική τάξη και θα της εμφυσήσει θάρρος στον αγώνα της κατά των αστών, σύμφωνα με την άποψη του Bernstein.⁸⁸ Η ολοκλήρωση όμως ενός ηθικού συστήματος, αποδεκτού από όλους, θα πραγματοποιηθεί κατά τον Γληνό,⁸⁹ μόνο στην αταξική κοινωνία, γιατί μόνον εκεί εξασφαλίζονται οι όροι για να λειτουργήσει η ενιαία κοινή γνώμη, η οποία αποβαίνει το υπέρτατο κριτήριο έγκρισης ή απόρριψης και όχι οι ηθικές των τάξεων.

Η κοινή γνώμη της κοινωνίας αναγεται τελικά στη συλλογικότητα της ανθρώπινης φύσης και δίνει λύση στο πρόβλημα της πραγματικής ηθικής η οποία πρέπει να αναζητείται, όπως τονίζει ο Γιαννιός, στις ανάγκες της ανθρώπινης επικοινωνίας και συμβίωσης, μακριά από κάθε θρησκευτικό δόγμα.⁹⁰ Η αποσύνδεση της κοινωνικής από τη χριστιανική ηθική είναι απαραίτητη, γιατί η ηθική

τ.Α, τχ. Α-Β (Σεπ.-Δεκ. 1916), σ. 196.

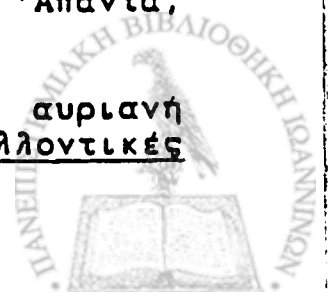
86. Δ. Γληνός, Ροδόλφος 'Ουκεν' (1909), βλ. 'Απαντα, τ.Α, σ. 165.

87. Βλ. σχετικά Phil. T. Grier, Marxist Ethical Theory in the Soviet Union, Dordrecht, 1978, σ. 16.

88. Στο ίδιο, σ. 14.

89. Δ. Γληνός, Η ηθική φιλοσοφία του Πλάτωνος, 'Απαντα, τ.Α', σ. 612.

90. Ν. Γιαννιός, "Ο φυσικός δρόμος προς την αυριανή Ελλάδα", βλ. στον τόμο 'Ερευνα για τις μελλοντικές

δεν μπορεί να αλλάξει με βάση τα α priori θεολογικά και φιλοσοφικά προστάγματα τα οποία απαιτούν την προσαρμογή της ανθρώπινης συμπεριφοράς στη δική τους αλλαγή. Ο άνθρωπος πρέπει να ερμηνεύει την πραγματικότητα και μέσα απ' αυτήν την ερμηνεία να ανακαλύπτει τις αιτίες οι οποίες τροποποιούν την ηθική. Έτσι η αντίληψη του Γιαννιού προσεγγίζει την άποψη του Kautsky⁹¹ ότι οι κοινωνικές ωθήσεις είναι οι αιτίες που συγκροτούν τον ηθικό κώδικα.

Η θέση ότι οι κοινωνικές αλλαγές διαμορφώνουν και το πλαίσιο της κοινωνικής ηθικής βρίσκει εφαρμογή και στην πολιτική πρακτική. Αυτό σημαίνει ότι ορισμένες θέσεις που προβάλλουν υπέρμετρα τον ηθικό παράγοντα στην πορεία της κοινωνίας, όπως οι αντιλήψεις του Bernstein για τα ηθικά ιδανικά που ενθαρρύνουν τους προλετάρους, απορρίπτονται και αντικαταθίστανται από την άποψη ότι η σοσιαλιστική κίνηση είναι ανάγκη να στηρίζεται στη γνώση και όχι στα ιδανικά της ηθικότητας που συνιστούν πηγή πλάνης γι' αυτήν (τη γνώση).⁹² Αυτό όμως δεν αποκλείει την αρχή ότι η ηθικότητα δεν πρέπει να χαρακτηρίζει, τους πιο ενεργούς πολίτες, τους πολιτικούς. Αντίθετα μάλιστα, η πολιτική πρέπει κατά τον Γιαννιό, να είναι πάντοτε συνδεδεμένη με την ηθική και οι πολιτικοί άνδρες να μην κρίνονται μόνον από τις πολιτικές τους πράξεις και να τίθενται ηθικά στο απυρόβλητο.⁹³

Η επιμονή στην ηθικότητα των πολιτικών χαρακτηρίζει και τις σχετικές αντιλήψεις του Παπαναστασίου, ο οποίος υπογραμμίζει την αναγκαιότητα της ηθικής στάσης όχι μόνο για τον ενεργό πολιτικό, αλλά και για τον οικονομολόγο, αφού ο ρόλος του είναι

κατευθύνσεις της φυλής, σ. 108.

91. Βλ. Philip T. Grier, ό.π., σ. 25.

92. Στο ίδιο, σσ. 26-27.

93. Ν. Γιαννιός, "Τα σύγχρονα προβλήματα του

σημαντικός όσον αφορά στην ηθική εκτίμηση των οικονομικών φαινομένων.⁹⁴ Αυτό σημαίνει ότι έχει τη δυνατότητα να δώσει την ερμηνεία που θέλει εκείνος και μέσα από την οποία μπορεί να κρίνεται ως απαραίτητη ή αναγκαία η οικονομική δομή που στηρίζει ένα άδικο πολιτικό σύστημα.

Η δομή αυτή εκφράζει τα αντίστοιχα συμφέροντα και συνιστά τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, η νομική προστασία των οποίων αναγεται, σύμφωνα με τον Θεοδωρόπουλο, στο ρόλο του κράτους. Ο νομικός διακανονισμός των σχέσεων αυτών απαιτεί, ασφαλώς, να έχουν εκδηλωθεί νωρίτερα και να έχουν συνειδητοποιηθεί από εκείνους για τους οποίους πρόκειται να διακανονισθούν.⁹⁵

Η ηθικότητα που προβάλλει ο Θεοδωρόπουλος ταυτίζεται με την αλληλέγγυα κοινωνική στάση μεταξύ των μελών της κοινωνίας, η οποία θεωρείται μάλλον ως εγγενής. Οι ηθικές αρχές που κατευθύνουν το ρεύμα των "αλληλεγγυιστών"⁹⁶ είναι η επιδίωξη της κοινωνικής αρμονίας, με την εξαφάνιση του εγώ στο συνολικό σώμα της κοινωνίας, ο συνασπισμός για την επίτευξη όσο το δυνατόν μεγαλύτερης ευτυχίας, η προάσπιση της ατομικής ελευθερίας και η προώθηση των κοινών στόχων.

Στον Θεοδωρόπουλο δεν είναι ευδιάκριτη η σχέση υπαγωγής του δικαίου και της ηθικής στις οικονομικές σχέσεις που διέπουν την κοινωνία. Η διαφορετικότητα όμως και η απουσία ενιαίας στάσης δεν περιορίζεται μόνο στο ζήτημα αυτό, αλλά αφορά και την οπτική μέσα από την οποία βλέπει ο κάθε σοσιαλιστής τη συγκρότηση των

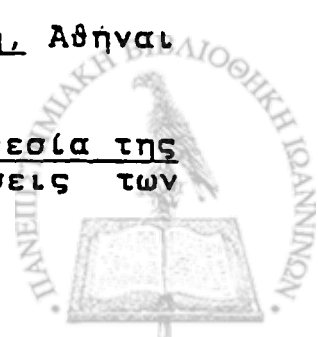

Ελληνισμού", Ο Νουμάς, αρ. 55 (664), (28.12.1912), σ. 858.

94. Αλ. Παπαναστασίου, "Μεθοδολογικά προβλήματα της οικονομικής", ό.π., σ. 21.

95. Σπ. Ι. Θεοδωρόπουλος, Κοινωνική αλληλεγγύη, Αθήνα, 1909, σ. 3.

96. Σπ. Ι. Θεοδωρόπουλος, Η εργατική νομοθεσία της Ελλάδος, σ. 7. Βλ. ειδικότερα τις θέσεις των

νομικών σχέσεων. Για τους περισσότερους οι σχέσεις αυτές υπάγονται άμεσα στις αντίστοιχες οικονομικές και ακολουθούν στο ζήτημα αυτό τη θέση που υποστηρίζει ο Μαρξ στο Πρόλογο ότι το νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα υψώνεται πάνω στην οικονομική βάση. Οι διαφορές τους, βέβαια, δεν αναφέρονται μόνο στην εκτίμηση για τη διαμόρφωση του ρόλου του οικονομικού πλαισίου, αλλά απλώνονται και χαρακτηρίζουν και τη σχέση ηθικής και σοσιαλισμού. Στο ζήτημα αυτό, όταν η ανάλυση είναι σχηματική (όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τους "ουτοπικούς"), ο σοσιαλισμός προβάλλεται κυρίως ως ηθικό ιδεώδες, ενώ όταν αυτή παίρνει συστηματικότερο χαρακτήρα (όπως διαπιστώνεται στους σοσιαλιστές της μαρξικής κατεύθυνσης) η αντίληψη αυτή εγκαταλείπεται. Ιδιαίτερα τονίζεται ο περιορισμένος ρόλος της ηθικής, η οποία προβάλλει μεν το όραμα του σοσιαλισμού, αλλά ταυτόχρονα διευκρινίζεται ότι η δύναμη που ωθεί προς αυτόν είναι οι υπάρχουσες και αδιέξοδες οικονομικές συνθήκες. Κοινός τόπος πάντως όλων των σοσιαλιστών είναι ότι ο σοσιαλισμός συνδυάζεται και απαιτεί μία ανάλογη ηθική στάση των ατόμων.

9. ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.

α. Η μόρφωση ως προϋπόθεση της κοινωνικής αλλαγής.

Η καλλιέργεια της αντίληψης ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί ηθικό στόχο της κοινωνίας ή τουλάχιστον ότι σοσιαλισμός και ηθική συνυπάρχουν αδιαίρετα μπορεί να υποβοηθηθεί και μέσα από μία ανάλογη γενική παιδεία (μόρφωση), η οποία συντείνει στην προώθηση του στόχου αυτού. Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε ότι η χρήση των όρων "παιδεία" και "εκπαίδευση" γίνεται χωρίς αυστηρή διάκριση του περιεχομένου τους από τους Έλληνες σοσιαλιστές. Το βάρος των σχετικών αναλύσεων κρατεί ο δεύτερος όρος, που είναι βέβαια, μέρος του πρώτου, αλλά που πολλές φορές εμφανίζεται να φέρει το ίδιο σημασιολογικό φορτίο με τον όρο "παιδεία". Η εκπαίδευση παρουσιάζεται ως η θεσμοποιημένη μορφή της "παιδείας" και καλύπτει όλο το εύρος της έννοιας αυτής.

Η παιδεία ως γενική μόρφωση θεωρείται, τουλάχιστον από τον Δρακούλη⁹⁷ και τον Καλλέργη, ως μία από τις προϋποθέσεις που προετοιμάζουν την κοινωνική επανάσταση. Η μόρφωση, όπως τονίζει ο Καλλέργης, αποβαίνει το αποτελεσματικότερο μέσο για την προώθηση της εφαρμογής της σοσιαλιστικής πολιτείας. Η αντίληψη αυτή δεν είναι ξένη προς την ιδεολογική προετοιμασία που απαιτείται για να είναι σε θέση οι εργαζόμενοι να επιβάλλουν και να διαχειρισθούν τη νέα εξουσία. Στον Καλλέργη η μόρφωση, πέρα από το χαρακτήρα που έχει ως γενική παιδεία, εξειδικεύεται σ' αυτό που με έναν πολιτικό όρο θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε σοσιαλιστική αγωγή ή σοσιαλιστική διαπαιδαγώγηση. Η θέση αυτή

"Αλληλεγγυιστών" στο συλλογικό έργο Les Applications de la Solidarité, ό.π.

κυριαρχεί στα περισσότερα φυλλάδια του⁹⁸ και μπορούμε να την παρακολουθήσουμε σε μία διαδρομή που καλύπτει την περίοδο από το 1891 μέχρι το 1914. Η ιδέα του σοσιαλισμού για να προωθηθεί πρέπει να διαδοθεί και να υιοθετηθεί από τις εργαζόμενες μάζες. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται μέσα από την ίδρυση συλλογικών σωμάτων, όπως οι σύλλογοι και οι λέσχες, τα μέλη των οποίων θα αναλάβουν το έργο της προπαγάνδισής της, και από την ίδρυση βιβλιοθηκών, οι οποίες θα εξασφαλίσουν το γνωστικό υλικό που απαιτείται για την επιμόρφωση αυτή.

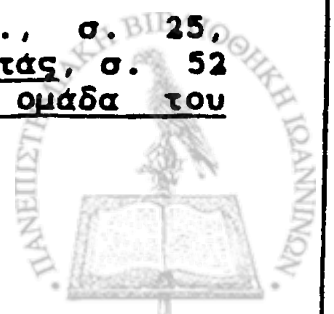
Ο Καλλέργης διατείνεται ότι η γνώση των σοσιαλιστικών ιδεών θα αναμορφώσει ριζικά αυτούς που την κατέχουν, έτσι ώστε να είναι οι "τέλειοι άνθρωποι" που θα διακρίνονται για το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων, την τιμιότητα, την ευσυνειδησία, τη φιλοτιμία και τον ακεραίο χαρακτήρα. Τα πρότυπα αυτά των ανθρώπων θα μπορούν να λειτουργούν ως υποδείγματα ανθρωπισμού και ως παραδείγματα προς μίμηση. Ο ρόλος τους δεν είναι παθητικός, αλλά έντονα ενεργητικός, γιατί οι "κοινωνιστάι" είναι θεωρητικά εξοπλισμένοι και πανέτοιμοι να αναλάβουν την αναμόρφωση ολόκληρης της κοινωνίας.

Μία παραπλήσια αντίληψη για την επίδραση της γενικής παιδείας εκφράζει και ο Γιαννιός.⁹⁹ Η μόρφωση εκτιμάται ως ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν την πορεία και το ποιόν της κοινωνίας, είναι απαραίτητος όρος για την επιβίωση ενός έθνους και ακολουθεί σε σπουδαιότητα την οικονομική και πολιτική οργάνωση. Τα μέλη μιας τέτοιας καλλιεργημένης κοινωνίας, εκτός από την εθνική επιβίωση και συνέχεια που εξασφαλίζουν, δεν περιορίζονται μόνο στην

---

97. Πλ. Δρακούλης, Το έργο της γαλλικής επανάστασης, σσ. 5-7.

98. Στ. Καλλέργης, Εγκόλπιον εργατου, ό.π., σ. ΒΙΒΛ. 25, Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνες σοσιαλιστάς, σ. 52 και Διάλεξις Σταύρου Γ. Καλλέργη προς ομάδα του Κεντρικού σοσιαλιστικού Συλλογου.

υπεράσπιση των δικών τους συμφερόντων, αλλά φθάνουν μέχρι τη σύλληψη και την προβολή των πανανθρώπινων. Το αβίαστο συμπέρασμα που προβάλλει από τη θεώρηση αυτή εκλαμβάνει τη μόρφωση όχι μόνον ως μέσο συνειδητοποίησης της ταξικής θέσης κάθε ατόμου στην κοινωνία, αλλά και ως μέσο που συντελεί στην αναγνώριση ότι υπάρχει κοινωνική αδικία, καταπίεση της κοινωνικής πλειοψηφίας και ότι είναι αναγκαία¹⁰⁰ η υπέρβαση αυτής της κοινωνίας.

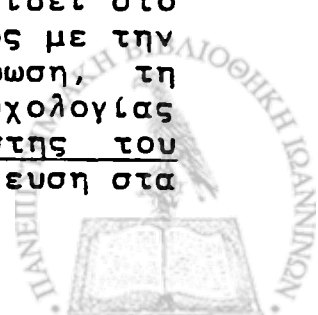
Η θέση του Γιαννιού ανακαλεί στη μνήμη την ευρέως διαδεδομένη αποψη στους θεωρητικούς της Β' Διεθνούς ότι η ιδεολογική προετοιμασία ενισχύει και προωθεί τον ταξικό αγώνα που στοχεύει στο σοσιαλισμό. Η γενική παιδεία των υποκειμένων της επαναστατικής πράξης, που αντικειμενικά ωφελούνται από την κοινωνική αλλαγή, διευκολύνει τη δεκτικότητά και την πρόσληψη των ιδεών του σοσιαλισμού και τα οδηγεί ευκολότερα και πιο γρήγορα στην απόρριψη του αστικού καθεστώτος.

Η αντίληψη όμως αυτή υποθέτει ότι η πραγματική γνώση των κοινωνικών πραγμάτων είναι αυτή την οποία προτείνει η ίδια και δεν αμφισβάζει καθόλου για την ορθότητά της. Οι προλετάριοι πρέπει να γνωρίσουν την πραγματική τους θέση στην κοινωνία, να συνειδητοποιήσουν τα συμφέροντά τους και μόλις συμβεί αυτό όλα τα προβλήματα θα πάρουν το δρόμο προς τη λύση τους. Το ζήτημα όμως είναι περισσότερο σύνθετο και είναι εντελώς ανεπαρκές να περιορισθεί κανείς στη θέση ότι οι μάζες μένουν αμόρφωτες για να μην απειλήσουν τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Η διευκρίνιση όμως αυτή

---

99. Ν. Γιαννιός, "Ομιλούμεν και ημείς καθαρά", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 25 (11-4-1919), σ.1.

100. Το ρόλο αυτό εκπληρώνει ο "αληθινός προπαγανδιστής" του σοσιαλισμού, ο οποίος διαδίδει στο λαό τις νέες αντιλήψεις και είναι προικισμένος με την πίστη στο ιδανικό αυτό, τη σοσιαλιστική μόρφωση, τη γνώση των σοσιαλιστικών οργανώσεων και της ψυχολογίας των μαζών (βλ. Ν. Γιαννιός, Ο προπαγανδιστής του σοσιαλισμού, Αθήνα 1920, σσ. 2-7, α' δημοσίευση στα

δεν αναιρεί τη διαπίστωση ότι η παραπάνω άποψη αποτελεί τον κοινό τόπο που υποκρύπτεται ή και εκφράζεται από τους Έλληνες σοσιαλιστές.

β. Η δομή και ο ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών.

Η μόρφωση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εκπαίδευση, από τη στιγμή που αποτελεί προγραμματικό στόχο της κοινωνίας, και οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί συνυφάνονται με το οικονομικό και πολιτικό σύστημα και πρέπει να είναι συγχρονισμένοι με την υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα. Ο συγχρονισμός όμως αυτός δεν εξυπακούεται, ούτε θεωρείται πάντοτε δεδομένος, γιατί είναι δυνατό για λόγους ιστορικούς, όπως για παράδειγμα στην Ελλάδα, ή άλλους, η εκπαίδευση να υπηρετεί στόχους ξεπερασμένους ή στόχους μιας κοινωνικής μειοψηφίας η οποία την ελέγχει, χωρίς όμως να εκφράζεται στο πρόσωπο της η συνισταμένη των αναγκών της κοινωνίας. Η απουσία ενός τέτοιου συγχρονισμού διαπιστώθηκε και στη δόμηση της νεοελληνικής εκπαίδευσης, γεγονός που σημαίνει ότι δεν θεμελιώθηκε και δεν υπηρετούσε απόλυτα τις ανάγκες της αντίστοιχης πραγματικότητας.¹⁰¹ Αν ήθελε κανείς να ανατρέξει στις βαθύτερες αιτίες μιας τέτοιας εκπαιδευτικής επιλογής, θα ανακάλυπτε ότι αυτή έχει τις ρίζες της στην προεπαναστατική διαμάχη δύο διαφορετικών ρευμάτων του Διαφωτισμού. Εκείνων που πρότειναν μια ισοβαρή διδασκαλία όλων των επιστημών (Κοραΐς και οι οπαδοί του) και εκείνων που έδιναν την καθοριστική βαρύτητα στην αρχαιολογία (Δούκας, Κοδρικός, κ.ά.) και συνεπικουρούσαν από την επίσημη εκκλησία.

Σοσιαλιστικά φύλλα του 1915 με τον τίτλο "Ο αληθινός προπαγανδιστής".

Μία διαφορετική ερμηνεία στη ζήτημα αυτό δίνει ο Δελμούζος τονίζοντας ότι οι "διδάσκαλοι του γένους" που υπήρξαν οι πρώτοι θεμελιωτές της παροικιακής, καταρχήν, νεοελληνικής εκπαίδευσης συνετέλεσαν να κλίνει τελικά ο ζυγός υπέρ της αρχαιολατρίας, γιατί μέσα από τον απεριόριστο θαυμασμό που ένοιωθαν για τον αρχαίο κόσμο είχαν τα μάτια τους προσηλωμένα στα "περασμένα μεγαλεία"¹⁰² και απογοητεύονταν από τη δική τους μίζερη πραγματικότητα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθεί ένα αναχρονιστικό εκπαιδευτικό πρότυπο και ένα ανάλογο ιδανικό κοινωνικής οργάνωσης, που δεν ευθυγραμμίζονταν με τις υπάρχουσες συνθήκες, αλλά με την περασμένη και εξιδανικευμένη αρχαία και βυζαντινή πραγματικότητα. Συνέπεια της αντίληψης αυτής ήταν η ανατροπή του οργανωτικού σχήματος της πολιτείας που σχεδιάστηκε στα πρώτα χρόνια της επανάστασης και το συνακόλουθο παραστράτημα της ελληνικής παιδείας αμέσως μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους.¹⁰³ Το εκπαιδευτικό σύστημα που διαμορφώθηκε και το οποίο έμεινε σχεδόν αναλλοίωτο μέχρι την εποχή που εξετάζουμε, αποσκοπούσε στην αναπαραγωγή ενός κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, που έμενε στατική, και δεν έπαιρνε υπόψη την οικονομική εξέλιξη που είχε σημειωθεί καθώς και την πρόοδο της επιστήμης και της τεχνικής.¹⁰⁴ Γι' αυτό και η παιδεία την οποία παρέιχε ήταν θεωρητική και κλασική με καταθλιπτική την υπεροχή του ιστορικοφιλολογικού κόσμου εις βάρος του φυσικού.

Όπως προκύπτει από την εισαγωγική παρατήρηση και τη θέση του Δελμούζου, η αναγκαιότητα για πλήρη συγχρονισμό της εκπαίδευσης με την υπάρχουσα

---

101. Αλ. Δελμούζος, Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση, εν Αθήναις 1919, σ. 5.

102. Στο ίδιο, σ. 6.

103. Αλ. Δελμούζος, "Δημοτικισμός και ελληνική παιδεία", ό.π., σ. 189.

πραγματικότητα αποτελεί βασική συνιστώσα για την προώθηση της κοινωνικής εξέλιξης. Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι απόψεις των άλλων Ελλήνων σοσιαλιστών, οι οποίες συνδυάζονται με τις αντιλήψεις που διαμορφώνονται και επικρατούν την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και συνδέουν την εκπαίδευση με άλλα κοινωνικά ζητήματα, όπως ότι αποβαίνει στήριγμα του δημοκρατικού πολιτεύματος, θεραπεύει την κακοδιοίκηση και προετοιμάζει την κοινωνική αλλαγή.¹⁰⁵

Στην Ελλάδα η επίκριση του παρελθόντος και η επίμονη επιθυμία για αλλαγή δυναμώνουν ιδιαίτερα μετά το 1897 και οι τάσεις αυτές συνυπάρχουν στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, όπως εκείνα του 1899, τα οποία στοχεύουν στον εκπαιδευτικό εκσυγχρονισμό.¹⁰⁶ Η κατεύθυνση της εκπαίδευσης στοχεύει στην ιδεολογική και επαγγελματική προετοιμασία του μαθητή για ενσωμάτωση στην κοινωνία που επιτυγχάνεται με την μετάδοση των πρακτικών γνώσεων και την κατανόηση και αποδοχή των αρχών της λειτουργίας του αστικού κράτους. Η αστική αντίληψη για την οργάνωση του σχολείου ολοκληρώνεται με τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913 και 1917, στα οποία κατευθυντήρια γραμμή είναι η προσαρμογή του σχολείου στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης. Η ευθυγράμμιση αυτή επιτυγχάνεται με τη γενίκευση της βασικής εκπαίδευσης και το σαφή διαχωρισμό του είδους της εκπαίδευσης που είναι απαραίτητη για κάθε κοινωνική τάξη.¹⁰⁷

Ο εκπαιδευτικός αστικός συγχρονισμός, που δοκιμάζεται με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, μπορεί να μας οδηγήσει στην κατανόηση της στροφής προς τη βενιζελική εκπαιδευτική πολιτική, την οποία πραγματοποιούν οι περισσότεροι σοσιαλιστές, με πρώτο

---

104. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σσ. 529-531.

105. Βλ. Αλ. Δημαράς, ό.π., τ.Α', σσ. με'-μς'.

106. Α. Φράγκουδάκη, Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, σ. 25.

τον Σκληρό. Την εποχή αυτή φαίνεται ότι αρχίζει να βρίσκει έδαφος η σταθερή πρόταση του για τη σύνδεση του δημοτικιστικού κινήματος, που επαγγελλόταν και την αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, με τις πολιτικοοικονομικές συνθήκες.¹⁰⁸ Η σύγκλιση Σκληρού και δημοτικιστών οροθετείται από την ένταξη των στόχων του δημοτικισμού σε κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια. Η επιλογή του να συνδεθεί με το τμήμα εκείνο του δημοτικισμού που στράφηκε προς την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τις πολιτικοοικονομικές διαδικασίες οφείλεται στη γλωσσική μετριοπάθεια που τον χαρακτήριζε και την οποία θεωρούσε αναγκαία για την αποφυγή της σύγκρουσης με την πολιτεία και τις αντιστάσεις τμημάτων του λαού. Η δευτερεύουσα θέση στην οποία έθεσε τη γλωσσική καθαρότητα και αδιαλλαξία άφησε περισσότερο ανοιχτή τη δίοδο για την είσοδο ορισμένων νεωτερικών αντιλήψεων.¹⁰⁹

Οι αντιλήψεις αυτές για το ρόλο της εκπαίδευσης υποστηρίζονται και από τον Γληνό. Ιδιαίτερα όμως οι απόψεις που διατυπώνει πριν το 1913 επαναλαμβάνουν την επιχειρηματολογία του Καλλέργη και του Γιαννιού για τον φωτεινό ρόλο της παιδείας στο λαό, τον οποίο οι κυρίαρχες τάξεις έχουν τη δυνατότητα να κρατούν στο σκότος, έτσι ώστε να μη γνωρίζει τί συμβαίνει αντικειμενικά και τί οφείλει να πράξει. "Πώς θα διορθωθεί", γράφει, "το κακό ένας που δεν το αναγνωρίζει; Αφτοί δε γύρω στις ιδέες και τις προλήψεις με τις οποίες πλανούν το λαό έχουν χτίσει τα συμφεροντάκια τους τα ατομικά. Ξέρουν πως τότες θα περάσει η βασιλεία των ψευτογραμματισμένων, των σοφιστάδων, που η βασιλεία τους έχει για θρόνο την αμάθεια και την πλάνη του λαού. Και γι'αυτό αγωνίζονται με κάθε τρόπο να κρατήσουν το λαό στο

-----
107. Στο ίδιο, σσ. 28-29.

108. Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση, σσ. 26-27.

σκότος".¹¹⁰ Αλλά και όταν η καταδίκη του λαού στην αμάθεια είναι αδύνατη και η κυρίαρχη τάξη εξαναγκάζεται να προβεί στην ίδρυση σχολείων, αυτά δεν είναι παρά το απεικόνισμα της ιδεολογίας που κυριαρχεί στην κοινωνία.¹¹¹ Η ιδεολογία διοχετεύεται μέσα από την εκπαίδευση και συντελεί στην οικονομική ανάπτυξη συγκεκριμένης μορφής, στη διαμόρφωση πολιτών μιας ταυτότητας ή συντομεύει την πορεία προς την ολοκλήρωση μιας συγκεκριμένης οικονομικής και κοινωνικής δομής. Έτσι κάθε νέα κοινωνία δομείται, όταν η δική της ιδεολογία αναδειχθεί σε κυρίαρχη.

Η προβολή των απόψεων αυτών υφίσταται προσωρινή αναστολή το 1913, όταν ο Γληνός αναλαμβάνει την εκπόνηση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων. Τότε τονίζει την αναγκαιότητα του αστικού εκσυγχρονισμού και προβάλλει ανάλογα επιχειρήματα. Η ίδια η εκπαίδευση αξιολογείται ως ο μηχανισμός που αναπαράγει βελτιωμένες τις υπάρχουσες κοινωνικές τάξεις. "Και όταν κρίνωμεν την παιδείαν εθνών, πρέπει να λαμβάνωμεν υπ' όψιν το σύνολον και όχι μίαν τάξιν ή μίαν ολιγαρχίαν ατόμων. Πρέπει να εξετάζωμεν αν η παιδεία κατέστησε τον αγρότην ικανώτερον δια την ζωήν και τον εργάτην και τον έμπορον και τον βιομήχανον και τον επιστήμονα και τον χειρώνακτα και τον άνδρα και τη γυναίκα".¹¹² Αυτό σημαίνει ότι τα σχολικά δίκτυα αναπαράγουν τις ταξικές σχέσεις και επιμερίζουν τους γόνους των κοινωνικών τάξεων σε διαφορετικές κατευθύνσεις μεταξύ τους, έτσι ώστε να είναι προετοιμασμένοι για την κατάληψη της ίδιας κοινωνικής θέσης με εκείνην των γονέων τους.

Η ταξική αυτή διάρθρωση της εκπαίδευσης την οποία προτείνει και ο Δελμούζος συντελεί στην αμοιβαία

---

109. Στο ίδιο, σ. 175.

110. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, ό.π., σ. 13.

111. Δ. Γληνός, Προλεγόμενα στο Β' τόμο του Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου, (1912), 'Απαντα, τ.Β, σ. 85.

112. Δ. Γληνός, Εκπαιδευτική ανόρθωσις. Β' Ελληνική

εξάρτηση και τη συνεργασία των κοινωνικών τάξεων και είναι φανερό ότι ωθεί προς τον κοινωνικό συμβιβασμό. Το ίδιο το θεσμικό εκπαιδευτικό πλαίσιο προβλέπει ουσιαστικά διαφορετικό τύπο σχολείου για την κάθε κοινωνική τάξη με την έννοια, βέβαια, των δυνατοτήτων για πρόσβαση στην κάθε βαθμίδα που έχουν οι ενδιαφερόμενοι. Για την κατώτερη το δημοτικό για τη μεσαία το δημοτικό και το ελληνικό σχολείο και για την τρίτη το δημοτικό, το ελληνικό σχολείο και το γυμνάσιο.¹¹³ Από μία τέτοια διάρθρωση γίνεται αμέσως φανερό ποιος θα μπορούσε να φθάσει μέχρι την πανεπιστημιακή βαθμίδα. Γεγονός πάντως παραμένει ότι το θεσμικό αυτό πλαίσιο ενώ ελέγχει την πρόσβαση των νέων στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες¹¹⁴ δεν την περιορίζει ούτε την αποκλείει με απαγορευτικές διατάξεις. Έτσι ένας ελάχιστος αριθμός από τους νέους των κατώτερων κοινωνικών τάξεων αφήνεται ή κατορθώνει να φτάσει στην ανώτερη βαθμίδα. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει καμία διατάραξη της ισορροπίας του εκπαιδευτικού και ιδιαίτερα του κοινωνικού συστήματος.

Η ενίσχυση του αστικού εκσυγχρονισμού, αλλά και η προοπτική της υπέρβασής του, τονίζονται στο ρόλο που αποδίδει ο Παπαναστασίου στην εκπαίδευση ως παράγοντα της ιστορίας. Ο ρόλος αυτός, όπως προκύπτει από το πρόγραμμα του "Λαϊκού Κόμματος", το 1910, συνοψίζεται σε τέσσερα σημεία: απαγκίστρωση από το "σχολαστικισμό", υποχρεωτική και κοινή εκπαίδευση, διδασκαλία της "αλήθειας" και μετάδοση "θετικών και πρακτικών" γνώσεων που προκύπτουν από την επιστήμη και υπηρετούν τις ανάγκες της "λαϊκής τάξης".¹¹⁵

κοινωνία και ελληνική παιδεία, 'Απαντα, τ.Β', σ. 386.

113. Πρβλ. και τα στοιχεία που παραθέτει ο Α. Πετρίδης στο άρθρο "Τα ελληνικά σχολεία και η μέση κοινωνική τάξη", Δελτίο εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. 4 (1914), σσ. 284-286.

114. Βλ. σχετικά, Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σσ. 500-501.

Η απαλλαγή από το "σχολαστικισμό" συνεπιφέρει την εγκατάλειψη των κενών και τετριμμένων γραμματικών και θεολογικών γνώσεων, τον περιορισμό της τυπολατρικής αρχαιογνωσίας και την αύξηση της διδασκαλίας των θετικών επιστημών.¹¹⁵ Ο συνδυασμός των γνώσεων με τα συμφέροντα της "λαϊκής τάξης" δεν αναβαθμίζει τη θέση της τελευταίας, αλλά με τον εκσυγχρονισμό βελτιώνει αισθητά τη ζωή των μελών της κάνοντας πιο εύκολη και αποδοτική την εργασία τους. Μεγαλύτερη όμως σημασία αποκτά η πρόταση του Παπαναστασίου για υποχρεωτική και κοινή εκπαίδευση, ιδιαίτερα αν τη συσχετίσουμε με τη διδασκαλία της "αλήθειας". Η αλήθεια αυτή μπορεί να μεταφρασθεί σε επιστημονική γνώση του φυσικού και κοινωνικού χώρου και ενδέχεται να οδηγήσει τα άτομα σε νέες εκτιμήσεις, όσον αφορά την ίδια τους τη δημιουργία και την ύπαρξη, γεγονός που θα περιορίσει τη θρησκευτική και εκκλησιαστική αποκλειστικότητα στα ζητήματα αυτά. Η γνώση των πορισμάτων των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών θα αναβαθμίσει τον κοινωνικό τους ρόλο και θα τους οδηγήσει στην απάλτιση για άσκηση της εξουσίας από μία κοινωνική πλειοψηφία που έχει κοινά συμφέροντα αντίθετα από εκείνα των εκμεταλλευτών της. Η κοινή εκπαίδευση αντιμετωπίζει ισότιμα τα δύο φύλα και δίνει προοπτική στη διεκδίκηση ίσων κοινωνικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες και ενεργό συμμετοχή τους στα κοινά, γεγονός που θα περιορίσει και θα αδυνατίσει αισθητά τον ανέξοδο έλεγχο της βουβής κοινωνικής παρουσίας του ημίσεος ελληνικού πληθυσμού από την κυρίαρχη τάξη.

---

115. Βλ. "Το πρόγραμμα του 'Λαϊκού Κόμματος'", ο Νουμάς, αρ. 412 (14-11-1910), σ. 223 (222-224). - Για τις εκπαιδευτικές θέσεις του Παπαναστασίου και των "Κοινωνιολόγων" γενικότερα σε σχέση με το δημοτικισμό βλ. την εργασία της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, "Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού", π. Τα ιστορικά, τ.5, τχ. 9 (Δεκ. 1988), σσ. 353-370.

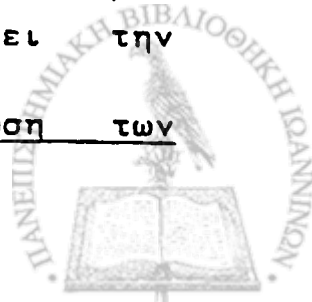
116. Πρβλ. και Π. Νούτσος, Η φιλοσοφική σχολή ως 'πανδιδακτήριον', επιστημολογικές και ιδεολογικές

Οι αντιλήψεις αυτές του Παπαναστασίου και των "Κοινωνιολόγων" δείχνουν καθαρά το μέγεθος και τα όρια των δυνατοτήτων της εκπαίδευσης, όταν είναι προσανατολισμένη προς την επιστημονική γνώση και τη διακρίβωση της σχετικής, έστω, αλήθειας. Γιατί, αν η εκπαίδευση θεωρείται ο αγωγός μέσα από τον οποίο παρέχεται η προγραμματισμένη γνώση και ο οποίος συντελεί στην αυτοσυνείδητη και την αυτογνωσία, εύκολα καταλαβαίνει κανείς τα πλεονεκτήματα που παρέχονται σε εκείνον που την ελέγχει. Για να μπορεί όμως η εκπαίδευση να αποδώσει όλους τους καρπούς της και να συντελέσει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της κοινωνίας πρέπει να είναι συγχρονισμένη με την υπάρχουσα πραγματικότητα, και τη θέση αυτή την προβάλλουν και την υποστηρίζουν όλοι οι σοσιαλιστές. Ο συγχρονισμός όμως αυτός σημαίνει ότι μέσα από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς αναπαράγεται η δομή της συγκεκριμένης κοινωνίας, γιατί οι δυνάμεις που την ελέγχουν προγραμματίζουν προς αυτή την κατεύθυνση το ρόλο της. Από την άλλη όμως πλευρά συγχρονισμός με την πραγματικότητα σημαίνει ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όλες οι αλλαγές που σημειώνονται στην κοινωνία και έτσι η εκπαίδευση και οι στόχοι της να αναπροσαρμόζονται και να μην είναι στατικοί. Ορισμένοι από τους σοσιαλιστές τείνουν προς την υπέρβαση του δισημου ρόλου που αναγνώρισαν στη εκπαίδευση (συγχρονισμός με την πραγματικότητα και αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών) αφήνοντας ανοιχτή την προοπτική για μία διαφορετική λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, η οποία δεν θα εμποδίζει, αλλά αντίθετα θα εξασφαλίζει τη γνώση για όλους. Έτσι η παιδεία ως γενική μόρφωση και παράγων αυτογνωσίας βοηθεί στη γνώση του κόσμου και του εαυτού μας και συντελεί στην κατανόηση των αλλαγών που συμβαίνουν στην κοινωνία. Για να λειτουργεί όμως χωρίς προσκόμματα και δυσκολίες προϋποθέτει την

συνιστώσες των προτάσεων για διαμόρφωση των πανεπιστημιακών θεσμών στην Ελλάδα, σσ. 1-7.

ενιαιοποίηση της κοινωνίας και την κατάργηση της ταξικότητάς της. Γι' αυτό και ο ρόλος της παιδείας και της εκπαίδευσης είναι μεν σημαντικός, αλλά οπωσδήποτε έπεται του καθοριστικού παράγοντα και των άλλων κοινωνικών θεσμών ως προς την επίδραση που ασκεί στην πορεία της κοινωνίας.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

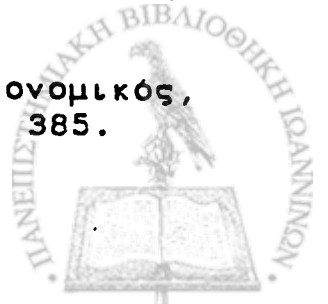
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ.

Μία από τις προϋποθέσεις που τίθενται για την υπέρβαση της ταξικής κοινωνίας είναι και η αναγνώριση ότι η διαδρομή της κοινωνίας συνίσταται στην πάλη του ανθρώπου μεταξύ τυχαίου και συνειδητού, μέσα από την οποία απαιτείται να αναδεικνύεται νικήτρια η δεύτερη από τις δύο αυτές αρχές. Ακολουθώντας αυτή τη γραμμή πλεύσης ο Σκλήρως υποστηρίζει ότι η φορά της κοινωνίας δεν ευθυγραμμίζεται με μία από τις συγκεκριμένες αρχές, αλλά διέπεται από την υπερίσχυση της μιας ή της άλλης. Η άρση της κυριαρχίας του τυχαίου θα σημειωθεί, όταν όλη η κοινωνία ή τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος της, αποκτήσει συνείδηση των αιτιών της "μοιραίας οικονομικής δουλείας",¹ της αναπόφευκτης δηλαδή εξάρτησης από τις οικονομικές συνθήκες. Η αποκάλυψη αυτή παρσπέμπει κάθε συνειδητό μέλος της κοινωνίας στην ανάληψη του καθήκοντος να διαδώσει την

---

1. Γ. Σκλήρως, "Διαλεκτικός υλισμός (οικονομικός, ιστορικός υλισμός)", ό.π., σσ. 7-8 και 'Εργα σ. 385.

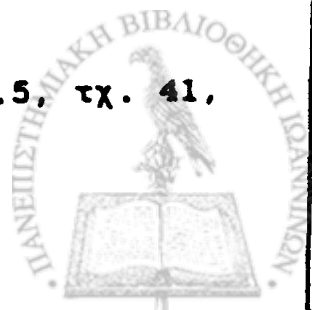
αντικειμενική τούτη αλήθεια η οποία θα γίνει αποδεκτή από την πλειοψηφία της κοινωνίας, γιατί η ίδια αυτοπραγματώνεται μέσα από την "οικονομική δουλεία". Αυτό δηλαδή που υπάρχει και ισχύει χωρίς να γίνεται αντιληπτό πρέπει να αποκαλυφθεί. Κατά τον Σκληρό μία τέτοιου είδους ανάπτυξη της κοινωνίας που θα αποτελεί για τα μέλη της τον "ωρισμένο και συνειδητό σκοπό" και θα αποβλέπει στην "αλλαγή του α σ υ ν ε ι δ η τ ο υ σε σ υ ν ε ι δ η τ ο..."³, επαγγέλλεται ο μαρξισμός.

Ο ρόλος του ανθρώπινου παραγοντα μέσα σ'αυτή τη διαδικασία αποβαίνει αποτελεσματικός, μόνον όταν ο άνθρωπος αποσκοπεί στην ανακάλυψη των "μυστηριωδών νόμων", οι οποίοι καθορίζουν τη ζωή και την πορεία της κοινωνίας και στηρίζεται στην κοινωνική πείρα και την επιστημονική μόρφωση. Ο Σκληρός χαρακτηρίζει την ατομική ύπαρξη και την αντίστοιχη παρέμβασή της πολύ σχετικές και στηρίζει την εκτίμησή του αυτή στο γεγονός ότι ο άνθρωπος δημιουργεί μεν την ιστορία του, αλλά όχι ενσυνείδητα και με "ελεύθερη θέληση". Το ξεχωριστό άτομο υπηρετεί νόμους στους οποίους δεν μπορεί να αντισταθεί, γιατί και το ίδιο αποτελεί υλικό της ιστορίας που, κατά τη γνώμη του, προχωρεί μηχανικά. Η γέννηση και η ανάπτυξη του ανθρώπου μέσα σε δεδομένες υλικές, κοινωνικές και ιδεολογικές συνθήκες περιορίζουν στο ελάχιστο την ελευθερία του, γιατί υπόκειται σε μία κοινωνική διαπαιδαγώγηση στην οποία το ίδιο δεν ασκεί οποιοδήποτε έλεγχο. Η ψευδαίσθηση ότι το άτομο δρα ελεύθερα επιβεβαιώνει τη θέση ότι αυτό αδυνατεί να συνειδητοποιήσει τις συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώνεται. Ο "ελεύθερος άνθρωπος", όπως θέλει να παρουσιάζεται, δεν αποτελεί στην πραγματικότητα παρά μία κοινωνική ομάδα, που ταυτίζει την ύπαρξή της με τις ανάγκες³ της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει.

---

2. Στο ίδιο.

3. Γ. Σκληρός, "Μεθοδολογία", π. Γράμματα, τ.5, τχ. 41, σ. 204 και Έργα, σ. 555.

Η ανάλυση του Σκληρού δεν κατορθώνει, βέβαια, να ξεφύγει από τη σχηματική και κωδικοποιημένη αντίληψη του ιστορικού υλισμού και αδυνατεί να συλλάβει τη συγκεκριμένη πράξη του ανθρώπου, η οποία μέσα από τη διαλεκτική πολυμορφία παράγει υλικά και πνευματικά αγαθά και αναπαράγει τον ίδιο, αποτρέποντας έτσι τον εγκλωβισμό της ιστορίας σε μονογραμμικά ή ευθύγραμμα σχήματα. Κινείται όμως μέσα στη μαρξική αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι ενέργειες και οι προθέσεις δεν προέρχονται από τα πρόσωπα αλλά προβάλλουν ως δυνατότητες συνυφασμένες με έναν τρόπο ζωής.⁴

Το άτομο που μας παρουσιάζει ο Σκληρός δεν είναι το πρόσωπο ως φυσική ή ως υποκειμενική ύπαρξη, αλλά το "αντικειμενικό πρόσωπο" του Μαρκ, που αποτελεί τύπο συνδεδεμένο με συγκεκριμένη κάθε φορά μορφή ζωής. Με αυτή την έννοια είναι ιστορικό και ιδιαίτερο και μόνον αυτό μπορεί να είναι αντικείμενο ανάλυσης.⁵ Η αντικειμενική σύνδεση του ανθρώπου με τις συνθήκες δεν σημαίνει και την ύπαρξη μιας συνειδητής ενότητας ανάμεσα στο υποκείμενο-άτομο και στο αντικείμενο-τρόπο, μορφή ζωής, αλλά αντίθετα μιας διαίρεσης, που είναι απαραίτητο να εξαλειφθεί με τη γνώση των συνθηκών μέσα στις οποίες διαμορφώνεται το άτομο. Η εξασφάλιση της ελευθερίας του ατόμου σημαίνει αναγνώριση των αναγκών οικονομικών εξαρτήσεων. Ο Σκληρός προτείνει έναν τρόπο ύπαρξης σύμφωνα με τον οποίο η ενότητα υποκειμένου-αντικειμένου διαμορφώνεται και είναι η αυτοσυνειδητή μορφή ζωής.

Η αναγκαιότητα και η ελευθερία στη δράση του ατόμου δεν ταυτίζονται, βέβαια, απόλυτα ούτε όμως διίστανται διαμετρικά. Η ελευθερία για τον Σκληρό δεν είναι μία *a priori* αρχή που αυτοεξελίσσεται έξω από κάθε τόπο και χρόνο μετατρέποντας σε ανεξέλεγκτη την

---

4. Βλ. Roslyn Wallach Bolloch, ό.π., σ. 102.

5. Στο ίδιο, σσ. 102-105.

ανθρώπινη δράση, αλλά είναι η αλλαγή "του μοιραίου σε ελεύθερο".⁶ Η αλλαγή αυτή μεταφράζεται σε αναγνώριση των αιτίων που δεν εξαρτώνται από τον άνθρωπο, παρ'όλο ότι κατευθύνουν καθοριστικά τη δράση του. Χαρακτηριστικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό που αισθανόμαστε σήμερα ως ελεύθερη ενέργεια το αναγνωρίζουμε αύριο ως αναγκαιότητα.⁷ Ο άνθρωπος δεν είναι απόλυτα ελεύθερος, όπως ορθά επισημαίνει ο Πλεχάνοφ,⁸ επειδή αδυνατεί να σπάσει την ταυτότητα των δύο αυτών καταστάσεων. Η συνείδηση του ατόμου ότι η βούλησή του δεν είναι ελεύθερη, αν συνδυαστεί με την κατάφαση ότι οι πράξεις του είναι οι πιο επιθυμητές από αυτές που θα μπορούσε να κάνει, ταυτίζουν την αναγκαιότητα με την ελευθερία. Έτσι η έλλειψη ελευθερίας αποβαίνει ταυτόχρονα και η πληρέστερη εκδήλωσή της.

Μία μερική και όχι πλήρη αναγκαιότητα διακρίνει στην ανθρώπινη δράση και ο Παπαναστασίου. Η παρατήρηση και ο έλεγχος των πράξεων οδηγεί στη διαπίστωση ότι η ατομικότητα της ανθρώπινης βούλησης, η οποία φαίνεται να συνοδεύει τις πράξεις και τις σχέσεις των ανθρώπων και η οποία διαγράφει έναν απεριόριστο αριθμό, εξαφανίζεται, όταν ελέγξουμε την ανθρώπινη δράση αφαιρώντας τα επουσιώδη και λαμβάνοντας υπόψη μόνο τα κύρια σημεία. Εκείνο που προβάλλει, τότε, είναι η κανονικότητα και η ομοιομορφία.⁹ Οι δύο αυτές συνιστώσες δείχνουν ότι η ανθρώπινη πράξη υπόκειται σε ένα σύνολο από όρους (νόμους), η δράση των οποίων την

---

6. Γ. Σκληρός, "Διαλεκτικός υλισμός (οικονομικός, ιστορικός υλισμός)", ό.π., σσ. 7-8, και 385 αντίστοιχα.

7. Βλ. Karl Kautsky, Ethik und materialistische Geschichtsauffassung, σσ. 38-40.

8. G. Plekhanov, On the Question of the Individual's Role in History, ό.π., τ. II, σ. 289.

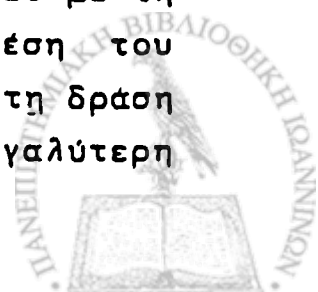
9. Αλ. Παπαναστασίου, "Μεθοδολογικά προβλήματα της οικονομικής", ό.π., σ. 10.

κατευθύνει σε σχήματα όχι ταυτόσημα και μονόγραμμα αλλά οπωσδήποτε σε όμοια και παράλληλα.

Εκείνο που συμπεραίνει κανείς από τις θέσεις αυτές του Παπαναστασίου είναι ότι η ανθρώπινη πράξη δεν μπορεί να συμπιεστεί απόλυτα μέσα στα πλαίσια μιας προσχεδιασμένης δομής, την οποία έρχεται να πληρώσει, εγκαταλείποντας έτσι κάθε έννοια ελεύθερης απόφασης και δράσης και από την άλλη πλευρά ότι η ανθρώπινη δράση δεν μπορεί να είναι ανεξέλεγκτη, αλλά υπόκειται σε νόμους μέσα από τους οποίους πραγματοποιείται. Αποσπασματικά όταν εξετασθεί ως δράση του μεμονωμένου ατόμου, φαντάζει απόλυτα ελεύθερη, αλλά όταν την αντικρίσουμε ως συνολική ενέργεια των ανθρώπων, τότε τα σχήματα στα οποία ολοκληρώνεται δεν είναι αναρίθμητα, όσα δηλαδή και οι αντίστοιχες ατομικές πράξεις, αλλά ορισμένα.

Από τις θέσεις των δύο αυτών σοσιαλιστών οδηγούμαστε σε συμπεράσματα τα οποία συγκλίνουν αλλά και αποκλίνουν ταυτόχρονα. Η σύγκλιση διαπιστώνεται στην καταρχήν αποδοχή της αναγκαιότητας των συνθηκών, οι οποίες υπάρχουν και λειτουργούν ανεξάρτητα από τη θέληση του ατόμου. Αυτός, ακριβώς, όμως ο βαθμός της ανεξαρτησίας συνιστά και το σημείο της απόκλισης των απόψεών τους. Ο Σκληρός αποδέχεται απόλυτα τη θέση -την οποία υποστηρίζει και ο Πλεχάνοφ- ότι η αναγκαιότητα των συνθηκών και η ελευθερία του ατόμου δεν είναι αντίθετες καταστάσεις, δεν αίρουν η μία την άλλη, γιατί η ελευθερία δεν είναι παρά η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας των συνθηκών. Η γνώση δηλαδή των αντικειμενικών συνθηκών απελευθερώνει τον άνθρωπο από την τυχαία και ανεξέλεγκτη εξέλιξη του και τον καθιστά το υποκείμενο της ιστορίας, όχι όμως ως καθοριστικό παράγοντα, αλλά ως γνώστη της πορείας της, την οποία υποβοηθεί με τη δράση του. Διαφορετική, βέβαια, είναι η θέση του Παπαναστασίου, η οποία δίνει ευρύτερα περιθώρια στη δράση του ατόμου, το οποίο μπορεί να διαμορφώνει με μεγαλύτερη

2. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ .

Στο ιστορικό γίνεσθαι η δράση των ατόμων δεν είναι ομοιόμορφη και ισόποση, αλλά διαφορετικής και ετεροβαρούς ποιότητας με την έννοια ότι μπορεί να επηρεάζει περισσότερο ή λιγότερο την εξέλιξη. Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία ορισμένα άτομα έχουν τη δυνατότητα, εξαιτίας του "ταλέντου" τους, όπως γράφει ο Πλεχάνοφ,¹⁰ να υπερβαίνουν τη συνήθη δραστηριότητα και να ασκούν μία ιδιαίτερη επίδραση στη δημιουργία των γεγονότων. Αυτό σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα άτομα, οι λεγόμενες προσωπικότητες, απαντούν καλύτερα από τα άλλα στα προβλήματα που θέτει για λύση η κοινωνία κάθε εποχής. Η ιδιαίτερη αυτή επίδραση που μπορεί να φθάνει μέχρι τη μετατροπή της ειδικής φυσιολογμίας των γεγονότων, όχι όμως και της αλλαγής του γενικού προσανατολισμού τους -γιατί αυτή καθορίζεται από άλλες βαθύτερες αιτίες- απαιτεί από την προσωπικότητα ξεχωριστές ικανότητες.

Μέσα στο πλαίσιο των προγραμματικών αυτών αρχών κινούνται και οι απόψεις που διατύπωσαν για το ρόλο της προσωπικότητας οι Έλληνες σοσιαλιστές. Ο Πλεχάνοφ μπορεί, βέβαια, ως πηγή του Σκληρού να επηρέασε μέσα από αυτόν την ελληνική σοσιαλιστική σκέψη όσον αφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά και νωρίτερα όμως από αυτόν οι Έλληνες σοσιαλιστές, όπως για παράδειγμα ο Δρακούλης, ασχολήθηκαν με το πρόβλημα της επίδρασης την οποία ασκεί η προσωπικότητα στην ιστορία. Σύμφωνα με τη γενική αρχή που ακολουθεί ο Δρακούλης, η προσωπικότητα δεν δημιουργεί την ιστορία ούτε κατευθύνει την εξέλιξη της κοινωνίας. Προς επίρρωση μάλιστα της θέσης αυτής ανατρέχει στο ρόλο που διαδραμάτισε ο Danton στη Γαλλική επανάσταση επισημαίνοντας ότι η παρεμβασή του δεν αποτελεί παρα την έκφραση της θέλησης του γαλλικού λαού και των

---

10. G. Plekhanov, ό.π., σ. 310.

αναγκών της επανάστασης στη συγκεκριμένη φάση. Ο Danton οργάνωσε και καθοδήγησε τα αστικά και εργατικά στρώματα τα οποία όμως ήταν ήδη διατεθειμένα να υπερασπισθούν συνειδητά τα αιτήματα που έθετε η επανάσταση.¹¹ Το στοιχείο που πρόσθεσε ο Danton ήταν το ιδιαίτερο χρώμα και το ιδιαίτερο ύφος με το οποίο σφράγισε τις πρώτες φάσεις της επανάστασης.

Η οριοθέτηση των παρεμβατικών δυνατοτήτων τις οποίες αναγνωρίζει ο Δρακούλης στην προσωπικότητα καθώς και η απόρριψη της ύπαρξης προικισμένων από τη φύση και ξεχωριστών ατόμων, δεν τον εμποδίζει να υπερβεί το σχήμα που ο ίδιος έθεσε και να δεχθεί ότι η προσωπικότητα μπορεί να δώσει στα γεγονότα όχι μόνο το δικό της χρώμα, αλλά και να αλλάξει σε κρίσιμες στιγμές τη ροή τους. Γι' αυτό, λόγου χάρη, υποστηρίζει ότι, αν συνεχίζονταν η παρουσία του Danton, τα γεγονότα θα έπαιρναν άλλη τροπή και θα αποφεύγονταν οι μετέπειτα επαναστάτες του 1830 και του 1848. "Αν ο Δαντών δεν εθυσιάζετο, θα εξησφάλιζε την επανάστασιν [...] και η Γαλλία θα είχε λελυμένον το κοινωνικόν πρόβλημα επιδρώσα επί της φοράς των πραγμάτων και τας άλλας χώρας".¹²

Η αντίφαση της θέσης αυτής με εκείνην που υποστήριξε παραπάνω είναι μάλλον μόνο φαινομενική. Η δεύτερη ιδιότητα την οποία αποδίδει στην προσωπικότητα δυναμοποιεί, ασφαλώς, και αναβαθμίζει το ρόλο της, αλλά ο Δρακούλης αναφέρεται στη ροή των γεγονότων και όχι στην αλλαγή του ρου. Αυτό σημαίνει ότι η προσωπικότητα μπορεί να επισπεύσει τη διαμόρφωση μιας κατάστασης παρεμβαίνοντας και βοηθώντας στη συγκρότηση των δυνάμεων εκείνων που θα κινηθούν προς μία τέτοια κατεύθυνση. Έτσι εξηγείται και η προσφορά του Danton, ο οποίος θα συμβίβαζε τις κοινωνικές τάξεις και θα

---

11. Πλ. Δρακούλης, Το έργο της γαλλικής επανάστασης, σσ. 11-18 και 20-22.

12. Στο ίδιο, σσ. 44-45.

πετύχαινε ό,τι πέτυχαν αργότερα οι επαναστάσεις του 1830 και 1848 καθιστώντας τις ίδιες μη απαραίτητες, αφού ο πρώιμος συμβιβασμός θα επιτάχυνε την ιστορική εξέλιξη. Αυτό όμως που θα κατάφερνε ο Danton βρίσκονταν μέσα στις δυνατότητες που έδινε η ίδια η κοινωνία της εποχής. Γι'αυτό ο Δρακούλης αποφεύγει να αναφερθεί και στην εργατική εξέγερση του 1871 (Κομμούνα του Παρισιού), επειδή αυτή αντιπροσώπευε ένα κοινωνικό γεγονός που απαιτούσε άλλη σύνθεση δυνάμεων, οι οποίες δεν ήταν ακόμη έτοιμες, ήταν δηλαδή μία εξέγερση των εργατών που σκόπευε στην ανατροπή της εξουσίας της αστικής τάξης.

Η παρέμβαση επομένως της προσωπικότητας κρίνεται σχετική και όχι καθοριστική για την ιστορική εξέλιξη. Ο ηγέτης ωθείται από τις περιστάσεις, τις οποίες, ασφαλώς, δεν δημιούργησε ο ίδιος. Οι περιστάσεις όμως απαιτούν πρώτα-πρώτα ανάλυση για να βρεθούν οι πραγματικές αιτίες που τις δημιουργούν. Η προσωπικότητα που στην περίπτωση αυτή μπορεί να φέρει σε πέρας το συγκεκριμένο έργο ταυτίζεται με τον διανοούμενο. Ο διανοούμενος όμως πρέπει να δρα με την επίγνωση ότι η αποστολή του είναι η διανοητική επανάσταση που προλειαίνει της κοινωνικές μεταβολές. Ανήκει πάντοτε σε μία ευάριθμη και επίλεκτη, κατά τον Δρακούλη, κοινωνική ομάδα και γίνεται φορέας της κοινωνικής αλλαγής με την έννοια ότι μεταφράζει την πραγματικότητα και διαφωτίζει το λαό γι'αυτό που συμβαίνει και για εκείνο που πρόκειται ή μπορεί να συμβεί. Είναι "αρωγός της εξελίξεως", "συμπράκτωρ και συνεργάτης της "Ισχύος των Πραγμάτων" και επίμονα μοχθεί για τη διανοητική και πνευματική επανάσταση γιατί ξέρει ότι όσο τελειότερη θα είναι αυτή τόσο ειρηνικότερη θα είναι η "πεπρωμένη μεταβολή".¹³ Άμεσο, λοιπόν, καθήκον των δυνάμεων που στοχεύουν στην αλλαγή της κοινωνίας είναι η προσέλκυση των διανοουμένων τον αγώνα

13. Ό.π., σσ. 47-50.

της κοινωνικής αναγέννησης.

Ο περιορισμός του ρόλου της προσωπικότητας και του ατόμου στη συνειδητοποίηση των καταστάσεων που δημιουργούνται και στη διαδοση των νέων ιδεών, μέχρι να έρθουν τα "έκτακτα γεγονότα", εξαντλεί τις σχετικές νύξεις του Καλλέργη¹⁴ στο ζήτημα αυτό. Οι περιστάσεις εκλαμβάνουν γι' αυτόν το φαταλιστικό χαρακτήρα της αναγκαιότητας και οδηγούν στην αναμονή των μη ανατρέψιμων εξελίξεων. Ο αιτιοκρατικός αυτός χαρακτήρας της εξέλιξης δεν απορρίπτεται από τον Αντύπα,¹⁵ αλλά παραμερίζεται μόνον η εκδοχή της απαραίτητης, για τον Καλλέργη, αναμονής. Η έντονη κοινωνική του δράση τον ωθεί να προβάλλει εκείνο το άτομο που ξεφεύγει από το κοινό μέτρο των αντιδράσεων και αντιτίθεται ενεργά στην κοινωνική κατάσταση, την οποία αυτός θεωρεί κατεστημένη και απορριπτέα. Το άτομο αυτό γίνεται η προσωπικότητα που υψίσταται παντός είδους διώξεις ακόμη κι αν η δράση του είναι περιορισμένη, γιατί λειτουργεί ως παράδειγμα και υπόδειγμα στις εργατικές μάζες και τις παρακινεί στην ανατρεπτική δράση.

Η περιγραφή του ρόλου της προσωπικότητας μόνο κατά τη φάση των κοινωνικών αγώνων και των κοινωνικών αλλαγών αποκαλύπτει μεν τη σημαντική παρέμβασή της, αλλά παράλληλα και περιορίζει τη χρονική διάσταση του ρόλου της. Γι' αυτό ο Σκληρός επικεντρώνει την ανάλυσή του στον καθορισμό της σχετικότητας του γενικού κοινωνικού της ρόλου. Οι προσωπικότητες είναι γι' αυτόν, είτε απολογητές των υπάρχουσών καταστάσεων είτε εκφραστές των αντίστοιχων κοινωνικών διεκδικήσεων.¹⁶ Για να ανατρέψει το βάθρο, επάνω στο

---

14. Στ. Καλλέργης, Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνες σοσιαλιστάς, σσ. 18-19.

15. Μ. Αντύπας, "Βλάπτει", εφ. Ανάστασις, αρ. ΒΙΒ 55 (24.3.1907). Αναδημ. από την Πανθεσσαλική, 26/27.2.1907 (Παράθεμα από τον Σπ. Δ. Λουκάτο, ό.π., σσ. 149-150).

16. Γ. Σκληρός "Στους δημοτικιστάς", Ο Νουμάς, αρ. 268

οποίο είναι στημένη η προσωπικότητα, ως απλησίαστο και εντελώς ιδιαίτερο είδος ανθρώπου, τονίζει ότι κάθε άτομο έχει τη δυνατότητα να αρθεί στο ύψος της προσωπικότητας, αν σπουδάσει τους ανεξάρτητους νόμους της αναπτυξης και, αφού τους κατανοήσει, τους υποβοηθήσει συνειδητά συντονίζοντας τις ενέργειές του με τη φορά τους. Όταν οι ενέργειες και οι δράσεις της αντιτίθενται στην κατεύθυνση αυτή, τότε και ο κοινωνικός της ρόλος εκμηδενίζεται.

Οι θέσεις του Σκληρού, για το γενικό ρόλο της προσωπικότητας κατανοούνται καλύτερα, αν λάβουμε υπόψη τις αντίστοιχες θέσεις που είχε προβάλλει ο Πλεχανοφ, γιατί αποτελούν το υπόδειγμά τους ή τουλάχιστον σχετίζονται στενά μαζί τους. Κατά την αντίληψη του τελευταίου, λοιπόν, ο άνθρωπος με "ταλέντο" εμφανίζεται παντού ως καρπός των κοινωνικών σχέσεων. Η δυνατότητά του έγκειται στο γεγονός ότι μπορεί ν'αλλάξει τη φυσιολογία της κοινωνίας, όχι όμως και την κατεύθυνση της εξέλιξής της.¹⁷ Η προσωπικότητα ως "ιδιαίτερη αιτία" δεν μπορεί να μετατρέψει ριζικά τη δράση και την κατεύθυνση των γενικών και ειδικών αιτίων, που καθορίζουν τον προσανατολισμό και τα όρια δράσης των ιδιαίτερων αιτίων στα οποία μπορεί να ενταχθεί και η λειτουργία της προσωπικότητας. Για τον Πλεχανοφ είναι βέβαιο ότι η ιστορία θα έπαιρνε άλλη όψη, αν τις ιδιαίτερες αιτίες τις αντικαθιστούσαν άλλες της ίδιας τάξης.¹⁸ Η μεγαλοφυία (υπερθετική προσωπικότητα) κατά την εκτίμησή του ξεπερνά τους συγχρόνους της με την έννοια ότι συλλαμβάνει νωρίτερα απ'αυτούς τη σημασία των νέων κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες γεννιούνται, και δίνει την κατάλληλη απάντηση. Συνεπώς ούτε αυτή μπορεί

(4-11-1907), σσ. 1-4 και Έργα, σσ. 365-373.

17. G. Plekhanov, ό.π., σ. 310.

18. Στο ίδιο, σ. 314.

να ανεξαρτοποιηθεί από το κοινωνικό περιβάλλον.¹⁹

Ο ρόλος της προσωπικότητας, όπως τον αξιολογεί ο Σκλήρως, δεν ασκεί γενική επίδραση σε όλη την κοινωνία, αλλά περιορίζεται σε ορισμένα τμήματά της στα οποία εντάσσει τον εαυτό της, είτε λόγω οικονομικών συμφερόντων και οικονομικού προσανατολισμού, είτε λόγω πολιτικής στάσης και ιδεολογικής κατεύθυνσης. Το χαρακτηριστικότερο παραδειγμα, που επιβεβαιώνει τον επιμεριστικό αυτό ρόλο της προσωπικότητας, αποτελεί η δράση των μεγάλων πολιτικών ανδρών, τους οποίους η συντριπτική πλειοψηφία θεωρεί ότι εξυπηρέτησαν τα γενικά συμφέροντα²⁰ της κοινωνίας, ενώ στην πραγματικότητα υπηρέτησαν συνειδητά μόνο τα συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων, ομάδων κ.λπ.

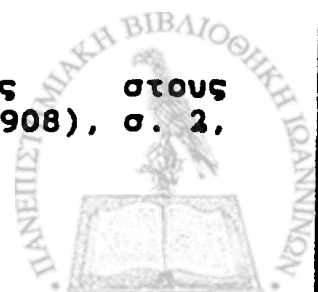
Για να καταστεί ένα άτομο προσωπικότητα γενικής ακτινοβολίας, "ήρωας" της κοινωνίας, όπως γράφει ο Σκλήρως,²¹ πρέπει να έχει έντονα αναπτυγμένο το αίσθημα για το γενικό καλό της κοινωνίας, να διαπνέεται από ένα ιδεώδες που να απορροφά το ατομικό συμφέρον στο γενικό και να συγκεντρώνει όλες τις δυνάμεις στην υλοποίησή του. Η αφιέρωση στο σκοπό αυτό πρέπει να συνοδεύεται από μία πρωτοτυπία και δημιουργικότητα, που ανοίγουν νέο δρόμο στην κοινωνική κατεύθυνση την οποία αποφάσισε να ακολουθήσει. Το προφίλ της προσωπικότητας θα έμενε ημιτελές, αν δεν πρόσθετε το στοιχείο της σοβαρότητας και της επιμονής, οι οποίες πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστα διακριτικά του χαρακτήρα της, έτσι ώστε να εμπνέει εμπιστοσύνη στους υπόλοιπους και να κατορθώνει να επιβάλλεται.

Η προσωπικότητα που κινείται σε ένα τέτοιο ηθικό πλαίσιο, καλύπτοντας τις προδιαγραφές του Σκλήρου, είναι σπάνια και σπανίζει περισσότερο σε χώρες

---

19. G. Plekhanov, The Development of the Monist View of History, ό.π., τ.Ι, σσ. 642-644.

20. Γ. Σκλήρως, "Οι σοσιαλιστάδες στους νασιοναλιστές", Ο Νουμάς, αρ. 292 (20-4-1908), σ. 2, και Έργα, σ. 401.

περιφερειακές και ημιαναπτυγμένες, όπως η Ελλάδα της εποχής του. Είναι επόμενο, λοιπόν, ότι η ηθική στάση κάθε προσωπικότητας κρίνεται, όπως εκτιμά ο Χατζόπουλος, μέσα στο πλαίσιο των συμφερόντων μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης. Η άποψη ότι οι προσωπικότητες είναι αναμορφωτές απορρίπτεται από τον ίδιο, με το αιτιολογικό του μη εντοπισμού πολιτικού άνδρα που να ενδιαφέρθηκε και να προώθησε τα γενικά συμφέροντα. "Μπορεί" βέβαια, όπως τονίζει, "κανένας να προσμένει και στον τόπο μας εκείνον που θαρρή να αναμορφώσει το σαράβαλο της Ρωμιοσύνης να καθήσει δηλαδή στο σβέρκο του λαού, του όχλου που κυβερνά τις τύχες του έθνους και το οδηγεί στο χαμό του. Μία τέτοια πίστη και ελπίδα ποιός μπορεί να την ξερριζώσει! Μονάχα ήθελα ένα παράδειγμα πολιτικού, που κοίταξε τα γενικά συμφέροντα του κράτους και όχι της τάξης του".²²

Συγγενική είναι η άποψη του Γληνού ο οποίος θεωρεί ως κριτήριο για την ηθική αποτίμηση της δραστηριότητας του ατόμου τη σχέση της με τα λαϊκά συμφέροντα. Η παρουσία της προσωπικότητας είναι αδιάφορη για την κοινωνική πλειοψηφία,²³ όταν δεν μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία νέας ζωής που να υπηρετεί το σύνολο. Ο Γληνός επικρίνει την άποψη ότι τα μεγάλα επιτεύγματα στην κοινωνία οφείλονται στη φιλοδοξία ή την ιδιοτροπία των ατόμων εκείνων, τα οποία πρωταγωνιστούν στη διάδοση και την εφαρμογή των νέων ιδεών ή στη συντήρηση των παλαιών και κυρίαρχων. Η αντίληψη αυτή επικράτησε από τον 18ο αι. και εντεύθεν και αντικατέστησε την ως τότε ισχύουσα άποψη στην ιστοριογραφία ότι κινητήρας της ιστορίας ήταν ο βασιλιάς, ο στρατηγός, ο αρχηγός της θρησκείας κ.λπ. Τα άτομα αυτά, επειδή εκπροσωπούσαν το

21. Επιστολή του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη (27.7/9.8.1910) βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη, π. Μνήμων, Αθήνα 1978, τ. 7, σσ. 37-40.

22. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Στους σοσιαλιστοπαύους" Ο Νουμάς, αρ. 282 (10-2-1908), σ. 6.

23. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, ό.π., σ. 15.

προηγούμενο φεουδαρχικό καθεστώς, θεωρήθηκαν από τους αστούς ως υπαίτιοι κάθε κακού και παραμερίστηκαν. Μοναδικοί φορείς της προόδου έγιναν τώρα οι νομοθέτες, οι διδάσκαλοι και οι φιλόσοφοι.²⁴

Οι μεγάλοι άνδρες δρουν, βέβαια, μέσα στις περιστάσεις που δεν δημιουργούν οι ίδιοι, γι' αυτό και η διάκρισή τους βρίσκεται στον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις ιστορικές καταστάσεις και προσπαθούν να τις εκμεταλλευτούν για να επωφεληθούν από αυτές.²⁵ Η άποψη αυτή στηρίζεται στην ανάλυση του Μαρξ, σύμφωνα με την οποία η γνώση που έχει κάθε άνθρωπος για τις συνθήκες δράσης είναι διαφορετική για τον καθένα και αποτελεί τον ενδιάμεσο κρίκο στις υπάρχουσες συνθήκες και στη λήψη της απόφασης.²⁶

Αν το άτομο αντιλαμβάνεται και αξιολογεί διαφορετικά τις κοινωνικές συνθήκες, η ενέργειά του αυτή οδηγεί σε έναν αντίστοιχο τρόπο δράσης, στην πολυμορφία της ατομικής πράξης. Η αντίληψη όμως αυτή δεν έχει ισχύ σε κανέναν από τους σοσιαλιστές, οι οποίοι μέσα από μία μηχανιστική και αιτιοκρατική αντίληψη, αναθέτουν στο άτομο μόνο τον καταθλιπτικό ρόλο της κατανόησης των κοινωνικών συνθηκών. Ο συνδυασμός της θέσης αυτής με την αναγνώριση του σχετικού ρόλου που αποδίδουν στην προσωπικότητα -την εμβέλεια της οποίας θεωρούν περιορισμένη- και η επίδρασή της στην εξέλιξη των γεγονότων που δίνει μεν σ' αυτά ιδιαίτερο χρώμα, αλλά που σε καμία περίπτωση δεν τα δημιουργεί, φαίνεται μάλλον ότι δεν δίνει την τελική λύση²⁷ στο πρόβλημα του υποκειμένου της ιστορίας. Το

---

24. Στο ίδιο, σ. 23.

25. Βλ. Α. Ελευθερόπουλος, "Η υλιστική θεωρία της ιστορίας κατά Κάρολον Μαρξ", π. Επιθεωρήσεις Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών (ΕΚΝΕ), τ. I, (1908), τχ. 2, σσ. 157-158.

26. Βλ. την ανάλυση που επιχειρεί στη θέση αυτή του Μαρξ ο J. Topolski, ό.π., σ. 152.

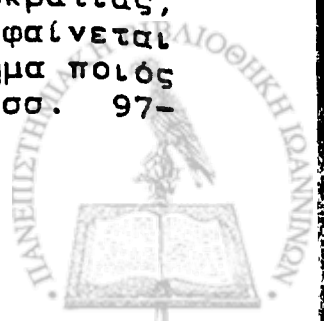
27. Ο Andreas von Weiss, που αναφέρει ότι το θέμα της

πρόβλημα αυτό είναι εμφανές τόσο στον Δρακούλη, όσο και στον Σκληρό και τον Γληνό. Ο Δρακούλης έχοντας υπόψη τα παραδείγματα της δράσης των μεγάλων ανδρών στην ιστορία και συγκρίνοντάς την με τα αιτήματα που έθετε η σύγχρονή τους κοινωνία διαπιστώνει τη δυνατότητα για επιτάχυνση της εξέλιξής της, αλλά σε καμία περίπτωση για ριζική αλλαγή της φορας της, γιατί μία τέτοια δυνατότητα υπερβαίνει τα ανθρώπινα μέτρα και ανήκει στο χώρο του θαυμαστού. Η αντίληψη αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τις θέσεις του Σκληρού ο οποίος την αναγάγει σε γενικό νόμο κλίνοντας περισσότερο στην αιτιοκρατική παρουσία της προσωπικότητας και συμπιέζει το ρόλο της σε αντίθεση με τον Δρακούλη που αφήνει μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας στη δράση της.

προσωπικότητας απασχόλησε την ίδια εποχή τους θεωρητικούς της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, υποστηρίζει ότι από τα συμπεράσματά τους δεν φαίνεται να δίνεται οριστική απάντηση και λύση στο ερώτημα ποιος είναι το υποκείμενο της ιστορίας, (βλ. ό.π., σσ. 97-98).

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

1. ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ.¹

α. Ο καθοριστικός ρόλος των ιδεών σύμφωνα με τον Δρακούλη.

Το άτομο και η προσωπικότητα σχηματίζουν ιδέες οι οποίες αποτελούν τη μετάφραση της συνολικής πραγματικότητας της ζωής στη νοητική σφαίρα, ενώ αντίστροφα η υλοποίηση των ιδεών σημαίνει και τη διαμόρφωση της ίδιας αυτής πραγματικότητας. Η εξέταση της επίδρασης των ιδεών στην εξέλιξη της κοινωνίας παραπέμπει αναποφευκτα στο βασικό πρόβλημα της φιλοσοφίας το οποίο συνίσταται στον καθορισμό της πρωταρχικότητας της ύλης ή του πνεύματος. Οι απαντήσεις που επιχείρησαν να δώσουν στο ζήτημα αυτό οι Έλληνες σοσιαλιστές συγκλίνουν κατά κανόνα στην αποδοχή της καθοριστικότητας των υλικών συνθηκών, με εξαίρεση ορισμένες θέσεις του Δρακούλη -διατυπώνονται

---

1. Το κεφάλαιο αυτό έχει μικρή, ίσως, έκταση, επειδή οι θρησκευτικές ιδέες αναλύονται στο ιδιαίτερο κεφάλαιο για τη θρησκεία και οι πολιτικές ιδέες, καθώς και η σημασία της ιδεολογικής πάλης ερευνηθήκαν ήδη στο κεφάλαιο που αναφέρεται στην παλη των τάξεων.

σε μία σειρά κειμένων τα οποία εντάσσονται στο "θεοσοφικό κύκλο"— μέσα από τις οποίες διαφαίνεται η τάση του για αναγωγή των ιδεών σε ρυθμιστή της κοινωνικής ζωής.

Η κοσμοαντίληψη του Δρακούλη ότι "ο ιδεαλισμός είναι η κεντρομόλος δύναμις του πολιτισμού μας ενώ την φυγόκεντρον δύναμιν αυτού αποτελούσι τα υλικά προϊόντα..."² αποτελεί το γενικό του αφορισμό ο οποίος επιδέχεται διττή ερμηνεία. Αφ'ενός ότι οι ιδέες συνιστούν τον πυρήνα και την ουσία του πολιτισμού, ενώ η υλική παραγωγή την εξωτερική έκφασή του, και αφ'ετέρου ότι οι ιδέες λειτουργούν ως συνεκτική δύναμη του πολιτισμού, ενώ ο μονομερής ή ο υπερέχων προσανατολισμός προς την υλική παραγωγή ωθεί στον εκφυλισμό και την αποσύνθεσή του. Η εμφανής διάκριση που διαπιστώνεται από τις θέσεις αυτές ανάμεσα στον εσωτερικό (culture) και τον εξωτερικό (civilisation) πολιτισμό προσδίδει στον πρώτο το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σταθερότητας, που φθάνει ως τη μονιμότητα ορισμένων ιδεών, και υπαγάγει τον δεύτερο σε συνεχείς αλλαγές και ανασυγκροτήσεις.

Ο πνευματικός πολιτισμός (culture) τρέφεται με νέες ιδέες και αυτές συνιστούν την πηγή για τη δημιουργία της νέας ζωής.³ Η δύναμη των ιδεών είναι τόσο ισχυρή, κατά τον Δρακούλη, ώστε τον ωθεί να διατυπώσει την αναπόδεικτη άποψη ότι η εντονη παρουσία της ιδέας ενός πράγματος στην ανθρώπινη διάνοια έλκει τελικά το ίδιο το πράγμα,⁴ εννοώντας προφανώς ότι η διαρκής και διαυγής παρουσία της εικόνας του οδηγεί τον άνθρωπο να επιτύχει την πραγματοποίησή του. Το αξίωμα "ό,τι σκέπτεσαι αυτό δημιουργείς",⁵ στο οποίο ανάγεται

---

2. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμις των ιδεών, σ. 8.

3. Πλ. Δρακούλης, Στοιχεία βιονομίας, εν Αθήναις 1931 (1907), σ. 65.

4. Στο ίδιο, σ. 10.

5. Ό.π., σ. 47.

η παραπάνω αποψη, σημαίνει ότι οποιαδήποτε δημιουργία προαπαιτεί τη σύλληψη της ως ιδέας. Επομένως καθετί που έχουμε, καθετί που αναγνωρίζουμε, εξαγγέλλει την ιδέα η οποία το δημιούργησε.⁶ Προς ενίσχυση της θέσης του για τον σημαντικό ρόλο των ιδεών στην ιστορία ο Δρακούλης φέρνει ως παραδειγμα τα επιτεύγματα ("μεγαλουργήματα") του δυτικού κόσμου τονίζοντας ότι κάθε επίτευγμα φανερώνει την ισχύ της ιδέας και ότι ο,τιδήποτε βλέπουμε και θαυμάζουμε δεν είναι παρά δημιούργημα των "ιδεολόγων".⁷ Ο όρος αυτός σημαίνει ότι τα μεγαλύτερα και ανώτερα επιτεύγματα του ανθρώπου αποτελούν εφαρμογή των ιδεών που συνέλαβαν άνθρωποι οι οποίοι αίρονται πάνω από την πεζή και ισοπεδωτική καθημερινότητα κανοντας τις ιδέες αυτές καθοριστικές αρχές της δράσης τους.

Οι ιδέες σχηματίζονται από την ανάμειξη του ανθρώπινου στοχασμού και της ουσίας που μεταδίδεται στο πνεύμα από το αντικείμενο του θαυμασμού⁸ (παρατήρησης). Η θέση αυτή αποκαλύπτει ότι ο Δρακούλης δέχεται την εμπειρία ως πηγή γνώσης, την παραγωγή της οποίας εναποθέτει στην επεξεργασία των εμπειρικών δεδομένων από τον ανθρώπινο νου. Το κύριο σώμα της εμπειρίας προσκτάται κατά τη νεανική ηλικία, γι' αυτό και οι ιδέες, που διαμορφώνονται κατά τη διάρκειά της, γίνονται οι δασκαλοι που μας καθοδηγούν.⁹ Πρέπει όμως ο άνθρωπος να ακολουθεί έναν σταθερό κανόνα που να διακρίνει τις "νοσηρές" από τις "υγιείς" ιδέες αποφεύγοντας την αρνητική επίδραση των πρώτων και αφήνοντας τον εαυτό του στην ευεργετική επίδραση των υγιών.

6. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμις των ιδεών, σσ. 4-5.

7. Ειδικότερα ο όρος αυτός δεν σημαίνει εκείνους που ακολουθούν ένα σύστημα ιδεών ή αυτούς που υπακούουν σε ηθικές ιδέες, αλλά εκείνους που συλλαμβάνουν ή παραγουν τις μεγάλες ιδέες οι οποίες αλλάζουν ή επηρεάζουν τη μορφή του κοσμου.

8. Πλ. Δρακούλης, Στοιχεία βιονομίας, σ. 68.

9. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμις των ιδεών, σ. 24.

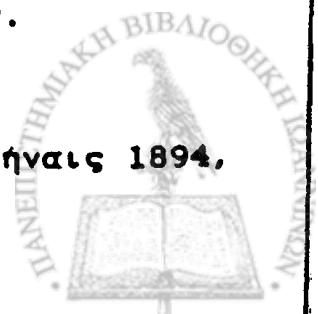
Η νοσηρή επίδραση που ασκούν ορισμένες ιδέες συνεπικουρεί στη δημιουργία ενός ανθρωπίνου τύπου, που είναι αντικοινωνικός και δρα αρνητικά, όσον αφορά στην προαπιοση των κοινων συμφεροντων. Αντίθετα οι ιδέες της σύμμετρης ανάπτυξης σωματος και πνεύματος ("σύμμετρος ισχύς"), της καλοκαγαθίας (φαιδροτης), της ορθοφροσύνης (ευδοκία) και της καλαισθησίας¹⁰ συναρθρωνουν το θετικό πλαίσιο και πρέπει να κατευθύνουν την ανθρωπίνη δράση.

Έτσι ο εσωτερικός κόσμος, ο κόσμος των ιδεών, που δημιουργείται από την ένωση (αφομοίωση) προϋπαρχουσών ιδεών και αισθημάτων, γίνεται ο απαραίτητος λύχνος, ο φάρος που φωτίζει και καθοδηγεί τις ενέργειές μας.¹¹ Ο πνευματικός κόσμος αποτελεί την ουσία των πραγμάτων, χωρίς την οποία τα εξωτερικά φαινόμενα θα μας έδιναν ανεπαρκή και ελλιπή γνώση. Η "εσωτερική φιλοσοφία"¹², που έχει ως μοναδικό αντικείμενο έρευνας τον κόσμο αυτό, συμπληρώνει την "εξωτερική", της οποίας ο χώρος δεν εξαντλείται, βέβαια, μόνον στον άνθρωπο και τις φυσιολογικές του λειτουργίες, αλλά συμπεριλαμβάνει και τις διανοητικές που θεωρούνται το "άκρον άωτον" της ανθρωπίνης ικανότητας. Συγκεκριμένα το όριο που διακρίνει την "εσωτερική" από την "εξωτερική" φιλοσοφία είναι η διάνοια. Πέρα από αυτήν απλώνεται ο χώρος της "εσωτερικής φιλοσοφίας", η οποία αναγνωρίζει στον άνθρωπο ψυχικές, πνευματικές και "θείες" λειτουργίες που ολοκληρώνουν την εξωτερική. Μολονοτι με τη θέση αυτή εισερχόμαστε στο χώρο του θαυμαστού (πνευματισμός, παραψυχολογία), θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Δρακούλης θεωρεί καίρια τη συγκεκριμένη συμπλήρωση, και μάλιστα εκ των ων ουκ άνευ, γιατί παρομοιάζει την εξωτερική φιλοσοφία με τη ζωή, που είναι απαραίτητη στον

10. Πλ. Δρακούλης, Στοιχεία βιονομίας, σ. 59.

11. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμις των ιδεών, ό.π.

12. Πλ. Δρακούλης, Φως εκ των ένδον, εν Αθήναις 1894, σσ. 143-145.

οργανισμό, και την εσωτερική με την ουσία που κρύβεται κάτω από κάθε μορφή.¹³

Ωστόσο εκείνο που ενδιαφέρει άμεσα το θέμα μας είναι ότι ο ζωτικός χώρος των ιδεών, το πνευματικό δηλαδή επίπεδο, δεν αναπτύσσεται κατάλληλα με αποτέλεσμα να αναστέλλεται και η ανοδος του μορφωτικού επιπέδου, επειδή ο απαιτούμενος χρόνος γι' αυτό δαπανάται για την εξασφάλιση των απαραίτητων υλικών αγαθών. Ο άνθρωπος, βέβαια, κατά τον Δρακούλη, πρέπει να επιλέξει αναμεσα στον "κόσμο του χρήματος" και στον "κόσμο του καλού, του αγαθού και του αληθούς",¹⁴ αλλά η προτίμηση του δεύτερου δρόμου, που οδηγεί στον κόσμο των ιδανικών, δεν απαλλάσσει εκείνον που θα τον ακολουθήσει από την ανάγκια μέριμνα για την επιβίωσή του. Η αναγκαιότητα αυτή καθιστά απαραίτητη την εγγύηση της πολιτείας ότι τα μέσα συντήρησης θα εξασφαλίζονται σε όλους, προϋπόθεση που παραπέμπει σε μία κοινωνική δόμηση χωρίς αντίπαλα συμφέροντα. Επειδή όμως η κοινωνία δεν έχει φθάσει ακόμη σε μία αναλογη μορφή συγκρότησης, απαιτείται η οργάνωση και η συσπείρωση των ενδιαφερομένων, η διδασχή και η πειθώ, που συνιστούν τους απαραίτητους όρους οι οποίοι συντείνουν στη συνειδητοποίηση ότι οι πάντες αποτελούν μέλη του "ιδίου σώματος - της ανθρωπότητας"¹⁵ - και θα τους οδηγήσουν σε μία αντίστοιχη δράση που θα απαιτήσει η φροντίδα της πολιτείας να τους αγκαλιάζει όλους.

Ο Δρακούλης αναγνωρίζει και ορισμένα άλλα κίνητρα-ιδέες που ωθούν τον άνθρωπο προς τη δράση, όπως για παράδειγμα την επίγνωση της ικανότητας για δημιουργία, τον διακαή πόθο να διαπρέψει και να υπερέχει των άλλων, την αίσθηση της ικανοποίησης από την προσπάθεια στην οποία επιδίδεται ή την επιθυμία της επιδοκιμασίας και της εκτίμησης των πράξεών του από το κοινωνικό

---

13. Στο ίδιο.

14. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμις των ιδεών, σσ. 8-9.

15. Στο ίδιο, σ. 8.

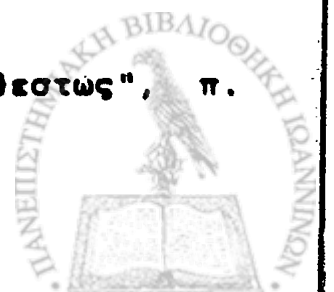
σύνολο.¹⁶ Η προσφορά σ' αυτό, η εξύψωση του πνευματικού επιπέδου, η αγάπη για τον συνάνθρωπο και η αναγνώριση της ιστορίας του μπορούν να αποβούν κίνητρα της ιστορίας. Οι απόψεις αυτές, που τις βρίσκουμε και στη Besant¹⁷ προϋποθέτουν την εξασφάλιση μιας φυσικής ζωής στην οποία κάθε άτομο μπορεί να αναπτυχθεί ελεύθερα. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον ο άνθρωπος ενισχύει τα κοινωνικά του ένστικτα και μαθαίνει να ταυτίζει τα συμφέροντά του με εκείνα της κοινωνίας.

Το γεγονός ότι οι ιδέες συνιστούν κίνητρα για δράση είναι, ασφαλώς, αναμφισβήτητο αλλά από τη διαπίστωση αυτή δεν μπορούμε να οδηγηθούμε και στο συμπέρασμα ότι οι ιδέες καθορίζουν την αντικειμενική πραγματικότητα. Ο Δρακούλης στη σειρά των έργων του "θεοσοφικού κύκλου" τονίζει και προβάλλει την προτεραιότητα των ιδεών απέναντι στις υλικές συνθήκες, αλλά η θέση αυτή ως γενικό συμπέρασμα είναι αδύνατη από μία συνολική θεώρηση του έργου του. Εκείνο που φαίνεται να κυριαρχεί στον Δρακούλη είναι ο επαμφοτερισμός που δεν καταλήγει, βέβαια, σε οριστική αποδοχή των ιδεών ή των υλικών συνθηκών, αλλά προτείνει άλλοτε τις μεν και άλλοτε τις δε. Η επαμφοτερίζουσα αυτή στάση μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Δρακούλης στηρίζει τη δύναμη των ιδεών στο γεγονός ότι αυτές αποτελούν την έκφραση των προβλημάτων, τα οποία όμως δημιουργούνται στον πραγματικό κόσμο. Η εμμονή ενός προβλήματος σημαίνει και εμμονή της ύπαρξής του ως σκέψης στο νου των ανθρώπων. Η σκέψη δίνει, βέβαια, τη θεωρητική λύση, αλλά αυτή στη συνέχεια πρέπει να υλοποιηθεί στον πραγματικό κόσμο, από τον οποίο η σκέψη αντλεί το υλικό της.

---

16. Πλ. Δρακούλης, "Το νέον κοινωνικόν καθεστώς", π. Έρευνα, τ.2 (1914), σσ. 233-234.

17. A.Besant, ό.π., σσ. 168-169.

β. Η αντίληψη για την εξάρτηση των ιδεών από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.

Η ετεροβαρής σχέση ανάμεσα στις ιδέες και τις συνθήκες αποσαφηνίζεται από τον Σκλήρο, ο οποίος τονίζει ότι οι ιδέες υπάγονται στις συνθήκες που δημιουργεί ο υλικός κόσμος που είναι πρωταρχικός και προϋφίσταται του πνευματικού. Η υπαγωγή όμως των ιδεών στις συνθήκες δεν είναι άμεση και μηχανιστική ούτε βέβαια, γίνεται απευθείας, αλλά απαιτεί τη διαμεσολάβηση των ψυχικών λειτουργιών, οι οποίες εξαρτώνται από τους εξωτερικούς παράγοντες—και κυρίως από την οικονομική και κοινωνική ζωή—και ρυθμίζουν το σχηματισμό των ιδεών. Η θέση του Σκλήρου ότι οι ιδέες αποτελούν "αντανάκλαση" και "απολογία" των οικονομικών και κοινωνικών όρων¹⁸ παραπέμπει στην κλασική μεταφορά του Μαρξ για τη "βάση" και το "εποικοδόμημα". Η εξάρτηση των ιδεών από την οικονομική βάση δεν αποτελεί γι' αυτές μία παθητική κατάσταση, γιατί αναπόφευκτα και οι ίδιες αντεπιδρούν στη βάση της εξάρτησής τους. Η υπαγωγή των ιδεών στις συνθήκες δεν είναι άμεση, αλλά ακολουθεί την εξής πορεία: στο πρώτο στάδιο αλλάζουν οι παραγωγικές δυνάμεις οι οποίες συνδέουν τους ανθρώπους με νέες αμοιβαίες σχέσεις που δεν αντιστοιχούν πλέον στις σχέσεις παραγωγής που έχουν ξεπερασθεί. Οι νέες αυτές καταστάσεις αντικαθρεφτίζονται στον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου τον οποίο εμπλουτίζουν και αναμορφώνουν επηρεάζοντας και αλλάζοντας ριζικά¹⁹ μέσα από τη νέα ψυχολογία του και ολόκληρο τον πνευματικό κόσμο.

---

18. Γ. Σκλήρος, "Οι σοσιαλιστάδες στους νασιοναλιστές" Ο Νουμάς, αρ. 291 (13-4-1908), σσ. 2-3 και Έργα, σσ. 390 και 394.

19. Βλ. G. Plekhanov, ό.π., σ. 624 κυρίως και σσ. 621-622, 625 και 642.

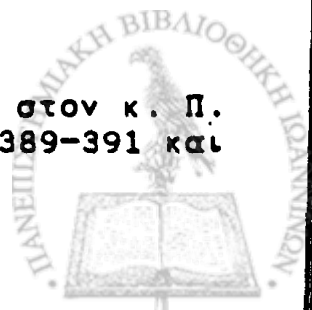

Η σχηματική αυτή ερμηνεία, που δίνεται από τον Πλεχάνοφ και που υιοθετείται σε γενικές γραμμές και από τον Σκλήρο, μετριάζεται κάπως από την αναγνώριση ενός ρόλου και στις έμφυτες τάσεις και διαθέσεις του ανθρώπου, οι οποίες δημιουργούν ένα είδος εξάρτησης για τις ιδέες. Χύρια όμως αντίληψη του Σκλήρου παραμένει η πίστη ότι οι βαθύτερες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις επιδρούν αποφασιστικά στη διαμόρφωση του ηθικού, του ψυχικού και του πνευματικού πολιτισμού με την έννοια ότι αυτός είναι αδύνατο να απαγκιστρωθεί από το υπάρχον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς.²⁰

Η διεύρυνση της σχετικής αυτονομίας των ιδεών η οποία συνεπάγεται τον περιορισμό του εξαρτημένου χαρακτήρα τους, που διείδαμε στον Σκλήρο, και η οποία σημαίνει ότι οι ιδέες δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τους οικονομικούς παράγοντες (τις σχέσεις παραγωγής), δεν παραπέμπει και στην άρση της αιτιοκρατικής σχέσης που υπαγάγει τις ιδέες στις υλικές συνθήκες. Αντίθετα μάλιστα κάθε ριζική αλλαγή των συνθηκών αυτών συμβαδίζει με το θάνατο των προηγούμενων ιδεών, ενώ οι νέες ιδέες προβάλλουν ως αιτία και αποτέλεσμα μαζί της νέας συγκρότησης του οικονομικού και κοινωνικού χώρου. Η γενική θέση ότι οι ιδέες εμφανίζονται ως αποτέλεσμα των συνθηκών νομίζουμε ότι γίνεται εύκολα κατανοητή από την ανάλυση που προηγήθηκε. Το σημείο όμως στο οποίο είναι ενδεχόμενη η παρουσίαση μιας σχετικής δυσχέρειας είναι η κατανόηση και η αποδοχή της αποψης ότι οι ιδέες συνιστούν και την αιτία των συνθηκών. Η λύση του προβλήματος αυτού βρίσκεται στη θέση ότι οι ιδέες σχηματίζονται παραλληλα με τις διαμορφωνόμενες αλλαγές των συνθηκών και τη στιγμή της ριζικής αλλαγής των τελευταίων είναι ήδη ώριμες και έχουν καταστεί η σημασία εκείνων που αγωνίζονται να τις επιβάλλουν. Η

---

20. Γ. Σκλήρος, "Απάντηση του κ. Γ. Σκλήρου στον κ. Π. Γνευτό", π. Νέα Ζωή, τ.ΙΧ, τχ.3-4, σσ. 389-391 και Έργα, σσ. 467-469.

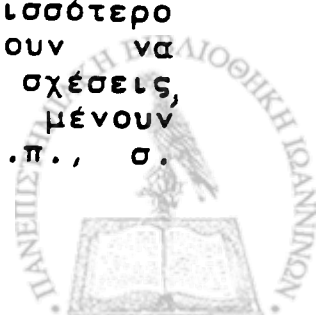
επικράτηση των νέων ιδεών στον ανασυγκροτημένο κοινωνικό σχηματισμό όχι μόνο δεν εξαλείφει εντελώς τις προηγούμενες ιδέες, ένα μέρος των οποίων συνεχίζει να επιβιώνει, αλλά γεννά και τις αντίθετες από εκείνες που τον στηρίζουν και οι οποίες, όπως είναι φυσικό, στοχεύουν στην ανατροπή της κυριαρχίας τους.

Η ερμηνεία αυτή του Σκληρού στον τρόπο εμφάνισης και λειτουργίας των ιδεών είναι αντίθετη από εκείνην του "μεταφυσικού" τρόπου σκέψης τον οποίο επικρίνει, γιατί αδυνατεί, όπως εκτιμά, να διακρίνει πίσω από τις ιδέες και τις αιτίες που τις δημιουργούν.²¹ Αντίθετα ο ίδιος προβάλλει τη διαλεκτική αντίληψη, επειδή αυτή αναγνωρίζει και την ύπαρξη των καθοριστικών αιτιών που είναι ταυτόσημες με τις υλικές συνθήκες. Ένας από τους λόγους που ενδεχόμενα εμποδίζουν την πρόσβαση των μεταφυσικών σε μία τέτοια οπτική είναι και το επισκίασμα της πραγματικότητας που προκαλείται από την επιβίωση για ένα χρονικό διάστημα ξεπερασμένων ιδεών, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται πλέον στις σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Η συγκεχυμένη κατάσταση²² που δημιουργείται από μία τέτοια συνύπαρξη είναι περισσότερο εμφανής στα έθνη εκείνα που έχουν μακράιωνη ιστορία και αντιμετωπίζουν έτσι πρόσθετα προβλήματα στην επιδίωξη του εκσυγχρονισμού. Η λύση που ενδείκνυται σε τέτοιες περιπτώσεις απαιτεί τη

---

21. Γ. Σκληρός, "Στους δημοτικιστάς", Ο Νουμάς, ό.π., σ. 1 και Έργα, σ. 365.

22. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, ό.π., σσ. 229-233. - Το γεγονός αυτό το είχαν επισημάνει οι Kautsky και Πλεχάνοφ. Ο πρώτος τονίζει ότι το εποικοδόμημα μπορεί για ένα μικρό χρονικό διάστημα να ξεφύγει από τη βάση του, τον τρόπο παραγωγής και να εξακολουθήσει να υπάρχει ανεξαρτήτως (βλ. K. Kautsky, ό.π., σσ. 127-128) και ο δεύτερος επισημαίνει ότι η παλή των ιδεών σε μία ταξική κοινωνία επικεντρώνεται στις ιδέες εκείνες που είναι περισσότερο επιζήμιες, ενώ κάποιες άλλες, που συνεχίζουν να ανταποκρίνονται στις παλιές κοινωνικές σχέσεις, διατηρούνται και συχνά οι άνθρωποι μένουν προσκολλημένες σ'αυτές (βλ. G. Plekhanov, ό.π., σ. 641).

συνειδητοποίηση της αρχής ότι οι παραδοσιακές²³ και αναχρονιστικές πλέον ιδέες επηρεάζουν αρνητικά την εξέλιξη και συνεπώς ο αγώνας πρέπει να κατευθυνθεί προς την πλήρη κατάλυση των συγχρόνων.

Οι ιδέες, είτε σύγχρονες και προοδευτικές είτε αναχρονιστικές και συντηρητικές, δεν χαρακτηρίζουν αδιαφόριστα ένα λαό, αλλά συνδέονται άμεσα και είναι διαφορετικές για κάθε κοινωνική τάξη. Η πρωτοκαθεδρία ανήκει πάντοτε στις ιδέες της κυρίαρχης τάξης που είναι συντηρητικές, ενώ οι καταπιεζόμενες τάξεις εμφορούνται και ασπάζονται ιδέες προοδευτικές. Μία άλλη διαπίστωση που είναι χαρακτηριστική και ιστορικά επαναλαμβανόμενη είναι η τάση κάθε κυρίαρχης τάξης προς τη συντηρητικότητα. Από τις ιδέες που πρόβαλαν οι διάφορες τάξεις στην πορεία της ιστορίας τη μεγαλύτερη σημασία είχαν εκείνες που υπήρξαν καθοριστικές στην επαναστατική στιγμή²⁴ κάθε τάξης και οι οποίες συναρθρώνουν τελικά τα ιστορικά ιδεώδη της ανθρωπότητας. Οι ιδέες που συνέτειναν στο δικό τους χρόνο στην πρόοδο της κοινωνίας είναι διαφορετικές και η ετερότητα αυτή αποτελεί και το γενικό χαρακτηριστικό που τις συνοδεύει.

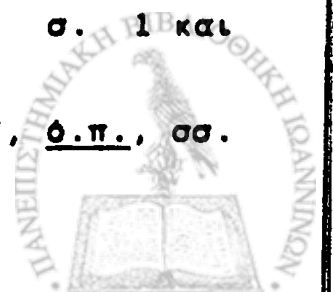
Η διαφορετικότητα των ιδεών δεν μπορεί να αξιολογηθεί με βάση τα κριτήρια μιας επιστημονικής έρευνας, εφόσον οι ιδέες αποτελούν αντανάκλαση των συνθηκών μέσα στις οποίες διαμορφώθηκαν οι εκφραστές και οι υπέρμαχοί τους.²⁵ Εκείνο όμως που μπορεί να εκτιμηθεί είναι ότι η εμμονή στην υπεράσπιση ενός συστήματος ιδεών έχει διαφορετικά κίνητρα για τον καθένα, που μένει προσκολλημένος σ' αυτό, και συνδέεται αναπόσπαστα με τις κοινωνικές τάξεις. Οι τάξεις που κυριάρχησαν μέχρι σήμερα στην ιστορία, μολονότι

---

23. Γ. Σκληρός, ό.π., σ. 281.

24. Γ. Σκληρός, "Στους δημοτικιστάς", ό.π., σ. 18 και Έργα, σ. 365.

25. Γ. Σκληρός, "Διαλεκτικός υλισμός (...)", ό.π., σσ. 7-8 και Έργα, σσ. 385-386.

εξέφραζαν τα συμφέροντα μιας μικρής κοινωνικής μειοψηφίας, εν τούτοις επαγγέλονταν την προάσπιση του γενικού συμφέροντος και καταφέρναν έτσι να ενσωματώνουν το μεγαλύτερο τμήμα του λαού στη δική τους προοπτική. Θα ήταν λοιπόν αναμενόμενο ότι η αποκάλυψη του πραγματικού χαρακτήρα των τάξεων θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αίτιο αποδέσμευσης εκείνων των δυνάμενων που δεν ταυτίζονται με τα συμφέροντά τους με αυτές. Η αποδέσμευση όμως αυτή δεν συνεπαγεται και την αυτόματη απομάκρυνση των πολλών από τον έλεγχό της. Αντίθετα ένα μεγάλο μέρος μένει συνδεδεμένο με την κυρίαρχη τάξη για διαφορετικούς, βέβαια, λόγους. Το μόνο τμήμα που ενεργεί ορθά είναι εκείνο που δεν εγκαταλείπει τις ιδέες της τάξης του, επειδή αυτό επιτάσσει το συμφέρον του. Ένα άλλο αδυνατεί βέβαια να αποστασιοποιηθεί επειδή συνέδεσε τη ζωή του με κάποιες από αυτές, ενώ οι περισσότεροι που ακολουθούν τις ιδέες της κυρίαρχης τάξης κατατάσσονται στην κατηγορία εκείνων που υιοθετούν από αμάθεια ή από άγνοια τα ξένα προς την τάξη τους ιδεώδη με τα οποία τους εφοδίασε η διαπαιδαγώγηση του εκάστοτε επίσημου κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος.²⁶

Η θέση του Σκληρού για την ταξικότητα των ιδεών ή για την οικειοποίηση ορισμένων γενικών ιδεών από συγκεκριμένες τάξεις μας μεταφέρει από το γενικό πρόβλημα των ιδεών στο ειδικότερο πρόβλημα της ιδεολογίας. Στον Σκληρό η έννοια της ιδεολογίας δεν διαχωρίζεται ακόμη πλήρως από την έννοια της ιδέας εν γένει. Η ιδεολογία ανήκει στο εποικοδόμημα του οικονομικού και κοινωνικού καθεστώτος και μπορεί να περιλαμβάνει τη φιλοσοφία, τη θρησκεία, την πολιτική, τη νομοθεσία, την τέχνη²⁷ κ.ά. Το γενικό αυτό περιεχόμενο του όρου στον οποίο συντάσσονται όλες οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης είναι ενδεικτικό των

---

26. Στο ίδιο.

27. Ο.π., σσ. 6-7 και Έργα, σ. 383.

λόγων για τους οποίους ο Σκληρός δέχεται τον όρο ιδεολογία και με την έννοια του συστήματος ιδεών, όπως επιβεβαιώνουν οι θέσεις του ότι η ιδεολογία κάθε εποχής είναι διαφορετική²⁸ ή ότι δεν μπορεί να υπάρξει επίσημη ιδεολογία που να αντιβαίνει στα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης.²⁹ Έτσι οι ιδέες που προβάλλει η ισχυρότερη κοινωνική τάξη μπορούν να αποκτήσουν ορισμένη εγκυρότητα στην κοινωνία, έστω και αν είναι εσφαλμένες ή αντίκεινται στα συμφέροντα των περισσότερων.

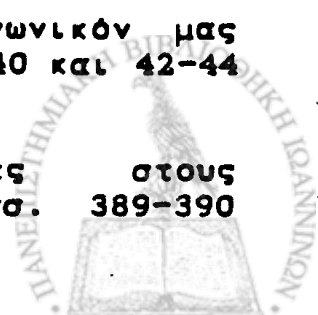
Ο χαρακτήρας που προσλαμβάνει η σκέψη μέσα από μία τέτοια οπτική και ο οποίος θα μπορούσε να αποκληθεί "ιδεολογικός" δεν παρουσιάζεται από τον Σκληρό ως βασική ανθρώπινη ιδιότητα, αλλά ως συνέπεια των κοινωνικών συνθηκών, τις οποίες ο άνθρωπος μπορεί να αλλάξει. Από τη θέση του αυτή πηγάζει και η αισιόδοξη προοπτική για την εξέλιξη της κοινωνίας. Ο άνθρωπος που υιοθετεί από αμάθεια ιδεώδη άλλων ή αντίπαλων προς τη δική του τάξεων είναι, βέβαια, εξαπατημένος, αλλά ως πνευματικό ον έχει τη δυνατότητα να διορθώσει το λάθος του. Ωστόσο η διαδικασία αυτή εμποδίζεται και από την αντίθετη δράση του υπερασπιστή των συμφερόντων της τάξης του, ο οποίος κρύβει τον πραγματικό τους χαρακτήρα από εκείνους που αντικειμενικά θα αντιτίθενταν σ'αυτά και παρουσιάζει τις ιδέες της τάξης του για τα κοινωνικά ζητήματα ως ιδέες που ενδιαφέρουν και εξυπηρετούν όλους, με σκοπό, βέβαια, να επιτύχει, μέσα από την ιδεολογική αυτή αποδοχή, την πραγμάτωσή τους και έτσι να αποκτήσει δύναμη ή να ενισχύσει την υπάρχουσα.

Οποιαδήποτε συζήτηση για την ιδεολογία συμπλέκει προβλήματα κάθε φύσης επιβεβαιώνοντας ότι η ιδεολογία

---

28. Γ. Σκληρός, "Απόσπασμα από το 'Κοινωνικών μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή τ.Χ., τχ. 12, σσ. 39-40 και 42-44 και Έργα, σσ. 485-487 και 491-492.

29. Γ. Σκληρός, "Οι σοσιαλιστάδες στους νασιοναλιστές", ό.π., σσ. 2-3 και Έργα, σσ. 389-390 και 394.

σχετίζεται άμεσα με την αυτοσυνείδηση του ανθρώπου. Η ατομική, βέβαια, συνείδηση είναι συνάρτηση των κοινωνικών και ατομικών περιορισμών και διαφέρει από την ιδεολογία, επειδή αυτή αναφέρεται στις ιδέες και τις αντιλήψεις που διαμορφώνουν τα πρόσωπα για τη δική τους ύπαρξη, ενώ η ιδεολογία είναι μία γενική αντίληψη, η οποία αφορά μόνο τα κοινωνικά ζητήματα. Η διάκριση αυτή δεν αποκλείει την ολοκληρωτική ενσωμάτωση μιας ιδεολογίας στην ατομική συνείδηση και την ανάμειξη της με τις προϋπάρχουσες αντιλήψεις των προσώπων.³⁰ Αν και ο Σκληρός και οι άλλοι μαρξιστές δεν ήταν δυνατό να γνωρίζουν τις θέσεις του Μαρξ για την ταύτιση ιδεολογίας και "ψευδούς συνείδησης", δεν θα ήταν αστήρικτο να πούμε ότι από τη γενική θέση του Μαρξ για την ανταπόκριση του πνευματικού εποικοδομήματος στην κοινωνικοοικονομική βάση την οποία αποδέχεται πλήρως και προβάλλει ο Σκληρός προκύπτει αναλογικά και γι' αυτόν η ίδια ταύτιση. Με βάση την προβληματική αυτή η ιδεολογία πηγάζει από τη σύνδεσή της με την υλική βάση και σύμφωνα με τον Μαρξ χαρακτήριζε κάθε σκέψη που καθορίζονταν από τις αστικές παραγωγικές σχέσεις και η οποία ήταν αναγκαστικά λαθεμένη γιατί ανταποκρίνονταν σε λαθεμένες κοινωνικές σχέσεις. Επομένως πρόκειται για ψευδή συνείδηση η οποία επιπλέον οφείλεται και στην καθυστέρηση της κοινωνικής συνείδησης σε σχέση με την ανάπτυξη των υλικών συνθηκών της κοινωνίας. Έτσι στην αστική κοινωνία άτομα ή ομάδες αδυνατούν να αναγνωρίσουν τα πραγματικά τους συμφέροντα και αποδέχονται τους κανόνες ζωής και τις αξίες μιας κοινωνίας στην οποία κυριαρχεί η καπιταλιστική τάξη.³¹ Γενικά θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την ιδεολογία ως προϊόν των κοινωνικών διεργασιών της υλικής παραγωγής, της παραγωγής των ιδεών και της γνώσης, καθώς και της αναπαραγωγής του ίδιου του ανθρώπου.³²

30. Βλ. σχετικά την ανάλυση του Roy Eyerman, ό.π., σσ. 22-23.

31. Στο ίδιο, σ. 16.

Η έννοια της ιδεολογίας προσλαμβάνει συστηματικότερο και πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα στον Χατζόπουλο γιατί αυτός τη δέχεται μόνον ως σύστημα ιδεών. Η απόφασή του ότι η ιδεολογία των αστών είναι "αστική αεροϊδεολογία"³³ σημαίνει ότι αυτή δεν στηρίζεται στην πραγματικότητα και μπορεί να χρησιμεύσει ως ένδειξη ότι η αστική ιδεολογία αποτελεί μία ψευδή συνείδηση της πραγματικότητας. Κύρια όμως θέση του Χατζόπουλου παραμένει ότι η ιδεολογία κάθε ανθρώπου ταυτίζεται και αντιπροσωπεύει τα συμφέροντα της τάξης στην οποία ανήκει και ότι η συνισταμένη των ιδανικών της αποτελεί την ηθική βάση σε σχέση με την οποία κρίνονται όλες οι κοινωνικές μας πράξεις. Η ιδεολογία λειτουργεί ως το γενικό κριτήριο για την αποτίμηση των σκέψεων και των πράξεων των άλλων, καθοδηγεί την επίθεση στους κοινωνικούς αγώνες ή γίνεται το προστατευτικό τείχος, η αμυντική ζωή, που εμποδίζει τις υποχωρήσεις και συγκρατεί την αισιοδοξία σε καιρούς δύσκολους.³⁴ Η ιδεολογία ως σύστημα ιδεών και ως πρόταση κοινωνικής διαρρύθμισης έχει αντίπαλες όψεις και αυτό σημαίνει ότι η επικράτηση οποιασδήποτε πλευράς προϋποθέτει τη νίκη της αντίστοιχης τάξης στην οποία αναφέρεται. Κατά τον Χατζόπουλο μόνον η "σοσιαλιστική", η "προλεταριακή" ιδεολογία, που έχει ως βάση τα συμφέροντα των εργατών,³⁵ μπορεί να αντιπροσωπεύσει τα γενικά και αληθινά συμφέροντα της κοινωνίας.³⁶ Προσπίζοντας τα συμφέροντα της κοινωνικής πλειοψηφίας και δίνοντας προοπτική στην

32. Ό.π., σ. 22.

33. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.) "Διοργάνωση", εφ. Ο εργατής, ό.π., σ. 3.

34. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Στους σοσιαλιστοφάγους", Ό Νουμάς, αρ. 282 (10-2-1908), σ. 6.

35. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Αστική και σοσιαλιστική ιδεολογία", εφ. Ο εργατής, ό.π., σ. 3.

36. Στο ίδιο, σ. 4.

επανεένωση της κοινωνίας, μέσα από την υπέρβαση των τάξεων, αποβαίνει η ιδεολογία που ταυτίζεται με τα συμφέροντα του λαού. Η σοσιαλιστική ιδεολογία είναι η ορθή, επειδή αντανakλά τις "σωστές" κοινωνικές σχέσεις, και η αντίστοιχη συνείδηση είναι αληθινή, όταν είναι διαλεκτική-υλιστική και προλεταριακή. Θα μπορούσε, ίσως, να λεχθεί ότι οι απόψεις αυτές του Χατζόπουλου προαναγγέλλουν στο ζήτημα αυτό την κωδικοποίηση των μαρξικών θέσεων στον ελληνικό χώρο.

Αν η ιδεολογία συνιστα, σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη την πνευματική όψη των υλικών αιτιών, η ιδέα εν γένει ως έννοια univversalis αντικαθρεφτίζει κάθε υλικό στοιχείο. Η δύναμή της ενισχύεται όταν είναι σαφής και ευκρινής, χαρακτηριστικά που σημαίνουν ότι η πραγματικότητα συλλαμβάνεται ορθά, ενώ αδυνατίζει³⁷, όταν κυριαρχεί η αοριστία και η ασάφεια. Η ταύτιση των ιδεών με την πραγματικότητα είναι καθοριστικής σημασίας, μολονότι οι ιδέες δεν μπορούν να είναι οι κινητήριες δυνάμεις³⁸ του κοινωνικού οργανισμού, αλλά μπορούν, όπως υποστηρίζει ο Γληνός,³⁹ να καθοδηγούν τη δράση των ατόμων, όταν αυτές προσαρμόζονται στην πραγματικότητα. Η προσαρμογή όμως αυτή εννοείται ως εξάρτηση από τις υλικές συνθήκες, γεγονός που σημαίνει ότι οι ιδέες δεν έχουν αιώνια ισχύ, αλλά περιορισμένη και ιστορικά μετρήσιμη. Η παρουσία και η ισχύς των ιδεών εκείνων που δεν ανταποκρίνονται πλέον στους εξωτερικούς όρους, δικαιολογείται από την αντοχή που δείχνουν τα φθίνοντα συμφέροντα στα οποία αναφέρονται και τα οποία εξυπηρετούν.⁴⁰ Στη συνεχή διαπάλη των ιδεών ανίκητες παραμένουν εκείνες που βυθίζουν τις

---

37. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.) "Η ψυχολογία του συμβολισμού", ο.π., σ. 3.

38. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Σοσιαλισμός και τέχνη", Ο Νουμάς, αρ. 340 (19-4-1909), σσ. 2-3.

39. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, ο.π., σσ. 16-17.

40. Στο ίδιο, σσ. 27-28.

ρίζες τους στην εξέλιξη των πραγμάτων.⁴¹ Η εξέλιξη όμως αυτή στηρίζεται πάντοτε στους νέους όρους που δημιουργεί ο άνθρωπος και οδηγεί αναπόδραστα στην αλλαγή των ιδεών και των συνηθειών. Όσο ταχύτερη είναι η αλλαγή των ιδεών, τόσο επιτυγχάνεται και η πρόοδος, ενώ η προσκόλληση σε ιδέες ξεπερασμένες αποτελεί δείκτη στασιμότητας.⁴²

Η δυνατότητα της κυκλοφορίας και ιδιαιτέρως της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών επιτρέπει τη διαμόρφωση και την εμφάνιση των νέων, γεγονός που ευνοεί την εργατική τάξη, όπως τονίζει ο Παπαναστασίου,⁴³ γιατί της δίνεται έτσι το δικαίωμα να επιχειρήσει την κατανίκηση και το ξερίζωμα των προλήψεων και να πείσει για το δίκιο της. Αντίθετα η οικονομικά ισχυρή αστική τάξη δεν χρειάζεται να πει πολλά για να δικαιολογήσει τις θέσεις της μια και αυτές τις προασπίζει το υπάρχον κοινωνικό καθεστώς και τις ενισχύουν οι κρατούσες αρχές και αντιλήψεις.

Το πρόβλημα που θέτει ο Παπαναστασίου σχετίζεται άμεσα με το ζήτημα της πνευματικής ελευθερίας καθώς και της ελευθερίας της συνείδησης. Η βαθύτερη πίστη που διακρίνει την αποψη του στηρίζεται στη θέση ότι μέσα από μία ελεύθερη διαπάλη των ιδεών νικήτριες θα βγουν σίγουρα οι ιδέες της εργατικής τάξης. Η βεβαιότητα αυτή προέρχεται από το γεγονός ότι οι ιδέες της εξυπηρετούν και προασπίζουν τα συμφέροντα της κοινωνικής πλειοψηφίας και είναι επομένως ηθικά κατοχυρωμένες και ανθρωπιστικά απαραίτητες.

Μολονότι η ελευθερία των ιδεών συντείνει στην πρόοδο της κοινωνίας, μπορούμε ωστόσο να συμπεράνουμε ότι οι ιδέες δεν διαδραματίζουν τον καθοριστικό ρόλο τον οποίο οι περισσότεροι σοσιαλιστές αποδίδουν στις

41. Δ. Γληνός, Η τουρκική μεταπολίτευσις, ό.π., σ. 176.

42. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, σσ. 20-22.

43. Αλ. Παπαναστασίου, "Ο αγών του λαού" (1914). βλ. στη συλλογή Αλ. Παπαναστασίου, Πολιτικά κείμενα, μελέτες, λόγοι, άρθρα, τ. Α', σ. 197.

υλικές και οικονομικές συνθήκες. Μέσα από αυτές όμως, και ιδιαίτερα όταν ευνοούνται ως ιδεολογία, όπως στην περίπτωση του Σκληρού και του Χατζόπουλου, προβάλλουν οι νέες πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις. Η ιδέα ως όλον και η ιδεολογία ως μέρος φαίνεται να είναι η άποψη που σχηματίζεται από τη θέση των δύο αυτών σοσιαλιστών. Η πρώτη μεταφράζει τη συνολική πραγματικότητα και η δεύτερη αναφέρεται ειδικότερα στον κοινωνικό χώρο. Η αναγνώριση μιας μορφής αυτονομίας των ιδεών διαπιστώνεται μόνον στον Δρακούλη, οι θέσεις του οποίου επαναφέρουν στην επιφάνεια το βασικό πρόβλημα της φιλοσοφίας. Ωστόσο ούτε στην περίπτωσή του θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ιδέες προβάλλουν ως αυτόνομες οντότητες, που αναπτύσσονται ανεξάρτητα και υπόκεινται μόνο στους δικούς τους νόμους.

2. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ.

α. Γλώσσα και κοινωνία.

Οι ιδέες αποτελούν το περιεχόμενο της σκέψης, η λειτουργία όμως της οποίας προϋποθέτει την ύπαρξη της γλώσσας. Η συνεισφορά της γλώσσας ως παράγοντα που συμβάλλει στη διαμόρφωση της κοινωνίας και της ιστορίας γενικότερα ορίζεται από τη λειτουργία της στη διαδικασία της σκέψης και από το ρόλο της ως μέσου που οδηγεί στην κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας και επιτυγχάνει την κοινωνική συνεννόηση.

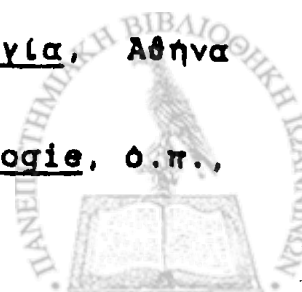
Η άμεση σύνδεση γλώσσας και σκέψης καταδεικνύεται από το γεγονός ότι η σκέψη είναι αδύνατη χωρίς λόγο και λογική έκφραση. Η γλώσσα συνιστά ένα συμβολικό σύστημα που ως φυσικό γεγονός και ως αυλή δομή και επικοινωνία σημαυνομένων "αντικαθιστά τα γεγονότα ή τις εμπειρίες με την επίκλησή τους [...] και κάνει την εσωτερική εμπειρία ενός υποκειμένου προσιτή σε ένα άλλο υποκείμενο με την αρθρωμένη και αναπαραστατική έκφραση".⁴⁴

Ο λόγος ως ανθρώπινη ιδιότητα και ικανότητα επικοινωνίας με το λεκτικό συμβολισμό, που αποτελεί αναλλοίωτο χαρακτηριστικό του ανθρώπου, είναι μία ικανότητα που πηγάζει από την κοινωνική ζωή. Η διαπίστωση αυτή έχει διαρκή ισχύ και δεν αφορά μόνον την αρχική του εμφάνιση στην πρωτόγονη κοινωνία, όπου, πράγματι, ο λόγος είναι το άμεσο αποτέλεσμα των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, με την έννοια ότι όλες οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης "οι αναπαραστάσεις, η σκέψη και η διανοητική ανταλλαγή των ανθρώπων εμφανίζονται εδώ ακόμη ως απευθείας προέλευση της υλικής τους συμπεριφοράς".⁴⁵ Το συμπέρασμα αυτό

---

44. Βλ. Άννα Φραγκουδάκη, Γλώσσα και ιδεολογία, Αθήνα 1987, σσ. 13 και 15.

45. K. Marx - Fr. Engels, Die deutsche Ideologie, ό.π., σσ. 225-226 και 488.

ενισχύει τη θέση του Kautsky και του Πλεχάνοφ, οι οποίοι υποστηρίζουν⁴⁶ ότι η γλώσσα ως μέσο συνεννόησης αναπτύχθηκε αρχικά στο χώρο της εργασίας. Γι' αυτό και η εξέλιξη της δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς αναφορά στην αντίστοιχη εξέλιξη του τρόπου παραγωγής και στις συνακόλουθες με αυτόν νέες κοινωνικές συνθήκες. Έχει, βέβαια, τους δικούς της ιδιαίτερους νόμους, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι ακολουθεί και μία δική της εντελώς ανεξάρτητη πορεία.

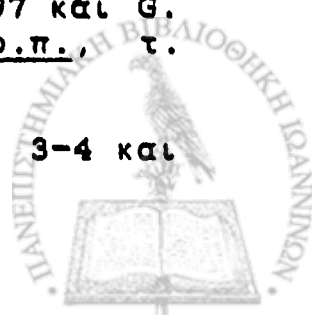
Η αποψη ότι η διαμόρφωση της γλώσσας είναι εξαρτημένη από τις εξωτερικές συνθήκες, ότι η γλώσσα δηλαδή κινείται σε ένα δεύτερο επίπεδο, καθώς και ότι η χρήση της εκλαμβάνεται ως μέσο της ανθρωπίνης συνεννόησης συναρθρώνει τον κοινό τόπο των Ελλήνων σοσιαλιστών στο ζήτημα αυτό. Η γλώσσα, κατά τον Σκλήρο, συνδέεται πάντοτε με τον αντίστοιχο τρόπο παραγωγής και είναι το επίσημο όργανο έκφρασης, όσο εκείνος κυριαρχεί. Η αλλαγή της γλώσσας συνδυάζεται με την αλλαγή των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών και οριστικοποιείται, όταν αυτές παγιώνονται. Η διαδικασία της γλωσσικής εξέλιξης είναι μακρά και ο νέος τύπος της γλώσσας σχηματίζεται, βέβαια, αργόσυρτα, εμφανίζεται αρχικά αδύνατος και βρίσκει μικρή υποστήριξη, για να ισχυροποιηθεί στη συνέχεια και να κυριαρχήσει με την οριστικοποίηση των νέων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών.⁴⁷

Ο κοινωνικός ρόλος της γλώσσας αναβαθμίζεται ιδιαίτερα στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, γιατί σ' αυτόν η γλώσσα καθίσταται η συνιστώσα που μαζί με τη φυλετική συγγένεια συναποτελούν το συνδετικό κρίκο του κοινωνικού ιστού τον οποίο συνάρθρωνε μέχρι τότε η θρησκεία. Η γλωσσική ταύτιση των ατόμων

---

46. Βλ. σχετικά K. Kautsky, ό.π., σσ. 91-97 και G. Plekhanov, Fundamental Problems of Marxism, ό.π., τ. III, σσ. 148-150.

47. Γ. Σκλήρος, "Στους δημοτικιστάς", ό.π., σσ. 3-4 και Έργα, σσ. 371-373.

εκλαμβάνεται ως ένα από τα βασικά κριτήρια για την ένταξη τους σε σύνολα ομοίων, μέσα στα οποία εξασφαλίζουν την αλληλοπροστασία.⁴⁸

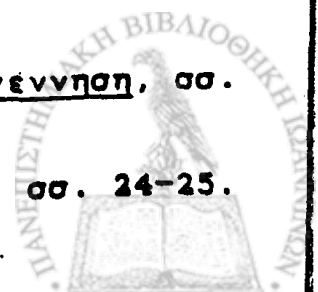
Μολονότι η εξάρτηση της γλώσσας από τις συνθήκες δεν είναι τόσο άμεση στις θέσεις του Δελμούζου, όσο στις αντίστοιχες του Σκλήρου, επειδή ο Δελμούζος θεωρεί τη γλώσσα ως προϊόν της ψυχικής και πνευματικής ζωής, εν τούτοις και τα ενδιάμεσα αυτά επίπεδα αναφέρονται με τη σειρά τους στις υλικές συνθήκες οι οποίες με το συνυπολογισμό και των κοινωνικοπολιτικών απαρτίζουν το άθροισμα της "συνολικής ζωής". Έτσι η γλώσσα δεν είναι ένα αυθαίρετο κατασκευάσμα και δεν λειτουργεί ως μία απλή παράταξη λέξεων, αλλά αποτελεί έναν ζωντανό οργανισμό, ένα ψυχικό και πνευματικό δημιούργημα της συνολικής ζωής, το οποίο "αντικαθρεφτίζει την παρατηρητικότητα, την πλαστική δύναμη, την ένταση και το βάθος του πνευματικού και ψυχικού κόσμου και ταυτόχρονα αντιστέκεται σε κάθε ατομική ή συλλογική προσπάθεια, η οποία είναι αντίθετη στη δική της φύση και εξέλιξη".⁴⁹ Κάθε αλλαγή του γλωσσικού τύπου προϋποθέτει την αλλαγή των ιδεών οι οποίες δημιούργησαν και συντηρούν την επίσημη γλώσσα που έχει καταστεί πλέον αναχρονιστική. Η θέση αυτή, αν συνδυασθεί με τη θέση του Γληνού ότι η αλλαγή των ιδεών ακολουθεί την αλλαγή των εξωτερικών όρων,⁵⁰ οδηγεί στην αντίληψη της αποδοχής των συνθηκών ως του βαθύτερου καθοριστικού πλαισίου και για τη γλώσσα.

Το συμπέρασμα που μπορεί να προκύψει από μία τέτοια προσέγγιση του ζητήματος είναι ότι η ζωτικότητα της γλώσσας οφείλεται στο συγχρονισμό της με το κοινωνικό περιβάλλον. Η τυχόν επιβίωση κάποιας μορφής ξεπερασμένης και νεκρής, ουσιαστικά, γλώσσας απαιτεί

48. Γ. Σκλήρος, "Το ζήτημα της Ανατολής", Ο Νουμας, αρ. 360 (4-10-1909), σ. 2 και Έργα, σ. 415.

49. Αλ. Δελμούζος Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση, σσ. 6-7.

50. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, ό.π., σσ. 24-25.

και παραπέμπει στην άμεση λύση του γλωσσικού ζητήματος, η οποία μεταφράζεται σε συγχρονισμό γλώσσας και κοινωνίας, και καταλήγει στον οριστικό αποκλεισμό της γλώσσας του παρελθόντος.

Ο γλωσσικός εκσυγχρονισμός συγκεκριμενοποιείται για τους Έλληνες σοσιαλιστές στην καθιέρωση της δημοτικής, ως επίσημης γλώσσας και στην αντίστοιχη κατάργηση της αρχαϊκής-καθαρεύουσας. Το δυαδικό και αντιπαρατιθέμενο αυτό γλωσσικό σχήμα δεν απασχολεί καταρχήν τον Δρακούλη ως πρόβλημα που απαιτεί λύση, γιατί ο ίδιος επιλέγει τη χρήση της καθαρεύουσας αντί της ομιλούμενης δημοτικής, την οποία δεν θεωρεί απαραίτητο να καθιερωθεί ως επίσημη γλώσσα. Το γλωσσικό ζήτημα δεν παρουσιάζει γι' αυτόν ενδιαφέρον, επειδή δεν αποδέχεται ότι η μορφή της γλώσσας μπορεί να διαδραματίσει έναν ιδιαίτερο ρόλο στην κοινωνία. Η θέση αυτή πιστοποιεί και την αδυναμία του να συλλάβει τη λειτουργική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην αυταρχική εξουσία της ελληνικής κοινωνίας και στη γλωσσική βία την οποία ασκεί η καθαρεύουσα.⁵¹ Η αντικειμενική όμως ύπαρξη του προβλήματος δεν του επιτρέπει τη βουβή προσπέραση, γι' αυτό και στην προτεινόμενη λύση για καθιέρωση της δημοτικής αντιπροτείνει τη γενική μόρφωση των εργαζομένων, ώστε να αποκτήσουν τη γλωσσική επάρκεια της καθαρεύουσας, γεγονός που θα επιφέρει, όπως διατείνεται, και την άρση του γλωσσικού ζητήματος.⁵² Ο Δρακούλης δεν λαμβάνει υπόψη τους υπάρχοντες εκπαιδευτικούς μηχανισμούς που περιορίζουν στο ελάχιστο ή και ακυρώνουν ακόμη τη δυνατότητα αυτή η οποία, και στην υποθετική περίπτωση που θα μπορούσε να ισχύσει, θα σήμαινε την αδύνατη προοπτική να εγκαταλείψει δηλαδή ο λαός της γλώσσας που μιλούσε.

Η πρότασή του για αναβάθμιση του πνευματικού επιπέδου των εργαζομένων, που θα επιτυγχανόταν μέσα από

51. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 204.

52. Πλ. Δρακούλης, "Αι εντυπώσεις του μηνός", π. Έρευνα, τ.Γ', τχ. δ', σ. 51 (50-52).

τη γνώση και τη χρήση της καθαρεύουσας, θα συντελούσε και στη γενικότερη άνοδο του μορφωτικού επιπέδου της κοινωνίας. Ξιδικότερα για το λαό, σημαίνει ότι με την πρόσκτηση των απαραίτητων επιστημονικών γνώσεων θα απέβαινε ικανός να αντισταθεί και να αντιπαρατεθεί αποτελεσματικά στο πνευματικό κατεστημένο ή και να διευκολύνει το ενδεχόμενο ενδιαφέρον του τελευταίου να προσπελάσει τις σοσιαλιστικές ιδέες, γιατί θα μπορούσε να τις συζητήσει ή και να επηρεασθεί από αυτές, αν ήταν διατυπωμένες στο επίσημο γλωσσικό όργανο. Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε και την υπόθεση, όσο τολμηρή κι αν είναι, ότι η πρόταση του Δρακούλη ήταν αποτέλεσμα της κοινωνικής συστολής που αισθάνονται διανοούμενοι σαν αυτόν, οι οποίοι δυσανασχετούν στην ιδέα για αποκλειστική χρήση μιας γλώσσας, που περιφρονείται από την κυρίαρχη τάξη και την πνευματική ηγεσία του τόπου.

Η αναστροφή της γλωσσικής πραγματικότητας την οποία επιχειρεί ο Δρακούλης προτείνοντας τη χρήση μιας εξειδικευμένης καθαρεύουσας, σημαίνει αποστροφή προς τη δημοτική, τη γλώσσα στην οποία μετεξελιχθήκε η αρχαία ελληνική ακολουθώντας την εξέλιξη της κοινωνίας και την οποία χρησιμοποιεί η πλειοψηφία του λαού. Αποτελεί επίσης έναν δείκτη ότι οι σοσιαλιστικές κινήσεις δεν ασπάζονται απόλυτα τα σοσιαλιστικά προγράμματα, όπως είναι η κοινή θέση για τη χρήση των σύγχρονων γλωσσών, ή γενικότερα ότι η σοσιαλιστική πράξη δεν ταυτίζεται απόλυτα με τη σοσιαλιστική σκέψη.

Ο απαραίτητος σύγχρονισμός γλώσσας και κοινωνίας δεν είναι ζήτημα τυπικού διακανονισμού, αλλά, όπως υποστηρίζει ο Σκληρός, αποτέλεσμα του κοινωνικού αγώνα⁵³ που αναλαμβάνει η κοινωνική πλειοψηφία, η οποία και εισπράττει άμεσα την ωφέλεια από την επίτευξή του. Ο Σκληρός δεν κρατεί μια σταθερή θέση, αλλά διαφοροποιεί σταδιακά τις εκτιμήσεις του για το συγκεκριμένο ζήτημα. Το 1907 εξαρτά τη λύση του γλωσσικού από τη λύση του κοινωνικού προβλήματος, ενώ το 1915 ισοσταθμίζει το

---

53. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ό.π., σ. 126.

βάρος τους προτείνοντας την κατήχηση του λαού "εις ωρισμένας κοινωνικάς ιδέας αρρήκτως συνδεδεμένας με το γλωσσικόν καθεστώς",⁵⁴ που μεταφράζεται σε πνευματική ανάπτυξη του λαού και συνειδητοποίηση των κοινωνικών του συμφερόντων, χωρίς να γίνεται πλέον μνεία της ανάγκης να κλονισθεί το κοινωνικό σύστημα για να λυθεί το γλωσσικό.⁵⁵ Το 1919 υπερθεματίζει για τη γλώσσα χαρακτηρίζοντας τον δημοτικισμό ως "πνευματική επαναστατική κίνηση της ελληνικής κοινωνίας", που πρόμοια είχε να φανεί "από την εποχή της καταστροφής του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού".⁵⁶ Μέσα από τις διαδοχικές θέσεις του για το ρόλο του δημοτικισμού μπορούμε να εντοπίσουμε και να εξακριβώσουμε την εξέλιξη των αντιλήψεών του, καθώς και τις διαφαινόμενες πολιτικές του επιλογές.⁵⁷ Η προσπάθεια του Σκληρού να συνδέσει τη δημοτική γλώσσα με το σοσιαλισμό είχε μεγάλη σημασία, γιατί έδειχνε ότι η δημοτική διέθετε ορισμένα εγγενή γνωρίσματα που θα μπορούσαν να γίνουν η γέφυρα της σύνδεσής τους. Αλλά η σύνδεση αυτή ήταν δυνητική, και όχι υποχρεωτική, επειδή και οι δύο γλωσσικοί τύποι (καθαρεύουσα και δημοτική) ήταν εξαρχής ξεκομμένοι από τον σοσιαλισμό και μέσα από αυτούς διαγράφονταν η διατήρηση της συντηρητικής διακυβέρνησης της κοινωνίας ή η διάθεση του εκσυγχρονισμού της.

Η δυνητικότητα της σύνδεσης σοσιαλισμού-δημοτικισμού ενισχύεται και από την επισήμανση του Κορδατού⁵⁸ ότι ο δημοτικισμός δεν είχε ολοκληρωμένη

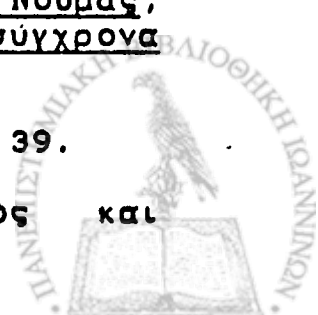
54. Στο ίδιο, σσ. 128-129. Βλ. και "Απόσπασμα από το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή, τ.Χ. σ. 43 και Έργα, σ. 491.

55. Την ερμηνεία αυτή δίνει και η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, βλ. Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο, σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση, σσ. 56-57.

56. Γ. Σκληρός, "Ο δημοτικιστικός αγώνας", Ο Νουμάς, αρ. 55 (664), (28-12-1919), σ. 856. Βλ. και Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, σσ. 293-294.

57. Βλ. σχετικά Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σ. 39.

58. Γ. Κορδάτος (Π. Χαλκός), "Σοσιαλισμός και

κοινωνική ιδεολογία, αλλά απεβλεπε αποκλειστικά στην καθιέρωση της δημοτικής και στον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Αυτό οφείλονταν στο γεγονός ότι η ανάληψη του αγώνα για την επιβολή της σύγχρονης γλώσσας δεν έγινε από τον φυσιολογικό φορέα που ήταν η εργατική τάξη, γιατί η κοινωνική της παρουσία ήταν ακόμη αδύναμη, αλλά από τα αστικά και τα μικροαστικά στρώματα. Για το λόγο αυτό η γλωσσική σύγκρουση έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις από αυτές που πραγματικά είχε, γιατί ενέταξε⁵⁹ στο πλαίσιο της και κοινωνικά ζητήματα που ήταν έξω από τα όριά της και τα οποία δεν μπορούσε να διεκδικήσει και να προωθήσει η ανοργάνωση ακόμη εργατική τάξη. Η λαϊκή γλώσσα έσυρε συνειρμικά μαζί της μία σειρά αιτημάτων, τα οποία δεν προωθούσε η δημοτικιστική κίνηση, αλλά που της αποδίδονταν επειδή είχε αναλάβει την υπεράσπιση της γλώσσας αυτής. Αυτό φαίνεται και από τους χαρακτηρισμούς του αντεθνικού και του κοινωνικού επικίνδυνου, που προσάπτουν οι καθαρευουσιάνοι στους δημοτικιστές, χαρακτηρισμών που υπερβαίνουν τα όρια, που δικαιολογεί η στάση τους στο γλωσσικό ζήτημα, και αποδίδουν ιδιότητες οι οποίες δυνητικά συσχετίζουν τη στάση στο γλωσσικό, που είναι θέση ανατροπής της κυρίαρχης γλώσσας, με μία ανάλογη υποθετική στάση και στα γενικότερα κοινωνικά ζητήματα, όπως αυτά της οικονομικής και κοινωνικής δομής.

Η χρήση και η προβολή του ενός από τους δύο γλωσσικούς κώδικες οφείλεται σε διαφορετικούς λόγους. Η επιμονή των κυρίαρχων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας στη χρήση του κατασκευασμένου γλωσσικού κώδικα της καθαρεύουσας, που ήταν ξένος προς την

δημοτικισμός", π. Γράμματα, τ.στ (1920), σσ. 143-144.

59. Αυτό φαίνεται καθαρά στην περίπτωση του Φ. Πολίτη ο οποίος είχε υποστηρίξει τη συνδεση του δημοτικισμού με το κοινωνικό ζήτημα επηρεασμένος από τον Σκληρό. (βλ. Φ. Πολίτης, ο.π., σσ. 3-6). Ο Πολίτης χαρακτήρισε το δημοτικισμό ως "αληθινή ιδέα", η επικράτηση της οποίας θα σήμαινε και τον τερματισμό της κοινωνικής και πολιτικής ψευτιάς. (βλ. "Ο Δημοτικισμός", εφ. Νέα Ελλάδα, 3 Ιουλ. 1917 και Εκλογή από το έργο του, τ. Β,

καθομιλούμενη γλώσσα, δικαιολογείται γιατί επιβηθεί τη διατήρηση και την αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών που υπάρχουν,⁶⁰ στηριγμένη στην αρχή ότι ο λόγος αναπαριστάνει και αναπαράγει την πραγματικότητα. Αντίθετα, η ζωντανή γλώσσα προβάλλεται επειδή είναι συγχρονισμένη με την κοινωνία, απαιτεί λιγότερο χρόνο για την εκμάθησή της, είναι εύχρηστη, γιατί ευκολύνει την επικοινωνία μεταδίδοντας τώρα περισσότερες πληροφορίες σε λιγότερο χρόνο, και τελικά επειδή εξοπλίζει ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας με τις απαραίτητες γνώσεις.

Καθοριστικό στοιχείο στην υπάρχουσα διγλωσσία αποτελούν τα σημεία αναφοράς των δύο γλωσσών. Η ξεπερασμένη γλώσσα για να επιβιώσει έχει ανάγκη από την υποστήριξη της κυρίαρχης τάξης και διατίθεται στη συνέχεια για την "αποτύφλωση" και την "αποπλάνηση" του λαού. Από το άλλο μέρος, η ζωντανή, τίθεται υπό την προστασία της αντιπολίτευσης και ιδιαίτερα της εργατικής τάξης της οποίας και αποτελεί το μοναδικό γλωσσικό όργανο, αφού μόνο αυτήν κατανοεί. Η υπεράσπιση που παρέχεται στη δημοτική δεν πρέπει να περιορίζεται σε ακαδημαϊκές συζητήσεις, ούτε να εξαντλείται στην απόκρουση του κινδύνου, που απειλεί να την εξαλείψει, αλλά είναι απαραίτητο να επεκτείνεται⁶¹ και στην αφύπνιση των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων που τη χρησιμοποιούν. Το γλωσσικό ως μέρος του γενικότερου κοινωνικού ζητήματος δεν λύνεται, κατά τον πρώιμο Σκληρό, με συζητήσεις, αλλά απαιτεί την άσκηση πίεσης μέσα από έναν συντονισμένο κοινωνικό αγώνα.

Οι εκτιμήσεις του Σκληρού για την αναγκαιότητα συνδυασμού του γλωσσικού με τον κοινωνικό αγώνα μπορούν να χαρακτηρισθούν ορθές,⁶² αν λάβουμε υπόψη ότι ο αγώνας των φιλελεύθερων διανοούμενων ή και των σοσιαλιστών, που

σ. 70.

60. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 530.

61. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, ό.π., σσ. 128-130. (Περιγραφεί αναλυτικά τη σχέση της γλώσσας με

εντάχθηκαν και εργάσθηκαν, μέσα από μία φιλελεύθερη κοινωνική οπτική, για την επικράτηση της δημοτικής δεν καρποφόρησε, παρά μόνον προσωρινά, γιατί δεν συνδυάστηκε και δεν αποτέλεσε μέρος του αγώνα για τα ευρύτερα συμφέροντα της εργατικής τάξης. Η έλλειψη ενός τέτοιου συντονισμού κατέστησε αδύνατη την αναληψη της καθοδήγησης του εν δυνάμει κοινού αγώνα από τους ίδιους, πράγμα, βεβαία, που απέφυγε και ο ίδιος ο Σκληρός που είχε κάνει τη σχετική πρόταση.⁶²

Η θεωρηση της γλώσσας από τους δημοτικιστές ως του καθοριστικού παραγοντα όχι μόνο για την αναβάθμιση της εκπαίδευσης, αλλά και για τη λύση των γενικότερων κοινωνικών προβλημάτων, με τα οποία όμως δεν ασχολούνται ούτε τα προωθούν, μετατόπισε⁶³ τη συζήτηση από το κέντρο στην περιφέρεια, από την κοινωνική δομή σε ένα εξωτερικό χαρακτηριστικό, όπως είναι η γλώσσα. Οι υπερβολές και οι ποικίλες προεκτάσεις της γλωσσικής διαμάχης δείχνουν και τα ευρύτερα πλαίσια, στα οποία εντάσσεται το πρόβλημα. Η αστηρικτη πίστη στην καταλυτική δράση της δημοτικής, που θα λειτουργούσε ως πανάκεια για τα καίρια προβλήματα της κοινωνίας και θα προωθούσε την αναμόρφωσή της, είχε επισημανθεί από το Σκληρό, ο οποίος τόνισε την αδυναμία της γλώσσας να ανορθώσει ένα φθαρμένο καθεστώς, εφόσον η νεκρή, την οποία αντικαθιστά, αποτελεί μόνο το σύμπτωμα και όχι την αιτία⁶⁴ της υπάρχουσας κατάστασης.

τις κοινωνικές τάξεις).

62. Ο ίδιος παρουσιάζεται ως "ουδέτερος επιστημων του γραφείου", που λέει αμερόληπτα τη γνώμη του, ως ακαδημαϊκός παρατηρητής που δεν είναι ενταγμένος σε κανένα κόμμα, γιατί αυτό θα τον οδηγούσε στην υποστήριξη μόνο μιας αποψης (βλ. Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, σσ. 159-160. - Για το ίδιο ζήτημα η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου γραφει ότι ο Σκληρός δεν συμμετείχε ενεργά στον κοινωνικό αγώνα από λόγους επισφαλούς υγείας και οικονομικής στενότητας (βλ. "Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη", ό.π., σ. 20).

63. Βλ. Αλέξης Δημαράς, ό.π., τ.Β, σσ. κζ'-κη'.

64. Γ. Σκληρός, "Οι σοσιαλιστάδες στους

συμφέρον. "Μα η πλάνη δεν μπορεί να βαστάξη πολύ κ' ένας λαός, που είναι αληθινά έξυπνος, θα βγαλή γρήγορα από τα μάτια του τη σκέπη και θα ιδή την αλήθεια".⁶⁶ Η αναγνώριση της σύγχρονης γλώσσας στηρίζεται στην αναντίρρητη αλήθεια ότι η δημοτική εξελίχθηκε σύμφωνα με τους γλωσσικούς νόμους και ότι παρόμοια γλωσσική εξέλιξη θα σημειώνονταν κι αν οι Έλληνες ζούσαν ελεύθεροι και όχι υπόδουλοι. Η γλώσσα αυτή που σφιχτοδέθηκε με τις περιπέτειες του νέου ελληνισμού δείχνει για τον Γληνό τη συνέχεια της ιστορικής ζωής και αποτελεί το "πιο αναντίρρητο τεκμήριο της εθνικής μας γνησιότητας".⁶⁷ Η επικράτηση της σίγουρα είναι ευεργετική για το έθνος ολόκληρο.⁶⁸ Ως το σπουδαιότερο από τα γνωρίσματα της εθνικής συνείδησης που επηρεάζεται από "ιστορικά και κοινωνικά αίτια"⁶⁹ δεν μπορεί να συμφιλωθεί με την τεχνητή γραπτή γλώσσα που δεν αποτελεί τεκμήριο εθνικής ενότητας.⁷⁰ Από τη στιγμή που η ενότητα του έθνους αναγνωρίζεται και προβάλλεται, η εθνική γλώσσα είναι απαραίτητη για την ενίσχυση και τη διατήρηση της ενότητας αυτής. Η δημοτική δεν περιορίζεται μόνο στη στηριξη της εθνικής ζωής, αλλά συνδέει τους ομογάλακτους και με άρρηκτους ψυχικούς δεσμούς.⁷¹ Η γλώσσα που κάνει αισθητό το περιεχόμενό της άμεσα και καθαρά και που μαθαίνεται, ομιλείται και γράφεται εύκολα, αποβαίνει το καταλληλότερο όργανο για την εθνική ενότητα.⁷² Η απόρριψη της καθαρεύουσας από

65. Αλ. Δελμούζος, ό.π., σσ. 6-7.

66. Δ. Γληνός, Ο δρόμος της νέας ζωής, ό.π., σσ. 24-25.

67. Δ. Γληνός (Δ. Φωτεινός), "Έθνος και γλώσσα", Δελτίο Εκπαιδ. Ομίλου, τ.5, τχ. 1-2, σσ. 49-50. - Για το ίδιο ζήτημα βλ. και τη σχετική ανάλυση του Sp. R. Rasis, ό.π., σ. 62.

68. Δ. Γληνός (Δ. Φωτεινός), στο ίδιο, σ. 49. .

69. Ό.π., σ. 53.

70. Ό.π., σσ. 53-54.

71. Ό.π., σ. 54.

τον Γληνό στηρίζεται στο γλωσσικό αξίωμα ότι "μία γλώσσα ήτις μόνον γράφεται, ουδαμού δε ομιλείται, δεν είναι δυνατόν να γίνει γλώσσα εθνική".⁷³ Επομένως ο αγώνας για τη δημοτική καθίσταται ταυτόχρονα και αγώνας εθνικός.

Η αναγωγή της αναχρονιστικής γλώσσας σε γενική καταστροφική αιτία για το έθνος αποτελεί σύγυρα υπερβολή, παρ'όλο που οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι ορισμένα επί μέρους αρνητικά φαινόμενα, όπως, για παράδειγμα, ο μαρασμός της νεοελληνικής λογοτεχνίας για μεγάλο διάστημα τον 19ο αιώνα, ανάγονται κατά κύριο λόγο στο δύσχρηστο γλωσσικό όργανο, που στην περίπτωση που αναφέρουμε αποτελούσε το επίσημο εκφραστικό μέσο. Οποσδήποτε όμως η κατοχύρωση της κοινωνικής θέσης και της πνευματικής υπεροχής, που επιτυγχάνονται με τη χρήση της καθαρεύουσας, καθιστούσαν απαραίτητο για την πλήρη κατάργηση ενός τέτοιου ρόλου το συνδυασμό της καθιέρωσης της δημοτικής στην εκπαίδευση με ριζικές εκπαιδευτικές μεταβολές και με τη λήψη οικονομικών μέτρων που θα αναβάθμιζαν την κοινωνική θέση των λαϊκών τάξεων.⁷⁴ Με τον τρόπο αυτό η καθαρεύουσα θα έπαιε να είναι ο εξωτερικός διαφοροποιητικός παράγοντας των μελών της ελληνικής κοινωνίας, ο οποίος μετέφραζε την ταξική συνείδηση της συντηρητικής κυρίαρχης τάξης, συνείδηση που ήταν απαραίτητη για την ιδεολογική δόμηση της κρατικής γραφειοκρατίας.⁷⁵

Για να προωθηθούν όμως λύσεις, όπως οι παραπάνω, απαιτούνταν η ενεργοποίηση των ίδιων των ενδιαφερομένων. Ο συνδυασμός του γλωσσικού με το κοινωνικό ζήτημα που παρέπεμπε στη σύνδεσή τους με την εργατική τάξη θα επιτυγχάνονταν και θα προωθούσε προς λύση τα δύο ζητήματα μόνο με την ενεργοποίηση της πάλης

---

72. Ό.π., σ. 55.

73. Ό.π., σσ. 61-62.

74. Βλ. Κ. Παρορίτης, "Ένα όνειρο που σβήνει", Β', Ο Νουμάς, αρ. 715 (19-12-1910), σσ. 388-389.

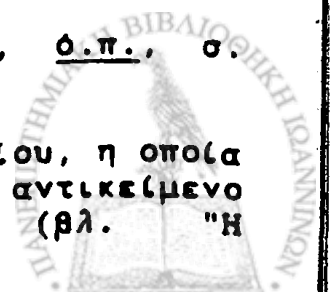
των τάξεων. Ο αδύναμος όμως βαθμός στον οποίο αυτή διεξάγονταν επέτρεψε στις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις όχι μόνο να κρατήσουν την εξουσία, αλλά και να έχουν απόλυτη πνευματική ηγεμονία μέσα από τη χρήση μιας γλώσσας μη κατανοητής από το λαό η οποία εξασφάλιζε το διαχωρισμό του πληθυσμού σε εγγραμματους και αγραμματους, σε άτομα ανώτερης και σε άτομα κατώτερης κοινωνικής τάξης. Έτσι προκύπτει ότι η δημοτική δεν θα μπορούσε να καθιερωθεί, όσο ο αγώνας διεξάγονταν στη συγκεκριμένη κοινωνία με τις καθυστερημένες δομές. Η επικράτησή της παρέμενε επιθυμητή, όσο το ζήτημα αυτό δεν συνειδητοποιούνταν ως ζήτημα κοινωνικών συμφερόντων.⁷⁶

Τόσο από τις γενικές θέσεις των Ελλήνων σοσιαλιστών, όσο και από το παράδειγμα του ελληνικού γλωσσικού ζητήματος, στο οποίο αναφέρονται εκτεταμένα και με λεπτομέρεια, προκύπτει ότι η γλώσσα είναι δεμένη αναπόσπαστα με την εξέλιξη της κοινωνίας και ότι δεν μπορεί να ακολουθήσει μία δική της εντελώς ανεξάρτητη πορεία, μολονότι έχει τους δικούς της νόμους, όπως υποστηρίζει ο Δελμούζος. Η γενική αυτή θέση ισχυροποιείται στην περίπτωση του Σκληρού, αλλά η ισχυροποίησή της ακολουθεί φθίνουσα πορεία και αδυνατίζει στους υπόλοιπους. Από τη σύνδεση γλωσσικού και κοινωνικού ζητήματος την οποία αποδέχονται οι περισσότεροι, με εξαίρεση τον Δρακούλη και τον Καλλέργη, οι οποίοι εκτιμούν ότι η εθνική συνέχεια εξασφαλίζεται με την υπάρχουσα επίσημη γλώσσα (καθαρεύουσα), δεν οδηγούνται όλοι στην υποστήριξη κοινών θέσεων. Στον Σκληρό παραμένει ισχυρή η θέση ότι ο εκσυγχρονισμός της γλώσσας ακολουθεί τον εκσυγχρονισμό και την εξέλιξη της κοινωνίας, γιατί η γλώσσα αποτελεί μέρος, είναι δηλαδή επιφανόμενο της

---

75. Βλ. σχετικά την ανάλυση του Κ. Τσουκαλά, ό.π., σ. 540.

76. Πρβλ. την άποψη της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, η οποία τονίζει ότι για τον Σκληρό η γλώσσα είναι αντικείμενο συγκρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων (βλ. "Η

κοινωνικοπολιτικής δομής και οπωσδήποτε δεν μπορεί να προηγηθεί του όλου. Ο εκσυγχρονισμός της γλώσσας τόσο σ' αυτόν όσο και στον Δελμούζο και τον Γληνό, προβάλλει και ως αποτέλεσμα της αφύπνισης εκείνων των κοινωνικών στρωμάτων τα οποία χρησιμοποιούν τον εκσυγχρονισμένο γλωσσικό κώδικα, επειδή η συνειδητοποίηση αυτή θα οδηγήσει στο αλληλένδετο του γλωσσικού με τα κοινωνικά προβλήματα. Η λύση όμως του γλωσσικού ως μέρους του γενικότερου κοινωνικού ζητήματος δεν προϋποθέτει, όπως απέδειξε και η ιστορική πείρα, την οριστική λύση του κοινωνικού ζητήματος, τη μεταβολή δηλαδή της οικονομικοκοινωνικής ζωής, σίγουρα όμως απαιτεί τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας.

β. Η γλώσσα ως μέσο κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο κοινωνικός χαρακτήρας τον οποίο προσδίδει στο γλωσσικό ζήτημα⁷⁷ ο Σκληρός, παραπέμπει σε μία λύση που εξαρτάται από την προϋπόθεση της υιοθέτησης από το λαό εκείνων των κοινωνικών ιδεών, οι οποίες συνδέονται άρρηκτα με τη σύγχρονη γλώσσα. Η υιοθέτηση των ιδεών αυτών οδηγεί στην ανάληψη μιας κοινωνικής δράσης που στήριζεται στην κοινωνική βάση της μικροαστικής και της εργατικής τάξης. Έτσι ο γλωσσικός αγώνας αποκτά μεγαλύτερη εμβέλεια και βρίσκει απήχηση σε ένα διευρυμένο τμήμα της κοινωνίας.

Το πρώτο στάδιο του αγώνα αυτού αποσκοπεί την επιβολή της σύγχρονης γλώσσας (δημοτικής) ως οργάνου της εκπαίδευσης και το γεγονός αυτό συντελεί στη σταδιακή πραγμάτωση του κύριου στόχου της γλώσσας, που είναι η πνευματική ανάπτυξη. Η διεύρυνση όμως του ποσοστού των μορφωμένων διευκολύνει και τη συσσωμάτωση

εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και οι αντίστοιχοι προσανατολισμοί του Γ. Σκληρού", ό.π., σ. 426).

προοδευτικών κοινωνικών δυνάμεων προς γενικότερους πολιτικούς στόχους, το κοινωνικό συμφέρον των οποίων απαιτεί τη στήριξη της σύγχρονης γλώσσας και την επίσημη καθιέρωση της.⁷⁸

Η χρήση της ζωντανής γλώσσας συντελεί, κατά τον Σκληρό, στην κατανόηση των δομών της κοινωνίας και επομένως και στην αναγνώριση του αληθινού συμφέροντος⁷⁹ για κάθε άτομο και για κάθε τάξη, αφού η αλήθεια και το ψευδος δεν επιβεβαιώνονται παρά μόνο μέσα από το λόγο.⁸⁰ Επειδή η πραγματικότητα συλλαμβάνεται μέσα από τις γλωσσικές μορφές, ο συνδυασμός του γλωσσικού αγώνα με την αντίστοιχη προσπάθεια για άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του λαού καθίσταται αναγκαίος. Τα εύχρηστα βιβλία που είναι γραμμένα σε γλώσσα απλή, συμφωνούν με την ψυχολογία του λαού και προβάλλουν τα συμφέροντά του, αποβαίνουν κατάλληλο μέσο για την επιταχυνση της χειραφέτησής του.

Ο αγώνας για τη γλώσσα αποτελεί μέρος της γενικότερης ταξικής αντιπαράθεσης, γι' αυτό και βρίσκει υποστήριξη από συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα, κυρίως από τα χαμηλότερα και όχι από τις κυρίαρχες τάξεις που βρίσκονται στον αντίποδά τους. Οι διανοούμενοι οι οποίοι αγωνίζονται για την καθιέρωση της σύγχρονης γλώσσας πρέπει να εννοήσουν ότι μία υποθετική στήριξη στην κυρίαρχη τάξη είναι αυταπάτη, γιατί η επιλογή αυτή, κατά τον Χατζόπουλο,⁸¹ δεν συντείνει στην υλοποίηση του στόχου, αλλά αντίθετα τον ακυρώνει, αφού

77. Γ. Σκληρός, "Απόσπασμα από το 'Κοινωνικών μας ζήτημα'", ό.π., σ. 43 και 'Εργα', σσ. 490-491.

78. Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο, σοσιαλισμός, δημοτικισμός, μεταρρυθμίση, σ. 90.

79. Γ. Σκληρός, "Οι σοσιαλιστάδες στους νασιοναλιστές", ό.π., σ. 3 και 'Εργα', σ. 407.

80. Για την επιβεβαίωση της πραγματικότητας μέσα από το λόγο βλ. ενδεικτικά την ανάλυση του W.M. Urban, στο Language and Reality (The Philosophy of Language and the Principles of Symbolism, Freeport, New York 1971 (1939), σσ. 22 και 49.

εκείνη χρησιμοποιεί έναν ξεπερασμένο τύπο γλώσσας και αποσκοπεί να κρατεί το λαό, που χειρίζεται έναν νεώτερο γλωσσικό κώδικα, στην αμάθεια. Ιδιαίτερα για τον σοσιαλιστή, η χρήση ως εκφραστικού οργάνου της νεκρής γλώσσας καθιστά τον αγώνα του αναποτελεσματικό, γιατί η γλώσσα αυτή που δεν την κατανοεί επαρκώς ο λαός, αποτελεί το ιδεολογικό όπλο των αντιπαλών. Ο Χατζόπουλος όμως διευκρινίζει ότι κάθε υποστηρικτής της λαϊκής γλώσσας δεν καταγράφεται και ως υπέρμαχος του σοσιαλισμού, αλλά είναι δυνατόν να επιλέγουν τη χρήση της - και ορισμένοι που αντιτίθενται σ' αυτόν, γιατί κρίνουν ότι εκσυγχρονίζουν την τάξη τους,⁸² κάνοντας την "ζωτικότερη", πράγμα που δείχνει ότι η γλώσσα από μόνη της δεν μπορεί να καθορίζει τον πολιτικό χαρακτήρα των κοινωνικών στρωμάτων.

Ο κοινωνικός οπτιμισμός που διακρίνεται στην τελευταία άποψη στηρίζεται στην αρχή ότι καλύτερη γλώσσα είναι η εύχρηστη γλώσσα, γιατί αυτή εκπληρώνει αποτελεσματικότερα το στόχο της ανθρώπινης επικοινωνίας και επιβοηθεί ουσιαστικότερα τη μόρφωση. Ο Δελμούζος τονίζει ότι στη ζωντανή γλώσσα λέξη και παράσταση συναρθρώνουν μία ενότητα, ενώ στη νεκρή ή την τεχνητή γλώσσα ανάμεσα στην παράσταση και τη λέξη υπάρχει χάσμα που δεν καλύπτεται, αν δεν παρεμβληθεί το γλωσσικό σύμβολο της σύγχρονης γλώσσας για να αποκωδικοποιήσει το σύμβολο της νεκρής. Αλλά το κυριότερο προσόν της ζωντανής γλώσσας είναι ότι την αισθάνονται και την ομιλούν όλοι, ενώ τη νεκρή την καταλαβαίνουν λίγοι και δεν την αισθάνεται κανένας.⁸³ Η αξιολόγηση του

---

81. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.) "Σοσιαλισμός και γλώσσα", Ο Νουμάς, αρ. 339 (12-4-1909), σ. 1.

82. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.) ό.π., σ. 2.

83. Αλ. Δελμούζος, "Εισαγωγή. Α' Νεκρά και ζωντανή γλώσσα (1908) βλ. Μελέτες και Πάρεργα, Αθήνα 1958, σσ. 14-17. (Αρχικά στην εφ. Ακροπολις στις 3-6-1908). - Όπως τονίζει και ο Μ. Τριανταφυλλίδης μία γλώσσα δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς την προφορική χρήση της. Η αντίληψη ότι για να ζει μία λέξη αρκεί να γραφεται, κι ως μην χρησιμοποιείται στην ομιλία, δεν της δίνει ζωή

κοινωνικού ρόλου της γλώσσας του παρελθόντος αποκαλύπτει κατά τον Δελμούζο ότι η χρήση της στο παρόν καθίσταται εμπόδιο, αποβαίνει δηλαδή ένας μηχανισμός που δυσχεραίνει και συσκοτίζει την αντίληψη της πραγματικότητας από μέρους εκείνων των κοινωνικών στρωμάτων που δεν την κατανοούν. Ακόμη κι αν αυτές επιχειρούσαν την εκμάθηση της, η απόπειρα θα ήταν αναποτελεσματική, γιατί ο χρόνος και η οικονομική δυνατότητα για μακροχρονίες σπουδές, που είναι απαραίτητες προϋποθέσεις, θα έλειπαν από αυτές.

Δεν θα ήταν ασκοπη η επισημάνση ότι η χρήση μιας τέτοιας γλώσσας δεν αποτελεί μεμονωμένο κοινωνικό φαινόμενο, αλλά εντασσεται, παρά τις εξαιρέσεις που υπάρχουν, στη συνολική αντίληψη που έχει μία τάξη, ένα κοινωνικό στρώμα για τη ζωή και την κοινωνία. Η χρήση της συντελεί και στηρίζει την παράταση ζωής μιας εξουσίας η οποία επιθυμεί να μην αντιλαμβάνεται επακριβώς ο λαός την κοινωνική πραγματικότητα, τη δομή και τις αιτίες της.⁸⁴ Η άρνηση της ζωντανής γλώσσας ευκολύνει την απόρριψη κάθε ουσιαστικής μεταρρύθμισης και παραπέμπει στη λεξικρατία.⁸⁵ Ο περιορισμός της γλωσσικής επικοινωνίας και έκφρασης στους μη κατανοητούς τύπους της νεκρής οδηγεί στην ατελή μόρφωση⁸⁶. Όπως είναι φυσικό η ανεπαρκής μόρφωση γίνεται η αιτία για την ελλιπή κατανόηση των κοινωνικών προβλημάτων και των αιτιών τους, αν λάβουμε υπόψη ότι η ανθρώπινη συνείδηση γνωρίζει τις ιστορικές διαδικασίες

(βλ. Ξενηλασία ή Ισοτέλεια; Μελέτη περί των ξένων λέξεων της νέας ελληνικής, 'Άπαντα τ.Α', Θεσ/νίκη 1963, (εν Αθήναις 1905), σ. 125.

84. Τη δυνατότητα για πρόσβαση του λαού στη μόρφωση και την διευκόλυνση της κατανόησης των δομών του κοινωνικού σχηματισμού, στον οποίο ανήκει, που εξασφαλίζει η σύγχρονη γλώσσα, τονίζει ο Μάρκος Ζαβιτζιανός που κινείται στον "αστερισμό" του Σκληρού. Επισημαίνει ακόμη ότι η χρήση της αποκαθιστά την επικοινωνία των προοδευτικών διανοουμένων με το λαό (βλ. "Στους αριστοκράτες", Ο Νουμάς, αρ. 226 (21-10-1907), σσ. 4-5.

85. Αλ. Δελμούζος, Δημοτικισμός και ελληνική παιδεία, ό.π., σ. 196.

και τις αντικειμενικές συνθήκες, μέσα στις οποίες εκτυλίσσεται κάθε δραστηριότητα, από τις γλωσσικές μορφές στις οποίες τις μεταφράζει.

Η κατανόηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας απαιτεί επαρκείς (αναβαθμισμένες) γνώσεις, οι οποίες προσκτώνται ευκολότερα, αν στον προφορικό και το γραπτό λόγο χρησιμοποιείται μία γλώσσα που την κατανοούν όλοι. Η γλώσσα που διαθέτει αυτό το προσόν δεν αποβαίνει μόνο το μέσο της κοινωνικής συνοχής, αλλά διατηρεί με λιγότερη δυσκολία τις γνώσεις που αποκτήθηκαν, τις διαδίδει, σχηματίζει έννοιες και συντελεί στην επιστημονική εξέλιξη.⁸⁷ Είναι επόμενο, λοιπόν, οι σοσιαλιστές να μεταχειρίζονται τη δημοτική, ιδιαίτερα στην πολιτική προπαγάνδα, όπως και είναι αυτονόητη, κατά τον Γιαννιό, η φανατική αντίσταση, την οποία συναντούν από τους αντιπάλους τους. Το Πρόγραμμα του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών (ΣΚΑ)⁸⁸, που συνταχθηκε το 1911, στηρίζεται ακριβώς στις παραπάνω αρχές, γι' αυτό και προτείνει την καταργηση του συνταγματικού άρθρου, που απαγορεύει την καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας, και τη δωρεάν παιδεία η οποία θα αναβαθμίσει το μορφωτικό επίπεδο του λαού, γιατί θα επιτρέψει την πρόσβαση των λαϊκών τάξεων στην παιδεία. Η δωρεάν παροχή εκπαίδευσης, αν συνδυασθεί και με τη χορήγηση διατροφής κατά τη διάρκεια των σπουδών της πρώτης εκπαιδευτικής βαθμίδας, αποκαλύπτει τη σπουδαιότητα που δίνεται στην απόκτηση των στοιχειωδών γνώσεων, οι οποίες θα επιτρέψουν την κοινωνική συμμετοχή του ατόμου χωρίς αυτό να γίνεται πλέον θύμα της άγνοιάς του. Ιδιαίτερη σημασία προσλαμβάνει η απαγόρευση της διδασκαλίας στους κληρικούς, όχι μόνο για την ενδεχόμενη ημιμάθεια και τη θεοκρατική κοσμοαντίληψη, την οποία διοχετεύουν, αλλά

---

86. Δ. Γληνός, Περί της διδασκαλίας της νέας ελληνικής εν τη μέση εκπαίδευσει, 'Άπαντα, τ.Α', σ. 137.

87. Την αντίληψη αυτή προβάλλει ο Kautsky, ο οποίος υποστηρίζει ότι η γλώσσα υποτάσσει τη φύση μέσα από την επιστημη (βλ. ό.π., σ. 94).

κυρίως γιατί είναι οι κλασικοί χρήστες του αναχρονιστικού γλωσσικού ιδιώματος, το οποίο πρέπει, κατά τον Γιαννιό, να καταργηθεί.

Η ατομική στάση των Ελλήνων σοσιαλιστών στο ζήτημα της γλώσσας, καθώς και η ερμηνεία την οποία θα επιχειρήσουμε αποτελεί, ίσως, αποκαλυπτικό παραδειγμα τόσο για το ρόλο της γλώσσας ως μέσο κατανόησης, που της αναθέτουν οι περισσότεροι, όσο και για τις δυσκολίες που συναντούσαν οι ίδιοι στη χρήση της σύγχρονης γλώσσας. Οι Δρακουλης, Καλλέργης και Αντύπας, όπως και οι Παπαναστασίου και Θεοδωρόπουλος, προτιμούν συνειδητά ή αρέσκονται στη χρήση της καθαρεύουσας. Οι δύο τελευταίοι όμως προτείνουν τη χρήση της δημοτικής ως επίσημης. Οι Σκληρός και Γληνός χρησιμοποιούν τη δημοτική αλλά και μία μορφή μικτής,⁸⁹ χωρίς να αποφεύγουν εντελώς και την καθαρεύουσα, και μόνον οι Χατζόπουλος, Δελμούζος και Γιαννιός μένουν συνεπείς στη μόνιμη χρήση της δημοτικής. Η πρώτη ερμηνεία, που έμμεσα είναι ανατρεπτική και της ίδιας της σοσιαλιστικής ταυτότητας ορισμένων, δίνεται από έναν από αυτούς και συγκεκριμένα από τον Γιαννιό.⁹⁰ Το επιχείρημα ότι η γλώσσα δεν αποτελεί μόνο μέσο αλλά και σκοπό του ανθρώπου συνιστά για τον Γιαννιό τη βασική αρχή από την οποία επεται ότι η λαϊκή γλώσσα συνταιριάζεται με το σοσιαλισμό, γιατί και οι δύο αποτελούν επιθυμητούς στόχους του λαού. Η θέση αυτή καθίστα αδύνατη την ύπαρξη αστών που υπερασπίζονται τη δημοτική και σοσιαλιστών που αποδέχονται τη χρήση της καθαρεύουσας. Το συμπέρασμα όμως αυτό, στο οποίο καταλήγει ο Γιαννιός, είναι μόνον επιθυμητό και δεν

88. Βλ. Γ. Κορδάτος, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, σσ. 156-157.

89. Η γλωσσική στάση του Σκληρού επικρίνεται από τους ορθόδοξους του δημοτικισμού, όπως ο Κ. Παρορίτης (βλ. "Ο Σκληρός και η γλώσσα", Ο Νουμάς, αρ. 672 (22-2-1920), σσ. 116-117), γιατί η μικτή γλώσσα που χρησιμοποιεί "πληγώνει" την αίσθηση" και απορρίπτεται, έστω και ως προσωρινή λύση.

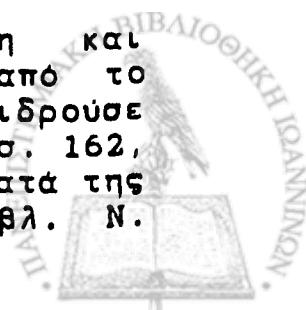
90. Ν. Γιαννιός, "Γλώσσα και σοσιαλισμός", εφ.

αναιρεί την αντινομία που παρατηρείται στη χρήση της γλώσσας από τους σοσιαλιστές.

Ωστόσο και οι σοσιαλιστές που χρησιμοποιούν την καθαρεύουσα δεν προβαίνουν στη χρήση της για καποιον ιδιαίτερο λόγο, για τον οποίο δεν κάνουν και καμία μνεία, αλλά η επιλογή τους μπορεί να στηριχθεί σε μία σειρά υποθέσεων. Η χαλαρή έως ανύπαρκτη άμεση σχέση με την αδύναμη εργατική τάξη και τους εργαζόμενους τους έκανε να μιλούν εξ ονόματός τους, ενώ ουσιαστικά δεν απευθύνονται σ'αυτούς, αλλά σε ένα μικρό κύκλο μορφωμένων οι οποίοι, όπως εκτιμούν, ήταν οι υποψηφιοί για την υιοθέτηση των σοσιαλιστικών ιδεών. Η καθαρεύουσα χρησιμοποιείται επειδή είναι η επίσημη γλώσσα και επειδή σ'αυτήν είναι διατυπωμένες όλες οι κοινωνικές και πολιτικές αντιλήψεις, τις οποίες στοχεύουν να αναιρέσουν οι σοσιαλιστές. Εξάλλου δεν υπάρχουν ακόμη επιστημονικές εργασίες σε άλλο τύπο γλώσσας, αφού προϋπόθεση για ανώτερες σπουδές ήταν η αποδοχή και η γνώση της καθαρεύουσας. Ορισμένοι καταφεύγουν στη χρήση της καθαρεύουσας με τη σκέψη ότι έτσι οι ιδέες τους συναντούν λιγότερη αντίδραση,⁹¹ επειδή η διατύπωση στη δημοτική συσχετίζονταν με το ένα από τα δύο αντιμαχόμενα μέρη, στα οποία είναι πολωμένη η κοινωνία της εποχής, και τα οποία φέρουν τα συμβατικά ονόματα "παράδοση" και "εκσυγχρονισμός". Η δυσκολία που συναντούσε η χρήση της δημοτικής καθώς και η αμφίβολη ετοιμότητά της να αναπληρώσει την καθαρεύουσα σε όλους τους τομείς οδήγησαν τον Σκληρό στην πρόταση για χρήση μιας μικτής γλώσσας για όσο διάστημα θα χρειασθεί η δημοτική να ωριμάσει και ως προς το λεκτικό της, που πρέπει να εμπλουτισθεί, και ως προς την άρση των

Κοινωνία, έτος Α', αρ. 84 (9 Ιουν. 1919) σ. 1 και Δημοτικισμός και σοσιαλισμός, σ. 13.

91. Στη χρήση της δημοτικής αντιδρούν ακόμη και σοσιαλιστές. Ο Κ. Θεοτόκης αποχώρησε από το Σοσιαλιστικό Κέντρο Κέρκυρας, επειδή αυτό αντιδρούσε στη χρήση της δημοτικής (βλ. Γ. Κορδατος, ό.π., σ. 162, σημ. 1. - Για άλλες αντιδράσεις σοσιαλιστών κατά της δημοτικής, όπως στο Σ.Κ.Α., στην Πόλη κ.λπ., βλ. Ν.

αντιστάσεων και την αποδοχή της. Οι επιστημονικές εργασίες⁹², που θα συγγραφούν στο διάστημα αυτό θα αποδείξουν τις αρετές της και στο χώρο της επιστήμης αίροντας έτσι τις αμφιβολίες για την πληρότητα της. Η χρήση της καθαρεύουσας από τον Γληνό, όταν γίνεται, οφείλεται σε λόγους σκοπιμότητας, ενώ θεωρητικά ο ίδιος υπερασπίζεται πάντοτε τη δημοτική. Ο καλύτερος όμως δείκτης των δυσκολιών που συναντά η αποδοχή και η χρήση της δημοτικής είναι τα ίδια τα σοσιαλιστικά έντυπα, που χρησιμοποιούν, κατά κανόνα, την καθαρεύουσα.⁹³

Ο ελληνικός σοσιαλισμός δέχθηκε το έτοιμο πλαίσιο το οποίο είχαν οριοθετήσει οι συγκρούσεις της νεοελληνικής πνευματικής κοινωνίας και ιδιαίτερα οι συγκρούσεις που αφορούσαν τη γλώσσα, αλλά αρνήθηκε να αναγάγει το γλωσσικό ζήτημα σε πρωταρχική αιτία και προσδιοριστικό παράγοντα για τις νεοελληνικές κοινωνικές εξελίξεις. Ορισμένοι, σοσιαλιστές, βεβαία, που ενεπλάκησαν άμεσα στις συζητήσεις για το γλωσσικό, όπως οι Χατζόπουλος, Δελμούζος και Γληνός, αναγνώρισαν, ίσως, έναν ισχυρότερο ρόλο στη γλώσσα, όσον αφορά την εξέλιξη της κοινωνίας, ιδιαίτερα δε οι δύο τελευταίοι, ενώ η ομάδα αυτών, που σχηματικά αποκαλέσαμε "ουτοπικούς", δεν ασχολήθηκε με το γλωσσικό πρόβλημα επισταμένα, γιατί δεν κατόρθωσε να συλλάβει τη σπουδαιότητά του για την πορεία και την αυτογνωσία του ανθρώπου. Οι Σκληρός και Γιαννιός κινούμενοι πολλές φορές μέσα στο σχήμα του τυπικού μαρξισμού δεν αναλύουν το ρόλο της γλώσσας ως αυτοέκφρασης του ανθρώπου, αλλά μόνον ως μέσο επικοινωνίας και σύλληψης της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία συντελεί αποφασιστικά στον καθορισμό της δράσης του. Αλλά το σημείο που προκαλεί, ίσως, κάποια έκπληξη είναι η θέση των "ουτοπικών", οι

Γιαννιός, Δημοτικισμός και σοσιαλισμός, σσ. 21-22, σημ. 3.

92. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, ό.π., σσ. 163-164.

93. Βλ. τις εφημερίδες Σοσιαλιστής, Λαός, Εργατικός

οποίοι μολονότι παρουσιάζονται ως οπαδοί της εξέλιξης, όσον αφορά στο κοινωνικό ζήτημα, δεν ακολουθούν την ίδια τακτική και στο ζήτημα της γλώσσας. Οι πιθανοί λόγοι για μία τέτοια στάση θα πρέπει να αναζητηθούν στις ιστορικές διαστάσεις της ελληνικής γλώσσας -που ο επίσημος τύπος της στην εποχή που μας ενδιαφέρει είναι η καθαρεύουσα- η οποία αποτέλεσε το εκφραστικό όργανο ενός λαμπρού πολιτισμού και η αδυναμία των κοινωνικών στρωμάτων που χρησιμοποιούν αποκλειστικά τη δημοτική να προβάλλουν ισχυρά το αίτημα της καθιέρωσής της. Ωστόσο όμως οι ενδεχόμενες αυτές εξηγήσεις της στάσης των "ουτοπικών" στο γλωσσικό δεν αίρουν την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στη χρήση της καθαρεύουσας και στον αφυπνιστικό ρόλο που οι ίδιοι πρέπει να παίξουν απέναντι στα εργατικά στρώματα, ώστε αυτά να γνωρίσουν και να προβάλλουν τα κοινωνικά τους συμφέροντα, μέσα στα οποία εντάσσεται και η καθιέρωση της σύγχρονης γλώσσας. Από την άλλη πλευρά οι σοσιαλιστές που αποδέχονται τη γλώσσα ως μέσο κατανόησης και σύλληψης της πραγματικότητας οριοθετούν διαφορετικά το ρόλο της. Ο Δελμούζος και ο Γληνός προβάλλουν τη σύγχρονη γλώσσα, γιατί αυτή αποτελεί το καλύτερο μέσο για την κατανόηση του κόσμου και έτσι οδηγεί και στον αυτοπροσδιορισμό και την αυτογνωσία του ανθρώπου, ενώ οι Σκληρός, Χατζόπουλος και Γιαννιός, χωρίς να αρνούνται την προσφορά στον τομέα αυτό, τονίζουν περισσότερο το αποτέλεσμα αυτού ακριβώς του ρόλου της γλώσσας που οδηγεί στην απόφαση για κοινωνική δράση.

3. ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.

α. Η τέχνη ως αισθητικό φαινόμενο και ως λειτουργία κοινωνικοποίησης του ατόμου. - Δρακούλης, Σκληρός.

Αν η γλώσσα ως μέσο κοινωνικής συνεννόησης και σύλληψης της πραγματικότητας είναι για τους Έλληνες σοσιαλιστές η λεκτική αναπαρασταση του κόσμου, η τέχνη αποτελεί γι' αυτούς την αισθητική του έκφραση. Με τις αισθητικές κατηγορίες του "ωραίου" και του "υψηλού" επιδρά σημαντικά στη διαμόρφωση του ανθρωπίνου χαρακτήρα και με την μεταπλαση του κόσμου σε εικόνες και σχήματα ή με την απόδοση των βαθύτερων νοημάτων του αποκαλύπτει τις δομές του. Μέσα από τη μεταπλαση αυτή η τέχνη προβάλλει για τους σοσιαλιστές που εξετάζουμε ως παραγοντας που καταγράφει και ερμηνεύει τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό και το κοινωνικό του περιβάλλον και ως παραγοντας που συντελεί τελικά στην αυτογνωσία του. Ιδιαίτερα όμως η αναφορά της τέχνης στο κοινωνικό περιβάλλον και η σύνδεσή της με τις οικονομικές συνθήκες, η οποία προβάλλεται έντονα από τους Έλληνες σοσιαλιστές, δεν δείχνει μόνο την εξάρτησή της από αυτές, αλλά προβάλλει και τη δική της αντενέργεια που επηρεάζει τη διαμόρφωση και αποκαλύπτει την κυρίαρχη και τις επί μέρους δομές του κοινωνικού σχηματισμού.

Η αντίληψη του Δρακούλη για την τέχνη εντάσσεται στο οραματικό πλαίσιο της αρμονίας και της παγκόσμιας ισορροπίας, οι οποίες συνιστούν τις κατευθυντήριες γραμμές της σκέψης του. Οι ιδιότητες που πρέπει να χαρακτηρίζουν ένα έργο τέχνης δεν εξυπηρετούν μόνο γνήσιες καλλιτεχνικές ανάγκες, αλλά και ανάγκες της ζωής. Αυτό σημαίνει ότι ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της τέχνης, όπως η πληρότητα της εικόνας και η ολοκληρωμένη σύνθεση, όχι, βέβαια, ως τελειωμένα σχήματα αλλά ως σύνολα που προσεγγίζουν τη σχετική κάθε φορά τελειότητα, όπως και η αποκάλυψη της δύναμης που τα κινεί ή τα συγκρατεί, η σύμμετρη άρθρωση των μερών

τους και η συνοδεία ενός ρυθμού,⁹⁴ που αποκλείει την άτακτη και άναρχη κίνησή τους, μπορούν να γίνουν υποδείγματα για την ανθρώπινη δραστηριότητα η οποία πρέπει να καταλήγει τόσο στην ατομική πρακτική, όσο και στην κοινωνική δράση, στη διαμόρφωση σχημάτων που να διέπονται από ανάλογα χαρακτηριστικά.

Αλλά η κύρια προσφορά της τέχνης συνίσταται, κατά τον Δρακούλη, στη διάπλαση του ανθρώπινου χαρακτήρα μέσα από τις αισθητικές επιδράσεις, οι οποίες οδηγούν σε καταφάσεις ή αρνήσεις. Για την εκπλήρωση όμως ενός τέτοιου ρόλου της τέχνης απαιτείται ο δέκτης - θεατής ή αναγνώστης - να έχει επαρκή και κατάλληλη παιδεία και παράλληλα η καλλιτεχνική δημιουργία να είναι γνήσια, απαλλαγμένη δηλαδή από την παράμετρο του βιοπορισμού και της κερδοσκοπίας. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να δημιουργηθούν εκείνες οι συνθήκες που θα ανατρέψουν τις συνοδευτικές αρνήσεις της τέχνης οι οποίες αποδίδονται και οφείλονται στο εκμεταλλευτικό οικονομικό και κοινωνικό σύστημα. Το σύστημα αυτό έχει καταδικάσει τους πολλούς στην αδυναμία να εκτιμήσουν την αξία της τέχνης, εξαιτίας του χαμηλού επιπέδου της κουλτούρας τους, και έχει εκφυλίσει την πλειοψηφία των καλλιτεχνών, γιατί δεν δημιουργούν από πηγαία έμπνευση και καλλιτεχνικές ανησυχίες, αλλά φιλοτεχνούν στοχεύοντας στο κυνήγι του χρήματος. Έτσι έχει ισχυροποιηθεί ο κανόνας, που δεν είναι βέβαια απαραβαστος, ότι η μετατροπή της τέχνης σε εμπόρευμα επηρεάζει αντίστροφα την ποιότητα της. Για να ανατραπεί η κατάσταση αυτή, η οποία έχει υπαγάγει και την τέχνη στις σχέσεις της αγοράς προϋποτίθεται η κατάρρευση του κοινωνικού συστήματος, προοπτική που συγκεντρώνει τις βασικές ελπίδες του Δρακούλη, αν λάβουμε υπόψη την αισιοδοξία του ότι η στιγμή αυτή, που θα απελευθερώσει την τέχνη, πλησιάζει. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, το "κοινωνικόν σύστημα, όπερ επιβάλλει την ανάγκην του χρήματος οσημέραι καταρρέει παραλλήλως

Αγων και Ριζοσπάστης και τα περιοδικά 'Αρδην, Μέλλον, Ε.Κ.Ν.Ε. ακόμη και την Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν.

δε βάλνει και η ανάπτυξις των τεχνων".⁹³

Η σχέση της τέχνης με το υπάρχον οικονομικό σύστημα, όπως προβάλλεται μέσα από τη σύνδεσή της με τους νόμους της αγοράς, είναι περισσότερο εμφανής στις θέσεις του Σκλήρου, ο οποίος τονίζει⁹⁴ ότι ο χαρακτήρας της τέχνης αναγκάται κάθε φορά στις ιδέες που φέρνει το νέο σύστημα και οι οποίες καθορίζουν το πλαίσιο της σύλληψης και της ερμηνείας του κόσμου. Ο χαρακτήρας της τέχνης είναι ωφελιμιστικός με την έννοια ότι η ίδια υπηρετεί όχι τόσο το υπάρχον κοινωνικό σύστημα, αλλά κυρίως εκείνο που είναι κάθε φορά επιθυμητό και τείνει να εδραιωθεί. Η θέση αυτή αποκαλύπτει την αδυναμία του παλαιού καθεστώτος να τροφοδοτεί τη δημιουργία μιας έγκυρης τέχνης, τα προϊόντα της οποίας, αν συγκριθούν με εκείνα της τέχνης που προβάλλει τη νέα εποχή η οποία έρχεται, υπολείπονται σημαντικά σε αξία.

Η ποιότητα των καλλιτεχνικών έργων εκτιμάται με βάση τη στενή ή χαλαρή σύνδεση της καλλιτεχνικής δημιουργίας με την κοινωνική πραγματικότητα. Στηριγμένος στην αρχή αυτή ο Σκλήρος διακρίνει τα έργα της τέχνης σε τρεις κατηγορίες. Ανεπανάληπτο χαρακτήρα μπορεί να έχει εκείνο το έργο που ανταποκρίνεται και ενσαρκώνει αισθητικά τις ιδέες της εποχής του, αποδίδει μία συγκεκριμένη και καθοριστική στιγμή της ιστορίας και διαπαιδαγωγεί τους ανθρώπους στις νέες κοινωνικές συνθήκες. Το έργο αυτό συνδυάζει τα χαρακτηριστικά του επίκαιρου, λόγω της συγκεκριμένης του αναφοράς, και του αιώνιου, επειδή προβάλλει τα στοιχεία εκείνα που διακρίνουν την εποχή αυτή από τις άλλες. Αλλά για να δημιουργηθούν έργα επίκαιρα για όλες τις εποχές, έργα κλασικά, απαιτείται η ανύψωση του καλλιτέχνη "εκτός τόπου και χρόνου" και η προσπάθεια για σύλληψη και απόδοση του "αιώνιου καλού". Το αντίθετο ακριβώς αποτέλεσμα επιτυγχάνεται με τον υποβιβασμό της τέχνης

94. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμις των ιδεών, σ. 22.

95. Στο ίδιο.

στην απομίμηση άλλων εποχών και την προσήλωση σε προηγούμενες κοινωνικές καταστάσεις, γιατί δίνουν έργα "θνησιγενή", τα οποία φανερώνουν την αδυναμία της εποχής να παράγει ο,τιδήποτε ζωντανό και ταυτόχρονα επιβεβαιώνουν τη θέση ότι οι ιδέες που συνυφαίνονται με συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες μπορούν για ένα τουλάχιστον διάστημα και μετά την αλλαγή των συνθηκών αυτών⁹⁷ να παρατείνουν την ύπαρξή τους τροφοδοτώντας την τέχνη με ένα στείρο, πλέον, υλικό.

Ένα δεύτερο στοιχείο που δείχνει τις παραμέτρους της λειτουργίας της τέχνης είναι η αναγνώριση της έμπνευσης ως έμφυτης ανάγκης του ανθρώπου, αλλά και η ταυτόχρονη επισήμανση ότι αυτή δεν κατοχυρώνει την ανεξαρτησία της μορφής και του περιεχομένου της τέχνης, γιατί αυτά προσδιορίζονται από την ψυχική υπόσταση του ανθρώπου και μέσω αυτής υπακούουν τελικά στις συνθήκες του κοινωνικού περιβάλλοντος.⁹⁸ Ο Σκληρός δεν κατανοεί την ανεξάρτητη και αποκλειστική ανάπτυξη μορφών τέχνης, όπως η ποίηση και γενικά η λογοτεχνία, που μπορούν να στηρίζονται σε μια μεγάλη παράδοση και σε μία μακροχρόνια άσκηση στο λόγο, γι'αυτό και τις εκτιμά αρνητικά θεωρώντας τη μονόπλευρη αυτή άνθιση του πολιτισμού ως αποτέλεσμα της απουσίας μεγάλων προβλημάτων, φιλοσοφικών ανησυχιών και επιστημονικών ενδιαφερόντων.⁹⁹

Η τέχνη, βέβαια, έχει υποκειμενικό χαρακτήρα και αυτό καθιστά σχεδόν αδύνατη την αντικειμενική της κριτική. Η ιδιαιτερότητα όμως αυτή, που επιτρέπει τις υποκειμενικές αυταπατες για την αξία των έργων που δημιουργεί ο ίδιος ο καλλιτέχνης καθώς και οι ομότεχνοί

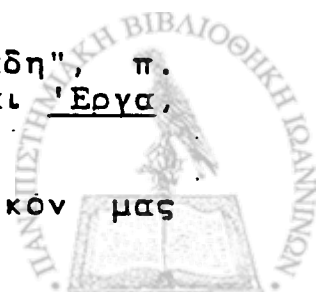
---

96. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 96.

97. Γ. Σκληρός, "Στους δημοτικιστάς", ό.π., σσ. 2-3, και Έργα, σ. 369.

98. Γ. Σκληρός, "Απάντηση στο Δ. Ζαχαριάδη", π. Γραμματα, τ.Γ, τχ. 25-27 (1915), σσ. 98-99, και Έργα, σσ. 514-515.

99. Γ. Σκληρός "Απόσπασμα από το 'Κοινωνικόν μας

του, δεν αίρει την αντίληψη του Σκλήρου για την αξία των έργων της τέχνης. Οπαδός της οικονομικής αντίληψης ο ίδιος¹⁰⁰ δεχεται ότι ως κύριο κριτήριο της τέχνης, πέραν από τις υποκειμενικές εκτιμήσεις, την ισχύ του κοινωνικού νόμου ότι οι ιδέες αποτελούν "αντανάκλαση" και "απολογία" των οικονομικών και κοινωνικών όρων και με βάση την αρχή αυτή κρίνει τα δημιουργήματα και το ρόλο της τέχνης, γιατί θεωρεί ότι και η ίδια ανήκει στις μορφές της κοινωνικής συνείδησης που εξαρτώνται από τη "βάση" κατά τη μαρξική μεταφορά. Οι σχέσεις τις οποίες διαμορφώνει η οικονομία και η κοινωνική συμβίωση, καθώς και η ανάλογη ψυχολογία που τις ακολουθεί, επηρεάζουν ή και διαμορφώνουν την αντίληψη για το έργο της τέχνης.¹⁰¹ Γι' αυτό τα έργα που έχουν συντεθεί σε περιόδους έντονων κοινωνικών αναστατώσεων (επαναστάσεις, μεγάλα ιστορικά γεγονότα) είναι γεμάτα σφρίγος και αντικατοπτρίζουν τα ζωτικά συμφέροντα και τις συγκινήσεις της εποχής. Αντίθετα, τα έργα που δημιουργούνται σε περιόδους επίπεδης κοινωνικής γαλήνης "είναι αψυχα και ανούσιες απομιμήσεις".¹⁰² Η μεγάλη τέχνη δημιουργείται στις ζωντανές στιγμές της ιστορίας¹⁰³ και τέτοιες στιγμές παρουσιάζονται, όταν η

ζήτημα", ό.π., σσ. 42-44 και 'Εργα, σσ. 489-492.

100. Γ. Σκλήρος, "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή, περ. Δ, τ. ΙΧ (1914), τχ. 3-4, σσ. 349-359 και 'Εργα, σσ. 451-465. - Τις απόψεις του Σκλήρου για την τέχνη αντικρούει ο Ζαχαριαδης, κύριος αντίπαλός του στην Αίγυπτο. Απορρίπτει το αισθητικό του κριτήριο (σ. 514), συνολικά το μαρξισμό (σσ. 514-515) και υποστηρίζει ότι ο αισθητισμός αναζωογονεί κάθε εκδήλωση της ζωής και προπαντων είναι πηγή δημιουργίας (σσ. 518-519), (βλ. Δ. Ζαχαριαδης, ό.π., σσ. 510-524).

101. Τη θέση αυτή αναπτύσσει ο Πλεχανοφ στο έργο The Development of the Monist View of History, ό.π., σσ. 631-632.

102. Γ. Σκλήρος, ό.π., σσ. 55-57 και 'Εργα, σσ. 461-464.

103. Την άποψη του Σκλήρου ότι ο Μεσαίωνας ως νεκρή εποχή δεν έχει υψηλή τέχνη την αντικρούει ο Π. Πετρίδης υποστηρίζοντας ότι η περίοδος αυτή έχει τη δική της τέχνη (θρησκευτική-πνευματική) και δεν της λείπει και ο

αποβεί υπόδειγμα για τη διαμόρφωση των αρχών της τέχνης η οποία έτσι έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει το χαρακτήρα των ανθρώπων και συνακόλουθα τη διαρρύθμιση της κοινωνίας του. Μέσα από την οπτική αυτή η "ατέλεια" του καπιταλιστικού συστήματος, που διαστρεβλώνει και τους όρους λειτουργίας της τέχνης είναι οφθαλμοφανής γι' αυτό και η μεταρρύθμισή του είναι απαραίτητη. Ο Σκληρός δεν εξετάζει το ζήτημα από την πλευρά αυτή ούτε αναφέρεται στους αισθητικούς κανόνες, αλλά τονίζει την αναπόσπαστη σύνδεση της τέχνης με την κοινωνία, γιατί αυτή συνιστά την πηγή των εμπνεύσεων της, διαγράφει τους όρους της δημιουργίας της και εκφράζεται η ίδια μέσα από την καλλιτεχνική δημιουργία. Η τέχνη είναι επιφανόμενο που τελικά υπόκειται και καθορίζεται από τη βαθύτερη δομή της κοινωνίας, όπως φαίνεται από την ποιότητα των παραγόμενων έργων που είναι υψηλά, όταν καταφέρνει να εκφράσει το στίγμα της εποχής ή τις αναλλοίωτες αρχές που διέπουν κάθε εποχή.

β. Η τέχνη ως κοινωνική έκφραση. -
Χατζόπουλος, Γιαννιός.

Η δυνατότητα της τέχνης να επηρεάζει το χαρακτήρα των ανθρώπων, καθώς και η υπαγωγή της διαμόρφωσης και της λειτουργίας της στους όρους που θέτει το κοινωνικό περιβάλλον, ενισχύονται περισσότερο στην ανάλυση του Χατζόπουλου¹⁰⁷, ο οποίος διατείνεται ότι ο δημιουργός της τέχνης είναι άμεσα εξαρτημένος από το κοινωνικό καθεστώς του οποίου γίνεται απολογητής ή πολέμιος. Η στάση του αυτή προβάλλει εντονότερα στις περιόδους που ο κοινωνικός αγώνας κορυφώνεται αναμεσα στη διατήρηση ή την ανατροπή του πολιτικοκοινωνικού συστήματος. Τότε ο καλλιτέχνης (ο Χατζόπουλος περιορίζεται πάντοτε στον ποιητή) συμπαρατάσσεται και υποστηρίζει τη μία ή την

στο ίδιο, σ. 103 και Έργα, σσ. 521-522.

107. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Για ένα κοινό και για ένα

άλλη κοινωνική μερίδα, με την έννοια ότι μέσα από το έργο του διαγράφεται αχνά ή καθαρά η κατευθυντήρια γραμμή, η κινητήρια ιδέα, η οποία μπορεί να επηρεάσει προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, να προετοιμάσει ή να κατευθύνει. Η ιδέα που βγαίνει από μία αφαίρεση της πραγματικότητας γίνεται, βέβαια, οδηγητική, όταν αναφέρεται και συγχρονίζεται με τις ανάγκες της συγκεκριμένης πραγματικότητας.

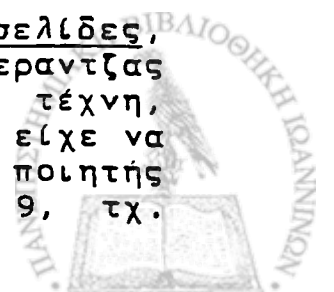
Η επισήμανση αυτή καθιστά, κατά τον Χατζόπουλο, αδύνατη την αυτονομία των ιδεών, γιατί οι ιδέες δεν έχουν δικό τους περιεχόμενο, δικό τους ξεχωριστό είναι, αλλά απηχούν την πραγματικότητα. Η αντίληψη αυτή αποκαλύπτει την από μέρους του αποδοχή της θεωρίας της αντανάκλασης η οποία εξάλλου διαπιστώνεται και από τη θέση του ότι "η ιδέα δεν είναι κάτι αυθύπαρκτο, αλλά αντανάκλαση της πραγματικότητας στο πνεύμα του ποιητή". Η εξάρτηση της ιδέας από την πραγματικότητα δεν δρα εντελώς απαγορευτικά για τον δημιουργό, ο οποίος μπορεί, χάρη στο ένστικτο που τον οδηγεί ή χάρη στην ικανότητα συνδυασμού των νέων στοιχείων, να χαράξει το πλαίσιο μιας καινούριας ιδέας, πριν ακόμη αυτή εμφανισθεί ως ένα ξεκάθαρο μέγεθος. Η καλλιτεχνική του δύναμη εντοπίζεται στη σύλληψη αυτού που διαπλάθεται στον κοινωνικό χώρο και στην ενσάρκωσή του στο καλλιτεχνικό έργο.¹⁰⁸

Η άποψη αυτή οδηγεί τον Χατζόπουλο στην προσπάθεια να εξοικειώσει τη λογοτεχνία με την πραγματικότητα, γιατί ακολουθεί την αντίληψη ότι η πνευματική και η ηθική ανάπτυξη προηγούνται της κοινωνικής μεταρρύθμισης.¹⁰⁹ Μία τέτοια θέση δεν τον οδηγεί όμως

δράμα", Ο Νουμάς, αρ. 278 (19-1-1908), σ. 5.

108. Στο ίδιο.

109. Πρβλ. σχετικά και Άλκης Θρύλος, Κριτικές σελίδες, τ. III, Αθήναι 1925, σσ. 45-46. - Ο Στέλιος Σπεραντζάς σημειώνει ότι τα άρθρα του Χατζόπουλου για την τέχνη, τη γλώσσα και το λαϊκό θέατρο εκφράζουν ό,τι είχε να πει ο σοσιαλισμός πάνω στα θέματα αυτά. (βλ. "Ο ποιητής με τα αγνά ιδανικά", π. Ελληνική Δημιουργία, τ. 9, τχ.

και σε αυταπάτες σχετικά με το ρόλο και την πορεία του καλλιτέχνη. Ο καλλιτέχνης δεν έχει ανεξάρτητη πορεία, αλλά οι ρίζες των εμπνεύσεών του βυθίζονται μέσα στην κοινωνία. "Τα ποιητικά έργα, όσα αξίζουν τόνομα, αγγίζουν πάντα και κινούν κοινωνικά ζητήματα, είτε το θέλει ο ποιητής είτε όχι". Γιατί το έργο του καλλιτέχνη αντικατοπτρίζει το "συμβαίνον", στον κοινωνικό χώρο και συντελεί έτσι στην προώθηση των αναγκών λύσεων ή στη συντήρηση των εμποδίων τα οποία τροχοπεδούν την πορεία της εξέλιξης.¹¹⁰ Οι δημιουργοί εμφανίζονται μέσα στις πιο έντονες στιγμές του κοινωνικού γίγνεσθαι και σηματοδοτούν με το έργο τους την ανάγκη της κοινωνικής αλλαγής. Τη λύση όμως στα κοινωνικά ζητήματα δεν τη δίνει ο καλλιτέχνης, αλλά το κοινωνικό σύνολο με τις αντιπαραθέσεις, τις συγκρούσεις και τις συναινέσεις του, οι οποίες αναπτύσσονται μέσα από τα ποικίλα οργανωτικά σχήματα, στα οποία επιμερίζεται ο συγκεκριμένος κοινωνικός σχηματισμός.

Μία τέτοια ενατένιση και προοπτική δεν βρίσκει σύμφωνους εκείνους που, κατά τον Χατζόπουλο, εμφορούνται από τα ιδανικά της αστικής τάξης, εφόσον οι αστικές καταβολές που τους διακατέχουν τους ωθούν στην αντίστοιχη κοινωνική ένταξη -η οποία λειτουργεί με το κριτήριο της υπεράσπισης της τάξης- και εμποδίζουν την κοινωνική εξέλιξη, γιατί αποβλέπουν στην αναστολή της κοινωνικής αλλαγής.¹¹¹ Από την άλλη πλευρά όμως και η χρησιμοποίηση του λαϊκού στοιχείου στην τέχνη δεν σημαίνει κατ'ανάγκη ότι ο καλλιτέχνης ταυτίζεται με τα ιδανικά και τα οράματα της λαϊκής ψυχής.¹¹²

Απαραίτητος όρος για τη δημιουργία έργων που θα ξεπερνούν το κοινό μέτρο¹¹³ είναι η αισθητική έκφραση

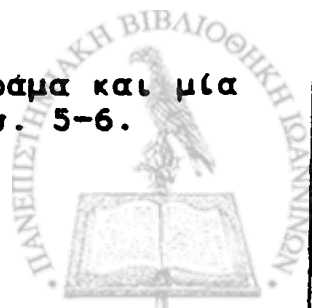
---

102 (1. Μαί. 1952), σσ. 551-552.

110. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), ό.π., σ. 6.

111. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Για ένα άλλο δράμα και μία κοινωνία", Ο Νουμάς, αρ. 284 (24-1-1908), σσ. 5-6.

112. Στο ίδιο.

των πιο έντονων προβλημάτων της κοινωνίας. Όποσδήποτε όμως μέσα από ένα τέτοιο έργο τέχνης διαφαίνεται όχι μόνον η αντίληψη που διακατέχει το δημιουργό, αλλά και η θέση την οποία αυτός παίρνει στα συγκεκριμένα ζητήματα. Η αισθητική συγκίνηση που μπορεί να προκαλέσει ένα έργο τέχνης, καθώς και η γοητεία της παραστατικής του δύναμης, καθίστανται δυναμικά μέσα αφέλκυσης των αισθημάτων του θεατή ή του αναγνώστη προς τα αντίστοιχα αισθήματα του καλλιτέχνη. Δεν αποκλείεται όμως η σχέση αυτή ανάμεσα στον πομπό και το δέκτη να οδηγηθεί σε ρήγμα. "Όσο πιο μεγάλη είναι η παραστατική του δύναμη [του ποιητή]", γράφει ο Χατζόπουλος, "τόσο πιο ευκολότερα και πιο πολύ υποτάζει το δικό μας προσωπικό αίσθημα για κείνα στο δικό του με την απόλαυση, με την αισθητική συγκίνηση που μας παρέχει. Με όλη του όμως την παραστατική δύναμη μπορεί ως τόσο να σκονταψη σ'ένα αίσθημα ζωής, ανθρώπου, μοίρας διαφορετικό, αντίληψη του κόσμου αλλοιώτικη από τη δική του, μπορεί δηλ. η ιδέα του να βρη αντίδραση μες την ψυχή μας, στην ιδέα μας".¹¹⁴

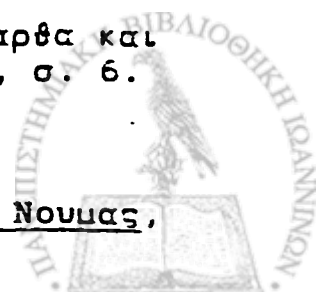
Οι διαφορετικές αυτές αντιδράσεις απέναντι σε ένα έργο τέχνης υποδεικνύουν, κατά τον Χατζόπουλο, ότι η αντικειμενικότητα και η σχετικότητα πρέπει να είναι οι σταθερές παραμετροί για την κρίση του. Η πάγια αντίληψή του ότι δεν υπάρχει απόλυτο μέτρο για την εκτίμηση της ζωής τον οδηγεί στην υποστήριξη της θέσης ότι και ο άνθρωπος της τέχνης δεν μπορεί να κριθεί έξω από την εποχή του.¹¹⁵ Γνησιότερος δημιουργός είναι αυτός που μας δίνει τις εικόνες των πραγμάτων και όχι τις σχηματοποιημένες ιδέες του γι'αυτά. Γιατί ο δημιουργός δεν πρέπει να προκαταλαμβάνει τον δέκτη του, αλλά να χάνεται πίσω από το έργο του.¹¹⁶ Η αντίληψη

113. Ό.π., αρ. 285 (2-3-1908), σ. 5.

114. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Μία εξήγηση στο Μαρθα και στον ποιητή του", Ο Νουμάς, αρ. 291 (13-4-1908), σ. 6.

115. Στο ίδιο, σ. 7.

116. Κ. Χατζόπουλος, "Μία ακόμα απάντηση", Ο Νουμάς,

αυτή ανάγεται στο γεγονός ότι η πραγματικότητα υπάρχει ανεξάρτητα από τη συγκίνηση του ποιητή και αποτελεί την υπόσταση της κοινωνίας. Άρα οι νόμοι που καθορίζουν τη δική της λειτουργία οροθετούν και το πλαίσιο ανάπτυξης της τέχνης. Γι'αυτό κάθε παραστασή της συνδέεται ή εκφράζει ανθρώπινα συμφέροντα και έτσι, ανεξάρτητα από την προσωπική βούληση του δημιουργού, το έργο του αποκτά κοινωνική σημασία.¹¹⁷ Αυτό δείχνει ότι ο καλλιτέχνης εμπνέεται από τα πράγματα και η έμπνευση του αυτή σχηματίζει την ιδέα, την πνευματική παρασταση. Η ιδέα ακολουθεί την πραγματικότητα που εκφράζει και η μορφή της αλλάζει αναλογα με τη σύσταση των εξελισσομένων πραγμάτων που παρασταίνει. Τα πράγματα όμως είναι ταυτόχρονα και το υλικό θεμέλιο της ζωής και της κοινωνίας, άρα και η τέχνη ταυτίζει την πορεία της με την τύχη εκείνης.

Κατά τον Χατζόπουλο, η τέχνη προσδιορίζεται από τα ιδανικά της κοινωνίας, γι'αυτό τόσο η έκφραση όσο και το περιεχόμενό της πηγάζουν από τις ανάγκες των κοινωνικών πραγμάτων και δεν μπορούν να αντιτίθενται σ'αυτά. Η ομορφιά, που είναι ένα ιδανικό της τέχνης, δεν έρχεται ποτέ σε αντίθεση με την έννοια της ηθικής σε μια εποχή και στον ίδιο τόπο, γιατί η πηγή και των δύο είναι κοινή (ίδιες καταστάσεις, ίδιες τάσεις, ίδιες ανάγκες ζωής).¹¹⁸ Το αίσθημα της ομορφιάς αναπτύσσεται με το άπλωμα της γνώσης, το πλάτεμα του ορίζοντα της σκέψης και τον εξευγενισμό της ψυχής του ανθρώπου, των συνηθειών και των τρόπων τους.¹¹⁹ Το αίσθημα της ομορφιάς της φύσης είναι ένα υποκειμενικό βίωμα της αντικειμενικής πραγματικότητας. Γι'αυτό και η σχέση του δημιουργού με την κοινωνία μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντικειμενική και υποκειμενική μαζί. Αντικειμενική

αρ. 307 (31-9-1908), σ. 2.

117. Στο ίδιο, σ. 7.

118. 'Ο.π., σ. 7, και Χ-Δ Γουνελάς, ο.π., σ. 175.

119. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Σοσιαλισμός και τέχνη", 0

γιατί τα στοιχεία της τέχνης του τα αντλεί από τα πράγματα και υποκειμενική επειδή επηρεάζεται από τη συνολική θεώρηση που έχει για τη ζωή η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει. "Η κοινωνική συνείδηση του είν' αδύνατο να μην προσδιορίζεται από τη συνείδηση της κοινωνικής ομάδας που ανήκει και συνεπώς το έργο του δεν μπορεί παρα να είν' ένας αντίλαλος των τάσεών της".¹²⁰ Η οπτική λοιπόν από την οποία ο καλλιτέχνης αντικρίζει την πραγματικότητα είναι, κατά τον Χατζόπουλο, εκείνη της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει ή στην οποία έχει προσχωρήσει.¹²¹

Συνεπώς η καλλιτεχνική δημιουργία κινείται μέσα σε καθορισμένα πλαίσια τόπου και χρόνου, ευρύτερα ή στενότερα, και δεν μπορεί να βγει έξω από αυτά, γιατί τότε υπακούει σε μία αντίληψη μεταφυσική που χάνει την επαφή της με την πραγματικότητα. Ο ποιητής γίνεται δημιουργός, όταν προβαίνει σε νέες συνθέσεις που είναι αποτέλεσμα της σύλληψης των νέων καταστάσεων στις οποίες τείνουν τα πράγματα. Ο δημιουργός τις υπαινίσσεται καταγράφοντας και περιγράφοντας τις κινητήριες δυνάμεις τους. "Μπορεί λοιπόν να πη κανείς πως η ορμή του ποιητή για νέες μορφές και παραστάσεις ανταποκρίνεται με την παρόμοια της ζωής ορμή κ' έτσι εκείνος γίνεται η συνδετική γέφυρα του τωρινού με το μέλλον, ο δρομοδείκτης της εξέλιξης, ο φάρος της ζωής, όχι διδασκοντας και δίνοντας παραδείγματα για μίμηση [...] αλλά δείχνοντας αισθητά με την παραστατική του δύναμη το λογικό και αναγκαίο δρόμο των πραγμάτων κ' έτσι ξυπνώντας κι ορθώνοντας όπου απαντάει τριγύρω του παρόμοιο ζωντανό ένστιχτο στο να βοηθήση αυτόν το δρόμο".¹²² Η μοναδική παραχώρηση που κάνει ο Χατζόπουλος σε μία τέτοιου είδους δημιουργία αφορά

Νουμας, αρ. 341 (26-4-1909), σ. 3.

120. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), Μία ακόμα απάντηση", ό.π., σ. 7.

121. Στο ίδιο, σ. 8.

εκείνους που μπορούν να ξεχωρίσουν το αιώνια λογικό στοιχείο και τις διαρκέστερες αξίες της εποχής τους.

Η εμφάνιση συμβολικών τάσεων στην πνευματική δημιουργία υποδηλώνει την κυριαρχία των μεταφυσικών αντιλήψεων στην κοινωνία και αυτό, κατά τον Χατζόπουλο, συμβάλνει σε στιγμές που παρατηρείται έλλειψη συναφείας ανάμεσα στο πνεύμα, το οποίο χαρακτηρίζει τις τάσεις αυτές και στην πραγματικότητα. Επειδή η ιδέα αντικαθρεφτίζει το υλικό στοιχείο, αυτή αδυνατίζει, όταν χάνεται η άμεση επικοινωνία της με τα πράγματα.

Η συρρίκνωση αυτή της σκέψης¹²² επιδιώκεται να αποκρυβεί μέσα από το σύμβολο. Αλλά τα ρεύματα και οι τεχνοτροπίες δεν είναι αυθαίρετα δημιουργήματα της ατομικής βούλησης, παρά έκφραση της κοινωνικής συνείδησης.¹²⁴ Γι' αυτό και οι ξένες επιρροές καταλήγουν σε μαρασμό, όταν δεν υπάρχουν οι αναλογες κοινωνικές συνθήκες για την αφομοίωση και την ανάπτυξή τους.¹²⁵ Οι συνθήκες αυτές δεν αποτελούν μόνο την κατάλληλη υποδοχή των ξένων επιρροών, αλλά προϋποθέτουν, για να λειτουργήσουν αποτελεσματικά, την αποδέσμευσή τους από τα ταξικά συμφέροντα, την οποία ο Χατζόπουλος θεωρεί απαραίτητο παραγοντα για την απρόσκοπτη ανάπτυξη της τέχνης. Σε μία κοινωνία, όπως γράφει, η οποία εξυπηρετεί τα συμφέροντα όλων η τέχνη δεν έχει να φοβηθεί τίποτε.¹²⁶ Παράλληλα όμως δεν λησμονεί να επισημάνει τον κίνδυνο "της οργανωτικής" και "ισοπεδωτικής τάσης του κράτους", η οποία παρεμποδίζει την καλλιτεχνική εκδήλωση του ατόμου.¹²⁷

122. Ό.π., σ. 8.

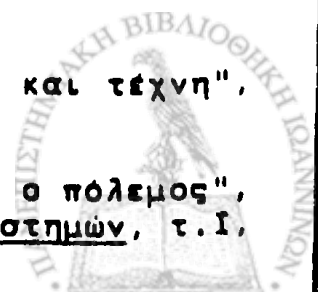
123. Κ. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Η ψυχολογία του συμβολισμού", Ο Νουμάς, αρ. 336 (22-3-1909), σ. 2.

124. Στο ίδιο, σ. 2.

125. Ό.π., σ. 3.

126. Κ. Χατζόπουλος, (Π.Β.), "Σοσιαλισμός και τέχνη", Ό.π., σ. 4.

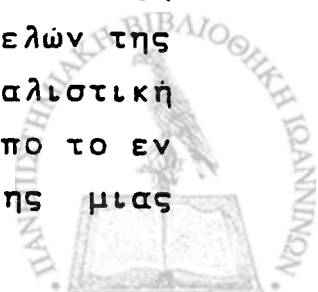
127. Κ. Χατζόπουλος, "Η Γερμανική τέχνη και ο πόλεμος", π. Επιθεώρησης Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τ. Ι,

Η παρέμβαση του κράτους στην κατεύθυνση που ακολουθεί η τέχνη και ιδιαίτερα η προσπάθεια του να επιβάλλει ορισμένη τεχνοτροπία ή να τονίζει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο είναι αρνητική. Αντίθετα, η κοινωνία πρέπει να εξασφαλίζει την ανεξαρτησία του καλλιτέχνη και να τον απαλλάσσει από τις κοινωνικές και πολιτικές δουλείες. Τέτοια κοινωνία, όπως τονίζει ο Γιαννιός, είναι η σοσιαλιστική. Με αφετηρία την άποψη ότι ο καλλιτέχνης δεν λειτουργεί απομονωμένα, αλλά μέσα στην αισθητική που δημιουργεί ο κόσμος που τον περιβάλλει, θεωρεί απαραίτητο η τέχνη να αντανάκλα το κοινωνικό αυτό περιβάλλον. Γι'αυτό και η κατανόηση ενός έργου τέχνης απαιτεί τη σφαιρική μελέτη όλων των παραμέτρων, οι οποίες επηρεάζουν τη δημιουργία του.

Η προϋπόθεση αυτή δεν βρίσκει εφαρμογή και δεν μπορεί να ισχύσει προκειμένου για ανθρώπους που ανήκουν στα εργατικά στρώματα. Η στέρηση των αναγκαίων μέσων για την πνευματική τους ανάπτυξη αποβαίνει επιπλέον και η αιτία που δεν τους επιτρέπει να φανερώσουν και να αναπτύξουν τις εν δυνάμει ικανότητές τους. Τη λύση, κατά τον Γιαννιό, τη δίνει ο σοσιαλισμός, γιατί με την οικονομική απελευθέρωση ανοίγει στο άτομο διάπλατα τις πόρτες για να κατακτήσει τη γνώση και επιτρέπει στον καλλιτέχνη να βλέπει τον κόσμο ως αισθητικό φαινόμενο πλαταίνοντας την καλλιτεχνική του ελευθερία. Στο κοινωνικοπολιτικό αυτό σύστημα εξασφαλίζεται και η μόρφωση που είναι απαραίτητος παράγοντας για να μπορεί να εκτιμηθεί έγκυρα ένα έργο τέχνης, ενώ απορρίπτεται ο λαϊκισμός, αφού κατά τον Γιαννιό διαστρεβλώνει και δεν εκφράζει τη γνήσια λαϊκή αντίληψη για την τέχνη.

Η οικονομική ανισότητα του κοινωνικού συστήματος, η οποία ασφαλώς δεν υπάρχει μόνον ανάμεσα στα άτομα μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, αλλά και ανάμεσα σε δύο χώρες, επιφέρει, κατά τον Γιαννιό, και την ανισομερή ανάπτυξη της τέχνης. Η πρότασή του για επιμόρφωση των μελών της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας δεν κρίνεται ως ρεαλιστική λύση, γιατί η μόρφωση δεν είναι ανεξάρτητη από το εν γένει οικονομικό και πολιτικό επίπεδο ανάπτυξης μιας

χώρας. Αυτό όμως που μπορεί να δώσει μία χώρα με την τέχνη της είναι η εικόνα του δικού της κοινωνικού περιβάλλοντος και αυτό έχει σημασία και για τις άλλες χώρες, γιατί έτσι γνωρίζουν τον πολιτισμό της.¹²⁸

Η σύνδεση την οποία επιχειρεί ο Γιαννιός ανάμεσα στην τέχνη και την αλλαγή του κοινωνικού περιβάλλοντος βεβαιώνει ότι αποδέχεται την εξάρτησή της από οικονομική και κοινωνική βάση. Το περιβάλλον αυτό αλλάζει, όπως τονίζει, με τη δράση των επαναστατικών κινήματων που στηρίζονται στην αρχή της πάλης των τάξεων. Η συνεισφορά του καλλιτέχνη στη διαδικασία αυτή συνίσταται στη σύλληψη και την κατανόηση των αλλαγών που πραγματοποιούνται και στην αισθητική της απόδοση μέσα από την τέχνη. Μία τέτοια προσφορά όχι μόνον ανυψώνει το πνευματικό επίπεδο¹²⁹ των ανθρώπων, αλλά συντελεί και στην ώθηση των πνευμάτων προς την κοινωνική επανάσταση.

Με την τελευταία θέση φθάνει στο συμπέρασμα ότι για τη διαμόρφωση ενός καλύτερου κοινωνικού καθεστώτος απαιτείται όχι μόνον η συμμετοχή των καλλιτεχνών αλλά και η ένταξη και η στράτευση ολόκληρης της διανόησης.¹³⁰ Η συνεισφορά των καλλιτεχνών στη διαμόρφωση ενός καλύτερου κοινωνικού καθεστώτος που θα απελευθερώσει και τις δικές τους δημιουργικές δυνάμεις θεωρείται αυτονόητη. Έτσι η τέχνη εκτός από την επίδραση που ασκεί στην ανάπτυξη του αισθητικού κριτηρίου συντείνει και στη διαμόρφωση μιας κοινωνικής συνείδησης που προβάλλει την κοινωνία, στην οποία θα κυριαρχεί το ωραίο και το υψηλό. Η δυνατότητά της όμως ως παράγοντα της ιστορίας δεν είναι καθοριστική, αφού η

τχ. Α-Β (Σεπ.-Δεκ. 1916), σ. 185.

128. Ν. Γιαννιός, Πώς θα υπάρξει νεοελληνική φιλολογία, Αθήνα 1915, σσ. 6-7.

129. Ν. Γιαννιός, "Τέχνη και σοσιαλισμός", βλ. στο παραπάνω φυλλάδιο, σσ. 12-16 και στα Σοσιαλιστικά Φύλλα, αρ. 1 (1915), σσ. 14-19.

130. Ν. Γιαννιός, Πώς θα υπάρξει νεοελληνική φιλολογία, σσ. 8-9.

εξαρτησή της από τις συνθήκες του κοινωνικού περιβάλλοντος και τη βαθύτερη οικονομική δομή αποτελούν κοινό τόπο για τους Έλληνες σοσιαλιστές.

Η εξάρτηση αυτή είναι καθοριστική και για τον Χατζόπουλο και ανάγεται τελικά στη μαρξιστική λογική που διέπει τις αντιλήψεις τους για την τέχνη ως μέρος του "εποικοδομήματος". Οι επί μέρους απόψεις που εξακτινώνονται από μία τέτοια γενική αντίληψη επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην αναγκαστική σύνδεση της τέχνης με την πραγματικότητα των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών μιας κοινωνίας, την οποία και αποδίδει αισθητικά. Η ικανότητα του καλλιτέχνη να συλλαβεί και να εκφράσει τα πιο έντονα προβλήματα της κοινωνίας ή τις διαχρονικές αρχές, που τη διέπουν δημιουργεί τα μεγάλα έργα της τέχνης. Έτσι η τέχνη δεν συντελεί μόνο στην κατανόηση της πραγματικότητας και στην αυτογνωσία του ανθρώπου, αλλά και στην προβολή του κύριων χαρακτηριστικών της κοινωνίας. Ιδιαίτερα μαλιστα, όταν συλλαμβάνει και εκφράζει εκείνο που κυοφορείται και δεν έχει ολοκληρώσει ακόμη το διάγραμμα των διαστάσεών του, επιβοηθεί στη χάραξη μιας κατεύθυνσης και στην ανάπτυξη μιας αντίστοιχης δράσης. Η λειτουργία, βέβαια, της τέχνης καθώς και η έκφρασή της υπακούουν στην ταξικότητα της κοινωνίας και το στοιχείο αυτό αποτελεί παράγοντα που δεσμεύει την πλήρη ανάπτυξή της, επειδή μέσα από μία τέτοια οπτική η τέχνη προβάλλει τη λογική και τις αντιλήψεις των αντιμαχόμενων μερίδων και δεν εξασφαλίζει τη δυνατότητα σε όλους να την κατανοούν και να την απολαμβάνουν. Η άρση αυτή του κοινωνικού επιμερισμού επιτυγχάνεται, όπως τονίζει ο Γιαννιός, μόνο στον σοσιαλισμό, γιατί αυτός απελευθερώνει οικονομικά και κοινωνικά τον άνθρωπο και επιτρέπει στον καλλιτέχνη και το κοινό να λειτουργούν απρόσκοπτα ως πομπός και δέκτες αυτού που η πραγματικότητα περικλείει ή η εξέλιξή της, επιβοηθούμενη και από την τέχνη, ετοιμαζει.

4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

α. Η διαφορετικότητα της αποδοχής της θρησκείας στον Δρακούλη, τον Καλλέργη και τον Παπαναστασίου.

Η τέχνη ως αισθητική ανάπλαση του κόσμου επηρεάζει και συντελεί στη διαπλάση του ανθρώπινου χαρακτήρα και ως αποκαλυψη και προβολή της δυναμικής του μπορεί να καταστεί κίνητρο για δράση. Μία αναλογία επίδραση μπορεί να ασκήσει και η θρησκεία η οποία εκφράζει τη συναισθηματική σχέση του ανθρώπου με τις ύψιστες δυνάμεις οι οποίες επενεργούν ως υποδείγματα στη σκέψη και στην πράξη του. Η θρησκεία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης αδυνατεί, ασφαλώς, να διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορίας και περιορίζεται στην επίδραση εκείνη, που της αναλογεί μέσα από τον επιμερισμό του γενικού ρόλου των ιδεών. Η διευκρίνιση αυτή έχει ως στόχο να αποκλείσει από την αρχή τη θεολογική ερμηνεία του κόσμου και της κοινωνίας χωρίς όμως να θεωρείται αδύνατο και το ενδεχόμενο ότι η θρησκεία, σε ορισμένες ιστορικές περιστάσεις, να μπορεί να επηρεάσει με το δικό της τρόπο και να προσδώσει το δικό της χρώμα στην εξέλιξη των πραγμάτων ή ακόμη και να χαρακτηρίσει με το όνομά της τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις και τις ρήξεις. Η πιθανότητα αυτή ενδυναμώνει από το γεγονός ότι οι θρησκευτικές ιδέες αποκτούν μία ιδιαιτερότητα και μία ξεχωριστή ισχύ απέναντι στις άλλες ιδέες, επειδή συγκροτούν ένα δικό τους κοινωνικό και ιδεολογικό μηχανισμό, την εκκλησία, η οποία ιστορικά αποδείχθηκε ικανή να συμβιώνει με τον εκαστοτε κοινωνικό σχηματισμό και να τον επηρεάζει.

Στοχος των εισαγωγικών αυτών παρατηρήσεων είναι να τονισθεί η σχετικότητα της θρησκευτικής επίδρασης την οποία αποδέχονται οι Έλληνες σοσιαλιστές, αν και δεν τηρούν, βέβαια, ενιαία ή έστω παραλληλη στάση στο πρόβλημα της αξιολόγησης της θρησκείας ως παραγοντα της

ιστορίας. Οι θέσεις τους στο ζήτημα αυτό όχι μόνο δεν ταυτίζονται, αλλά και σε πολλά σημεία διίστανται ριζικά. Κοινός όμως τόπος όλων παραμένει η πρόθεση να προβούν σε μία γενική κριτική της θρησκείας, θετική ή αρνητική, η οποία απολήγει στην κριτική αποδοχή ή την απόρριψη μιας συγκεκριμένης ιστορικής μορφής της, του χριστιανισμού.

Ο Δρακούλης επιμένει στο δυισμό, που επισημαναμε ήδη, ανάμεσα στη δυναμική που χαρακτηρίζει τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες και τις ιδέες, δίνοντας βαρύτητα τόσο σε μία θεολογίζουσα ερμηνεία του κόσμου, όσο και στην "Ισχύν των πραγμάτων". Οι δύο αντιλήψεις βρίσκονται σε σχετική αντίφαση, γιατί η δεύτερη παραπέμπει στην αιτιοκρατική ερμηνεία του κόσμου, μέσα στην οποία ο ρόλος της εργατικής τάξης, που συντονίζεται και προωθεί αυτό που οι συνθήκες έχουν ετοιμάσει, γίνεται καθοριστικός και η ιδεολογία της είναι διαμετρικά αντίθετη από μία μεταφυσική ερμηνεία του κόσμου και της κοινωνίας. Το ένα σκέλος των διιστάμενων απόψεων του Δρακούλη εξαρτά τις πράξεις από τις ιδέες. Ιδιαίτερα οι θρησκευτικές ιδέες καταλαμβάνουν την πρώτη θέση ως προς τη σπουδαιότητα και επηρεάζουν τις αντίστοιχες πολιτικές. Έτσι όμως συνδέει τα πολιτικά συστήματα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις, αφού οι εξαρτημένες πολιτικές ιδέες είναι εκείνες που με την υλοποίησή τους δημιουργούν τα πολιτικά καθεστώτα.¹³¹

Το πρόβλημα επομένως που τίθεται είναι η οριοθέτηση του πλαισίου το οποίο διαγράφουν οι θρησκευτικές ιδέες. Το ηγλαίο αυτό, σύμφωνα με τον Δρακούλη,¹³² αναγεται στην αναζήτηση ενός υπέρτατου αγαθού και στην σταθερή και επίμονη προσήλωση προς ένα ιδεώδες, που μεταφράζεται σε επανοδο της ανθρωπότητας στη θεϊκή σφαίρα επιρροής. Η θρησκεία από την αποψη αυτή συνιστά για τον Δρακούλη κάτι περισσότερο από

131. Πλ. Δρακούλης, Το έργο της γαλλικής επανάστασης, σ. 5.

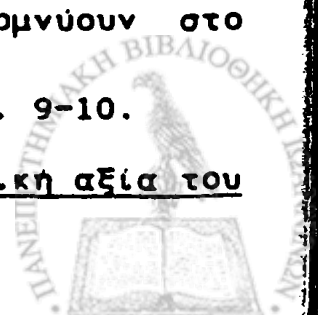

γνώση και ορθή πράξη, είναι η κοινότητα ζωής με την υπέρτατη πραγματικότητα στην οποία το είναι και το συνειδέσθαι έχουν ταυτιστεί. Η σχέση όμως του ανθρώπου με το θεμέλιο του κόσμου, την ύψιστη δύναμη, δεν είναι μόνο μία συναισθηματική σχέση, αλλά ρυθμίζει και τον θεωρητικό του προσανατολισμό καθώς και την πρακτική του συμπεριφορά. Γι' αυτό η βασιλεία του θεού, η βασιλεία των ουρανών, δεν σημαίνει για τον Δρακούλη, παρά έρευνα για την ανάδειξη των καλύτερων και ευγενέστερων ελατηρίων του ανθρώπου και την επιδίωξη για την επικρατησή τους στον ίδιο και στους συνανθρώπους τους. Η εξωτερίκευση του θρησκευτικού ορμέμφυτου που θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο της ανθρωπίνης φύσης, συνενώνει όλους τους ανθρώπους και τα έθνη με άρρηκτους δεσμούς "αδελφoσύνης". Η αρετή αυτή μαζί με την αλληλεγγύη στηρίζονται στην ύπαρξη της ίδιας ζωογόνας δύναμης, η οποία διέπει όλες τις θρησκείες, και αποτελούν τους θεμελιώδεις στόχους του χριστιανισμού.¹³³

Ο Χριστιανισμός ως κοσμοθεωρητική στάση και ως σύστημα βίου προσλαμβάνει ανεκτίμητη πρακτική αξία, όταν, κατά τον Δρακούλη, επανακτήσει τη βαθύτητα της πνευματικής του ουσίας μέσα από την ανίχνευση του απορρήτου και αλληγορικού νοήματος των Γραφών.¹³⁴ Τότε η εφαρμογή του μεταμορφώνει τον κόσμο από "πανδαιμόνιον εις παράδεισον" και ο ανθρώπινος βίος γεμίζει από φως, γλυκύτητα και στοργή που είναι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Χριστού, τον οποίο οι άνθρωποι πρέπει να ατενίζουν ως υπόδειγμα. Η χριστοκεντρική αυτή πρόταση απαιτεί την απέκδυση της "εξωτερικής αντίληψης", που παραμένει στα στοιχεία της εξωτερικής θεοφάνειας, και αποσκοπεί στην τυπική διαρρύθμιση του κόσμου, η οποία τελικά ανάγεται και μεταφράζεται σε μία κοσμική εξουσία με επικεφαλής ηγέτες που ομνύουν στο

132. Πλ. Δρακούλης, Η δύναμις των ιδεών, σσ. 9-10.

139. Πλ. Δρακούλης, Η ζωτικότητα και η πρακτική αξία του Χριστιανισμού, σσ. 10-11.

κοινωνική αδικία την οποία συνέδραμε συμμαχώντας με την κρατική εξουσία, ενώ αντίθετα ωφείλε στο όνομα του χριστιανισμού να αγωνίζεται για τη συναδέλφωση των ανθρώπων και την επικράτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης.¹⁴⁰

Η κριτική στάση την οποία κρατεί ο Δρακούλης απέναντι στην εκκλησία μαρτυρεί ότι γι' αυτόν οι θρησκευτικές ιδέες είναι έγκυρες και θετικές από τη φύση τους και ότι το πρόβλημα δημιουργείται επειδή δεν φθάνουν και σε μία ανάλογη εφαρμογή. Έτσι το μέλλον των ιδεών είναι αόρατο και η τύχη τους αμφίβολη, αφού μπορούν να γίνουν δημιουργικές ή καταστροφικές, ανάλογα με την εφαρμογή που θα τύχουν. Η αντίληψη όμως αυτή δεν λαμβάνει υπόψη ότι οι ιδέες δεν είναι αυτόνομες, ότι η ουσία τους αποτελεί μία αφάρεση της πραγματικότητας και ότι η υλοποίησή τους δεν φανερώνει παρά μόνον το πραγματικό τους φορτίο. Επομένως και η εκκλησία ως υλοποιημένη μορφή της θρησκείας επιτελεί το καθήκον που απορρέει από τη φύση των ιδεών της, γιατί ένας απόλυτος διαχωρισμός ανάμεσα στις ιδέες και την υλοποίησή τους είναι και αδύνατος και αντιφατικός.

Η αιτία που προκαλεί τη φαινομενική αυτή διάσταση ανάμεσα στο πραγματικό περιεχόμενο των ιδεών και την υλοποιημένη μορφή τους έγκειται στην τροποποίηση, στην παράφραση ή την αντιστροφή του νοήματος των ιδεών, οπότε γίνεται λόγος για άλλες πλέον ιδέες. Είναι δυνατόν όμως να συνεχίζεται η χρήση του σχήματος και του τύπου ορισμένων ιδεών, αν και περιεχόμενό τους έχει αλλάξει, επειδή η προφανής ωφέλεια από μία δυνητική εφαρμογή τους δημιουργεί αποδοχή και των δράσεων που συνδέονται με αυτήν, όπως για παράδειγμα η χρήση του θρησκευτικού δεκαλόγου με διαφοροποιημένη την ερμηνεία του περιεχομένου των εντολών. Ιδιαίτερα όσον αφορά την εγκυρότητα των χριστιανικών προτροπών, "η παρούσα πλουτοκρατική κοινωνία" επιδίδεται, όπως σημειώνει ο

139. Στο ίδιο, σ. 136.

140. Πλ. Δρακούλης, "Αι τάσεις της εποχής μας και ο

Καλλέργης, με ιδιαίτερο ζήλο στην αλχημεία και τη νόθευσή τους, που φθάνει μέχρι την πλήρη αντιστροφή του νοήματός τους. Αντίθετα "η μέλλουσα ελεύθερη κοινωνία", δηλαδή ο σοσιαλισμός, θα στηρίζεται στο δεκάλογο και ιδιαίτερα στις αρχές της αγάπης και της αλληλεγγύης.¹⁴¹ Η χρήση αποφθεγμάτων του Ιησού, όπως, για παράδειγμα, "η αλήθεια ελευθερώσει ημάς"¹⁴² δεν πρέπει να εκλαμβάνεται σύμφωνα με την υπάρχουσα αντίληψη για το θεό, ως ύψιστης αλήθειας, στον οποίο ο άνθρωπος βρίσκει καταφύγιο και απολύτρωση, αλλά ως προβολή μιας ηθικής αρχής, της αλήθειας, η οποία, αν συνδυασθεί με την προοπτική της "ελεύθερης κοινωνίας", συναρθρώνει μαζί της το ηθικό πλαίσιο για μία ανάλογη διαρρύθμιση της κοινωνίας. Η χρήση χριστιανικών αρχών μόνο με ηθικό περιεχόμενο δεν οδηγεί και στην αποδοχή απλουστευτικών εξωτερικών σχημάτων, όπως παράδεισος και κόλαση¹⁴³, γιατί μέσα από αυτά επιδιώκεται ο εκφοβισμός και η ποδηγέτηση του λαού. Το σχήμα, βέβαια, του θετικού και του αρνητικού, του καλού και του κακού, ισχύει απόλυτα στην επίγεια καπιταλιστική κοινωνία και με το μεταφυσικό του νόημα, για ανταπόδοση δηλαδή στην άλλη ζωή, ισχύει μόνο για το λαό, γιατί οι "πλουτοκράται" που χρησιμοποιούν όλα τα μέσα για την απόκτηση χρημάτων ζουν στον επίγειο παράδεισο, αφήνοντας τον οικονομικά ανίσχυρο να καίγεται στο καμίνι της κόλασης των ανθρώπων και να ελπίζει στην ουράνια ευτυχία.

Το θρησκευτικό ζήτημα τίθεται από τον Καλλέργη υπεράνω των κοινωνικών διαζεύξεων και συγκρούσεων και ο διαχωρισμός αυτός σημαίνει ότι δεν πρέπει να αναμιγνύεται στην πολιτική παιδεία των εργατών και των

σοσιαλισμός", ό.π., σ. 137.

141. Στ. Καλλέργης, Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνες σοσιαλιστές, σ. 24.

142. Βλ. εφ. Σοσιαλιστής, αρ. 2 (16 Ιουν. 1890), σ. 3 και αρ. 5 (7-14 Ιουλ. 1890), σ. 4.

143. Στ. Καλλέργης, Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνες

αγροτών¹⁴⁴, την οποία παρέχουν τα "κοινωνιστικά σωματεία". Η θέση αυτή, την οποία συναντούμε και στον Παπαναστασίου, δεν μεταφράζεται σε αποφυγή της έρευνας των θρησκευτικών αξιών και των συζητήσεων για το κύρος των θρησκευτικών δογμάτων, που θα οδηγούσε σε μία ενδεχόμενη οδυνηρή αποκαλυψη ή και άρνησή τους, αλλά στοχεύει στην αποφυγή των διαμαχών που θα μπορούσαν να ξεσπάσουν στο εργατικό κίνημα από τις διαφορετικές θρησκευτικές αντιλήψεις των μελών του.

Η αναγνώριση της ανεξιθρησκείας που προτείνεται ως λύση στη θρησκευτική διαφορά αποτελεί έναν από τους τρεις βασικούς στόχους της μελλοντικής κοινωνίας, για τον Καλλέργη,¹⁴⁵ γιατί, όπως είναι φυσικό, η καταπατηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μελών μιας ελεύθερης κοινωνίας αντιφάσκει προς την ύπαρξή της. Ο απόλυτος αυτός σεβασμός που πρέπει να δείχνει η εργατική τάξη στην ελευθερία της συνείδησης¹⁴⁶ και στην κατοχύρωσή της, θεωρείται απαραίτητος και από τον Παπαναστασίου γιατί είναι σύγυρος ότι οποιοσδήποτε περιορισμός θα οδηγούσε σε ευρύτερες κοινωνικές διαστάσεις και θα επέφερε τη διαίρεση της.¹⁴⁷

Ο κίνδυνος της υποδαύλισης των θρησκευτικών διαφορών ελλοχεύει εξαιτίας της υποδούλωσης της θρησκείας στο κράτος. Για την επέμβαση αυτή στη σχέση ανθρώπου-θεού, σχέση που είναι για τον Παπαναστασίου ενδόμυχη και προσωπική, δεν φέρει την αποκλειστική ευθύνη το κράτος, αλλά συνυπεύθυνη είναι και η εκκλησία, που εγκατέλειψε το όραμα του πρωτόγονου χριστιανισμού για μια νέα κοινωνία και υποταχθηκε στην κοσμική

σοσιαλιστας, σ. 23.

144. Διάλεξις Σταύρου Γ. Καλλέργη προς ομάδα του Κεντρικού σοσιαλιστικού Συλλόγου.

145. Βλ. ενδεικτικά Σοσιαλιστής, αρ. 1 (3 Ιουν. 1890), και αρ. 70 (β' 15ήμερον Μαί.1902) σ. 2. (Οι βασικοί στόχοι τίθενται μετά τον τίτλο της εφημερίδας σε κάθε φύλλο).

146. Αλ. Παπαναστασίου, "Χριστιανισμός και σοσιαλισμός", ό.π., σ. 201.

"Χριστιανισμός και

εξουσία¹⁴⁸ με αντάλλαγμα την επισημοποίησή της. Η αναβάθμιση του χριστιανισμού σε κρατική θρησκεία σήμαινε, όπως υποστηρίζει ο Kautsky,¹⁴⁹ ότι είχε μετατραπεί στο αντίθετο της αρχικής του φύσης. Δεν νίκησαν οι μάζες των προλεταριοποιημένων χριστιανών, που ζητούσαν την επιβολή μιας επαναστατικής εξουσίας, αλλά ο κλήρος που τις εξουσίαζε εγκαταλείποντας τους αρχικούς στόχους του χριστιανισμού μπροστά στο δέλεαρ της συνάσκησης μιας συντηρητικής εξουσίας, η οποία προμήνυσε νέα καταπίεση και νέα εκμετάλλευση. Από το σημείο αυτό και ύστερα το αληθινό χριστιανικό πνεύμα -που παραλληλίζεται με τις αρχές του σοσιαλισμού, γιατί ήταν μια μαζική κίνηση των καταπιεσμένων λαών, που ξεκινούσε από τις εργαζόμενες τάξεις και αντιπαρτίθενταν στην καθεστηκυία¹⁵⁰ -είναι ασυμβίβαστο προς κάθε μορφή εξουσίας, που ευνοεί την αδικία, άρα και με τον καπιταλιστικό σχηματισμό.¹⁵¹ Αλλά παρά τον εκφυλισμό των θρησκευτικών αξιών, η χριστιανική επαγγελία της αγάπης προς τον πλησίον παραμένει για τον Παπαναστασίου η αρχή στην οποία θα προσβλέπει η ανθρωπότητα για την καλύτερη ανασυγκρότηση¹⁵² της κοινωνίας και στο απώτερο μέλλον, ένα μέλλον που αφήνεται να εννοηθεί ως η σοσιαλιστική οργάνωση της κοινωνίας.

Τόσο οι θέσεις του Παπαναστασίου, όσο και οι θέσεις του Καλλέργη διαφέρουν ουσιαστικά από τις

-----
147. Στο ίδιο, σ. 200.

148. 'Ο.π., σ. 199.

149. K. Kautsky, Der Ursprung der Christentums (1908), Stuttgart 1919, σ. 494 κ.ε. και σ. 496. Βλ. σχετικά στον Iring Fetscher, ό.π., τ. I, Philosophie, Ideologie, σσ. 48-49.

150. Σχετικά με την ανάπτυξη της θέσης αυτής από τον Engels βλ. το έργο του Delos. B. McKown, The classical Marxist Critiques of Religion: Marx, Engels, Lenin, Kautsky, Hague 1975, σ. 83.

151. Αλ. Παπαναστασίου, ό.π., σ. 200.

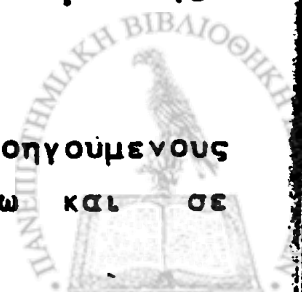

αντίστοιχες του Δρακούλη. Η ειδοποιός διαφορά συνίσταται στις διαφορετικές συνθέσεις, στις οποίες οδηγούν οι αντιλήψεις τους. Ο Δρακούλης υιοθετεί σχεδόν συνολικά τη χριστιανική βιοθεωρία και διατείνεται ότι, εάν εφαρμοζόταν ο πραγματικός χριστιανισμός, τότε η κοινωνία θα ήταν εντελώς διαφορετική, γιατί θα επικρατούσε η δικαιοσύνη. Η προβολή του χριστιανισμού ως κοσμοσυστήματος, που θα μπορούσε να ρυθμίσει και το γενικό σχήμα της πολιτείας και τις μερικότερες αρθρώσεις της, αντιπαράτίθεται στον καπιταλιστικό σχηματισμό, ο οποίος στηρίζεται στην αδικία και την ανισότητα. Το μειονέκτημα όμως που εξασθενίζει τη θέση του Δρακούλη συνίσταται ακριβώς στην αδυναμία να κατανοήσει ότι και η διαφορετική σύνθεση των χριστιανικών αρχών δεν θα οδηγούσε σε μία κοινωνία εντελώς διαφορετική, γιατί το περιεχόμενό τους θα έμενε το ίδιο. Μόνο μία διαφορετική χρήση των ηθικών του αντιλήψεων, σε μία κοινωνία που θα συγκέντρωνε τις απαραίτητες οικονομικές προϋποθέσεις, θα μπορούσε να επιβληθεί η θετικότερη συγκρότησή του. Ακριβώς από την οπτική αυτή αντιμετωπίζουν το ζήτημα της θρησκείας ο Καλλέργης και ο Παπαναστασίου, οι οποίοι δέχονται ότι ορισμένες ηθικές αρχές του χριστιανισμού μπορούν να επιβιώσουν και μάλιστα να λειτουργήσουν θετικά και στον σοσιαλισμό, γιατί ταυτίζονται με το δικό του ηθικό περιεχόμενο. Η υιοθέτηση λοιπόν του όλου και του μέρους των θρησκευτικών αντιλήψεων και ιδιαίτερα του χριστιανισμού χαρακτηρίζει τη στάση του Δρακούλη από τη μία πλευρά και του Καλλέργη και του Παπαναστασίου από την άλλη.

β. Η μαρξιστική αντίληψη για το ρόλο της θρησκείας και το αίτημα για περιορισμό της εγκόσμιας εξουσίας της.

Σε διαφορετική βάση από τους προηγούμενους σοσιαλιστές, οι οποίοι αναγνωρίζουν, έστω και σε

διαφορετικό βαθμό ο καθένας και από διαφορετική οπτική, τόσο το ρόλο της θρησκείας στην ιστορική εξέλιξη, όσο και τη δυνατότητα της να επενεργεί στον άνθρωπο μέσα από τις αρχές και τα πρότυπα που του προβαλλει και να οδηγεί σε κοινωνικές ρήξεις, κινούνται οι θέσεις της μαρξιστικής ομάδας. Περιορίζουν το ρόλο της θρησκείας στα πραγματικά της πλαίσια, που είναι εκείνα που απορρέουν από την υφή της, και τον αναγάγουν τελικά μόνο στην εξυπηρέτηση των μεταφυσικών αναγκών της ανθρώπινης ψυχής. Ειδικότερα ο Σκληρός απορρίπτει τη δεοντολογία για οποιαδήποτε εξάρτηση των πολιτικών συστημάτων από τις θρησκευτικές ιδέες, γιατί τις θεωρεί ως αντιλήψεις που καθιερώνουν τα προνόμια εκείνης της κοινωνικής τάξης, της οποίας η εξουσία εμφανίζεται ως "νόμος από θεού" και παρηγορούν τον υποταγμένο λαό να υπομένει και να ελπίζει.¹⁵³ Η άποψη αυτή αποτελεί κοινό τόπο για τους διανοητές της Β' Διεθνούς, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα επιθετικοί κατά του χριστιανισμού, επειδή αυτός απέβαλε σταδιακά τις αρχικές του ιδέες και εξελίχθηκε σε όργανο κοινωνικής σκλαβιάς¹⁵⁴ και επειδή ανέλαβε να εκτονώσει το φυσιολογικό μίσος των φτωχών εναντίον των πλουσίων αναβάλλοντας για τον άλλο κόσμο την αποκατάσταση των αδικιών και την ανταπόδοση των αρετών.¹⁵⁵

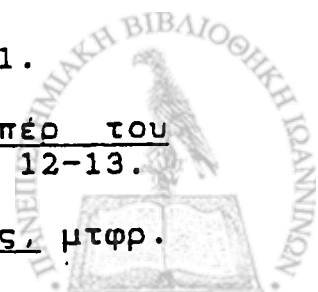
Οι θρησκευτικές ιδέες έρχονται να ενισχύσουν το εκάστοτε πολιτικό και κοινωνικό status quo και να άρουν όλες τις αμφισβητήσεις γι' αυτό, περιβάλλοντάς το με το κύρος της ιερότητας. Έτσι η θρησκευτική πίστη λειτουργεί ως εξωτερικός όρος που επιχειρεί να ελέγξει τον άνθρωπο. Η σχέση της θρησκείας με την πολιτική, όπως την κατανοεί ο Σκληρός, δείχνει ότι ο κοινωνικός ρόλος της πρώτης είναι άμεσα εξαρτημένος από το βαθμό

152. Στο ίδιο, σ. 201.

153. Γ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 91.

154. Βλ. W. Liebknecht, Τα κατά και τα υπέρ του σοσιαλισμού, μτφρ. Ν. Γιαννιός, Αθήνα 1912, σσ. 12-13.

155. P. Lafargue, Η καταγωγή της ιδέας της ψυχής, μτφρ.

προσκόλλησης στην πολιτική εξουσία. Η σύνδεση με το κράτος εξασφαλίζει στη θρησκεία την άσκηση ενός μέρους της κοσμικής εξουσίας για την οποία δεν έχει καμία λαϊκή εξουσιοδότηση.

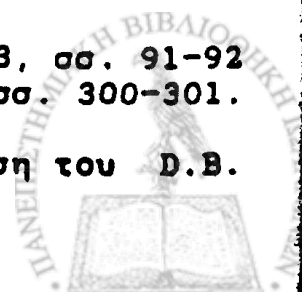
Οι θρησκευτικές αντιλήψεις σε ορισμένες χρονικές περιόδους, όπως για παράδειγμα στο Μεσαίωνα, αναβαθμίστηκαν λόγω της συγκυρίας των συνθηκών και έπαιξαν κυρίαρχο ρόλο, γιατί λειτούργησαν ως ο συνδετικός κρίκος των ατόμων στον κοινωνικό τους σχηματισμό. Η κυριαρχία αυτή υποβάθμισε την ανθρωπινή προσωπικότητα και την κατέστησε μία μηδαμινότητα, γενική και ισότιμη απέναντι στο θεό, και ταυτόχρονα εντελώς ανυπεράσπιστα απέναντι στον επίγειο αφέντη. Η φύση του προβάτου, η οποία χαρακτηρίζει τον άνθρωπο-χριστιανό, ιδιαίτερα στο δυτικό μεσαίωνα, δείχνει ακριβώς την πλήρη υποταγή του και την άρνηση για οποιαδήποτε αντίσταση και αντίδραση.¹⁵⁶

Η εμφάνιση της θρησκείας θεωρείται από τον Σκλήρο ως αποτέλεσμα της ανάγκης του ανθρώπου να προσαρμοσθεί στον φυσικό του χώρο εξηγώντας τα φαινόμενα της φύσης και επιδιώκοντας τη λύση του μυστηρίου της δημιουργίας. Ο άνθρωπος, πριν ανακαλύψει ακόμη τον εαυτό του ως ιδιαιτερότητα, βρέθηκε εφοδιασμένος με τη φυσική θρησκεία, λόγω της ύπαρξης υπερφυσικών και αδάμαστων δυνάμεων, που καθόριζαν το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούσε και απέναντι στο οποίο έστεκε ανήμπορος και αβοήθητος. Η αναγκαιότητα και η προσπάθεια να κατανοήσει και να υποτάξει της δυνάμεις της φύσης αποτελούν τις διανοητικές ρίζες της θρησκείας και τις αιτίες της θρησκευτικής πίστης.¹⁵⁷ Έτσι η θρησκεία που προβάλλει ως αποτέλεσμα των αναγκών αυτών του ανθρώπου,¹⁵⁸ συνυφαίνει την επιβίωσή της με τη δική

Στάθη Φερεντίνου, Αθήναι, χ. χρ., σ. 101.

156. K. Marx, Das Kapital, τ. I, MEW, τ. 23, σσ. 91-92 και An Fr. Engels (17.11.1982), MEW, τ. 30, σσ. 300-301.

157. Για τη θέση του Kautsky βλ. την ανάλυση του D.B. McKown, ό.π., σ. 124.

τους ύπαρξη, πράγμα που σημαίνει ότι η λύση των σχετικών προβλημάτων θα περιορίσει αισθητά την εμβέλειά της και θα άρει τις πραγματικές αιτίες της ύπαρξής της. Ο άνθρωπος όμως θα απαλλαγεί οριστικά από τη θρησκευτική πίστη, όταν η επιστήμη και η ανθρώπινη λογική δώσουν στα παραπάνω προβλήματα λύσεις, που θα έχουν γενικό κύρος ή που η αλήθεια τους θα είναι πασιφανής και αδιαμφισβήτητη.¹⁵⁹ Αλλά με τα δεδομένα της εποχής η λύση αυτή, που είναι, βέβαια, για τον Σκληρό ευκαταία τοποθετείται χρονικά σε ένα απροσδιόριστο μέλλον και έτσι το ζήτημα της θρησκευτικής πίστης διαιωνίζεται. Σκέψεις για δυναμική κατάργηση της θρησκείας δεν υιοθετούνται από το μαρξισμό γιατί κάτι τέτοιο δεν θα έλυne το πρόβλημα, αλλά θα το ανέστειλε και θα το μετέθετε. Η εργατική τάξη ανέμενε ότι θα απελευθερωθεί από τις θρησκευτικές επιρροές μέσα από μία διαδικασία κατά την οποία η θρησκεία θα έσβηne από την παραμέληση και την απώλεια των κοινωνικών λειτουργιών της και όχι από μία μετωπική επίθεση.¹⁶⁰ Η θέση αυτή στηρίζεται στην αντίληψη ότι η κατανόηση των μεταφυσικών αληθειών της θρησκείας βρίσκεται στη σπουδή των πραγματικών καταστάσεων και μόνον ο έλεγχός τους μπορεί να την καταστήσει περιττή. Ο Σκληρός, βέβαια, δεν ταυτίζεται απόλυτα με τις μαρξιστικές αυτές θέσεις, γιατί από την άλλη πλευρά αποδέχεται ότι "η ανάγκη του μεταφυσικού θρησκευτικού αισθήματος θα μένει πάντοτε στον κόσμο εφόσον υπάρχει αισθανόμενος και φιλοσοφών άνθρωπος".¹⁶¹ Η άποψη αυτή ακυρώνει ως ένα βαθμό της θέση του για την εξάλειψη της θρησκείας και παράλληλα αντίκειται στη θέση του Kautsky, ότι η θρησκεία είναι δημιούργημα των κοινωνικών

158. Βλ. σχετικά D.B. McKwon, ό.π., σ. 86.

159. Όταν οι ανθρώπινες σχέσεις γίνουν λογικές γράφει ο Marx (βλ. Das Kapital, ό.π., σσ. 93-94).

160. K. Marx, Kritik des Gothaer Programms (1875), MEW, τ. 19, σ. 31.

161. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνοισμού,

απαιτήσεων και όχι των αναγκών του ατόμου και ότι επομένως οι θρησκευτικές διδασκαλίες δεν περιέχουν καμία υπερφυσική αλήθεια.¹⁰²

Η τελευταία θέση του Σκλήρου που έμμεσα υποδεικνύει τη διατήρηση της θρησκείας οφείλεται μάλλον στην αντίληψη ότι σε έναν εξελισσόμενο κόσμο η απόλυτη αλήθεια δεν θα κατακτηθεί ποτέ και θα υπάρχουν πάντοτε προβλήματα που θα αδυνατεί να τα προσεγγίσει η ανθρώπινη λογική. Η αποψη αυτή φαίνεται να επηρεάζει και τον Χατζόπουλο¹⁰³, ο οποίος απαιτεί την πλήρη κατοχύρωση των θρησκευτικών ελευθεριών από τη στιγμή που γίνεται φανερό ότι αυτές ικανοποιούν ψυχικές ανάγκες του ανθρώπου. Παράλληλα όμως απαιτεί, και μάλιστα περισσότερο έντονα, να εξασφαλισθεί και η δυνατότητα της επιστημονικής γνώσης για όλους, που από τη φύση της λειτουργεί ανατρεπτικά για την πίστη, γιατί η τυφλή υποταγή στην ύψιστη δύναμη, την οποία επαγγέλεται η τελευταία, έγινε το μέσο για τον υπνωτισμό του πλήθους. Η καθημερινή θρησκεία καταντήσε να χρησιμοποιείται ως όργανο υποταγής στις "άνομες θελήσεις" και τα άδικο συμφέροντα, αντιστρέφοντας έτσι την αρχική της φύση. Ο Χατζόπουλος εκτιμά ότι ο κοινωνικός ρόλος της θρησκείας εξαντλείται στη χρήση της ως αποτελεσματικού οργάνου του αστού για την αποκόμιση¹⁰⁴ του εργατή, αποδεχόμενος προφανώς την αντίληψη ότι στην ταξική κοινωνία η θρησκεία δικαιώνει διαφορετικές ηθικότητες οι οποίες επικρατούν στις διάφορες φάσεις της ιστορικής εξέλιξης και επικυρώνει τις αξίες τους.¹⁰⁵ Εξάλλου είναι λογικό η καθιερωμένη

σσ. 356-357.

162. K. Kautsky, "Religion II", π. Die Neue Zeit, τ. I, αρ. 10 (5.12.1913), σ. 354, βλ. σχετικά στον D.B. McKown, ό.π., σ. 154.

163. K. Χατζόπουλος (Π.Β.), "Αστική και σοσιαλιστική ιδεολογία", ό.π., σ. 4.

164. Στο ίδιο, σ. 3.

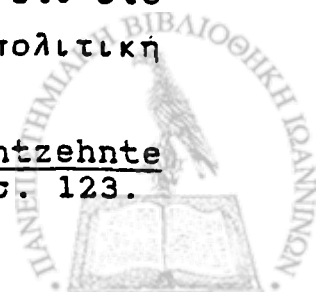
165. Βλ. K. Marx, Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848

θρησκεία να υπερασπίζεται συμφέροντα παρόμοια με εκείνα των εξουσιαστικών δυναμεων.

Η αδυναμία της θρησκείας να εκπληρώσει τον κύριο σκοπό της ύπαρξής της που είναι η συμπαράσταση και η κατανόηση των ψυχικών και υπαρξιακών προβλημάτων του ανθρώπου, οφείλεται ενμέρει και στην ιστορική επιλογή της να συγκροτήσει μηχανισμούς για άσκηση επίγειας εξουσίας, κατά το πρότυπο της κρατικής. Η θρησκευτική παρέμβαση στη σύγχρονη κοινωνία μέσα από την εκκλησία μπορεί να αποβεί επιβοηθητική, αν η τελευταία αποφύγει τη σύμπλευση με συγκεκριμένες πολιτικές αντιλήψεις-και μάλιστα κομματικές-και αν ασχοληθεί με τα φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα εκσυγχρονίζοντας τις απόψεις και τις μεθόδους της. Το πρώτο βήμα, που σύμφωνα με τον Γιαννιό¹⁶⁶ είναι απαραίτητο να γίνει προς την κατεύθυνση του θρησκευτικού εκσυγχρονισμού, συνίσταται στην αναγνώριση της ουσιαστικής ιστοιμίας όλων των θρησκευτικών αντιλήψεων που ξεπερνά τη διστακτική ανοχή και την τυπική ανεξιθρησκεία. Η κατοχύρωση της τελευταίας από όλα τα αστικά συντάγματα δεν εξάλειψε και το πρόβλημα της θρησκευτικής προπαγάνδας, η οποία στοχεύει μέσα από την ηθική μείωση του αντιπάλου στην εξουδετέρωσή του και στον δυνητικό προσεταιρισμό του.

Η απαλλαγή της ηθικής από τη θεολογική ηθικολογία, από την αρχή της ανταμοιβής και της τιμωρίας, η οποία σκοπεύει μέσα από τον αυτοέλεγχο του ατόμου στον μόνιμο έλεγχο από το θρησκευτικό κατεστημένο, είναι όρος που πρέπει να ισχύσει άμεσα. Από τα αριστοί θεολογικά προστάγματα, που απαιτούν την προσαρμογή της πραγματικότητας σ'αυτά, δεν μπορεί να προκύψει ηθική στηριγμένη στις πραγματικές συνθήκες της ζωής. Μία τέτοια ηθική εξασφαλίζεται, κατά τον Γιαννιό, μόνο στον σοσιαλισμό, γιατί αυτός δεν έχει καμία σχέση με τη θρησκεία. Η αποψη αυτή ενισχύει τη θέση ότι στο μελλοντικό σοσιαλιστικό σύστημα θα ασκηθεί μία πολιτική

-----
bis 1850 (1850), MEW, τ.7, σσ. 59-60 και Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte (1852), MEW, τ.8, σ. 123.

αυστηρού περιορισμού της θρησκευτικής δικαιοδοσίας μόνο στα υπαρξιακά και μεταφυσικά ζητήματα.

Το συμπέρασμα που θα μπορούσε να προκύψει, τόσο από τις θέσεις του Γιαννιού όσο και από εκείνες του Χατζόπουλου και του Σκληρού, είναι ότι η αποδιοργάνωση των ισχυρών θρησκευτικών μηχανισμών και ο περιορισμός της θρησκείας στα πλαίσια που περιγράψαμε παραπάνω, τερματίζει οριστικά όχι μόνο τη δυναμική της παρέμβαση στις πολιτικές επιλογές και εξελίξεις μέσα από την οποία στηρίζει στην καθημερινή της πρακτική την κυρίαρχη τάξη, αλλά και αποσθρώνει το κύριο οικοδόμημα της, την εκκλησία, η οποία -προβάλλει ένα σύστημα δογμάτων ως βιοθεωρία και ως πρότυπο ζωής επιχειρώντας μέσα από αυτό να χειραγωγήσει τον άνθρωπο. Με τον τρόπο αυτό συντομεύεται ο δρόμος για την εξάλειψη των θρησκευτικών αντιλήψεων, όταν ισχύει ο όρος που θέτει ο Marx¹⁶⁷ για την εκλογίκευση των ανθρώπινων συνθηκών και σχέσεων. Από την άλλη όμως πλευρά ο ουσιαστικός χριστιανισμός που περιέχει τον πυρήνα των βασικών αρχών, ο χριστιανισμός ως βίωμα και όχι ως τυπολατρεία και κοσμική εξουσία, συνεχίζει να επηρεάζει περισσότερο, ίσως, τον Δρακούλη, αλλά δεν αφήνει αδιάφορους και τον Καλλέργη με τον Παπαναστασίου. Κατά τη γνώμη τους οι αρχές του χριστιανισμού, αν δεν μπορούν να λύσουν μόνες τους το κοινωνικό πρόβλημα υπέρ των συμφερόντων της κοινωνικής πλειοψηφίας, μπορούν, τουλάχιστο, να συντελέσουν σημαντικά προς μία τέτοια λύση.

---

166. Ν. Γιαννιός, "Θρησκεία και σοσιαλισμός", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 34 (20-4-1919), σ. 1.

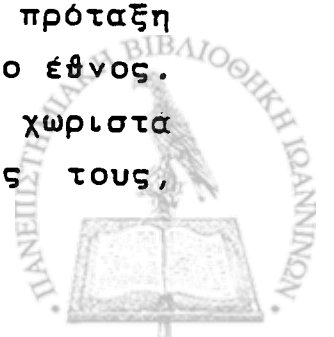
167. Κ. Marx, Das Kapital, ό.π., σσ. 91-92.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η διατριβή αυτή επιχείρησε να εξακριβώσει, να αναλύσει και να ερμηνεύσει τις θέσεις που διατύπωσαν για τους "ιστορικούς παράγοντες" οι Έλληνες σοσιαλιστές της περιόδου 1885-1919. Η ιστορικο-συστηματική αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού, το οποίο ανήκει στο πεδίο της φιλοσοφίας της ιστορίας, συνεπάγεται την ανασυγκρότηση των σχετικών θέσεων, που σε αρκετούς σοσιαλιστές δεν ήταν μόνο διάσπαρτες αλλά και επιγραμματικές, και την αντιστοίχισή τους με τα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά ρεύματα από τα οποία αντλούν ή επηρεάζονται.

Η σημασιολογική βαρύτητα του όρου "ιστορικοί παράγοντες" βρίσκεται στο ουσιαστικό και όχι στο επίθετο. Αυτό υπονοεί ότι η συγκεκριμένη έννοια δεν αποδίδει απλώς τους παράγοντες της ιστορίας, οπότε την προτεραιότητα θα είχε η ιστορία, ενώ οι παράγοντες θα ήταν το παρεπόμενό της, αλλά τις δυνάμεις που "παραγουν" την ιστορία, τους κύριους δηλαδή συντελεστές της. Όσον αφορά το τυπικό μέρος, η διάταξη που ακολούθησα στην έκθεση των "ιστορικών παραγόντων" στηρίζεται ασφαλώς στο κριτήριο της σπουδαιότητάς τους. Μοναδική εξαίρεση του κανόνα αυτού αποτελεί η πρόταξη των αντιλήψεων για το περιβάλλον, τη φυλή και το έθνος. Οι απόψεις για τον κάθε παράγοντα χωριστά παρουσιάστηκαν με βάση το χρόνο της διατύπωσής τους,

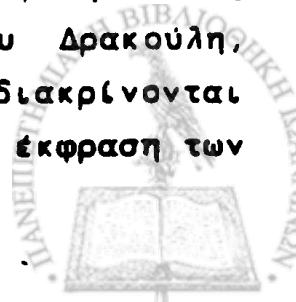

χωρίς ωστόσο το κριτήριο αυτό να ανατρέπει τη γενική κατάταξη από τον αρχαιότερο στο νεώτερο σοσιαλιστή.

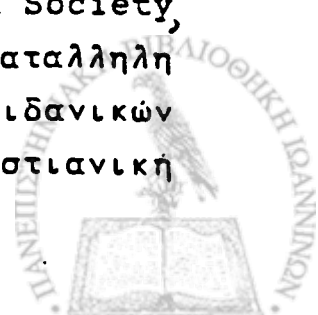
Ενδιαφέρον θα ήταν να τονισθεί, όσον αφορά στην πρόσληψη και την ανάπτυξη των αντιλήψεων για τους "ιστορικούς παραγοντες", το γεγονός ότι η καλλιέργεια της φιλοσοφικής σκέψης στην Ελλάδα της εποχής εκείνης υπήρξε αρκετά ατροφική. Στην εύλογη απορία που προκαλεί η διαπίστωση αυτή, αν μάλιστα συνυπολογισθεί η άνθιση της σοσιαλιστικής σκέψης που παρατηρείται, μπορεί να αντιταχθεί το γεγονός ότι όλοι σχεδόν οι σοσιαλιστές που εξετάζουμε, με μοναδική εξαίρεση τον Αντύπα, σπουδασαν ή συμπλήρωσαν τις σπουδές τους στην Ευρώπη και ήταν σαφώς ενήμεροι για τις σοσιαλιστικές της αναζητήσεις. Η διευκρίνιση όμως αυτή, που είναι εξηγητική της ενασχόλησης τους με τις σοσιαλιστικές ιδέες δεν παραπέμπει, βέβαια, και στη δημιουργία μιας αυτοδύναμης σκέψης. Κοινή, ωστόσο, φροντίδα στους περισσότερους σοσιαλιστές ήταν η μετακένωση, κάποτε με δημιουργική πρόθεση, στοιχείων από τις σοσιαλιστικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν ή διαμορφώνονται την εποχή εκείνη στην Ευρώπη. Τούτο καθιστά αναγκαία την ανίχνευση των τρόπων πρόσληψης καθώς και των μορφών επεξεργασίας των σοσιαλιστικών ιδεών, ιδίως στην περίπτωση που η σκέψη των Ελλήνων σοσιαλιστών τείνει να πάρει συστηματικό χαρακτήρα κυρίως μέσα από την οπτική των συναφών προβλημάτων που απασχολούν την ίδια περίοδο την ελληνική κοινωνία.

Οι δυνατότητες για την πρόσληψη, την αφομοίωση και την ανάπτυξη των σοσιαλιστικών ιδεών που επιτελείται με πολλαπλούς αγωγούς στην Ελλάδα είναι διαφορετικές για τον καθένα. Οι σπουδές και η σταδιοδρομία είναι ιδιαίτερα ευνοϊκές για τον Σκληρό, τον Χατζόπουλο, τον Γληνό και τον Παπαναστασίου, όπως επιμαρτυρείται από τη συστηματική τους γνώση και τη συγγραφική τους ικανότητα. Αντίθετα στην περίπτωση του Δρακούλη, μολονότι οι σοσιαλιστικές του αντιλήψεις διακρίνονται για το εύρος τους, δεν έχουν τη συστηματική έκφραση των

προηγούμενων και χαρακτηρίζονται από τη χαλαρή σύνδ. τους με τις μαρξιστικές αντιλήψεις που φαίνεται ισχυροποιούνται μέσα στη σοσιαλιστική σκέψη της Ελλάδας. Οι γνώσεις του Καλλέργη αναβαθμίζονται κατά την παραμονή του στη Γαλλία, αλλά ωστόσο δεν παύουν να είναι περιορισμένες, όπως επιβεβαιώνουν η Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνες σοσιαλιστές του 1898 και η Διάλεξις προς ομάδα του Κεντρικού σοσιαλιστικού Συλλόγου του 1914. Σε χαμηλότερο ακόμη επίπεδο κινείται τόσο η πρόσληψη, όσο και η ανάπτυξη των σοσιαλιστικών ιδεών από τον Αντύπα, όπως προκύπτει από τη μελέτη των άρθρων του στην εφημερίδα Αναστασις, τα οποία αποτελούν και την αξιολογότερη θεωρητική του προσφορά. Στον Δελμούζο και τον Θεοδωρόπουλο παρατηρείται μία αξιολογή ανάπτυξη επί μέρους ζητημάτων που αφορούν την παιδεία, την εκπαίδευση και το δίκαιο, αλλά η ανάλυσή τους αδυνατίζει, επειδή δεν μπορεί πάντοτε να πιστοποιηθεί με απόλυτη βεβαιότητα η σοσιαλιστική της οπτική. Τον σκεπτικισμό για τον σταθερό σοσιαλιστικό προσανατολισμό των δύο αυτών σοσιαλιστών ενισχύει και η έκδηλη απουσία μιας σφαιρικής και συστηματικής ιστορικοφιλοσοφικής συγκρότησης. Ο Γιαννιός πάλι φαίνεται να έχει προσλάβει και να έχει απομοιώσει τις κύριες αρχές του μαρξισμού, αλλά η διάθεση για διατύπωση πρωτότυπων θέσεων, που υπάρχει σ' αυτόν εν δυνάμει, δεν καταφέρνει ποτέ να εκδηλωθεί και να αποτυπωθεί σε λόγο.

Η διαμόρφωση των σοσιαλιστικών αντιλήψεων του Δρακούλη πρέπει να αναζητηθεί σε τέσσερα κυρίως πεδία: Στον αναρχισμό και ιδιαίτερα στον Κροπότκιν, με τον οποίο φαίνεται να συνδυάζονται και ορισμένες αντιλήψεις του "ουτοπικού σοσιαλισμού", όπως και αντιλήψεις του Proudhon για την απόδοσή στον εργαζόμενο ολόκληρου του προϊόντος της εργασίας. Στις θέσεις της Fabian Society, που συνεπικουρούνται και από απόψεις για την καταλληλή διαιτητική και την ίδρυση Αγροπόλεων ως ιδανικών σχημάτων κοινωνικής οργάνωσης. Στη χριστιανική

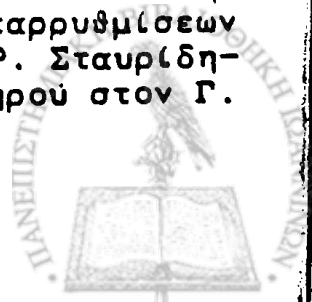

βιοθεωρία, με την οποία αναμειγνύεται και ο θεοσοφισμός, και τέταρτο στον μαρξισμό και τους σοσιαλιστές της Β' Διεθνούς, όπως μας επιτρέπει η σχετική φειδωλή του μνεία σ'αυτούς. Ο αναρχικός σοσιαλισμός, όπως εκφραζόταν από τον Κροπότκιν και τον Γραβε, καθώς και οι διάσπαρτες αναφορές στον Proudhon και Blanqui, για τους οποίους όμως δεν υπάρχει καμία σαφής ένδειξη για συστηματική γνώση των απόψεων τους, φαίνεται ότι συνιστούν την κύρια πηγή που επηρεάζει τη διαμόρφωση των αντιλήψεων του Καλλέργη. Η υπέρβαση του ουτοπικο-αναρχικού επιπέδου επιχειρείται με τη γνώση του "επιστημονικού σοσιαλισμού", μέσω των φυλλαδίων του Αργυριάδη, αλλά ο Καλλέργης δεν έφτασε ποτέ σε μία συστηματική πρόσληψη και αφομοίωσή του. Όσον αφορά τον Αντύπα, που, προβάλλει την ηθική πλευρά του σοσιαλισμού και την ηθικοποίηση της κοινωνίας, η διαμόρφωση των σοσιαλιστικών του αντιλήψεων δεν φαίνεται να ξεφεύγει από το πλαίσιο των ιδεών που διακινούνταν μέσα από τα έντυπα του Δρακούλη και του Καλλέργη.

Ο Σκληρός δεν περιορίζεται στη γνώση και την αφομοίωση του μαρξισμού καθώς και των μαρξιστικών αντιλήψεων της Β' Διεθνούς - κύριοι εκφραστές των οποίων είναι γι'αυτόν οι Πλεχάνοφ και Kautsky- αλλά επιχειρεί τη συστηματική επιστημονική ανάλυση των δομών της νεοελληνικής κοινωνίας και το εγχείρημα αυτό εγγράφεται ως πρωτότυπο για τον ελληνικό χώρο. Η πρόθεσή του να μη μείνουν οι αναλύσεις αυτές μόνο στο επίπεδο της θεωρίας, αλλά να εφαρμοσθούν στην πράξη και με τη δική του προσωπική συμμετοχή δεν υλοποιήθηκε ποτέ, γιατί ο

---

1. Ο Σκληρός δίνει το πορτρέτο του επαναστάτη σε μία επιστολή του στον Γ.Ν. Πολίτη προβαλλοντας την αδιάσπαστη ενότητα θεωρίας και πράξης: "...το μεγαλείο αρχίζει από τη θετική δημιουργική εργασία και από την εφαρμογή στην πράξη των προτεινόμενων μεταρρυθμίσεων πρώτα αυτού του ίδιου του επαναστάτη" (βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, "Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ. Ν. Πολίτη", σσ. 27 και 37).

Σκληρός, εξαιτίας ορισμένων σοβαρών λόγων, όπως η επισφαλής κατάσταση της υγείας του, η οικονομική ανασφάλεια και η έλλειψη ακόμη και στοιχειώδους οργανωτικής υποδομής των κοινωνικών στρωμάτων, που σύμφωνα με τη μαρξιστική αντίληψη θα ενδιαφέρονταν για τη σοσιαλιστική ανασυγκρότηση της κοινωνίας, έμεινε τελικά έξω από την οργανωμένη κοινωνική δράση. Έτσι ο Σκληρός δεν συμμετείχε στις διεργασίες που άρχισαν να συντελούνται και στον ελληνικό κοινωνικό χώρο και δεν μπόρεσε να ασκήσει καθοδηγητικό ρόλο στα κοινωνικά εκείνα στρώματα που σύμφωνα με τη θεωρία του θα προωθούσαν την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Ο Χατζόπουλος και ο Γιαννιός προβάλλουν με αποτελεσματικότητα τις κύριες μαρξικές αντιλήψεις στο χώρο της πολιτικής και κοινωνικής φιλοσοφίας και δοκιμάζουν με την προσωπική ένταξη ή και τη συγκρότηση σοσιαλιστικών οργανώσεων² να προωθήσουν τις αντιλήψεις τους στην κοινωνική πράξη, αλλά η προσπάθεια αυτή δεν έφερε τα αναμενόμενα, ίσως, αποτελέσματα λόγω των ανώριμων κοινωνικών συνθηκών και των προσωπικών αδυναμιών τους. Στον Χατζόπουλο όμως είναι ορθό να αναγνωρισθεί η πρωτοτυπία των σοσιαλιστικών του αναλύσεων που αφορούν το χώρο της τέχνης.³ Η θετική μάλλον εικόνα, όσον αφορά, βέβαια, το σοσιαλιστικό προφίλ των δύο αυτών σοσιαλιστών, αλλάζει στην περίπτωση του Δελμούζου και του Γληνού γιατί σ'αυτούς δεν μπορούμε να αναγνώσουμε τη διαρκή σοσιαλιστική οπτική των αναλύσεών τους, αλλά ανακαλύπτουμε εκλεκτικιστικές αναμείξεις, μέσα στις οποίες εγγράφονται και η έμμεση αναγνώριση της μαρξικής προβληματικής και η προώθηση του αστικού εκσυγχρονισμού που είναι απαραίτητος για το επίπεδο της ελληνικής κοινωνίας της εποχής αυτής. Η θέση τους για τον κοινωνικό

2. Βλ. σχετικά στη σ. 51, σημ. 93 και σ. 52, σημ. 94 της εργασίας μας.

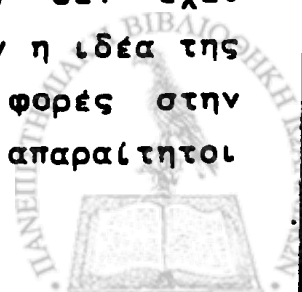
3. Βλ. σσ. 382-386 στην παρούσα μελέτη.

εκσυγχρονισμό απορρέει από την ιεράρχηση των στόχων, που κατά την άποψή τους είναι απαραίτητο να προωθηθούν στην κοινωνία, και όχι από την τελική επιλογή της ενσωμάτωσης στο υπάρχον κοινωνικοπολιτικό σύστημα, που θα λάβει χώρα σύντομα για τον Δελμούζο, και της ρήξης με αυτό, που θα έλθει αρκετά αργότερα για τον Γληνό.

Η διαμόρφωση των σοσιαλιστικών αντιλήψεων του Παπαναστασίου φέρνει σίγουρα τη σφραγίδα της επίδρασης του γερμανικού σοσιαλισμού από τον Bernstein ως τους Kathedersozialisten G. Schmöller και A. Wagner, αλλά και της Fabian Society. Αντίθετα οι πηγές του Θεοδωρόπουλου, του οποίου οι απόψεις παραμένουν ως ένα βαθμό στο χώρο του αστικού εκσυγχρονισμού και καθιστούν δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στο σοσιαλισμό και στον αστισμό, πρέπει να αναζητηθούν και στις σχετικές αντιλήψεις του C. Gide και του L. Bourgeois για τον "συνεταιρισμό" και την "αλληλεγγύη" ("Solidarité").

Οι θέσεις που διαμορφώνονται από τους Έλληνες σοσιαλιστές με βάση τις σχετικές ευρωπαϊκές σοσιαλιστικές αντιλήψεις συνδέονται, όσον αφορά την εφαρμογή τους, με ένα κοινό χαρακτηριστικό που αναδεικνύεται ο κοινός τύπος των εκφραστών τους. Οι ίδιοι δηλαδή οι σοσιαλιστές δεν λειτουργούν μόνον ως θεωρητικοί που "παράγουν" ιδέες, αφήνοντας σε άλλα κοινωνικά σώματα την υλοποίησή τους, αλλά ευθύς εξαρχής προωθούν ή τουλάχιστον επιδεικνύουν τη διάθεση να προωθήσουν την εφαρμογή της σοσιαλιστικής θεωρίας. Η απογοητευτική όμως κατάληξη των προσπαθειών τους, αν συνδυασθεί και με την αντίστοιχη αποτυχία των οργανωτικών σχημάτων που δημιουργήθηκαν και την επαγγέλλονταν, επαναβεβαιώνει και επαναδυναμοποιεί και στην περίπτωση τους τη θέση του Marx για την απαραίτητη συνηγορία, όσον αφορά την κοινωνική αλλαγή, των κατάλληλων και ώριμων συνθηκών. Πράγματι, δεν έχει καμία πρακτική σημασία για την εξέλιξη, αν η ιδέα της κοινωνικής ανατροπής εκφράσθηκε χιλιάδες φορές στην ιστορία, όταν δεν έχουν εξασφαλισθεί οι απαραίτητοι

όροι γι' αυτήν, που οδηγούν στην επαναστατική ανατροπή της παλιάς κοινωνίας, της ως τότε "παραγωγής ζωής" και "του συνόλου της δραστηριότητας" επάνω στην οποία η κοινωνία αυτή στηριζόταν. 4

Το θεμελιακό ζήτημα στο οποίο στόχευσε η ανάλυση των σοσιαλιστών, τόσο εκείνων που το διαπραγματεύθηκαν με συστηματικότητα, όσο και εκείνων που ο χαρακτήρας αυτός είναι από υποτονικός έως ανύπαρκτος, ήταν η εξακρίβωση των δυνάμεων που καθορίζουν την πορεία και την εξέλιξη της κοινωνίας καθώς και η αποτίμηση του ρόλου τους. Από τις απαντήσεις που δόθηκαν στο πρόβλημα αυτό αναδεικνύεται ένα μερικότερο πρόβλημα, που αφορά στην κατεύθυνση προς την οποία ωθούν την κοινωνία οι δυνάμεις αυτές και την περιγραφή της μελλοντικής μορφής προς την οποία τείνει. Στο τελικό πόρισμα, όπου συναρτώνται και συναρθρώνονται όλες οι απαντήσεις, προβάλλεται μία πλειάδα παραγόντων, μέσα στους οποίους προεξάρχει και κυριαρχεί καθοριστικά ο οικονομικός, χωρίς, βέβαια η καθοριστικότητα αυτή να υποβαθμίζει τη συμβολή και την επίδραση που ασκούν και οι υπόλοιποι παράγοντες. Όσον αφορά τώρα στο δεύτερο ζήτημα, που όχι μόνο συνδέεται άμεσα με το πρώτο, αλλά αποτελεί και την απόληξή του, οι Έλληνες σοσιαλιστές αναγνωρίζουν μέσα από μία αιτιοκρατική, συνήθως, αντίληψη, έστω και με διαφορετικό τρόπο ο καθένας, ότι η μελλοντική μορφή της κοινωνίας τείνει προς μία κοινωνία της αρμονίας. Ο ντετερμινισμός αυτός δεν είναι απόλυτος, γιατί ενίοτε εναλλάσσεται με το δεοντολογικό η κοινωνία οφείλει να τείνει και το υποκειμενικό, ο άνθρωπος με τη δράση του συντείνει στην προετοιμασία ενός τέτοιου στόχου.

Ωστόσο τα συμπεράσματα στα οποία απολήγουν οι αναλύσεις των Ελλήνων σοσιαλιστών, ως η συνισταμένη των αντιλήψεών τους για τους "ιστορικούς παράγοντες", δεν πιστοποιούν την πλήρη ταύτιση των απόψεών τους ούτε,

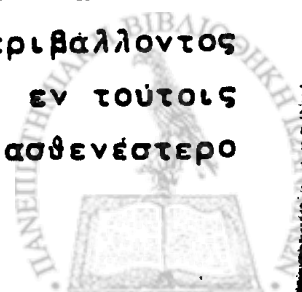
4. K. Marx - Fr. Engels, Die deutsche Ideologie, ο.π., σσ. 37-38.

βέβαια, εξαγονται από μία ισοβαρή ως προς την ποιότητα έρευνα του κοινωνικού σχηματισμού και συγκεκριμένα του καπιταλισμού. Αγτίθετα μαάλιστα οι επί μέρους διαφοροποιήσεις, οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις που χαρακτηρίζουν τις θέσεις τους είναι έκδηλες, όπως διαπιστώνεται από την παρουσίαση της συνολικής εικόνας των παραγόντων που ακολουθεί.

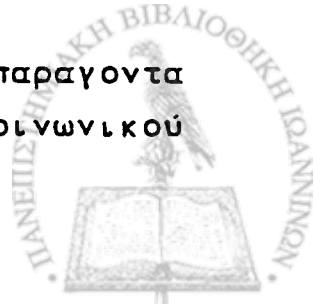
Το φυσικό περιβάλλον δεσμευτικό αρχικά, όσον αφορά την ενασχόληση των ανθρώπων και την κατεύθυνση της οικονομίας, περιορίζει σταδιακά την επίδρασή του, η οποία προσλαμβάνει υποτονικό χαρακτήρα στην αναπτυγμένη κοινωνία (Σκληρός, Χατζόπουλος, Γιαννιός). Σε καμία, βέβαια, χρονική φάση της εξέλιξης του ανθρώπου, αν εξαιρεθεί η αυγή της παρουσίας του, δεν γίνεται αποδεκτό ότι υπερφαλαγγίζει και υποκαθιστά την καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα. Η ορθότητα της θέσης αυτής ανάγεται στην καταγραφή της σταδιακής αντιστροφής των ρόλων που σημειώνεται ανάμεσα στη φύση και τον άνθρωπο. Στην αρχή η φύση εξουσιάζει απόλυτα τον άνθρωπο, αλλά η κυριαρχία της ακολουθεί μία φθίνουσα πορεία, στο βαθμό που ενδυναμώνει, με γεωμετρική μαάλιστα πρόοδο, ο ρόλος του δευτέρου. Έτσι η δυναμική των κατηγοριών φύση και άνθρωπος είναι αντιστρόφως ανάλογη, γιατί η μία κυριαρχεί στα αρχικά και πρωτόγονα στάδια της ανθρώπινης παρουσίας και η άλλη στον αναπτυγμένο και σύγχρονο κόσμο. Και στις δύο πάντως φάσεις κυριαρχίας η ελεγχόμενη δύναμη υπόκειται στον ασφυκτικό και σχεδόν απόλυτο έλεγχο της άλλης, γιατί οι αντιστάσεις που προβάλλονται είναι ανίσχυρες. Στα μεγάλα χρονικά διαστήματα που κυριαρχεί η δύναμη της φύσης ο άνθρωπος αδυνατεί να την ελέγξει, επειδή δεν έχει αναπτύξει την αναλογη τεχνική, ενώ όταν φτάσει σε ένα τέτοιο στάδιο ανάπτυξης, τότε η αντίσταση της φύσης κάμπτεται και οι δυνάμεις της τιθασσεύονται.

Αλλά μολονότι η επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος μειώνεται αισθητά με το πέρασμα του χρόνου, εν τούτοις αυτό δεν παύει να εγγράφει, έστω και με ασθενέστερο

τόνο, ορισμένα χαρακτηριστικά που καταγράφονται ως ιδιαίτερα γνωρίσματα των φυλών, ως προτερήματα ή ελαττώματα που ασκούν μία έμμεση αλλά συνεχή επίδραση, γιατί επεκτείνονται στο χρόνο μέσα από τη μεταβίβασή τους στις επόμενες γενιές με το νόμο της κληρονομικότητας. Οι φυλετικές ιδιαιτερότητες, όταν μεταφράζονται σε φυλετικές προκαταλήψεις, καταδικάζονται στα πρώιμα κείμενα από τους σοσιαλιστές της πρώτης ομάδας, γιατί κρίνουν ότι μία τέτοια ερμηνεία και τον πραγματικό χαρακτήρα τους δεν αποδίδει και επηρεάζει αρνητικά την ομαλή κοινωνική εξέλιξη. Η φυλή δεν μπορεί να καθορίσει μία ιδιαίτερη ιστορική πορεία και να προσδώσει σ'αυτήν μοναδικό περιεχόμενο (Δρακούλης), γιατί μία τέτοια αντίληψη δεν μπορεί να θεμελιωθεί με επιστημονική εγκυρότητα, ενώ, αν γινόταν αποδεκτή, θα οδηγούσε στην αναγνώριση φυλών και χωρών ανώτερων, θέση που καταδικάζει αυστηρά και ο Αντύπας. Ο Καλλέργης όμως, αν και συμφωνεί με τους παραπάνω, στο τελευταίο του κείμενο φαίνεται ότι αδυνατεί να αποσυνδέσει την οπτική του σοσιαλισμού από τα φυλετικά χαρακτηριστικά, στα οποία μάλιστα αναγνωρίζει τη δυνατότητα να ασκούν μία επίδραση πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που πραγματικά μπορούν. Αλλά και οι άλλοι δύο σοσιαλιστές της ομάδας αυτής δεν καταφέρνουν τελικά να αποφύγουν την προβολή του ελληνοισμού, γιατί εκτιμούν ότι μέσα από τη διιστορική οπτική της πορείας του η προσφορά του στην ανθρώπινη κοινωνία ήταν πολύ μεγαλύτερη, αν συγκριθεί με την αντίστοιχη άλλων λαών. Ωστόσο η αναγνώριση τέτοιων αντιλήψεων δεν σημαίνει ότι τα φυλετικά χαρακτηριστικά δεν λειτουργούν αρνητικά για την ίδια τη σύγχρονη πορεία του συγκεκριμένου λαού, ιδιαίτερα μάλιστα εκείνα που οφείλουν τη διαμόρφωσή τους στην επίδραση του κλίματος και της ιδιοσυγκρασίας και προβάλλουν σθεναρότερη αντίσταση στην αλλαγή τους.

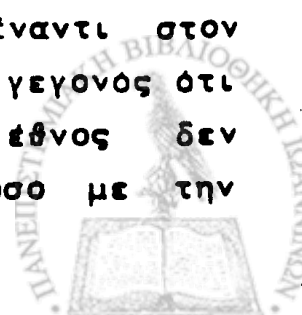
Ο κυριότερος όμως ρόλος του φυλετικού παραγόντα στη φάση της διαμόρφωσης του καπιταλιστικού κοινωνικού

σχηματισμού, που μας ενδιαφέρει περισσότερο εδώ, είναι ο συνδετικός των επί μέρους δομών του αστικού καθεστώτος και της εθνικής συσπείρωσης (Σκληρός), γιατί ενσωματώνει στο ίδιο κράτος τα άτομα που έχουν κοινά χαρακτηριστικά και διαμορφωμένη εθνική συνείδηση. Η αναβάθμιση όμως των φυλετικών χαρακτηριστικών σε κυρίαρχο στοιχείο σύνδεσης των μελών μιας κοινωνίας αποβαίνει ανασταλτικός παράγοντας της εξέλιξης (Χατζόπουλος), γιατί λειτουργεί ως τροχοπέδη, έστω και προσωρινά, απέναντι σε άλλες δυνάμεις που έχουν καθοριστικότερο ρόλο από τον δικό τους. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν συνιστούν μία ιδιαιτερότητα, που ασκεί καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της κοινωνίας (Γληνός), και για τον πρόσθετο λόγο ότι είναι αδύνατο να διατηρήσουν την καθαρότητα τους και οπωσδήποτε παραμορφώθηκαν από τις φυλετικές αναμείξεις, που αναμφίβολα σημειώθηκαν σε όλους τους λαούς κατά την ιστορική τους διαδρομή (Γιαννιός).

Έναν αντίστοιχο ρόλο με εκείνον της φυλής μπορούμε να αναγνωρίσουμε και στην επίδραση που ασκεί το έθνος, το οποίο προσδίδει ιδιαίτερο χρώμα στις ιδέες και τα επιτεύγματα ενός λαού, χωρίς όμως η ιδιαιτερότητα αυτή να το απαλλάσσει από την ταξική του φύση και τη συνακόλουθη υποταγή του στην κυρίαρχη δομή της κοινωνίας (Σκληρός). Η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, που συμβαδίζει με την καπιταλιστική σχηματοποίηση των κοινωνιών (Σκληρός, Γιαννιός), οδηγεί στον αυτοπροσδιορισμό των ατόμων και στην προσπάθεια για απελευθέρωση και συνένωση των ομοίων (Γληνός). Οι χρόνοι όμως των δύο διαμορφώσεων δεν συμπίπτουν, όπως υποστηρίζουν οι Σκληρός-Γιαννιός, γιατί η διαδικασία που αφορά την εθνική συνείδηση εκτείνεται σε ένα ευρύτερο παρελθόν. Η θέση αυτή, που προβάλλει τη σχετική αυτονομία της εθνικής συνείδησης απέναντι στον καπιταλιστικό σχηματισμό, ενισχύεται από το γεγονός ότι στις αναπτυγμένες αστικές κοινωνίες το έθνος δεν ταυτίζεται τόσο με την αστική τάξη όσο με την

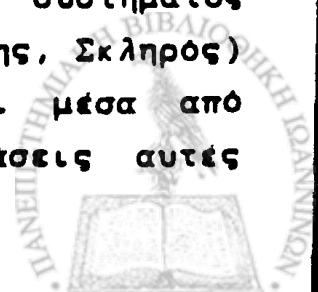
πλειοψηφία πλέον της κοινωνίας, την εργατική τάξη (Γιαννιός), και το στοιχείο αυτό μπορεί να λειτουργήσει επιβοηθητικά στην προτεινόμενη από αυτόν κατάργηση των εθνικών διαφορών. Ωστόσο παραμένει ισχυρότατη η αντίληψη, ότι με τα κοινά χαρακτηριστικά που προβάλλει το έθνος ωθεί προς την ενότητα και την κοινή δράση των ομοίων, αλλά η τάση αυτή δεν οδηγεί στη συγκρότηση μιας εθνικής ιδιαιτερότητας εντελώς ανόμοιας με τις υπόλοιπες, που ακολουθεί μία μοναδική και ανεπανάληπτη πορεία, όπως διατείνεται ο εθνικισμός (Παπαναστασίου). Ο τελευταίος έχει τη δυνατότητα να επιταχύνει, σε εξαιρετικές, βέβαια, περιπτώσεις, την πορεία της κοινωνίας, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να διαμορφώσει τη δομή της, γιατί αυτή ανάγεται στην υφή της κυρίαρχης αιτίας, του καθοριστικού παράγοντα, που είναι ο οικονομικός.

Στο ζήτημα αυτό η συναίνεση, έστω και διαφορετικού βαθμού, συνιστά το κοινό χαρακτηριστικό σχεδόν όλων των σοσιαλιστών, με εξαίρεση, βέβαια, τον Δρακούλη ο οποίος ταλαντεύεται μεταξύ της καθοριστικότητας των ιδεών και των ανθρωπίνων δυνατοτήτων από τη μία πλευρά και των οικονομικών συνθηκών και των ιστορικών νόμων από την άλλη. Η ταλάντευση αυτή μπορεί να αποδοθεί στη γενική του αδυναμία να προκρίνει οριστικά στο φιλοσοφικό επίπεδο τον ιδεαλισμό ή τον υλισμό και να διευκρινίσει κατόπιν τη στάση του απέναντι στον "ιστορικό υλισμό". Ο σκεπτικισμός του Δρακούλη δεν φαίνεται να χαρακτηρίζει τις θέσεις του Καλλέργη και του Αντύπα για τον οικονομικό παράγοντα, τον οποίο θεωρούν αυτονόητα καθοριστικό, αλλά από ορισμένα στοιχεία που είναι ενδεικτικά κάποιας ανακολουθίας απέναντι στη μέθοδο, που υποστηρίζουν ότι ακολουθούν, θα μπορούσε να τεκμηριωθεί η θέση ότι η πρόκριση της καθοριστικότητας του οικονομικού παράγοντα δεν είναι πάντοτε σαφής και ευδιάκριτη. Η επιχειρηματολογία όμως που πείθει περισσότερο για την καθοριστικότητα του παράγοντα αυτού και διακρίνεται για το συστηματικό της χαρακτήρα είναι

εκείνη του Σκληρού. Αν και η καθοριστικότητα μετριάζεται κάπως στα τελευταία του κείμενα, γιατί εκεί αναγνωρίζει ένα σχετικό ρόλο και στον "φυλετικό" και τον "ιστορικό" παράγοντα, θέση την οποία υιοθετεί και ο Γιαννιός, η επιλογή της πρωτοκαθεδρίας του οικονομικού παράγοντα παραμένει ακλόνητη. Το κλασικό σχήμα του ιστορικού υλισμού προβάλλεται διαφάνα από τον Χατζόπουλο γι' αυτό και δεν διατυπώνεται καμία αμφιβολία για την καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα όχι μόνο από αυτόν, αλλά και από τον Γληνό, ενώ ο Δελμούζος διατηρεί τις επιφυλάξεις του, οι οποίες πρέπει να συνδυαστούν και με τη γενική σκεπτικιστική του στάση απέναντι στη μαρξική θεωρία, όσο καιρό την αποδέχονταν επηρεασμένος κυρίως από τον Σκληρό. Ο οικονομικός παράγοντας αναδεικνύεται ως καθοριστικός και στον Παπαναστασίου, αλλά με τον περιορισμό ότι δεν είναι εξηγητικός κάθε φαινομένου, γιατί τότε θα μειωνονταν δραστικά η σημασία των άλλων παραγόντων, ενώ η σχετική απουσία κάθε αναφοράς στο ζήτημα αυτό από τον Θεοδωρόπουλο εξηγείται όχι ως ενδεχόμενο μη αποδοχής του ρόλου του οικονομικού παράγοντα, αλλά πιθανόν ως άρνηση της καθοριστικότητας του.

Η αναγνώριση καθοριστικού ρόλου στον οικονομικό παράγοντα παραπέμπει και στη διαδοχική ανατροπή των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων — επομένως και του καπιταλιστικού — που γίνεται αναπόφευκτη, γιατί η εξέλιξη της τεχνικής και η συνακόλουθη αλλαγή της διάρθρωσης των παραγωγικών δυνάμεων καθιστούν απαραίτητο τον μετασχηματισμό του. Μεθοδολογικά η απόρριψη του ισχύοντος κάθε φορά κοινωνικοπολιτικού συστήματος εξάγεται από την οικονομική και κοινωνική θέση της πλειοψηφίας των πολιτών. Υπόκειται στη ντετερμινιστική δράση των εξελικτικών νόμων, όπως μπορεί να διαπιστωθεί και από τη σύγκριση του τωρινού συστήματος (καπιταλιστικού) με τα προηγούμενα (Δρακούλης, Σκληρός) και τελικά η εναλλακτική λύση προβάλλει μέσα από διαφορετικές προτάσεις λύσης. Οι προτάσεις αυτές

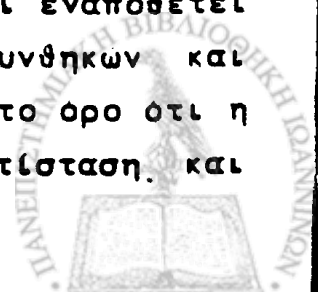
κυμαίνονται από την επιθυμητή ανατροπή του συστήματος (Καλλέργης, Σκληρός, Χατζόπουλος, Γιαννιός) μέχρι την αναμόρφωση (Δρακούλης - κάποτε υποστηρίζει και την ανατροπή-, Δελμούζος, Γληνός, Παπαναστασίου) και τη βελτίωση που αλλάζει το χαρακτήρα του (Θεοδωρόπουλος).

Καθεμία από τις προτεινόμενες λύσεις για την ανασυγκρότηση της κοινωνίας προϋποθέτει την τελική διαμόρφωση της αντιθετικής σχέσης των δύο κοινωνικών τάξεων που εκφράζουν την κύρια διάζευξη στον κοινωνικό σχηματισμό κάθε εποχής. Η αντίθεση των τάξεων δεν είναι παθητική, αλλά ενεργητική, είναι διαρκών τάξεων και ως παραγοντας που συντείνει και συντελεί αποφασιστικά στην εξέλιξη της κοινωνίας δεν αμφισβητείται από κανέναν σοσιαλιστή. Οι διαφοροποιήσεις που σίγουρα υπάρχουν αφορούν μόνο στην ακολουθητέα τακτική, ώστε αυτή να προσεγγίζει το στόχο ταχύτερα ή με λιγότερες απώλειες και να εξασφαλίζει ευρύτερη συναίνεση. Για τους τρεις πρώτους σοσιαλιστές (Δρακούλης, Καλλέργης, Αντύπας) η καταδική της αστικής τάξης είναι οριστική. Η τακτική την οποία προτείνουν για την υπέρβασή της διαγράφει μία τροχιά που ακολουθεί και διασχίζει τον κοινοβουλευτικό δρόμο φτάνοντας ως την ένοπλη βία. Για τον Δρακούλη, βέβαια, η τελευταία έχει αποκρουστικό πρόσωπο, ενώ από τους άλλους δύο προτείνεται ως το έσχατο μέσο, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί όταν όλα τα άλλα έχουν δοκιμασθεί και έχουν αποτύχει. Οι θέσεις αυτές κατανοούνται καλύτερα, αν εξετασθούν υπό το πρίσμα της οπτικής μέσα από την οποία αντιμετωπίζουν την αλλαγή του κοινωνικού συστήματος. Ο Δρακούλης, θετικιστής στο βαθμό που ακολουθεί τους φαβιανούς, θεωρεί ότι η κοινωνική κατάσταση εξελίσσεται προς την αναπόφευκτη ανατροπή του καπιταλισμού και έτσι ένας ένοπλος αγώνας με ανθρώπινα θύματα δεν θα ήταν μόνο μάταιος, αφού δεν θα προσπόριζε τίποτε περισσότερο, αλλά και απάνθρωπος. Η θέση αυτή, που προκρίνει τον ειρηνικό δρόμο, ανάγεται στην αντίληψη ότι η "Ισχύς των πραγμάτων" ωθεί αυτόνομα προς την

υπέρβαση του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Ο Καλλέργης που την υιοθετεί και την υποστηρίζει διατηρεί τις αμφιβολίες του για την παντοδυναμία και την αποτελεσματικότητά της και ο σκεπτικισμός απέναντί της εκφράζεται με την επίκληση της βίαιης επεμβάσης της αδικημένης και καταπλεσμένης κοινωνικής τάξης για να αποκαταστήσει την ισορροπία που έχει ανατραπεί. Στην ίδια περίπου γραμμή πλεύσης κινείται και ο Αντύπας δείχνοντας την προτίμησή του στην ειρηνική αλλαγή, μολονότι ο ίδιος συμμετέχει έντονα στον κοινωνικό αγώνα και μάλιστα τον υποκινεί, γιατί πιστεύει ότι οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να ηθικοποιούνται και έτσι να εφαρμόζουν και να υπερασπίζονται την κοινωνική δικαιοσύνη.

Το πρόβλημα της αλλαγής του κοινωνικοπολιτικού συστήματος προσεγγίζεται διαφορετικά και η εξέταση του αποκτά συστηματικότερο χαρακτήρα στην επιστημονική ανάλυση του Σκληρού, ο οποίος τονίζει την αναγκαιότητα της συγκρότησης και λειτουργίας του ταξικού σχήματος και παραπέμπει τη λύση του κοινωνικού ζητήματος στο απώτερο μέλλον, γεγονός που αφήνει καταρχήν ακαθόριστη και την ακολουθητέα τακτική. Για να κατανοήσουμε όμως τις θέσεις του Σκληρού στο συγκεκριμένο ζήτημα, είναι απαραίτητο να επαναφέρουμε στη μνήμη μας το μαρξικό σχήμα της πάλης των τάξεων, όπως προβάλλεται τώρα από τον Πλεχάνοφ, σύμφωνα με το οποίο απαιτείται η πλήρης ωρίμανση των οικονομικών μεγεθών και των αντιτιθέμενων τάξεων, γιατί μόνο τότε οι εργαζόμενοι μπορούν να σκεφθούν αποφασιστικά για την κατάληψη της εξουσίας, αν η ίδια η εξέλιξη δεν τους την έχει, ήδη, παραδώσει. Παρ'όλο που ο Σκληρός δεν προκρίνει μία συγκεκριμένη τακτική για την αλλαγή της κοινωνίας αλλά υποστηρίζει και τους δύο δρόμους για την ανασυγκρότησή της, δεν αφήνει τελικά το ζήτημα αυτό ασαφές, γιατί εναποθέτει την ενδεδειγμένη τακτική στη συγκυρία των συνθηκών και την αντίδραση των αστών και με τον απαράβατο όρο ότι η τακτική που θα ακολουθηθεί θα άρει κάθε αντίσταση, και

θα επιτρέψει στην εξέλιξη να συνεχίσει "είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο...".⁵

Ο ειρηνικός δρόμος που υιοθετείται καταρχήν από όλους είτε ως συνειδητή επιλογή (Δρακούλης) είτε ως αποτέλεσμα συμβιβασμού, γιατί είναι η προτιμότερη και καλύτερη λύση, δεν αποκλείεται, βέβαια, από τον Σκληρό και τους άλλους σοσιαλιστές της μαρξικής κατεύθυνσης (Χατζόπουλος, Γιαννιός). Η ταξική σύγκρουση με τη μορφή της επαναστατικής βίας έρχεται γι' αυτούς ως αναπόδραστο αποτέλεσμα της δυναμικής αντίδρασης των αστών και δεν είναι επιλογή της εργατικής τάξης. Οι ταλαντεύσεις, όσον αφορά τη σοσιαλιστική οπτική και τον αστικό εκσυγχρονισμό, οδηγούν τον Γληνό σε ένα συμβιβασμό που δεν μπορεί να διαρρήξει τα όρια του υπάρχοντος συστήματος ή σε μία αόριστη καταδίκη της αστικής τάξης, ενώ για τον Παπαναστασίου και τον Θεοδωρόπουλο ο ειρηνικός δρόμος συνιστά τη μοναδική λύση, γιατί έρχεται ως αποτέλεσμα της εξέλιξης της κοινωνίας και της συναίνεσης της πλειοψηφίας του κοινωνικού σώματος, που ωφελείται αναμφίβολα από μία τέτοια τακτική. Ο συμβιβασμός των κοινωνικών τάξεων, όπου και όταν παρατηρείται στους σοσιαλιστές που εξετάζουμε, επιδέχεται διαφορετική ερμηνεία. Για τους τρεις πρώτους έχει χαρακτήρα προσωρινό, γιατί στηρίζεται στην εκούσια υποχώρηση, —την οποία ο Χατζόπουλος αντιλαμβάνεται ως οριστική αποδοχή από τους αστούς της απώλειας της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας και την κατάκτησή της από την εργατική τάξη. Αντίθετα ο συμβιβασμός προτείνεται ως μόνιμη διαδικασία και τακτική από τον Παπαναστασίου και τον Θεοδωρόπουλο, με διαφορετικούς, βέβαια, στόχους για τον καθένα. Για τον πρώτο συνιστά την αφετηρία προς τη θετική κατεύθυνση της κοινωνικής εξέλιξης, που οδηγεί τελικά στην κυριαρχία της εργατικής τάξης, γιατί βλέπει μέσα από

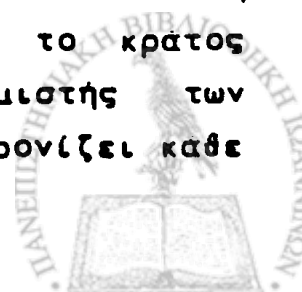
---

5. Γ. Σκληρός, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, σ. 343.

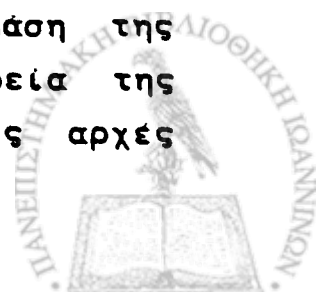
αυτόν την εξασφάλιση των συνθηκών για τη βαθμιαία κοινωνική μεταβολή, ενώ από τον Θεοδωρόπουλο αντιμετωπίζεται ως μόνιμη κατάσταση που επιδοτεί τις παραχωρήσεις υπέρ των οικονομικά ασθενέστερων, γιατί ο ίδιος κρίνει ότι το πνεύμα της αλληλεγγύης θα κυριαρχήσει τελικά στην ανθρωπότητα και θα επιβάλλει την κοινωνική δικαιοσύνη.

Η καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα και η αποφασιστική συμβολή της πάλης των τάξεων στην εξέλιξη της κοινωνίας συνεπικουρούνται ή δυσχεραίνονται και από την αντίστοιχη συνδρομή που παρέχει ή την αντίσταση που προβάλλει το θεσμικό πλαίσιο. -Μέσα στο πλαίσιο αυτό το κράτος με έννοια των υπάρχοντων μηχανισμών που ρυθμίζουν σε κάθε τομέα τη ζωή του ατόμου, ενέχει καθοριστικό ρόλο. Ο ρόλος όμως αυτός δεν είναι ταυτόσημος σε όλους τους σοσιαλιστές, αλλά είναι εμφανείς οι δύο τάσεις που μπορούμε να καταγράψουμε στο συγκεκριμένο ζήτημα. Η μία τονίζει ότι το κράτος απεικονίζει την υπάρχουσα δομή της κοινωνίας, συντελεί στη συνεχή αναπαραγωγή της, επιβάλλει την αστική εξουσία και ενισχύει τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης (Δρακούλης), γι' αυτό και πρέπει να αντικατασταθεί από την αυτοοργανωμένη κοινωνία των πολιτών (Καλλέργης). Ή ακόμη ότι το κράτος δεν ανεξαρτοποιείται από τους οικονομικούς ανταγωνισμούς, επιβάλλει και υπερασπίζεται τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, γιατί είναι το όργανό της (Σκληρός, Γληνός, Γιαννιός) και ότι μόνον η εξασφάλιση μιας σχετικής αυτονομίας του μπορεί να εξυπηρετεί το κοινωνικό σύνολο (Χατζόπουλος). Οι υποστηρικτές της τάσης αυτής συμφωνούν, καταρχήν, ότι η φύση του κράτους είναι ταξική, γι' αυτό και θα συνιστούσε αντινομία η δυνατότητα του ίδιου του κράτους να συνδράμει στην εξέλιξη της κοινωνίας, αφού ανταποκρίνεται και απεικονίζει την υπάρχουσα κοινωνική δομή. Μόνον ο Δρακούλης δέχεται ότι το κράτος επιβοηθεί την κοινωνική αλλαγή ως ρυθμιστής των κοινωνικών σχέσεων, με την έννοια ότι εκσυγχρονίζει κάθε

τομέα που υστερεί και συντελεί στην επιτάχυνση της εδραίωσης και αποδοχής της νέας κατάστασης. Ακριβώς ο χαρακτήρας αυτός του κράτους αποτελεί τον συνδετικό κρίκο με τη δεύτερη τάση, η οποία αναγνωρίζει σ' αυτό έναν παρεμβατικό και ρυθμιστικό ρόλο (Παπαναστασίου) ή έναν διαιτητικό που εξισορροπεί τις κοινωνικές αντιθέσεις και προστατεύει τους ασθενέστερους πολίτες (Θεοδωρόπουλος). Η κατάργηση του αστικού κράτους μπορεί να οδηγήσει σε διάφορες μορφές κρατικής οργάνωσης οι οποίες όμως έχουν ως κοινό στόχο την υπερασπίση του γενικού συμφέροντος. Η τάση αυτή, μολονότι δεν απορρίπτει την ταξική υφή του κράτους, αναγνωρίζει σ' αυτό μία αυτονομία, γιατί μπορεί να λειτουργήσει ως ρυθμιστικός μηχανισμός ανάμεσα στα αντιμαχόμενα συμφέροντα, προσπαθώντας να τα εξισορροπήσει και επομένως μία τέτοια κατεύθυνση μπορεί να προωθεί τη σχετική ισοότητα σε όλα τα επίπεδα.

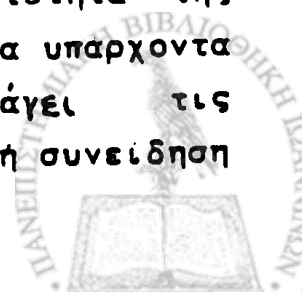
Το κράτος θεμελιώνεται νομικά και λειτουργεί με βάση ένα σύστημα δικαίου, το οποίο αποτελεί την κωδικοποιημένη έκφραση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών και στηρίζει, αναμφίβολα, τις κυρίαρχες δυνάμεις του κοινωνικού ιστού (Σκληρός). Η λογική που διέπει την αντίληψη για το κράτος επαναγνωρίζεται και στην περίπτωση του νομικού πλαισίου, γιατί και αυτό ανάγεται στις βαθύτερες οικονομικές δομές και στα αντίστοιχα κυρίαρχα συμφέροντα που εξυπηρετεί. Η δυνατότητα που έχει το νομικό πλέγμα να επηρεάζει την εξέλιξη των πραγμάτων είναι, βέβαια, περιορισμένη (Χατζοπούλος), αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι μπορεί να αποσιωπηθεί η διαπίστωση ότι οι νομοθετικές ρυθμίσεις μπορούν να επιβάλλουν και να καθιερώσουν τις συντελούμενες αλλαγές (Δελμούζος). Για τον Θεοδωρόπουλο το δίκαιο αποτελεί τη νομική προστασία των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες δημιουργούν και προβαλλουν μία νέα ηθική που συνιστά ταυτόχρονα και τη βάση της διαμόρφωσής της. Η ηθική επιταχύνει την πορεία της κοινωνίας, γιατί εξοπλίζει τα άτομα με τις αρχές

εκείνες που λειτουργούν επιβληθτικά στην αλληλοκατανόηση και την αναγνώριση της ισοτιμίας των ανθρώπων. Ο σοσιαλισμός ως μία αρχή αυτού του τύπου που μπορεί να προβαλλεί την ηθική πλευρά του (ως ιδεώδες, επιταγή ή επανάσταση) συμβάλλει αποφασιστικά στην ηθικοποίηση των πολιτών, μέσα από την οποία διευκολύνεται η ίδια η υλοποίησή του ως κοινωνικού και οικονομικού συστήματος.

Ορισμένες αρχές της κοινωνικής ηθικής κατακτώνται και μέσα από την παιδεία και την εκπαίδευση, οι οποίες όμως μπορούν να επιτελέσουν διπλό και συνάμα αντιφατικό ρόλο. Να αναπαραγάγουν δηλαδή το κοινωνικό σύστημα, καλλιεργώντας μία στάση αποδοχής του από το κοινωνικό σύνολο, ή να συντελέσουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση και τη διάδοση των επαναστατικών ιδεών (Δρακούλης, Καλλέργης). Από την οπτική αυτή δύο διαφορετικά συμπεράσματα μπορούν να προκύψουν. Επιβληθεί η αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος, γιατί οι ιδεολογικοί και εκπαιδευτικοί μηχανισμοί αίρουν ως ένα βαθμό τις υπάρχουσες και προβαλλόμενες αντιστάσεις και επιτυγχάνεται η ορθή ανάγνωση της πραγματικότητας, η οποία μπορεί να ωθήσει προς την υποστήριξη των συμφερόντων της πλειοψηφίας συμβάλλοντας έτσι στην προοδευτική κατεύθυνση της κοινωνίας. Μέσα από την ορθή ανάγνωση τα άτομα συνειδητοποιούν την κοινωνική αδικία και επομένως συλλαμβάνουν την ανάγκη για υπεράσπιση των πανανθρώπινων ιδανικών, που την αίρουν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υποβαθμίζεται η αναγκαιότητα της εθνικής επιβίωσης (Γιαννιός), γιατί η εθνική ενότητα συναρθρώνεται από τους εξουσιαζόμενους και επομένως τα συμφέροντά τους, που ταυτίζονται με τα αντίστοιχα συμφέροντα των εθνικών πλειοψηφιών, προασπίζονται καλύτερα και στο εθνικό και στο παγκόσμιο επίπεδο, όταν είναι αλληλένδετα. Η δυνατότητα της εκπαίδευσης να ενισχύει και να συντηρεί τα υπάρχοντα οργανωτικά σχήματα (Δελμούζος), να αναπαράγει τις κοινωνικές τάξεις ή να ενισχύει την εθνική συνείδηση

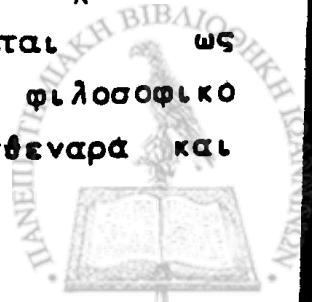
και την αντίστοιχη ενότητα (Γληνός) είναι περιορισμένη. Στην υπάρχουσα όμως ελληνική συγκυρία αναβαθμίζεται, γιατί η διεύρυνση της γνώσης ξυπνούσε συνειδήσεις και ακύρωνε προλήψεις που εκμηδένιζαν την κοινωνική συμμετοχή της μέγιστης πλειοψηφίας.

Το θεσμικό πλαίσιο αρθρώνει μία από τις κοινωνικές δομές, που η ενεργοποίησή της απαιτεί την ανθρώπινη δράση. Επομένως σημαντικός ρόλος στην ανάπτυξη και την εξέλιξη της κοινωνίας αναγνωρίζεται και αποδίδεται στο ιδιαίτερο άτομο και κατεξοχήν στην προσωπικότητα. Τα άτομα λειτουργούν παρεμβαίνοντας στις υπάρχουσες κοινωνικές δομές, τις οποίες, βέβαια, αδυνατούν να ανατρέψουν, ενόσω αυτές δεν έχουν εξαντλήσει ακόμη τα περιθώρια ανάπτυξής τους, αλλά μπορούν να τις επιβοηθήσουν, όταν συντονίζουν τη δράση τους με της δική τους κατεύθυνση (Σκληρός). Η αντίληψη αυτή σημαίνει ότι το άτομο βιώνει μόνο συλλογικά την υπάρχουσα πραγματικότητα την οποία αποδέχεται και επιβοηθεί ή απορρίπτει και προσπαθεί να την ανατρέψει. Ο απεριόριστος αριθμός των ιδιαίτερων περιπτώσεων, όταν ομαδοποιηθεί και εξετασθεί στη συνισταμένη των στοιχείων του, δείχνει κανονικότητα και ομοιομορφία (Παπαναστασίου). Αλλά και η επίδραση που μπορεί να ασκήσει η προσωπικότητα, το ξεχωριστό άτομο, με ικανότητες που ξεπερνούν τις συνήθειες δεν είναι, ασφαλώς, καθοριστική για τη δομή της κοινωνίας και για τους συνανθρώπους της. Ο ρόλος της είναι σχετικός και περιορισμένος από τη στιγμή που αναγνωρίζεται ότι δεν δημιουργεί αυτή τα γεγονότα και η επιρροή της περιορίζεται στην απόδοση του δικού της χρώματος σ'αυτά, στην επιτάχυνση της ροής τους (Δρακούλης), ή στην πρόδρομη συνειδητοποίηση των νέων καταστάσεων και στη διάδοση των νέων ιδεών (Καλλέργης). Η ιδιαιτερότητα της προσωπικότητας διασφαλίζεται μόνον όταν συμμορφώνει τη δράση της προς την κατεύθυνση που διαγραφουν οι ιστορικοί νόμοι (Σκληρός), γιατί σε καμία περίπτωση η επίδρασή της δεν μπορεί να προσλάβει

καθολικό χαρακτήρα σ'ένα κοινωνικό σχηματισμό ούτε να γίνει αποδεκτή ως τέτοια από τη στιγμή που άμεσα ή έμμεσα ευνοεί τα συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων, στρωμάτων ή ομάδων (Χατζόπουλος). Έτσι ο ρόλος της προσωπικότητας δεν μπορεί να υπερβεί το πλαίσιο του περιορισμένου ρόλου που ασκεί το άτομο και να επηρεάσει ή να ανατρέψει την αιτιοκρατική δράση των ιστορικών νόμων. Η αντίληψη αυτή θεωρείται από τους σοσιαλιστές ότι επιβεβαιώνεται από την καταγραφή της ιστορικής δράσης τέτοιων προσώπων, η οποία δεν φαίνεται να αναιρεί, αλλά αντίθετα συνηγορεί στη σχετικότητα της παρέμβασής της.

Το άτομο και η προσωπικότητα δεν υπάρχουν μόνο μέσα από την πράξη, αλλά και μέσα από τις ιδέες που συλλαμβάνουν, διακινούν και υποστηρίζουν. Η σπουδαιότητα των ιδεών όμως μόνο στον Δρακούλη αποκτά πρωταρχική σημασία με την έννοια ότι οι ιδέες καθορίζουν την εξέλιξη και την πορεία της κοινωνίας. Οι ιδέες αποτελούν έτσι τον ένα πόλο που μπορεί να ρυθμίζει τα πράγματα ανεξάρτητα από τις άλλες συνθήκες. Για τον Σκληρό όμως, όπως και για τον Χατζόπουλο και τον Γιαννιό, προέρχει η πρωταρχικότητα του υλικού κόσμου, γιατί οι ιδέες είναι εξαρτημένες από τους οικονομικούς και κοινωνικούς όρους. Η εξάρτηση αυτή δεν αποκλείει, βέβαια, την αποφασιστική επίδραση των ιδεών στην αλλαγή των δομών της κοινωνίας, όταν αυτές έχουν κατάσσει η σημαία της κοινωνικής ανασύνθεσης και ανασυγκρότησης που κυοφορείται (Σκληρός). Όπως προκύπτει, λοιπόν, από τις θέσεις αυτές οι αντιλήψεις του Δρακούλη και των μαρξιστών που αφορούν στην επίδραση των ιδεών στην εξέλιξη της κοινωνίας έχουν διαφορετικά σημεία αναφοράς. Ο πρώτος, χωρίς να είναι ένας τυπικός και συνεπής ιδεαλιστής, δεν αποκλείει την κυριαρχία των ιδεών ούτε όμως και την "Ισχυν των Πραγμάτων" και έτσι αυτοπροσδιορίζεται ως εκλεκτικιστής, εφόσον κινείται μέσα σ'έναν φιλοσοφικό δυισμό. Οι δεύτεροι υποστηρίζουν σθεναρά και

ακολουθούν τη μαρξική προβληματική στο ζήτημα των ιδεών και η οπτική αυτή μέσα από την οποία εξετάζουν το ρόλο τους δεν απορρίπτει τη σπουδαιότητά τους, αλλά δίνει σ'αυτές τη δεύτερη θέση συγκριτικά με τις υλικές συνθήκες. Ιδιαίτερη επίδραση ασκεί το συστηματοποιημένο μέρος των ιδεών, η ιδεολογία, που αφορά ειδικότερες κοινωνικές και πολιτικές ιδέες και μπορεί να παίζει καταλυτικό ρόλο, γιατί ανανεώνει και εξοπλίζει θεωρητικά τα τμήματα εκείνα του κοινωνικού σώματος που ενδιαφέρονται για την αλλαγή ή τη διατήρηση της υπάρχουσας κοινωνικής δομής (Χατζόπουλος).

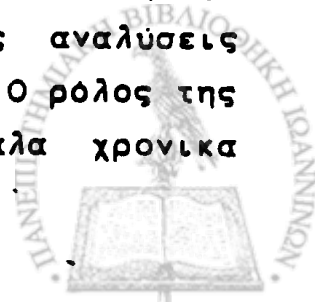
Απαραίτητο όμως όργανο, τόσο για τη διαμόρφωση όσο και για τη διάδοση των ιδεών αποτελεί η γλώσσα. Η χρήση ενός εύχρηστου και εύληπτου γλωσσικού κώδικα ενισχύει αποφασιστικά τη δυναμική των ιδεών. Μολονότι αναγνωρίζεται ότι η γλώσσα έχει αυτόνομη λειτουργία δεν μπορεί να παραβλεφθεί η εξάρτησή της από τις εξωτερικές ως προς αυτήν συνθήκες (οικονομικοί, κοινωνικοί, και ιδεολογικοί όροι), γιατί αυτές δημιουργούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργεί η γλώσσα συναρθρώνοντας τον κοινωνικό ιστό και αποβαίνοντας το μέσο της ανθρώπινης συνεννόησης (Σκληρός-Γληνός). Με αυτή την έννοια η γλώσσα μπορεί να αντικαθρεφτίζει τη συνολική ζωή (Δελμούζος), οπότε προβάλλει ως απαραίτητος ο συγχρονισμός της με τις γλωσσικές απαιτήσεις της κοινωνίας. Ο συγχρονισμός αυτός τονίζεται από όλους τους σοσιαλιστές με εξαίρεση του Δρακούλη, γιατί εκείνος θεωρεί ότι μεγιστοποιείται η σημασία της γλώσσας, ενώ ο πραγματικός της ρόλος είναι πολύ μικρότερος. Ο συγχρονισμός γλώσσας και κοινωνίας αποκτά πρόσθετο ενδιαφέρον, όταν η διαδικασία αυτή σημαίνει καθιέρωση της γλώσσας των κοινωνικών στρωμάτων που δυνητικά ανήκουν στην κατηγορία εκείνων που ενδιαφέρονται για τον σοσιαλισμό (Σκληρός-Χατζόπουλος). Η σύγχρονη γλώσσα ενισχύει τους εθνικούς δεσμούς (Γληνός), γιατί είναι ένα επιπλέον και μάλιστα ισχυρότατο ενωτικό στοιχείο, υποβοηθεί και διευκολύνει

τη μόρφωση (Γιαννιός) και καθιστά την επικοινωνία των μελών της κοινωνίας και την κατανόηση της πραγματικότητας περισσότερο εύκολη. Αντίθετα η επίσημη χρήση ενός ξεπερασμένου γλωσσικού κώδικα, που αδυνατεί ή δυσκολεύεται να ακολουθήσει η πλειοψηφία της κοινωνίας, επιβληθεί κατά κανόνα τη διατήρηση της πνευματικής ηγεμονίας της κοινωνικής μειοψηφίας, γιατί η τελευταία έχει ανετότερη πρόσβαση σ'αυτή και οι χρήστες της αποκτούν ένα επιπρόσθετο χαρακτηριστικό διαφορετικότητας που είναι τελικά ένα στοιχείο εξουσίας.

Αναλογικά λοιπόν και η ζωντανή γλώσσα συνδυάζεται με τη λαϊκή εξουσία και είναι απαραίτητη στην τέχνη με την έννοια ότι ως γλωσσικό όργανο της πλειοψηφίας πρέπει να αποτελεί και το εκφραστικό όργανο της λογοτεχνίας. Η τέχνη φυσικά που δεν περιορίζεται μόνο στο χώρο του λόγου, αλλά περικλείει και τον εικαστικό, συλλαμβάνει και αποδίδει αισθητικά την κοινωνική πραγματικότητα, προβάλλει ως γενικό πρότυπο την αρμονία και επηρεάζει τη διάπλαση του ανθρώπινου χαρακτήρα (Δρακούλης). Από την αποψη αυτή ο χαρακτήρας της είναι ωφελιμιστικός ως κοινωνική έκφραση (Σκληρός) που συλλαμβάνει και αποδίδει στις καλύτερες στιγμές της το νέο που κυοφορείται. Η τέχνη δεν μπορεί να αυτονομηθεί πλήρως υπερβαίνοντας τις πραγματικές συνθήκες, αλλά αντανakλά το κοινωνικό περιβάλλον συλλαμβάνοντας έγκαιρα και αποδίδοντας στο αισθητικό πεδίο τις αλλαγές που έρχονται (Χατζόπουλος, Γιαννιός). Η γενική αντίληψη των μαρξιστών για την τέχνη, μολονότι υπερβαίνει το σχηματικό τρόπο προσέγγισης και ιδιαίτερα στον Χατζόπουλο βρίσκει την εκτενέστερη και αρτιότερη ανάλυσή της, δεν ξεφεύγει τελικά από την τυπική μαρξιστική αντίληψη που θεωρεί το χαρακτήρα της εξαρτημένο από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.

Το ίδιο ακριβώς πνεύμα διέπει και τις αναλύσεις που αφορούν τη θρησκευτική αντίληψη. Ο ρόλος της θρησκείας, μέσα από την οποία για μεγάλα χρονικά

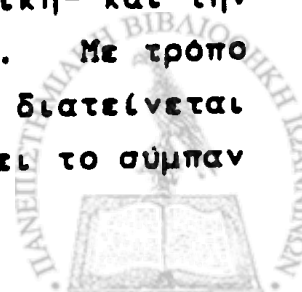
διαστήματα εκφράσθηκαν οι κοινωνικές αντιθέσεις, προβάλλεται κυρίως από τον Δρακούλη, ο οποίος αποδέχεται τη χριστιανική βιοθεωρία. Κοινός τόπος στον Δρακούλη και τους σοσιαλιστές, που δεν απορρίπτουν τη θρησκεία, είναι η επιλογή και η ανάδειξη εκείνων των θρησκευτικών αντιλήψεων που έχουν κοινωνικό χαρακτήρα, γιατί έτσι ενισχύονται οι θέσεις της με την ευρύτερη απήχηση και αποδοχή που βρίσκουν. Οι θρησκευτικές αντιλήψεις, που δεν υπερβαίνουν, βέβαια, το ρόλο των άλλων ιδεών, καθιερώνουν τα προνόμια της κοινωνικής τάξης που κυριαρχεί (Σκληρός), γι' αυτό και οι αρμοδιότητες της θρησκείας που ξεφεύγουν από το πλαίσιο των υπαρξιακών ή άλλων μεταφυσικών προβλημάτων, που ενδεχομένως απασχολούν τον άνθρωπο, πρέπει να συμπιεσθούν ή να αφαιρεθούν από αυτήν (Γιαννιός). Επειδή οι αρμοδιότητες κοινωνικού χαρακτήρα ασκούνται μέσα από τους εκκλησιαστικούς μηχανισμούς, που κρίνονται ως αναχρονιστικοί τόσο στη δομή όσο και στο πνευμα με το οποίο προσεγγίζουν τα προβλήματα αυτά, η εκκλησία συναντά σχεδόν τη γενική καταδίκη και ιδιαίτερα από τον Δρακούλη και τον Σκληρό αποτιμάται ως εξάρτημα της πολιτικής εξουσίας. Από τις θρησκευτικές αντιλήψεις διασώζονται και κρίνεται ωφέλιμο να προβάλλονται μόνον εκείνες που επιβοηθούν την κοινωνική εξέλιξη προς την ανθρώπινη ισοότητα (Παπαναστασίου), ενώ η χρήση τους ως διαχωριστικών γραμμών στο κοινωνικό σώμα, τις καθιστά επικίνδυνες, γιατί υπονομεύουν τον κοινωνικό αγώνα με τις τεχνητές διαιρέσεις που προκαλούν. Έτσι στο τελικό συμπέρασμα που εξάγεται από τις θέσεις των σοσιαλιστών για το ρόλο της θρησκείας εγγράφεται η πρόθεση για ανάλογη προβολή των θρησκευτικών αντιλήψεων, που εκφράζουν την τάση των ανθρώπων για κοινωνική δικαιοσύνη και ισοότητα, και εγκατάλειψη της επίγειας θρησκευτικής εξουσίας η οποία συνδέεται άμεσα με την πολιτική παρ' όλες τις ανώδυνες αποκλίσεις απ' αυτήν που μπορεί να τη συνοδεύουν.

Η εξέταση της θρησκείας, όπως και η εξέταση του

γενικότερου προβλήματος των παραγόντων από τους Έλληνες σοσιαλιστές, δεν έχει αποσπασματικό χαρακτήρα με την έννοια ότι κάθε παράγοντας δεν εξετάζεται αυτόνομα και ούτε είναι ξεκομμένος από την δυναμική προοπτική που δίνεται στη μορφή της κοινωνικής ανασυγκρότησης. Μία τέτοια ερευνητική οπτική συνδέει οπωσδήποτε το ρόλο των παραγόντων με τις εκαστοτε σχηματισμένες της κοινωνίας. Έτσι η δράση των "ιστορικών παραγόντων" προδιαγραφεί και απολήγει σε μία κοινωνική ανασύνθεση που διέπεται από το χαρακτηριστικό της αρμονίας. Η κοινωνική αρμονία που δεν είναι μόνον επιθυμητή, αλλά προβαλλεί και ως αναμενόμενη, ταυτίζεται με τη σοσιαλιστική ανασυγκρότηση της κοινωνίας και στους τρεις πρώτους σοσιαλιστές αποτελεί ένα μαξιμαλιστικό όραμα που η πλήρης αδυναμία πραγματοποίησής του στο παρόν καθιστά μάλλον ανέφικτη την υλοποίηση της πρότασής τους. Στους υπόλοιπους, παρά την επιστημονική βάση στην οποία φαίνεται να στηρίζεται η ανάλυση του ζητήματος αυτού και η διατύπωση της σχετικής πρότασης, δεν παύει να αποτελεί ένα αίτημα που οι δυνατότητες ικανοποίησής του παραπέμπουν σε ένα αόριστο μέλλον. Γεγονός πάντως είναι ότι όσο λιγότερο συστηματική και ατεκμηρίωτη είναι η ανάλυση, τόσο εντονότερη και περισσότερο σωτηριολογική είναι και η προβολή του σοσιαλισμού και της κοινωνικής αρμονίας.

Ειδικότερα στον Δρακούλη και τον Καλλέργη η αρμονία επιτυγχάνεται με την απαλειψη των κοινωνικών αντιθέσεων που υπάρχουν, την άρση της αδικίας που υφίσταται η εργατική τάξη - άρση που συνιστά τον θεμελιακό όρο της αρμονίας, επειδή η ανατροπή της κοινωνικής ισορροπίας στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό οφείλεται ακριβώς στην εξάρτηση και την εκμετάλλευση της τάξης αυτής από την αστική - και την τελική κατάργηση όλων των κοινωνικών τάξεων. Με τρόπο επιγραμματικό και τόνο στομφώδη ο Δρακούλης διατείνεται και προτρέπει ότι η ισορροπία που ρυθμίζει το σύμπαν

πρέπει να διέπει και τη δομή καθώς και τη λειτουργία της κοινωνίας.

Αλλά ενώ στους σοσιαλιστές αυτούς η αρμονία προβάλλει ως άμεσο αίτημα, στον κύκλο του Σκληρού διαγράφεται ως ευκταία και ταυτόχρονα αναπόφευκτη απόληξη μιας μακροχρόνιας πορείας, το τέρμα της οποίας όχι μόνον αποφεύγει, αλλά και αδυνατεί να ορίσει. Σίγουρα θα μπορούσε να ειπωθεί εδώ ότι το τέρμα αυτό απαιτεί να ισχύσουν οι όροι τους οποίους θεωρεί απαραίτητους η μαρξική προβληματική. Αλλά προς το παρόν και για την παρούσα συγκυρία, ειδικότερα δε την ελληνική, είναι ικανοποιητική η εξασφάλιση ισορροπίας ανάμεσα στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και την αντίστοιχη θέση των κοινωνικών τάξεων. Ο ρεαλιστικός αυτός περιορισμός δεν αποκλείει την επιδίωξη του κύριου στόχου, που είναι η οριστική κατάργηση των κοινωνικών τάξεων και η πραγμάτωση της σταθερής και μόνιμης αρμονίας. Από τη γενική αυτή θέση των σοσιαλιστών, τους οποίους σχηματικά εντάξαμε σε μία μαρξική κατεύθυνση, αποκλίνουν ο Δελμούζος και ο Γληνός οι οποίοι, μολονότι δεν απορρίπτουν κατηγορηματικά το όραμα της αρμονικής κοινωνίας, συμβαδίζουν με τον θεοδωρόπουλο στο σημείο που επιχειρούν να προβάλλουν την εικόνα της μέσα στις υπάρχουσες συνθήκες της αστικής διακυβέρνησης, αποδίδοντας της το χαρακτήρα της εκατέρωθεν ανοχής ή του συμψηφισμού των αντιθέσεων. Μία τέτοια οπτική για την αρμονία είναι διαφορετική από εκείνην που οραματίζεται ο Παπαναστασίου, ο οποίος προτείνει τη σταδιακή της κατάκτηση μέσα από έναν κοινωνικό αγώνα που δεν θα κυριαρχείται από έντονες κοινωνικές συγκρούσεις.

Ο κοινός παρονομαστής που διέπει, έστω και με τις αποκλίσεις που παρατηρούνται, τις αντιλήψεις όλων των σοσιαλιστών συνίσταται στη θέση ότι η αρμονία είναι ανέφικτη ως οριστικό γεγονός, αν δεν αποκατασταθεί προηγουμένως η βασική κοινωνική αδικία, η απόδοση δηλαδή στους πραγματικούς δικαιούχους του προϊόντος που

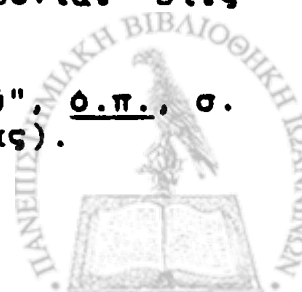
οι ίδιοι παράγουν. Η άρση της ριζικής αυτής διαφοράς, διαφοράς που επεκτεινόμενη και στα άλλα πεδία της κοινωνικής ζωής δημιουργεί κάθε αντίθεση, αποτελεί την πραγματική λύση του προβλήματος και η καθολική της εφαρμογή θα επιφέρει την απαραίτητη ισορροπία και θα επιτύχει την αρμονία.

Η άριστη και ευδαιμονική κατάσταση της κοινωνίας, συγκριτικά πάντοτε με όσες προϋπήρξαν, δημιουργείται σύμφωνα με τις αντιλήψεις των σοσιαλιστών της πρώτης ομάδας, όταν ελθεί το πλήρωμα του χρόνου, όταν η "Ισχύς των Πραγμάτων" ωθήσει τα αλυτα κοινωνικά προβλήματα στο απροχώρητο, στην αναγκαιότητα της οριστικής λύσης. Η "Ισχύς των Πραγμάτων", την οποία θεωρούν δεδομένη και για το επίπεδο ανάπτυξης των κοινωνιών της εποχής τους, μπορεί να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύει την απόλυτη αιτιότητα στη δημιουργία των ιστορικών γεγονότων, τους απαρέγκλιτους δηλαδή ιστορικούς νόμους, τη δράση των οποίων αποδέχεται ιδιαίτερα και ο Δρακούλης επικαλούμενος μάλιστα τον Μαρξ.⁶

Η οργανωμένη και μεθοδευμένη παρέμβαση του ανθρώπου μέσα από τα συλλογικά σώματα των τάξεων, που δεν παρουσιάζει την απαιτούμενη συστηματικότητα στις θέσεις των παραπάνω σοσιαλιστών, προβάλλεται ως ο απαραίτητος παράγοντας εξέλιξης και προόδου από τον Σκληρό και τους σοσιαλιστές της μαρξικής κατεύθυνσης. Η παρέμβαση αυτή είναι καίρια και καταγράφεται ως διαρκής πάλη των κοινωνικών τάξεων, η οποία είναι το αναγκαστικό παρεπόμενο της καπιταλιστικής δόμησης της κοινωνίας. Αλλά ενώ η πάλη των τάξεων εκλαμβάνεται ως αιτιοκρατικό φαινόμενο, η γνώση και η κατανόηση του φαινομένου αυτού, η σχέση δηλαδή της κοινωνικής τάξης με την οικονομική δομή και η αναγκαστική τους πορεία, καθώς και η προετοιμασία από οργανωτική άποψη του σκηνικού για έναν τέτοιο αγώνα, εγγραφονται στις

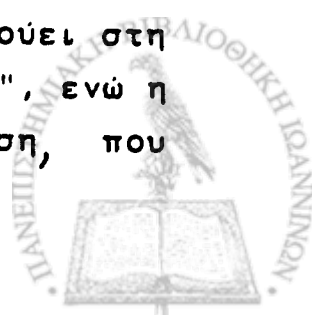
6. Πλ. Δρακούλης, "Οι ηγέται του σοσιαλισμού", ό.π., σ. 8. (βλ. και σ. 229 σημ. 208 της εργασίας μας).

απαραίτητες προϋποθέσεις για την αποτελεσματική διεξαγωγή του. Και ενώ μία ομάδα σοσιαλιστών (Δελμούζος, Γληνός, Παπαναστασίου, Θεοδωρόπουλος) δείχνει ενδιαφέρον για την προοπτική μιας τέτοιας κοινωνίας -έστω και αν την οραματίζεται διαφορετικά- αλλά δεν διοχετεύει την τωρινή της δράση προς μία αντίστοιχη κατεύθυνση και οι Δρακούλης, Καλλέργης και Αντύπας δείχνουν έντονα την επιθυμία τους γι'αυτήν, χωρίς όμως και να είναι σε θέση να προωθήσουν τη λύση της, ο Σκληρός και οι συναντιλήπτορές του, Χατζόπουλος και Γιαννιός, την αντιμετωπίζουν σταθερά ως μία μελλοντική μορφή, όχι σε αυστηρά καθορισμένο χρόνο, για την οποία είναι απαραίτητο να ισχύσουν οι ιστορικοί νόμοι της εξέλιξης και να τους συνδράμει η δράση των οργανωμένων σχηματισμών των κοινωνικών τάξεων.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να επανατονίσουμε ότι από τις απόψεις των Ελλήνων σοσιαλιστών για τους "ιστορικούς παράγοντες" προκύπτουν τέσσερις θέσεις: πρώτον ότι η ιστορία και συνεπώς και η ανθρώπινη κοινωνία δημιουργούνται από τη διαλεκτική δράση των "ιστορικών παραγόντων". Δεύτερον ότι από τους παράγοντες αυτούς το οικονομικό πλαίσιο και η πάλη των τάξεων προβάλλονται σε πρώτο επίπεδο και κυριαρχούν. Τρίτον ότι οι άλλοι παράγοντες εξαρτώνται και ρυθμίζονται από τον οικονομικό, έστω και με διαφορετικό το βαθμό της εξάρτησης από αυτόν, και τέταρτον ότι η δράση των παραγόντων στο καπιταλιστικό σύστημα απολήγει στην κοινωνική αρμονία.

Η υποστήριξη που παρέχεται από τους σοσιαλιστές στις θέσεις δύο, τρία και τέσσερα έχει άμεση σχέση με τη συνολική σοσιαλιστική τους οπτική και συνακόλουθα με τα σοσιαλιστικά ρεύματα που συνιστούν τις πηγές και επηρεάζουν τη διαμόρφωση των απόψεών τους. Στους μαρξιστές η καθοριστικότητα του οικονομικού παράγοντα και η εξάρτηση των υπολοίπων από αυτόν υπακούει στη μαρξική θέση για τη "βάση" και το "εποικοδόμημα", ενώ η αρμονία εκλαμβάνεται ως ενιαία ανασύνθεση, που

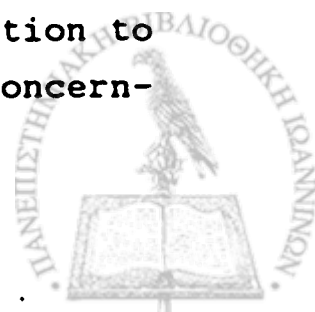
προϋποθέτει την κατάργηση των κοινωνικών τάξεων. Η αντίληψη αυτή δεν αποτελεί τη στείρα επανάληψη ενός αλύγιστου δόγματος, γιατί οι σχετικές αναλύσεις χαρακτηρίζονται από πρωτοτυπία (όπως για παράδειγμα του Σκληρού στην ελληνική ιστορία και του Χατζόπουλου στην τέχνη). Η εξάρτηση των υπολοίπων παραγόντων από τον οικονομικό είναι χαλαρότερη στον Παπαναστασίου, ο οποίος συνθέτει τις αντίστοιχες θέσεις των Kathedersozialisten και της Fabian Society. Στον Δρακούλη, τον Δελμούζο και τον Θεοδωρόπουλο (αν εξαιρέσουμε τον Καλλέργη και τον Αντυπα, που δέχονται καταρχήν τη θέση αυτή) η σχέση υπαγωγής των άλλων παραγόντων στον οικονομικό δεν είναι μόνο χαλαρή, αλλά φτάνει μέχρι το σκεπτικισμό. Η αμφιβολία αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη στον Δρακούλη που διίσταται ανάμεσα στην καθοριστικότητα των ιδεών και των οικονομικών συνθηκών. Αλλά ο σκεπτικισμός του τελευταίου, που δεν φαίνεται να αφήνει εντελώς ανέγγιχτους και τους υπόλοιπους σοσιαλιστές, επεκτείνεται και στη δυνατότητα της κοινωνικής ανασυγκρότησης, ιδιαίτερα μάλιστα αν συνδυαστεί με τον απαραίτητο κοινωνικό εκσυγχρονισμό που απαιτούσε η ελληνική κοινωνία της εποχής εκείνης. Ο εκσυγχρονισμός απορροφούσε τη δράση ορισμένων και έθετε στο περιθώριο τους ανθιστάμενους. Η ιδιόμορφη αυτή θέση στην οποία βρέθηκαν οι Έλληνες σοσιαλιστές είχε ως συνέπεια την αδυναμία τους να προωθήσουν στην κοινωνική πράξη το σχήμα, διαμόρφωση σοσιαλιστικών ιδεών - κοινωνική εφαρμογή, που οι ίδιοι θεμελίωσαν στην Ελλάδα. Η υποχώρηση όμως αυτή πρέπει να αποσυνδεθεί από τη θεωρητική τους προσφορά και αντίθετα πρέπει να τονισθεί ότι οι αντιλήψεις τους για τις δυνάμεις που καθορίζουν την εξέλιξη της κοινωνίας και ιδιαίτερα οι σχετικές αναλύσεις του Σκληρού εγγράφονται ως σημαντική και ταυτόχρονα πρωτότυπη συμβολή στο χώρο της πολιτικής και κοινωνικής φιλοσοφίας στην Ελλάδα.

SUMMARY

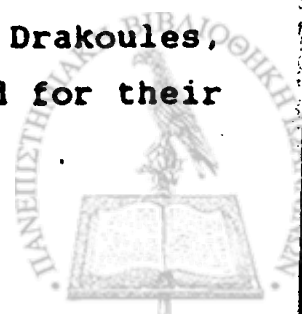
The present thesis tries to find out, to clarify and at the same time to interpret the views that Greek socialists expressed from 1885 to 1919. The historical and systematic confrontation of this problem, which belongs to the domain of the philosophy of History, means the reorganization of the relevant views which in some of the socialists were not only scattered but also densed, as well as the comparison of these views to those of other European socialist trends, which influenced them.

The semantic importance of the term "historical factors" lies in the noun, meaning that under the term mentioned, we do not simply define the factors of History, and therefore in this case the priority belongs to History, but we imply also the force which brings History about, and its major coefficients. As far as the formal part is concerned, the classification I followed in the introduction of the "historical factors" is based on the importance of each one of them. One exception to this rule is, the priority given to the notions, concern-

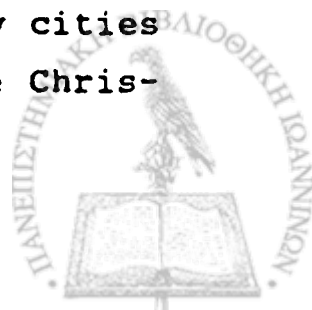
ing the environment, the race and the nation. The ideas of each factor separately have been presented on the basis of the time of their first appearance, not having this criterion reverse the general structure, i.e. from the older to the younger socialists.

It must be emphasised that the conception and the cultivation of philosophical thinking in Greece of that period was very poor. To the understandable surprise that the realisation of this problem causes, if we also take into consideration the flourishing of socialist thought in Europe during the same period, one can oppose the fact that, almost all socialists we examined, with the unique exception of Antypas, studied or at least completed their studies in Europe, where they were informed about the socialist challenge. This fact, which explains why they occupy themselves with socialist ideas, does not by any means lead to the creation of independent thinking. All socialists in general were concerned, with positive and useful purpose sometimes, with elements from these theories which appeared and developed during that period in Europe. This is why we must examine the ways of assimilation and the sort of elaboration of socialist ideas, especially in the time that the thought of Greek socialists tend to take on a systematic character due to the same problems that occupy Greek society in the same period. The capacity to accept, to assimilate and to develop the socialist ideas vary from the one person to the other. The studies and the progress through life are especially satisfactory for Skleros, Chatzopoulos, Glenos and Papanastasiou, as is seen in their systematic knowledge and their activity as writers. On the contrary, in the case of Drakoules, although his socialist ideas are distinguished for their

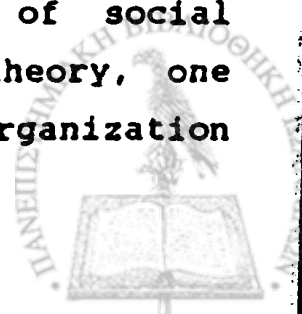

wideness, they do not have the systematic expression of the previously mentioned writers, and his ideas are characterized by little regard for marxist ideas, ideas which seem to get stronger in socialist thought in Greece. Kallerges' knowledge is ameliorated during the time that he remained in France, but they are still limited, as is confirmed by the Letter to all Greek socialists of 1898 as well as the Lecture to the socialist society group of 1914. As far as Antypas is concerned his acceptance and the development of the socialist ideas is much inferior, as is seen in the study of the articles in the journal Anastasis, which are theoretically important. In the work of Delmouzos and Theodoropoulos we observe some partial arguments which are related to education, instruction and the law, but their analysis fails, due to the fact that one cannot confirm their socialist viewpoint. The scepticism about the stable socialist orientation of these two socialists reinforces the obvious absence of a global and systematic philosophical composition. On the other hand, it seems that Yiannios had accepted the main principles of marxism, but despite his disposition to express original ideas, which potentially exist inside him, he fails to do so and to express it in words.

Drakoules' development of socialist ideas must be sought in four factors, as we suggest here: in anarchism and especially in Kropotkin, from whom he adopted some ideas about "utopian socialism", as well as in Proudhon, who supported the idea of restitution of the whole of production to the workers, in the position of the Fabian Society, that support and in the ideas about the suitable compromise and the foundation of the country cities as the ideal form of social organization. In the Chris-

tian theory with which the Theosophism is implicated and finally in marxism and the socialists of the B' International. Anarchic socialism, as it has been expressed by Kropotkin and Grave as well as the scattered references to Proudhon, Blanqui, despite the fact an indication of an explicit and systematic knowledge of their ideas does not exist, it seems that it constitutes the main source which influences the formation of Kallerges' concepts. The elevation of the utopian and anarchic level is undertaken through the knowledge of scientific socialism, and especially through pamphlets, but Kallerges did not acquire a systematic grasp and assimilation of this kind of socialism. As far as Antypas is concerned, who introduces the moral side of socialism and the moralization of society, the formation of his socialist ideas does not seem to escape from the scope of the ideas that appear in Drakoules and Kallerges publications. Skleros does not limit himself to the knowledge and assimilation of marxism as well as the marxian ideas of the B' International - main representatives of the international are Plechanov and Kautsky - but he seeks the systematic scientific analysis of the structure of modern Greek society and his attempt is recorded as a new approach to the Greek territory. His aim and main pose was that these analyses should not remain just a theory, but he wanted to put them into practice and yet with his own personal participation didn't become true, it was not realized, because Skleros had serious problems at the time, as we mention for example the vulnerable state of his health, his personality, and the scarcity of even the basic necessary substructure's means of social classes, which according to marxist theory, one would show an interest for the socialist reorganization

of the society, finally he remained apart from any organized social action. So Skleros did not participate in the undertakings which started to take place in Greek society and he was not able to guide the social classes, which according to his theory could initiate and promote the evolution of the Greek society. Chatzopoulos and Yiannios introduce effectively the most important marxist ideas in the domain of political and social philosophy which they endeavour to urge the adoption of social reality with their own participation or with the establishing of the socialist organisations but unfortunately this attempt did not bring the expected results, maybe due to premature social conditions and to personal weakness. We should concede though to Chatzopoulos the originality of the socialist analysis that concern the sphere of art. The rather positive image, which concerns the profile of these two socialists, changes in the case of Delmouzos and Glenos because in these two last, we do not recognize the continuing socialist point of view of their analysis, but we discover selective omissions through which the notion of marxist thought and the promotion of the capitalistic modernization are recorded, which are necessary for the level of Greek society of that period. His attitude toward social modernization results from the hierarchy of the purposes, which according to them it is prerequisite to promote in society, and not by the final choice of the bringing together in the existing social and political system, which will take place very soon for Delmouzos and the rupture with that, which will come much later for Glenos.

The forming of Papanastasiou's socialist ideas was certainly influenced by German socialism, as

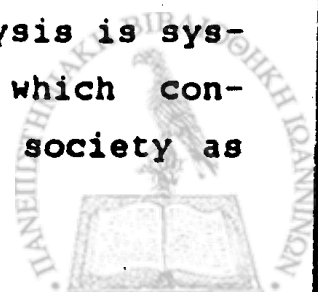

well as by Bernstein and Kathedersozialisten G. Schmöller and A Wagner but also by the Fabian Society. On the contrary, Theodoropoulo's sources, who up to a certain point insists upon the subject of the capitalistic modernization in the Greek context, and he makes it very difficult and obscure the distinction between socialism and the capitalism, must be sought and in the related ideas of C. Gide and of L. Bourgeois for the tion, and the "solidarity" ("Solidarité").

The positions which are formed by the Greek socialists are based on European socialist ideas and models, and are related, as far as their application is concerned, to the characteristic which proves to be common to all of them, i.e the socialists show at least that they are disposed to promote the application of the socialist idea. If the disappointing result of their efforts is combined with the related failure of the organized forms which having created, they supported, it confirms and reinforces, and in their case, Marx's position about the necessary arrangement as far as the social change of the necessary ^{pre} premature conditions is concerned. Indeed it doesn't play a role in the evolution if the idea of social reversion has been exprimed thousands of times in History, when we have not reassured the necessary conditions which lead to the revolutionary reversion of the old society, of the until then productive life" and of the "whole of their activities", upon which this society was based.

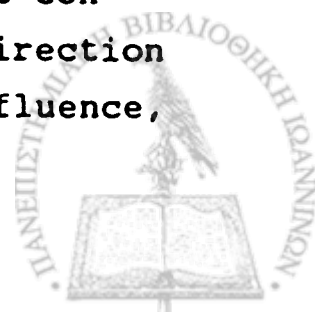
The main subject which the analysis of the socialists aims at, both in those whose interest is weak and almost inactive and in the others whose analysis is systematic, is the determination of the powers which condition the course and the evolution of society as

well as the evaluation of their role. From the answers given to this problem, another even bigger problem emerges and it concerns the orientation toward which these powers push society, as also the description of its future shape and image toward which it tends. The ending result, where all the answers come together and converge, reflects a number of factors among which the economic factor dominates and imposes itself, without this however meaning that the latter reduces or makes less the importance and the contribution of all other factors. As far as the second problem, is concerned which has a direct relation to the first, in some way is its result, Greek socialists believe that, usually judging from a deterministic viewpoint, that the future vision of society, tends to be a harmonious society. This determinism is not absolute and sometimes alternate with the deontological and in that case society tends to subjective and man with the aid of his activity, contributes to the realisation of the aim.

The conclusions to which the analysis leads for the Greek socialists, as well as the point concerning their ideas about the historical factors, do not confirm complete coincidence of their opinions. On the other hand the ideas do not originate from research of equal weight, from the quality point of view, of the social formation and more accurately of capitalism. On the contrary, are obvious to all, some differentiations, similarities and dissimilarities which characterize their positions, as results from the overall view of the factors that follow.

The natural environment is a binding element concerning the occupation of the people and the direction of the economy, it restricts gradually its influence,

which takes an insubstantial and feeble character in the developed society (Skleros, Chatzopoulos and Yiannios). Never, in any period during the evolution of man, of course with the exception of the beginning of their existence, it has never been denied that the environmental factor is equal and even replaces the predominance of the economic factor. The accuracy of this proposition goes back to the gradual reversion of the roles, which has taken place between nature and man. In the beginning, nature dominated man, but his power follows a declining course, until the point at which the role of the latter is strengthened. So the dynamic of the elements, i. e. that of nature and of that of people, are inversely proportional because the one dominates in the primary steps of the appearance of human beings and the other in the modern and developed world. In both cases the authority and the under control power is subjected to suffocation and almost to total control of the other, because the resistance opposed is less powerful. Man cannot control the power of nature during a long period of time where the power of nature dominates, due to the fact that he has not developed the required techniques, while when he reaches a certain point of development, then the resistance of nature bends and its powers decrease.

Despite the fact that the influence of the natural environment is diminishing little by little, certain characteristics which are considered as marks of the races, as pro or contra, have an indirect but continuous influence because they are transmitted to the next generations according to the law of heredity. The racial characteristics when they are translated into racial prejudices and biases, are condemned by the socialists

of the first group, in their earlier writings, because they think that such an interpretation does not explain the real character and it influences negatively the peaceful course. The race cannot determine a special historic course and give it a unique meaning (Drakoules), because such a conception cannot be based on scientific validity, and should it be accepted it would lead to the recognition of superior races and countries, something against which was opposed has Antypas taken place. However Kallerges, even though he shares the same ideas with the above mentioned, seems at least from his last text, not to have the capacity to detach the viewpoint of socialism from racial characteristics, which he recognizes as having a much bigger influence than he really recognizes. But the other two socialists of the group fail to avoid the mentioning of hellenism, because they think that from the viewpoint of History, it has offered, during its course, to human society much more than the other nations, if it is to be compared to them. However the recognition of such a conception doesn't mean that the racial characteristics do not function negatively for the modern course of that nation, and especially for those whose the formation is due to the influence of the climate and of the temperament and reflect a rather weak resistance to change.

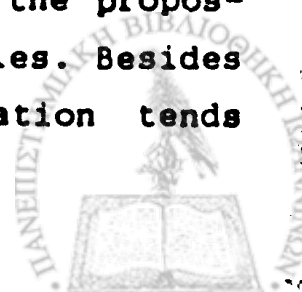
The most important role of the racial factor during the period of the formation of the capitalist system, which interests us the most, is the binding point of the smaller structure of the capitalist system and the gathering of the nation, because it fortifies in the same state the individuals who have common characteristics and form the national consciousness. The upgrading of the racial characteristic is a main binding element for

the member of a society and it becomes a restricting factor for the evolution (Chatzopoulos), because it functions as a brake, even temporarily, for all the other powers which have a more important role than the one they have. These characteristics do not constitute a particularity which plays a determining role in the development of society (Glenos) and for the additional reason that it is not possible for their purity to be

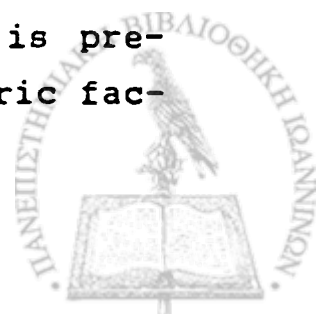
preserved their purity and they are altered by the racial interferences which are been observed beyond any doubt in all nations during the course of their History.

We can find a corresponding role to race, in the influence that the nation has, which adds a special colour to the ideas and the achievement of one nation, but this particularity to liberate it from its class nature and his following submission in the dominant nature of society (Skleros). The formation of the nation's consciousness, which goes together with the capitalistic formation of society (Yiannios, Skleros), leads to the determination of the people by themselves and to the effort toward liberation and bringing together of beings like them (Glenos). The time of both formations does not coincide, as (Skleros and Yiannios) believe because the procedure which concerns the nation consciousness extends to a much wider past. This position which reflects the relative independancy toward the capitalist formation derives from the fact that in the most developed capitalist societies the nation is not in conformity with the capitalist class, as with the majority of the society, the working class (Yiannios) and this element can additionally function in the proposing by him erasing of the nation's differences. Besides the conception remains strong that the nation tends

toward reunion and common action with the common characteristics which the nation reflects, but this trend doesn't lead to the conception of a national particularity, completely dissimilar to the rest which follows a unique course, as nationalism believes. (Papanastasiou). The latter has the capacity to accelerate, in the most unusual situations, the course of society, but in no case, could it form its structure, which results from the nature of the dominant factor, i.e. the economic one.

In that case, the bringing together, even of a different degree, constitute the common characteristic of almost all the socialists with the exception of Drakoules, who oscillates between the determination of the ideas of human capacities on the one hand and the economic conditions on the other. This oscillation can be attributed to his general inability to promote the philosophic level and to bring it to idealism or materialism, confining afterwards his attitude towards the "historical-materialism". The scepticism of Drakoules, does not seem to characterize Kallerge's and Antypa's positions of the economic factor, that they consider predominant but, from the information we have, it would be proved the position that the promotion, in other words the determination of the economic factor is not very clear. The argumentation which persuades the most about the importance of this factor, disguised itself about his systematic character is that of Skleros. Even though determinism is reduced in his last work, because here he recognizes a relevant role to the racial and historic factor, position which adopts Yianios, the predominance of the economic factor is preserved intact. The classical scheme of the historic fac-

tor is presented by Chatzopoulos, and that's why it does not ascertain any doubt about the determinism of the economic factor, not only by him but also by Glenos, whereas Delmouzos preserves his doubts which must be combined with his general sceptical attitude toward marxist theory, during the period he accepted it influenced by Skleros. The economic factor is also decisive in Papanastasiou, but with the restriction that it does not explain all the phenomenon, because in that case, the importance of the other factors would be reduced severely, whereas the absence of any mention of that subject by Theodoropoulos is explained as a negation of the determination of the economic factor.

The acceptance of the determinism of the economic factor refers to the successive reversal of the social and economic system, and therefore of capitalism, which becomes inevitable, because the evolution of the technique and the subsequent change of the structure of the productive factors make impossible its transformation. Methodically the rejection of the social and political system which is in force, results from the economic and social position of the majority of the citizens, is subjected to the determinist action of the law of evolution, as it can be verified, and by the comparison of today's system (capitalist) and the previous one (Drakoules, Skleros) and finally the alternative solution originate from different propositions. These propositions vary from the desirable collapse of the system (Kalerges, Skleros, Chatzopoulos, Yiannios) to its reformation (Drakoules, formerly supporter of the reversion - Delmouzos, Glenos, Papanastasiou) and the amelioration which changes the character (Theodoropoulos).

Each one of the proposed solutions for the reorgani-

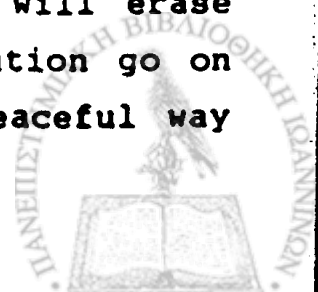
zation of society presupposes the final formation of the authentic relation of the two social classes which constitute the main junction in the social organization of each era. The opposition of the classes is not passive, but energetic, it is the struggle of the classes and it is accepted by all socialists without any dispute as a factor which aids and contributes decisively to the development of society. The differentiations which exist undoubtedly have to do with the policy that one follows, so that this approach accelerate the aim, or with less losses in order to ensure the broader collaboration. As far as the three first socialists are concerned (Drakoules, Kallerges, Antypas) the condemnation of the capitalist class is final and the policy which they propose for it overcomes it delineates a course which follows and goes beyond the parliamentary way, reaching until the point of the armed violence. For Drakoules, the last is a repulsive, while for the other two is the last means that can be used when all the other have already been tried and failed. These positions can be understood if we examine them from the point of view through which they confront the change of the social system. Drakoules, positivist as long as he follows the Fabians, considers that the social situation develops toward the inevitable overthrow of the capitalistic system and therefore the struggle with human victims will not be only useless, since it would not be supply anything more, but would also be inhuman. This position, which proposes the peaceful way, refers to the concept that "the force of circumstances" pushes autonomously toward the social system. Kallerges, although he adopts it, has his doubts about the power and the effectiveness of the above mentioned position and his scepti-

cism on that point is expressed by the utilization of the forceful intervention of those who have suffered injustice and suppression of the social class in order to restore the equilibrium which has been destroyed. Antypas also thinks along similar lines, showing his inclination toward peaceful change, despite the fact that he participates in the social struggle and yet he instigates it, because he thinks that people have the capacity to moralize and to apply social justice.

The problem of the change of the social and political system is been approached differently and its examination takes more systematic character in the scientific analysis of Skleros, who accentuates the necessity of the organization and of the function of the social subject in the near future, a fact which first of all leaves undetermined the kind of policy that must be followed. In order to understand the position of Skleros upon this subject, it is necessary to recall the marxist theory of the class struggle, as it is has been described by Plechanov, according to whom it is absolutely necessary for a complete maturity of the economic importance and of the conflicting classes, because only in that case the workers can think resolutely about the capture of power, in case evolution has not yet handed it to them. Though Skleros doesn't propose a specific policy for the change of the society and he supports both ways as appropriate for the desirable reform, he dosen't let the subject remain obscure, because he confides the appropriate policy to the coincidence of the situations and the reaction of the capitalists and under the inviolable condition that the policy which will be followed will erase every resistance and it will let the evolution go on "either in one or in another way...." The peaceful way

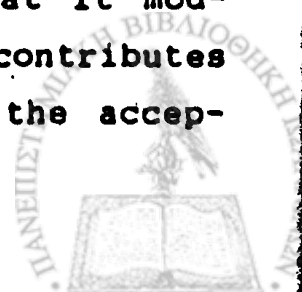

it is not excluded by Skleros and the other socialists of marxist orientation (Chatzopoulos, Yiannios), which in the first place, has been adopted by all either as a rational choice (Drakoules) or as a compromise solution, because they thought of it as the most preferable solution. The class conflict presents itself as revolutionary violence comes for the above mentioned as an inevitable result of the powerful action of the capitalists and it is not the choice of the working class. The irresolution concerning the socialist viewpoint and the capitalist modernization, leads Glenos to a compromise, and he cannot transgress the limits of the existing system, or indefinite condemn of capitalistic class, while for Papanastasiou and Theodoropoulos the peaceful way constitutes the one and only solution, because it comes as a result of the evolution of society, and of the assent of the majority, of the social class, which benefits beyond any doubt by such a policy. The compromise of the social classes, where and when it is appears in the socialist's work, that we examine, allows for a different interpretation. For the three first the compromise has a temporary meaning due to the fact that it is based on the voluntary concession which Chatzopoulos perceived as a final acceptance on behalf of the bourgeoisie of the loss of the social and the political power and their acquisition by the working class. On the contrary the compromise is proposed as a permanent procedure and policy by Chatzopoulos and by Theodoropoulos, each for different reasons. For the first constitutes the beginning of a positive orientation of social evolution, which leads finally to the domination of the working class, because through that he perceives the ensuring of the conditions for the gradual social change, while

Theodoropoulos to confront it as a permanent situation, which grants the favours on behalf of the economically weaker, because he judges that the solidarity will finally dominate humanity and it will enforce the social justice.

The determination of the economic factor and the resolute participation of the class struggle in the development of society, are encouraged or are hindered by the corresponding aid that gives or the resistance which the institutional area puts forward. Within this area, the state, is defined as mechanism which regulates life of people, plays the main role. This role is not identical in all the socialists but both trends, which we can observe in this area are obvious. The one accentuates the fact that the state depicts the existing structure of society, it contrives in the continuous reforming, imposes the power of capitalism and reinforces the interests of the dominant class (Drakoules), and that's why it must be substituted by the self-organization of society bourgeois (Kallerges), or that the state cannot liberate itself by the economic rivalries, imposes and defends the interests of the dominant class because of its means (Skleros, Glenos, Yiannios) and that only the assurance of a relative dependency can it serve society (Chatzopoulos). The supporters of this tendency agree first of all about the class nature of the state, and it would be a contradiction, the capacity of the state to aid the evolution of society, since it corresponds to the existing social structure. Only Drakoules accepts that the state aids social change as regulator of the social tions, meaning that it modernizes each department that is inferior and contributes to the acceleration of the securing and to the accep-

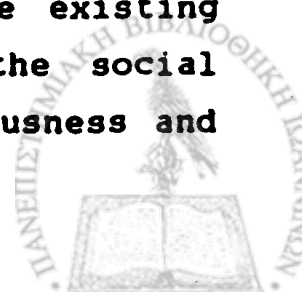
tance of the new situation. This is exactly what it constitutes the binding point with the second tendency, which recognizes to the state a regulating to the state a regulating and intervening role (Papanastasiou) or a arbitrating role, that equilibrates the social conflicts and protects the weaker citizens (Theodoropoulos). The abolition of the capitalistic state can lead to different aspects of state organization, which have as a common purpose to defend the general interest. This tendency, although it does not reject the class nature of the state, recognizes its relative independence because it can function as a regulating mechanism among the conflicting interests, trying to equilibrate them and therefore such an operation can promote a relative equality at all levels.

The state is legally based and functions upon a system of law, that consists of the codified expression of the economic and social conditions and support beyond any doubt, the existing powers of the social framework (Skleros). The sense which concerns the conception about the state, returns in the case of the legal system, too, because the latter results from the deeper economical structure and the corresponding dominant interests that it serves. The capacity which the legal system has to influence the development of events and situations, is naturally restricted, (Chatzopoulos), but this does not mean that we should ignore the fact that the relative regulations can impose and determine the changes that take place (Delmouzos). For Theodoropoulos the law consists of the legal protection of social relations that create and represent a new morality which is at the same time the base of its formation. The morality promotes, beyond any doubt, society, because it gives

people these principles that operate as a helping procedure between their understanding and in the perception of the equality of others. Socialism as a principle of this type reflects, its moral side (as an ideal order or revolution), and contributes to the moralization of citizens, through which its realization is made easier as a social and economic system.

Certain principles of social morality are gained through education and culture, which can bring about a double and resolute role. In other words to reproduce the social system creating a position in order to be accepted by the society or to help in the formation and in the diffusion of the revolutionary ideas (Drakoules, Kallerges). We can infer from this point of view two different conclusions. The organization of the social system is helped, because the ideological and educational mechanisms neutralize, up to a certain point, the existing and the emerging resistances and the right perception of reality, which can promote the interests of the majority, contributing to the progressive tation of the society. Individuals realize social injustice through the right reading and therefore they discover the necessity to defend their international ideals, and they put it right, and this doesn't mean that the necessity of the national tendency is been reduced (Yian-nios), because national reunion is linked by those who have the power and therefore their interests, which are identical to the related interests of the national majority defend better the national and the international level, when they interrelate. The capacity the education has to reinforce and to retain the existing tional schemes (Delmouzos), to reproduce the social classes or to reinforce the national counsciousness and

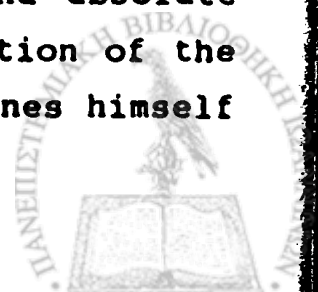
the corresponding reunion (Glenos) is restricted. In the existing Greek coincidence is upgrading because the expansion of knowledge starts to stimulate people's consciousness and annulated superstitions than annihilated the social participation of the big majority.

The institutions represent one of the social structures, the activation of which it requires human action. Therefore an important role is attributed to the individual for the development and evolution of society and especially to the personality. The individual operates by intervening in the existing social structure, which, of course, does not have the capacity to overthrow them, whilst the last have not exhausted the limits of their development yet, but they can help them, when they co-ordinate their action and their orientation (Skleros). This perception means that the individual exists only collectively the existing reality which he either accepts and helps, or he rejects and tries to reverse it. The endless number of particular cases, when they are grouped and examined as a whole of elements, show a regularity and similarity (Papanastasiou). The personality can influence the individual and give him more capacities beyond the common ones, and usually is very important for the structure of society and of his fellow because his role is relatively limited since it is recognized that it does not create the events, and its influence is restricted in the applying of his colour, and the acceleration of their course (Drakoules) or in the premature realisation of the new situations and in the spreading of the new ideas (Kallerges). The particularity of the personality is assured only in the case when it conforms to the way the historical laws delineate (Skleros), because in no case can its influ-

ence take on a universal character in a social organization or can be accepted as such, since it favours the interests of certain social classes, stratum or groups (Chatzopoulos). So the role of the personality cannot exceed the limits of the restricted role that the individual influences, and to influence or to reverse the deterministic action of the historical laws. The socialists consider that the recording of the historical laws of such persons confirms the recording of the historical laws, which does not seem to cancel the relativity of their intervention, but on the contrary it supports it.

The individual and the personality do not exist only through the action, but also through the ideas that they conceive, spread and support. The importance of the ideas only in Drakoule's work takes a predominant meaning. According to him, the ideas determine the development and the course of society. The ideas constitute point that can regulate independently the events or other conditions. For Skleros, as also for Chatzopoulos and Yiannios, the predomination of the materialistic world surpasses everything else, because the ideas depend upon the social and economic conditions. This dependence does not exclude the resolute influence of ideas in changing the structure of society, when these have already become the point of the social reformation and reorganization that is being prepared (Skleros). As it results from these positions, Drakoules' and marxist ideas, that concern the influence of the ideas in the development of society have a different point of reference. The former without being typical and absolute materialist, does not exclude the predomination of the ideas or the "Force of Events" and so he defines himself

as executor because he moves within a philosophical dualism. The latter supports the idea and follows the marxist theory concerning the subject and the point of view through which they examine their role, do not reject their importance, but give them the second place compared to the final conditions. Particular influence exerts the systematic part of ideas, the ideology, that concerns more specific social and political ideas and could play a decisive role because it revives and gives the theoretical equipments of these sections of the social stratum, that are sections of the social stratum, that are interested in the are interested in the change or the presarvation of the existing social structure (Chatzopoulos).

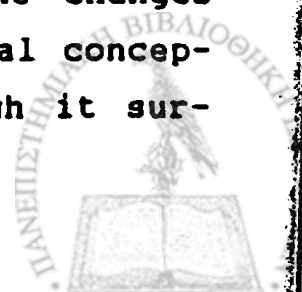
The language consistutes a necessary means, both in the shaping and in the spread of ideas. The use of the helpful and easy to understand liguistic code forces resolutely the dynamic of ideas. Even though it is recognized that language has an autonomous function, its dependancy cannot be predicted on external conditions, (economic, social and ideologic terms), because these create the limits within which the language functions articulating the social frame and resulting in the means of human understanding (Glenos-Skleros). From this point of view language can reflect all the aspects of life (Delmouzos), and the sychronization with the other linguistic demands of society becomes necessary. This modernisation is accentuated by all the socialists with the exception of Drakoules, because he believes that the importance of the language is greater, while its real role is much smaller. The bringing of the language and of society up-to-date becomes more interesting, when this procedure means the

determination of the language of the social stratum that potentially belongs to the category of those who are interested in socialism (Skleros, Chatzopoulos). Modern language reinforces the national bonds (Glenos) because it is a very powerful binding element, which aids and facilitates the education (Yiannios) and makes easier the communication among the members of the society as well as the understanding of the reality. On the contrary, the official use of one obsolete linguistic code, which does not have capacities nor can it follow the majority of the society, generally aids the conservation of the spiritual hegemony of the social minority, because this minority has easier access to that, and those who use it take an additional characteristic of differentiation, which finally is an element of power.

As a result therefore, vivid language is combined with the power of the people and is absolutely necessary in art, meaning that, as a linguistic means of the majority serves also as a means of expression in literature. Naturally the art which is not restricted only to the area of speech, includes also the Fine Arts, it conceives and it depicts aesthetically the social reality, it represents as a general model the new ideas which are generated and influences the formation of the human character (Drakoules). From this point of view its character as social expression is profitable (Skleros), by perceiving and depicting in the appropriate moment the new which is coming to life. The art cannot liberate itself completely, passing beyond the real conditions, but it reflects the social environment, having taken in time and rendering the aesthetic section the changes that come (Chatzopoulos, Yiannios). The general conception of the marxists about art, although it sur-

passes the schematic way of approaching it, and especially in Chatzopoulos' work, it receives an even more extensive and complete analysis, and it does not finally escape the marxist conception, whose character depends on the economic and social conditions.

Exactly the same applies to the analysis of religious perception. The role of religion, through which the social conflicts have been expressed for a large period of time, make its appearance in Drakoules work, who believes in Christianity. The point which is common between Drakoules and of the rest of the socialists, who do not reject the religion, is the choice and the distinction between these religious ideas which have a social character because this is how its positions are reinforced according to the sensation and the acceptance it has. The religious conceptions, which do not exceed the role of other ideas, establish the advantages of the social class that dominate (Skleros) and that's why the responsibilities of the religion that go beyond the limits of the existential or other metaphysical problems, that probably distress man, must be squeezed or extracted from it (Yiannios). The church is criticised by Drakoules while Skleros thinks of it as a mechanism of political power, due to the fact that the responsibilities of a social character are exercised through the ecclesiastic mechanisms, which in general are obsolete in the structure and the spirit, with the aid of which they approach these problems. We preserve and we think useful to release only these from the religious concepts, that help the social development toward the equality of the people (Papanastasiou), while their use as a separating line, render them dangerous because they undermine the social struggle with the unjust divisions that they

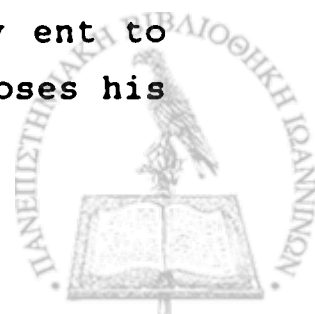
provoke. Therefore the final conclusion we come to from the positions of the socialists for the role of the religion is their intention to propagate the religious beliefs, which express the tendency of man to fight for social justice and equality, and the abdication of the religious power on earth, which is indirectly related to the politics, despite of the harmless deviations the politics, despite the harmless deviations from that, which can accompany it. The examination of religion, as also the examination of the more general problem of the factors made by Greek socialists, is not fragmentary, because each one of the factors is examined separately and it is not isolated by the potential perspective, which is given to the shape of the social reorganization. Such a researching viewpoint, links the role of the factors with the formations and organizations of the society at each time. The operation of the "historical factors" delineate and conclude to a social recomposition which is been governed by harmony. The social harmony is not only desirable, but it is expected to appear through the social reorganisation of society and in the three first socialists constitutes a maximalistic vision, the complete incapability to be realized for the present time, make the realisation of their proposal inevitable. In all the others, despite the scientific basis upon which is supported the analysis of this subject and the proposition of the related proposal, it is only a demand the realisation of which is left to the indefinite future. The fact is that the less systematic the analysis is and the less proofs it has, the more salvatory is the reflection of socialism and the social harmony.

More specifically in Drakoules and Kallerges, the

harmony is achieved through the abolition of the social conflicts which exists, the raising of the injustice the working class suffers - eraising which is the most important factor of the harmony, because the reversion of the social equilibrium of the capitalistic social nisation is due to the dependence and the exploitation of the social classes. Drakoules epigrammatically and boastfully claims and urges that the equilibrium which regulated the universe, must govern the structure and the operation of the society as well.

While in the above mentioned socialists the harmony appears as an indirect demand, in Skleros work, it is outlined as desireble and at the same time as inevitable ending of a long duration course, the end of which not only he eschews but also is not able to define. We should say here that the end requires that the conditions mentioned in marxist theory should come into force. But for the time being, for the Greek case we consider necassary the ensurance of the equilibrium between the economic and the social conditions and the related tion of the working classes. This practical restriction does not exclude the main purpose, which is the explicit abolition of the social classes and the realisation of the stable and permanant harmony. Delmouzos and Glenos, although they do not reject completely the vision of the harmonious society, deviate from this general position of the socialists, who we place in the marxist orientation and they agree with Theodoropoulos in the viewpoint concerning the figure of society from the existing conditions of the capitalistic governing a giving them the meaning of the counterbalance of the conflicts. The idea of such a harmony is totaly ent to the one that Papanastasiou visualizes, who proposes his

gradual gain through the social struggle which will not be dominated by social conflicts.

The common denominator that guides the ideas of all socialists is the position that harmony is inevitable as definite event, if previously the basic social injustice has not been reestablished, i.e the rendering of the prodproduct to those who produce it. The eraising of the basic difference, which being extended and in other sections of social life creates every conflict, is the real solution of the problem and its absolute application will bring the necessary equilibrium and will bring harmony.

The best and most prosperous situation of society, is created according to the ideas of the socialists of the first group, when the time is right, when the "force of things" pushes to a certain point the unsolved problems and the necessity of one definit solution is inevitable. The "force of things" can be interpreted as representing the absolute cause in the producing the historical causes the action of which Drakoules accepts, recalling Marx. The organized and methodical interference of people, through the classes, something that it does not present the necessary methodology in the posiposition of the above meationed socialists, is presented as a basic factor of development and evolution by Skleros and socialists of the marxist tendency. This interference has as an absolute and in other words is the continious struggle of the social classes, which comes as a natural result from the capitalistic structure of society. But while the class struggle is considered as deterministic phenomenon, the knowledge and the standing of this phenomenon, as well as the preparation of the situation of such a struggle, are recorded as

necessary presuppositions for its effective result.

And while Delmouzos, Glenos, Papanastasiou, Theodoropoulos, show interest in such a prospective, even if they visualize it differently, Drakoules, Kallerges and Antypas wish for something that is not in a position to go on with such a solution. Skleros and in the same group as him, Chatzopoulos, Yiannios, think of it as a future figure without defining the exact time, but they are necessary in order for the historical factors to come into force.

In conclusion we could emphasise once more, that four positions result from the ideas of Greek socialists: First that History and therefore human society are created by the action of influence of the historical factors. Second, that the economic factor and the class struggle are placed in the first level and they dominate. Third, that all the other factors depend upon and are regulated by the economic, and fourth that the action of these factors in the capitalist system result in harmony.

The support given by socialists to the positions two, three and four, has a direct relation to the total socialist point of view and the socialist currents that constitute their sources. In marxists the determination of the economic factor and the dependance of the other on it, agrees with the marxist position about the "base" and the "superstructure", while the harmony is taken as an integral reconstruction which presupposes their abolition of the social classes.

The dependance of the other factors on the economic one, is looser in Papanastasiou, who seems to reiterate the positions of Kathedersozialisten and of those of Fabian society. In Drakoules, Delmouzos and Theodoropou-

los (if we except Kallreges and Antypas who initially accept this position) the relation of submission of the other factors is not only loose but goes as far as sceptism. This doubt is especialy strong in Drakoules who differ from the determinism of ideas and the economic conditions. But the scepticism of the last group is extended to the potential for social reorganisa-tion, especially if it is combined with the necessary social modernization, which the Greek society of that period required. Modernization was taking the energy of some of them and marginalized those who resisted. The position which Greek socialists have found themselves into, did not let them apply the scheme as social action, introduction of socialist ideas - social appli-cation, which they intoduced in Greece.

This failure must be disassociated from is positive work, on the contrary it must be stressed that their conceptions concerning the forces which determine the development of the society and especially the analysis of Skleros are recorded as Systematic and at the same time original in the area of political and social philosophy in Greece.

Διευκρινίσεις: α. Τα άρθρα του Δρακούλη στο 'Αρδην και την 'Ερευνα είναι ανυπόγραφα. Η ταυτότητα τους όμως, εκτός του ότι ο ίδιος είναι ο κύριος συντακτής, πιστοποιείται και από το περιεχόμενο και το ύφος που είναι ίδια με τα αντίστοιχα ενυπόγραφα έργα του, από τη διακρίση τους από τα άρθρα των άλλων αρθρογραφών που είναι παντοτε ενυπόγραφα και από την ταυτοποίηση ορισμένων από τα άρθρα αυτά που δημοσιεύονται ή αναδημοσιεύονται και σε άλλα έντυπα και εκεί φέρουν την υπογραφή του.

β. Στη χρήση των ψευδωνύμων δεν ακολούθησα έναν σταθερό κανόνα. Ο Σκληρός παρουσιάζεται παντοτε με το ψευδώνυμό του, ενώ οι Χατζόπουλος, Δελμούζος, Γληνός, όπως και ο Κορδάτος με τα πραγματικά τους ονόματα ακόμη και όταν χρησιμοποιούν ψευδώνυμο που αυτό τίθεται δίπλα τους μέσα σε παρένθεση. Όλοι οι υπόλοιποι συγγραφείς που χρησιμοποιούν ψευδώνυμο καταγράφονται με αυτό και μόνο στη βιβλιογραφία δίνεται και το πραγματικό τους όνομα, όταν αυτό έχει πιστοποιηθεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- Δρακούλης, Πλάτων Ε., "Το πρόγραμμα ημών", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 1-3, Ιουλ. 1887 (Αυγ.-Σεπτ.-Οκτ.1885), σ. 4.
- " " "Πού θα καταλήξωμεν", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 1-3, σ. 5.
- " " "Το κοινωνικόν ζήτημα", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 1-3, σ. 5.
- " " "Η πολιτική ανεξαρτησία ημών", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 1-3, σ. 9.
- " " "Κοινωνική οικονομία", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 4, Νοε. 1886, σ. 18, τχ. 7 (Φεβρ. 1887), σ. 42 και τχ. 8 (Μάρτ. 1887), σ. 50.
- " " "Η φυσιολογική βάση της κοινωνίας", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 6, (Ιαν. 1887), σσ. 34-35.
- " " "Veritas Prevalabit", π. 'Αρδην, τ.Ι, τχ. 12 (Ιούλ. 1887), σ. 85.
- " " "Η κοινωνία του μέλλοντος", π. 'Αρδην (αρχικά), και κατόπιν στη συγκεντρωτική έκδοση χ. χρ., σσ. 1-12. (Η έκδοση αυτή είναι συρραφή προηγούμενων έργων και δεν ακολουθεί συνεχή αρίθμηση αλλά κάθε έργο έχει τη δική του αρίθμηση).
- " " Το έργο της Γαλλικής επανάστασεως, εκδ. Έρευνα, Αθήναι, 1893 (συγκ. χ. χρ. σσ. 1-50).
- " " Το εγχειρίδιον του εργάτου, ήτοι αι βάσεις του σοσιαλισμού, τύποις παρ. Λεωνή, Αθήναι 1893.
- " " "Περὶ τόκου", εφ. Σοσιαλιστής, έτος 2ον, αρ. 19, α' 15ήμερον Μαρτ.

1893, σ. 2.

- Δρακούλης, Πλάτων, Ε., "Εικοσιτέσσαρες λόγοι κατά της ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΑΣ", π. Νέον Πνεύμα, έτος Α', τ. Β, (Μαί.-Αύγ. 1893), σσ. 168-174 και 354-378. (Ταυτίζεται με το Εγχειρίδιον του εργατου).
- " " Φως εκ των ένδον, τυπ. Παρ. Λεωνή, Εν Αθήναις, 1894.
- " " Η δύναμις των ιδεών, τυπ. Εστία, Εν Αθήναις, 1894.
- Drakoules, Platon E, Neohellenic Language and Literature, εκδ. B.H. Blackwell, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co. Ltd, Oxford-London, 1897.
- Δρακούλης, Πλάτων Ε., Η ζωτικότητα και η πρακτική αξία του Χριστιανισμού, εκδ. Έρευνα, Εν Αθήναις 1906 (συγκ. χ. χρ. σσ. 1-35).
- " " "Πανελλήνιον εργατικόν κόμμα. Υποτύπωσις προγράμματος", π. Έρευνα, τ. Γ (1908), σσ. 7-8. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στην εφ. Νέος Αιών της Πατρας στις 19.9.1906).
- " " Στοιχεία Βιονομίας, εκδ. Η.Σ. Σαριβαξεβανη, Εν Αθήναις 1931 (1907).
- " " "Το εργατικόν κόμμα", π. Έρευνα, τ. Β (1904-1907), σσ. 147-148.
- " " "Αι εντυπώσεις του μηνός", π. Έρευνα, τ. Γ (1908), τχ. δ', σσ. 49-52.
- " " "Αι μεταναστεύσεις", π. Έρευνα, τ. Γ, σ. 9.
- " " "Το αλφάβητον του σοσιαλισμού", π. Έρευνα, τ. Δ. (1909), τχ. 10, σσ. 147-150 και στη συγκεντρ. χ. χρ., σσ. 121-133.
- " " "Το εργατικόν ζήτημα υπό οικονομολογικήν έποψιν", π. Έρευνα, τ. Δ', σσ. 164-166 και 179-183.
- " " "Το πρόγραμμα του συνδέσμου των εργατικών τάξεων της Ελλάδος", π. Έρευνα, τ. Ε (1910), σσ. 7-11.

- Δρακούλης, Πλάτων, Ε., "Οι ηγέται του σοσιαλισμού", π. 'Ερευνα, τ.Ε, σσ. 56-59. (Το ίδιο και στην εφ. Κοινωνισμός, έτος Α', αρ. 10 (21 Μαί. 1910), σ. 8).
- " " "Κατά της πλουτοκρατίας", π. 'Ερευνα, τ.Ε, τχ. ε, σ. 67.
- " " "Αι θεμελιώδεις αρχαί του Συνολισμού (ήτοι σοσιαλισμού)", π. 'Ερευνα, τ.Ε, σσ. 68-74.
- " " "Προς τους 'Ελληνας εργάτας", π. 'Ερευνα, τ.Ε, σσ. 116-117.
- " " Τί σημαίνει σοσιαλισμός, εκδ. Εστία, Εν Αθήναις 1911 (1910). (Ταυτίζεται με το Αλφάβητον του σοσιαλισμού).
- " " "Προσεχής επανάστασις", εφ. Κοινωνισμός, έτος Α', αρ. 11 (28 Μαί. 1910), σ. 4.
- " " "Η κοινωνική κακοδαιμονία της Ελλάδος", εφ. Κοινωνισμός, έτος Α', αρ. 36 (19 Νοε. 1910), σσ. 2-3.
- " " "Θεσμός των συντεχνιών", εφ. Ριζοσπάστης (18 Μαρτ. 1909) = Ζώσαι Ιδέαι, επιμ. Β.Δουδούμη, Αθηναί 1910, σσ. 28-30.
- " " Το αντιπλουτοκρατικόν πνεύμα. (Ομιλία στην "Αναθεωρητική Βουλή" του 1911) βλ. και συγκ. χ. χρ., σσ. 1-9.
- " " "Αρχαί του σοσιαλισμού", π. 'Ερευνα, τ. Ζ (1914), σσ. 31-35.
- " " "Η λογική του σοσιαλισμού", π. 'Ερευνα, τ.Ζ, σσ. 93-96.
- " " "Αι τάσεις της εποχής μας και ο σοσιαλισμός", π. 'Ερευνα, τ. Ζ, σσ. 133-144.
- " " "Το νέον κοινωνικόν καθεστώς", π. 'Ερευνα, τ.Ζ, σσ. 226-234.
- Καλλέργης, Σταύρος, "Εν συνόψει περί του κοινωνικού ζητήματος εν Ελλάδι", εφ. Σοσιαλιστής, έτος Α', αρ. 1 (3 Ιουν. 1890), σσ. 1-2 και αρ. 2 (16 Ιαν. 1890), σ. 2.
- " " "Θεμελιώδεις αρχαί του σοσιαλισμού

είναι", εφ. Σοσιαλιστής, έτος Α', αρ. 1-6 και 8-9 του 1890, σσ. 1.

Καλλέργης, Σταύρος, [Χριστιανικά αποφθέγματα], εφ. Σοσιαλιστής, έτος Α', αρ. 2, σ. 3, αρ. 5 (7-14 Ιουλ. 1890), σ. 4.

" " "Πώς θα είναι η κοινωνία του μέλλοντος", εφ. Σοσιαλιστής, έτος Α', αρ. 6 (14-21 Ιουλ. 1890), σσ. 1-2 και αρ. 7 (20 Ιουλ. 1890), σσ. 2-3.

" " Εγκόλπιον εργατου (1891), στον τόμο Ανέκδοτα κείμενα εκδ. ΓΣΣΕ, Αθήνα 1982, σσ. 9-26.

" " "Η Γερμανική βουλή και ο σοσιαλισμός", εφ. Σοσιαλιστής, έτος Β', αρ. 19 (α' 15ήμερον Μαρτ. 1893), σσ. 1-2.

" " "Πρόγραμμα σοσιαλιστικών", εφ. Σοσιαλιστής, αρ. 19, σ. 3 και αρ. 47 (5-12 Δεκ. 1893), σ. 4.

" " Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνας σοσιαλιστάς, Εν Αθήναις, τυπογρ. "Αι Νέαι Ιδέαι", 1898.

[Καλλέργης, Σταύρος] = "Δια τί γίνεται τις πρακτικός Πρακτικός Σοσιαλιστής Σοσιαλιστής", εφ. Σοσιαλιστής, Κοσμοπολίτης, αρ. 70 (β' 15ήμερον Μαί. 1902), σ. 2.

Καλλέργης, Σταύρος, "Πρακτικός κοσμοπολιτισμός", εφ. Σοσιαλιστής, αρ. 70, σ. 3.

" " ΕΚΚΛΗΣΙΣ προς τας σοσιαλιστικές εφημεριδας, συλλογους, λέσχας, κέντρα, ομίλους και βουλευτας της Ευρωπης και Αμερικης (1912) = Ανέκδοτα κείμενα, σσ. 58-60.

" " Διάλεξις Σταύρου Γ. Καλλέργη προς ομάδα του Κεντρικού σοσιαλιστικού Συλλογου, 1914.

Αντύπας, Μαρίνος, "Τί είμεθα και τί ζητούμεν", εφ. Ανάστασις, έτος Α', αρ. 3 (10.9.1904), (Το παράθεμα είναι από το βιβλίο του Δ. Σπ. Λουκάτου, Μαρίνος Σπ. Αντύπας, Αθήνα 1980, σσ. 60, σημ. 138).

" " "Το Πολίτευμα", εφ. Ανάστασις, έτος Α', αρ. 4 (20.11.1904), σσ. 3-4. (Παράθεμα από ό.π., σσ. 113-114).

" " "Το πρόγραμμά μας", εφ. Ανάστασις,

έτος Α', αρ. 12 (23.4.1905), σσ. 1-2. (Παράθεμα από ό.π., σσ. 123-125).

Αντύπας, Μαρίνος, "Είμεθα επαναστάται", εφ. Ανάστασις, έτος Α', αρ. 25 (17.9.1905), σ. 1 (Παράθεμα από ό.π., σσ. 126-127).

" " "Προς τον λαόν", εφ. Ανάστασις, έτος Β', αρ. 49 (11.3.1906). (Παράθεμα από ό.π., σσ. 128-129).

" " "Βλάβπει", εφ. Ανάστασις, έτος Β', αρ. 55 (24.3.1907), σσ. 2-3. (Αναδημοσίευση από την εφ. Πανθεσσαλική του Βόλου (26/27-2-1907), παραθεμα από, ό.π., σσ. 149-150).

" " "Τί είμαι", εφ. Ανάστασις, έτος Β', αρ. 55, σσ. 3-4. (Αναδημοσίευση από την Πανθεσσαλική, ό.π., παραθεμα από ό.π., σσ. 151-153).

Σκληρός, Γεώργιος, Το κοινωνικόν μας ζήτημα (1907), στον τομο 'Εργα εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1977, σσ. 79-138.

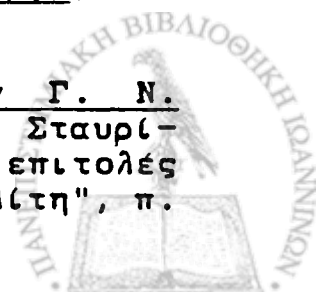
" " "Στους δημοτικιστάς", Ο Νουμάς, αρ. 268 (4.11.1907), σσ. 1-4 και 'Εργα, σσ. 363-374.

" " "Διαλεκτικός υλισμός (Οικονομικός, ιστορικός υλισμός)", Ο Νουμάς, αρ. 280 (27.1.1908), σσ. 2-8, και 'Εργα, σσ. 363-374.

" " "Το κοινωνικόν μας ζήτημα. Οι σοσιαλιστάδες στους νασιοναλιστές", Ο Νουμάς, αρ. 291 (13.4.1908), σσ. 1-3, αρ. 292 (20.4.1908), σσ. 1-3 και αρ. 293 (27.4.1908), σσ. 2-4 και 'Εργα, σσ. 387-411.

" " "Το ζήτημα της Ανατολής", Ο Νουμάς, αρ. 360 (4.10.1909), σσ. 1-3, αρ. 362 (18.10.1909), σσ. 1-2, αρ. 363 (25.10.1909), σσ. 6-7 και αρ. 364 (1.11.1909), σσ. 2-3 και 'Εργα, σσ. 412-430.

" " Επιστολή Γ. Σκληρού στον Γ. Ν. Πολίτη (27.7/9.8.1910) = Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, "Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού τον Γ.Ν. Πολίτη", π. Μνήμων, τ. 7, σσ. 37-40.

- Σκληρός, Γεώργιος, "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας", π. Γράμματα, τ. Β', τχ. 17-20, σσ. 289-291 και Έργα, σσ. 431-435.
- " " "Μία ιδεολογική συζήτηση. Ανατολική-Ασιατική ή Δυτική Ευρωπαϊκή Μανταλιτέ; Απάντηση Γ. Σκληρού", π. Νέα Ζωή, περ. Δ', τ. ΙΧ, τχ. 1 (1914), σσ. 77-82 και Έργα, σσ. 436-443.
- " " "Εισαγωγή εις το 'Κοινωνικό μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή, τ. ΙΧ, τχ. 3-4, σσ. 343-358 και Έργα, σσ. 444-465.
- " " "Μία ιδεολογική συζήτηση: Ανατολική-Ασιατική ή Δυτική-Ευρωπαϊκή Μανταλιτέ; Απάντηση του κ. Γ. Σκληρού στον κ. Π. Γνευτό", π. Νέα Ζωή, περ. Δ, τ. ΙΧ, τχ. 3-4, σσ. 389-393 και Έργα, σσ. 466-472.
- " " "Απόσπασμα από το 'Κοινωνικόν μας ζήτημα'", π. Νέα Ζωή, τ.Χ. τχ. 1-2, σσ. 31-46 και Έργα, σσ. 473-495.
- " " "Μία ιδεολογική συζήτηση: Υπάρχει αναγκαστική σχέση μεταξύ περιβαλλοντος και πνευματικής δημιουργίας; Εσωτερικός και εξωτερικός πολιτισμός", Απάντηση Γ. Σκληρού", π. Νέα Ζωή, περ. Δ, τ.Χ, τχ. 3-4, σσ. 206-214 και Έργα, σσ. 496-508.
- " " "Απάντηση στον Δ. Ζαχαριαδη", π. Γράμματα, τ. Γ, τχ. 25-27, σσ. 95-104 και Έργα, σσ. 509-523.
- " " Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης (1917), Έργα, σσ. 139-152.
- " " Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού (1919), Έργα, σσ. 153-358.
- " " "Ο Πλεχάνωφ και η εποχή του", π. Γράμματα, τ. Ε., τχ. 40, σσ. 69-78 και Έργα, σσ. 543-555.
- " " "Μεθοδολογία. Υποκειμενική και αντικειμενική κοινωνιολογία", π. Γράμματα, τ. Ε, τχ. 41, σσ. 198-204 και Έργα, σσ. 543-555.
- " " "Ο δημοτικιστικός αγώνας", Ο

Νουμάς, αρ. 55 (664) (28.12.1919),
σσ. 855-856.

[Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος], "Το κοινωνικό μας ζήτημα"
= Βασιλικός, Πέτρος Ο Νουμάς, αρ. 267 (28.10.
1907), σσ. 1-4.

" " "Για ένα κοινό και για ένα δράμα",
Ο Νουμάς, αρ. 278 (13.1.1908), σσ.
5-8.

" " "Στους σοσιαλιστοφάγους", Ο Νουμάς,
αρ. 281 (3.2.1908), σσ. 7-8 και αρ.
282 (10.2.1908), σσ. 6-7.

" " "Για ένα άλλο δράμα και μία
κοινωνία", Ο Νουμάς, αρ. 284
(24.2.1908), σσ. 2-7 και αρ. 285
(2.3.1908), σσ. 2-7.

" " "Στην ουσία", Ο Νουμάς, αρ. 289
(30.3.1908), σσ. 4-6.

" " "Μία εξήγηση -στο Μάρθα και στον
ποιητή του", Ο Νουμάς, αρ. 291
(13.4.1908), σσ. 6-7.

" " "Αστική και σοσιαλιστική
ιδεολογία", εφ. Ο Εργάτης (Βόλος),
αρ. 19 (2 Μαί. 1908), σσ. 3-4.

" " "Διοργάνωση", εφ. Ο Εργάτης
(Βόλος), αρ. 22 (2 Ιουν. 1908), σσ.
2-3.

" " "Μία ακόμη απάντηση", Ο Νουμάς, αρ.
307 (31.9.1908), σσ. 2-7.

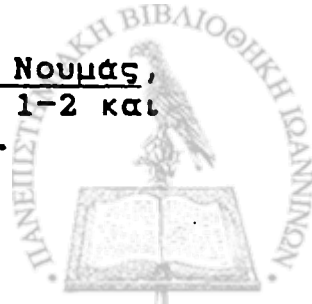
" " "Η ψυχολογία του συμβολισμού", Ο
Νουμάς, αρ. 336 (22.3.1909), σσ. 1-
4 και αρ. 337 (29.3.1909), σσ. 1-3.

" " "Σοσιαλισμός και γλώσσα", Ο Νουμάς,
αρ. 339 (12.4.1909), σσ. 1-3.

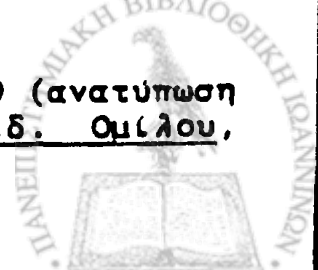
" " "Σοσιαλισμός και τέχνη", Ο Νουμάς,
αρ. 340 (19.4.1909), σσ. 2-5 και
αρ. 341 (26.4.1909), σσ. 2-5.

" " "Τα παλιά της χωρεμένης", Ο
Νουμάς, αρ. 349 (21.6.1909), σσ. 2-
4.

" " "Συνέχεια δίχως τέλος", Ο Νουμάς,
αρ. 350 (28.6.1909), σσ. 1-2 και
αρ. 351 (5.7.1909), σσ. 3-4.

- Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος, "Εισαγωγή στο έργο των Μαρξ-Έγγελς (sic), Το Κοινωνιστικό Μανιφέστο, εκδ. Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών, αρ. 2, Αθήνα 1913, σσ. 3-6.
- " " "Μία κρίση για τον πόλεμο", π. Γράμματα, τ. Β, σσ. 499-500.
- " " "Η γερμανική τέχνη και ο πόλεμος", π. Επιθεώρησις Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τ. Α', τχ. Α-Β (Σεπ.-Δεκ. 1916), σ. 185.
- " " - "Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου προς τον σοσιαλιστή Ν. Γιαννιό και τη γυναίκα του Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού", π. Νέα Εστία, τχ. 62 (1957), σσ. 1271-1272 και 1404.
- [Δελμούζος, Αλέξανδρος] "Στους δημοτικιστάς", Ο Νουμάς = Ντέλος, Α., αρ. 257 (19.8.1907), σσ. 1-4.
- " " "Για το ζήτημα", Ο Νουμάς, αρ. 261 (16.9.1907), σσ. 5-6.
- Δελμούζος, Αλέξανδρος, "Εισαγωγή. Α' Νεκρά και ζωντανή γλώσσα", εφ. Ακρόπολις (3 Ιουν. 1908) και "Ε. Γλώσσα και υποδουλοι" εφ. Ακρόπολις (7 Ιουν. 1908) = Μελέτες και Παρεργα, τ. 1, Α' Παιδαγωγικά 1. Πρόσωπα και πράγματα Αθήνα 1958, σσ. 13-17 και 27-29 αντίστοιχα.
- " " Σαν παραμύθι, τυπογρ. "Εστία", Αθήνα 1911.
- " " Απολογία ενώπιον των εφετών του Ναυπλίου, εκδ. Βασιλείου, Αθήναι 1915 = Το Κρυφό Σκολεϊό (1908-1911) Αθήνα 1950, σσ. 279-310.
- " " "Δημοτικισμός και ελληνική παιδεία" π. Επιθεώρησις Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τ. Α', τχ. Α-Β (Σεπ.-Δεκ. 1916), σσ. 188-197.
- " " Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση, εθνικό τυπογραφείο, Αθήναι 1919 (Δελτίο Εκπαιδ. Ομίλου, τ. 2 (1917-1919), σσ. 1-20).
- " " Η αντίδραση, Αθήνα 1919 (ανατύπωση από το Δελτίο του Εκπαιδ. Ομίλου, τ. 2, σσ. 225-236).

Δελμούζος, Αλέξανδρος, Το Κρυφό Σχολείο (1908-1911),
εκδ. Collection de l'Institut Fran-
cais d' Athens, Αθήνα 1950.

Γληνός, Δημήτρης Α., Δια τον Δημήτριον Βερναρδάκην.
Λόγος εν πολιτικῷ μνημοσύνῳ. (1907)
= Δημήτρης Γληνός 'Απαντα, τ. Α
(1898-1910), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
1983, σσ. 106-115.

" " Περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς νέας
ἐλληνικῆς γλώσσης εν τῇ μέσῃ
ἐκπαιδεύσει (1907) = 'Απαντα, τ. Α'
σσ. 133-137.

" " Ροδόλφος 'Ουκεν (1909) = 'Απαντα,
τ. Α, σσ. 151-165.

" " Ἡ τουρκικὴ μεταπολίτευσις και αι
συνέπειαι αὐτῆς (1909) = 'Απαντα,
τ. Α, σσ. 171-188.

" " Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία του Πλάτωνος
(1910), = 'Απαντα, τ.Α, σσ. 191-
370.

" " Ὁ δρόμος τῆς νέας ζωῆς (1910) =
'Απαντα, τ.Β (1910-1914), σσ. 2-30.

" " Ὁ Α. Ἐλευθερόπουλος και η φιλοσοφία
του (1911) = 'Απαντα, τ. Β, σσ.
51-70.

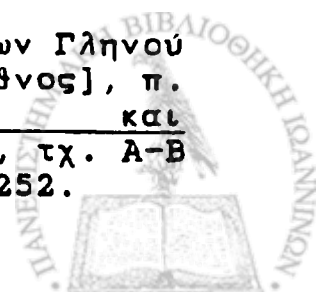
" " Προλεγόμενα στον Β' τόμο του
'Δελτίου του Εκπαιδευτικοῦ Ομίλου'
(1912), Δελτίο του Εκπαιδ. Ομίλου
(1912) = 'Απαντα, τ. Β, σσ. 80-87.

" " Γενικὴ εἰσηγητικὴ ἐκθεσις εις τα
ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια (1913) =
'Απαντα, τ.Β, σσ. 185-252.

" " Εκπαιδευτικὴ ἀνόρθωσις. Β. Ἑλληνικὴ
κοινωνία και ἐλληνικὴ παιδεία
(1914) = 'Απαντα, τ.Β, σσ. 381-411.

[Γληνός, Δημήτρης Α.] "Ἔθνος και γλώσσα" στο Δελτίο
= Φωτεινός, Δ. τομ Εκπαιδ. Ομίλου, τ.5, τχ. 1-2
(1915), σσ. 47-62 (Το β' μέρος
δημοσιεύθηκε στον τ. 10 (1922), σσ.
47-93).

Γληνός, Δημήτρης Α., [Περίληψη των ἀπόψεων Γληνοῦ
και Παπαναστασίου για το ἔθνος], π.
Επιθεώρησις Κοινωνικῶν και
Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, τ. Α, τχ. Α-Β
(Σεπ.-Δεκ. 1916), σσ. 250-252.

Γιαννιός, Νίκος,

Σ.Χ.Α. Το πρόγραμμα του Σοσιαλισμού (1911) = Γ. Κορδατος, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972 (1931), σσ. 156-160.

" " "Ο φυσικός δρόμος προς την αυριανή Ελλάδα" (1913) = Έρευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής, εκδ. Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1919, σσ. 94-109.

" " "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας. Απάντηση Ν. Γιαννιού", π. Γράμματα, τ.Β, σσ. 505-506.

" " Ο σοσιαλισμός του κράτους, εκδ. Σοσιαλιστικού Κέντρου, αρ. 3, Αθήνα 1914.

" " "Η εφημερίδα 'Λαός'", Ο Νουμάς, αρ. 534 (10.10.1914), σσ. 226-227 και αρ. 535 (18.10.1914), σ. 234.

" " Πώς θα υπάρξει νεοελληνική φιλολογία. (Συζητήσεις σοσιαλιστή μ'έναν αισθητιστή), τυπογρ. Μπλαζουδάκη, Αθήνα 1915.

" " Ο προπαγανδιστής του σοσιαλισμού, τυπογρ. Κοινωνίας, Αθήνα 1920 ("Ο αληθινός προπαγανδιστής", π. Σοσιαλιστικά φύλλα, αρ. 2 (1915)).

" " "Η νέα όψη του σοσιαλισμού", π. Σοσιαλιστικά φύλλα, αρ. 2 (Αύγ. 1915), σσ. 11-18.

" " "Ομιλούμεν και ημείς καθαρά", (Δήλωση της Κ.Δ. Επιτροπής του Σοσιαλιστικού Κόμματος), εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 25 (11.4.1919), αρχικά εφ. Σοσιαλισμός 1915.

" " "Εθνικισμός και σοσιαλισμός. Ο εθνικισμός υπό Αλεξ. Παπαναστασίου, Υπουργού της Συγκοινωνίας", π. Σοσιαλιστικά φύλλα, τχ. 11 (Αύγ. 1916), σσ. 10-18.

" " "Αστική δημοκρατία και σοσιαλιστική πολιτεία", π. Σοσιαλιστικά φύλλα, τχ. 6-7 (Σεπ. 1916), σσ. 15-16.

" " "Μία ιστορική αγόρευσις του Λένιν", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 2 (18.3.1919), σ. 1.

- Γιαννιός, Νίκος, "Οι προτάσεις του Λένιν", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 18 (3.4.1919), σ. 1.
- " " "Θρησκεία και σοσιαλισμός", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 34 (20.4.1919), σ. 1.
- " " "Ολίγες εξηγήσεις", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 37 (23.4.1919), σ. 1.
- " " "Γλώσσα και σοσιαλισμός", εφ. Κοινωνία, έτος Α', αρ. 84 (9 Ιουν. 1919), σ. 1.
- " " "Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού". Ο Νουμάς, αρ. 55 (664) (28.12.1919), σ. 858.

- Παπαναστασίου, Αλέξανδρος, "Κοινωνιολογική εταιρεία" (Καταστατικό) (1908) = Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Πολιτικά κείμενα, μελέτες, λόγοι, άρθρα, τ. Α', (στο εξής = Πολιτικά κείμενα), εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1957-(ανατ.) σ. 3.
- " " "Μεθοδολογικά προβλήματα της οικονομικής", π. Επιθεώρησης Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών, τ. Ι, τχ. 1 (1908), σσ. 1-21.
- " " "Η τουρκική επανάσταση", π. Επιθεώρησης Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών, τ. Ι, τχ. 2 (1908), σσ. 232-243.
- " " "Το πρόγραμμα του 'Λαϊκού Κόμματος'", Ο Νουμάς, αρ. 412 (14.11.1910), σσ. 222-224 και αρ. 413 (21.11.1910), σσ. 236-237.
- " " "Το Λαϊκόν Κόμμα" (1910) - Πολιτικά κείμενα, σσ. 73-76.
- " " "Ο αγών του 'Λαού'" (1914) = Πολιτικά κείμενα, σσ. 196-198.
- " " "Χριστιανισμός και σοσιαλισμός", (1914) = Πολιτικά κείμενα, σσ. 199-201.
- " " "Ο πόλεμος και οι εργάται" (1915) = Πολιτικά κείμενα, σσ. 202-207.
- " " "Ο εθνικισμός", π. Επιθεώρησης Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τ. Α, τχ. Α-Β (1916), σσ. 4-45.

Παπαναστασίου, Αλέξανδρος, (Περίληψη των απόψεων Γλήνου και Παπαναστασίου για το έθνος), π. Επιθεώρησις Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τ.Α, τχ. Α-Β, σσ. 250-252.

Θεοδωρόπουλος, Σπύρος Ι., Η κοινωνική αλληλεγγυή, τυπογρ. Ν. Ταρασόπουλου, Αθήναι 1912.

" " Οι εργάται της Ελλάδος εις την Διπλήν Βουλήν των Ελλήνων (Υπομνημα Εργατικού Κέντρου Αθηνών). Απρίλιος 1911.

" " Η εργατική νομοθεσία της Ελλάδος, εκδ. Εργατικού Κέντρου Αθηνών, Αθήναι 1912.

Β. ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

Bebel, A. Η γυνή και ο κομμουνισμός, μτφρ. Γ. Ευαγγελίδου, εκδ. Χρ. Δ. Θέξης, εν Αθήναις 1924. (Α' δημοσίευση στην εφ. Ακρόπολις, του 1893).

[Βλαστός, Πέτρος] = "Η φυλή", Ο Νουμάς, αρ. 279 (20.1.1908), σσ. 1-6.

Βλαστός, Πέτρος, "Πραγματισμός", Ο Νουμάς, αρ. 288 (23.3.1908), σσ. 9-12.

" " "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας. Απάντηση Π. Βλαστού", π. Γράμματα, τ.Β, σσ. 507-508.

" " "Φυλετική έρεβνα για το νέο ελληνισμό", π. Γράμματα, τ.Γ', σσ. 544-546.

Γκράβ, Ι., Η κοινωνία την επαύριον της επανάστασεως, εκδ. Επί τα πρόσω, Πάτριαι 1898.

[Δραγούμης 'Ιων] = "Το έθνος, οι τάξεις, ο ένας", Ο Νουμάς, αρ. 271 (25.11.1907), σσ. 3-6.

" " "Κομμουνισμός και κοινωνιολογία", Ο Νουμάς, αρ. 295 (11.5.1908), σσ. 1-4.

[Δραγούμης 'Ιων]
= 'Ιδασ

"Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας.
Απάντηση 'Ιδα", π. Γράμματα, τ. Β,
σσ. 507-508.

" " "Ελληνικός πολιτισμός" (1913) =
'Ερευνα για τις μελλοντικές
κατευθύνσεις της φυλής (στο εξης
'Ερευνα) εκδ. Γράμματα, Αλεξάνδρεια
1919, σσ. 11-51.

Ελευθερόπουλος, Αβροτέλης "Η υλιστική θεωρία της ιστο-
ρίας κατά Κάρολον Μαρξ", π.
Επιθεώρησις Κοινωνικών και Νομικών
Επιστημών, τ. Ι, τχ. 2 (1908), σσ.
153-162.

'Ενας Βαλκάνιος, Η λύση του Βαλκανικού ζητήματος
(Υπόμνημα της Φεντερασιόν στο
Διεθνές σοσιαλιστικό γραφείο)
(12.8.1913) = Α. Ελεφάντης, ο.π.,
σσ. 41-49.

'Ερευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής
(συλλογικός τόμος), εκδ. Γραμμάτων, Αλεξάνδρεια 1919.

Ζαβιτζιάνος, Μάρκος Σ., "Στους αριστοκράτες", Ο
Νουμάς, αρ. 266 (21.10.1907), σσ.
4-5.

" " "Στους ιμπεριαλιστές", Ο Νουμάς,
αρ. 287 (16.3.1908), σσ. 1-3.

" " "Ανθρώπινες αντιλήψεις", Ο Νουμάς,
αρ. 352 (12.7.1909), σσ. 4-5.

Ζαχαριάδης, Δ., "Σκεπτικισμός, αισθητισμός και οι
θεολόγοι της κοινωνιολογίας", π.
Γράμματα, τ. Β', σσ. 510-524.

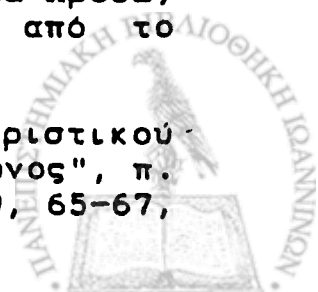
" " "Απάντηση του κ. Δ. Ζαχαριάδη", π.
Γράμματα, τ. Γ, σσ. 104-107.

Καζάζης, Ν., "Ο κοινωνισμός εν Γερμανία", π.
Παρνασσός, τ. Β (1878), σσ. 755-776
και 840-856.

" " Φιλοσοφία του δικαίου και της
πολιτείας, Αθήνησιν 1891.

Κροπότκιν, Π., Προς τους νέους, εκδ. Επί τα Πρώσω,
Πατραι 1898 (α' έκδοση από το
'Αρδην).

" " "Η εξέλιξις του νεωτεριστικού
πνεύματος του ενεστώτος αιώνος", π.
'Αρδην, τχ. 9-12, σσ. 58-59, 65-67,
74-75 και 82-83 αντίστοιχα.

- Κροπότκιν, Π., Η αναρχία. Η φιλοσοφία της. Το ιδανικό της (1896), μτφρ. Ι. Ζερβού, εκδ. Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Φιλοσοφίας, αρ. 14, Αθήναι, χ. χρ.
- " " Το πνεύμα της επανάστασεως (1879-1882, 1885), εκδ. Επί τα Πρόσω, 1898.
- Λαφαργκ, Πωλ, Η καταγωγή της ιδέας της ψυχής, μτφρ. Σταθή Φερεντίνου, εκδ. οίκος Κ.Γκοβοστη, Αθήναι, χ. χρ.
- Labriola, A., Η υλιστική αντίληψη της Ιστορίας (1895-1896), μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπα, εκδ. Οδυσσεύς, Αθήνα 1978.
- Liebkecht, W., Τα κατά και τα υπέρ του σοσιαλισμού μτφρ. Ν. Γιαννιός, εκδ. Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών, Αθήναι 1912.
- Μπακούνιν, Η., Θεός και κράτος, μτφρ. Β. Τομανάς, εκδ. Κατσάνος, Θεσ/νίκη 1985, σσ. 59-107.
- Μπεναρόγια, Α. Ελπίδες και πλάνες. Εισαγωγή - επιμέλεια Θ. Μπενάκης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1989.
- Παπανδρέου, Γ., Ελληνικόν μέλλον (1914) = Έρευνα, σσ. 57-71.
- " " "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας. Απάντηση του κ. Γ. Παπανδρέου", π. Γράμματα, τ. Γ', σσ. 93-95.
- Πετρίδης, Α., "Τα ελληνικά σχολεία και η μέση κοινωνική τάξη", Δελτίο του Εκπαιδ. Ομίλου, τ. 4 (1914), σσ. 284-293.
- Πετρίδης, Π., "Μία ιδεολογική συζήτηση. Ανατολική - Ασιατική ή Δυτική Ευρωπαϊκή Μανταλιτέ; Σημείωμα Π.Α. Πετρίδη", π. Νέα Ζωή, τ. ΙΧ, τχ. 1, σσ. 75-77.
- " " "Μία ιδεολογική συζήτηση. Υπάρχει αναγκαστική σχέση μεταξύ περιβαλλοντος και πνευματικής δημιουργίας; Εσωτερικός και εξωτερικός πολιτισμός", π. Νέα Ζωή, τ.Χ, τχ. 3-4 (1915), σσ. 198-206.
- Πολίτης, Φ. Ν., "Και πάλι το κοινωνικό ζήτημα", Ο Νουμάς, αρ. 326 (11.1.1909), σσ. 3-6.
- " " "Ο δημοτικισμός", εφ. Νέα Ελλάς (3

- Ιουλ. 1917) = Εκλογή από το έργο του, τ. Β, σ. 70.
- Πουλημένος, Α., "Η Ελλάς και ο κομμουνισμός", Ο Νουμάς, αρ. 311 (28.9.1908), σσ. 5-7, αρ. 317 (9.11.1908), σσ. 5-7, αρ. 322 (14.12.1908), σσ. 2-4 και αρ. 328 (25.1.1909), σσ. 2-4.
- " " "Κομμουνιστικές πιθανότητες στην Ελλάδα", Ο Νουμάς, αρ. 330 (8.2.1909), σσ. 6-7.
- " " "Η Ελλάς και ο κομμουνισμός", (Απάντηση στον κ. Π. Βασιλικό)", Ο Νουμάς, αρ. 342 (9.5.1909), σσ. 6-7.
- Σβώλος, Αλ., "Η κοινωνική κατεύθυνσις εν τη εξελίξει του κράτους" (1916) = Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας, τ. 2, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1972, σσ. 7-24.
- [Τσιριμώκος, Μ.]
= Ραμάς, Στέφανος, "Οι δημοτικιστάι και το Κοινωνικόν μας ζήτημα", Ο Νουμάς, αρ. 263 (30.9.1907), σσ. 3-5.
- " " "Στους σοσιαλδημοκράτες", Ο Νουμάς, αρ. 273 (9.12.1907), σσ. 3-5.
- " " "Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια", Ο Νουμάς, αρ. 284 (24.2.1908), σσ. 5-6.
- " " "Σοσιαλισμός και γλώσσα", Ο Νουμάς, αρ. 340 (19.4.1909), σ. 5.
- " " "Τέλος χωρίς συνέχεια", Ο Νουμάς, αρ. 343 (10.5.1909), σσ. 1-3.
- Φωτιάδης, Δ., "'Ενα γράμμα του κ. Φωτιάδη στον κ. Ζαχαριάδη (26.2.1914), π. Γράμματα, τ.Β, σσ. 531-534.
- Χαζάν, Ζοζέφ, Έκθεση προς το διεθνές σοσιαλιστικό γραφείο, Θεσ/νίκη (3.8.1913) = Α. Ξεφαντής, "Η φεντερασιόν Θεσσαλονίκης και το εθνικό ζήτημα, π. Ο Πολίτης, τχ. 28 (Αυγ.-Σεπ. 1979), σσ. 39-41.
- Χατζής, Γιάγκος, "Προσοχή!", Ο Νουμάς, αρ. 281 (3.2.1908), σσ. 1-2.
- Χρηστουλάκης, Χρ., "Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας. Απάντηση του κ. Χρ. Χρηστουλάκη, Τί ζητά η φιλοσοφία για τον εαυτό της

και τι πρέπει να ζητούμε απ'αυτή",
π. Γράμματα, τ.Γ, σσ. 81-83.

Βυζάρης, Γ.,

"Προς το φως", = Έρευνα, σσ. 110-118.

Argyriadés, P.,

Essai sur le Socialisme Scientifique, Paris, χ. χρ., σσ. 1-64, εκδ. π. La Question Sociale.

" "

"Collectivisme ou Communisme", π. La Question Sociale, τ. Α (Jan.-Dec. 1885), σσ. 18-20 και 97-701.

" "

"La Crise du Socialisme en Allemagne", π. La Question Sociale, 1re Année 2 Serie (1 Nov. 1891), σσ. 17-29.

" "

Argyriadés, P. - Lagarde, P., "La Confédération Balkanique et La Macédoine" (1895-1896), στο La Question Sociale, συγκ., σσ. 1-7.

Ball, Sidney,

"The moral Aspects of Socialism", στον τόμο Socialism and Individualism, Fabian Socialist Series, No. 3, London 1908, σσ. 63-91.

Bernstein, E.,

Die Voraussetzungen des Socialismus und die Aufgaben der Socialdemokratie (1899), εκδ. Rowohlt, Hamburg 1969.

Besant, Annie,

"Industry under Socialism", στον τόμο Fabian Essays in Socialism, εκδ. The Fabian Society, London 1889, σσ. 150-169.

Bottomore, T.B.
and Rubel, M.

Karl Marx, Selected Writings in Sociology and social Philosophy, εκδ. Penguin Books, repr. 1986 (1956).

Engels, Fr.,

Herrn Eugen Dühring Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Duhring), (1878) MEW, τ. 20.

" "

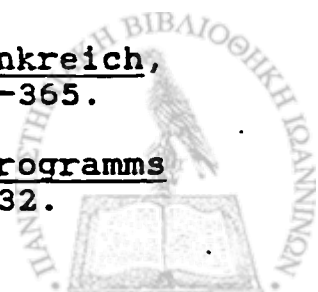
Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft, (1880), MEW, τ. 19.

" "

Der Ursprung der Familie des Privateigentums und des Staats (1864), MEW, τ. 21, σσ. 23-173.

- Engels, Fr., "Einleitung zur englischen Ausgabe der "Entwicklung des Sozialismus", (1892), MEW, τ. 22, σσ. 287-311.
- Fetscher, Ir., Der Marxismus, Seine Geschichte in Documenten τ. I, Philosophie, Ideologie, εκδ. R. Piper & Co. Verlag München/Zürich, 1976, (Κείμενα του Kautsky).
- Kautsky, K., "Die moderne Nationalität" Neue Zeit, 5, 1887, σσ. 392-405 και 442-451.
- " " Ethik und materialistische Geschichtsauffassung (1906), Berlin und Stuttgart, 1922.
- " " Der Ursprung der Christentums (1908), Stuttgart 1919 = Iring Fetscher, Der Marxismus.
- Lafargue, P., Origine et Evolution de la Propriété, Librairie Ch. Delagrave, Paris, 1895.
- " " Le Déterminisme Economique de Karl Marx, Deuxième tirage, Marcel Giard, Paris 1928 (1907).
- Les Applications sociales de la Solidarité, Félix Alcan, Editeur Paris 1904.
- Marx, K. - Engels Fr., Manifest der Kommunistischen Partei (1848), MEW, τ. 4, σσ. 459-493.
- Marx, K., Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850 (1850), MEW, τ. 7, σσ. 9-107.
- " " Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, (1852), MEW, τ. 8, σσ. 111-207.
- " " Zür Kritik der Politischen Ökonomie (1859), MEW, τ. 13, σσ. 3-160.
- " " Das Kapital, τ. A (1867), MEW, τ. 23 και τ. Γ (1895), MEW, τ. 25.
- " " Der Bürgerkrieg in Frankreich, (1871), MEW, τ. 17, σσ. 313-365.
- " " Kritik der Gothaer Programms (1875), MEW, τ. 19, σσ. 11-32.

- Plekhanov, G., Essays on the History of Materialism (1893, 1896), Selected Philosophical Works, τ. II, Progress Publishers Moscow 1976, σσ. 31-182.
- " " The Development of the Monist View of History (1895), ό.π., τ. I, Moscow 1977 (1960).
- " " A few Words in Defense of Economic Materialism, (1896), ό.π., τ. II, σσ. 183-210.
- " " On the materialist Understanding of History (1897), ό.π., σσ. 222-250.
- " " On the "Economic Factor" (1897), ό.π., σσ. 251-282.
- " " On the Question of the Individual's Role in History (1898), ό.π., σσ. 213-315.
- " " Initial Phases of the Theory of the Class Struggle (1900), ό.π., σσ. 427-473.
- " " Fundamental Problems of Marxism (1908), ό.π., τ. III, Moscow 1976, σσ. 117-183.
- " " Art and social Life (1912), ό.π. τ. V, Moscow 1981, σσ. 631-687.
- Shaw and Others, Fabian Essays (1889), εκδ. The Ball Publishing Co., Boston 1908.
- Sorel, G., Reflexions sur la Violence, εκδ. Marcel Piviere et Cie (1908), Paris 1972.
- Webb, S., "The Difficulties of Individualism" στον τόμο Socialism and Individualism, ό.π., σσ. 5-27.

Γ. ΒΙΑΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αμίλκας,

"Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού", π. Γράμματα, τ. Ε, τχ. 40 (Ιούλ.-Σεπ. 1919), σσ.

- π. Αντί, Το Α' Συνέδριο του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΕΚΕ), τχ. 97 (22.4.1978), σσ. 26-35.
- Αξελός, Λ., Γ. Σκληρός. Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1976.
- Αποστολοπούλου-Γεωργιάδη, Τ., "Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ο πολίτης - ο επιστήμων - ο αγωνιστής - ο άνθρωπος", στον τόμο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο". (στο εξής θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική), εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σσ. 21-80.
- Αργυρίου, Αλ., "Ο Σκληρός και τα πρώτα βήματα των σοσιαλιστικών θεωριών στην Ελλάδα", Νέα Κείμενα, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1971, σσ. 201-244.
- Βαλέτας, Γ., "Ο πνευματικός άνθρωπος" [Χατζόπουλος], π. Νέα Εστία, τ. 28, τχ. 332 (15.10.1940), σσ. 1241-1249.
- Βενιζέλος, Ευαγ., "Η συνταγματική ιδεολογία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου" στον τόμο θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική, σσ. 301-310.
- Βουρνάς, Τ., Δημήτρης Γληνός, ο δάσκαλος του γένους, εκδ. ιδιωτ., Αθήνα, 1966.
- Γεωργιάδης, Γ.Α., Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι, εκδ. ΣΕΚΕ (Κ), Αθήναι 1921.
- Γιαλούρης, Α., "Το γλωσσικό ζήτημα στην πόλη", Δελτίον του Εκπαιδ. Ομίλου, τ.8 (1920), σσ. 132-139.
- Γιαννιός, Ν., "Ο Χατζόπουλος σοσιαλιστής", Ο Νουμάς, αρ. 296 (8.8.1920), σσ. 90-92.
- " " Δημοτικισμός και σοσιαλισμός, εκδ. Σ.Κ.Α., Αθήνα 1927.
- " " "Δημήτρης Γληνός: ο άνθρωπος και το έργο του", εφ. Ελεύθερος (31. 12. 1945), σ. 1.
- Γληνός, Δ., Δημιουργικός ιστορισμός (1920) = Εκλεκτές σελίδες, τ.Α', εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1971, σσ. 13-34.

- Γληνός, Δ., "Η κρίση του δημοτικισμού", Α' μέρος (1923-1924) = Εκλεκτές σελίδες, τ.Β', σσ. 7-64.
- Γουνελάς, Χ-Δ., Η σοσιαλιστική συνείδηση στη νεοελληνική λογοτεχνία 1897-1912, εκδ. Κεδρός, Αθήνα 1984.
- Δελμούζος, Αλ., "Γράμμα σ'ένα φίλο - Πώς έγινα δάσκαλος (Λειψία 1921) = Μελέτες και Πάρεργα, Αθήνα 1958, σσ. 421-444.
- " " Δημοτικισμός και Παιδεία, εκδ. Ράλλη και Σίας, Αθήνα 1926.
- " " "Ο δημοτικισμός και η επίδρασή του στην ελληνική παιδεία", π. Νέα Εστία, τχ. 309 (Νοε. 1939), σσ. 1463-1471.
- " " Παιδεία και κόμμα, εκδ. Αλικιώτη, Αθήνα 1947.
- " " Το Κρυφό Σχολείο, εκδ. Γαλλικού Ινστιτούτου, Αθήνα 1950.
- Δημητρίου, Μ., Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, τ.Α, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1985.
- [Δημητριάδης, Δ.] "Ζ' - Ο Χατζόπουλος και ο Νουμάς", π. Νέα Εστία, τχ. 332 (15.10.1940), σσ. 1294-1298.
- [Γκόλφης, Ρ.] "Σημειώσεις τινες εις την ανωτέραν φιλόλαος Ελεύθερος, μελέτην Γ. Σκληρού", [Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης], π. Αρχεῖον Κοινωνιολογίας και Ηθικής, ετος Α', τχ. 1 (Ιαν.-Μαρτ. 1944), σσ. 49-52.
- Ελεφάντης, Α., "Η φεντερασιόν Θεσσαλονίκης και το εθνικό ζήτημα", π. Ο Πολίτης, τχ. 28 (Σεπ. 1979), σσ. 34-38.
- Ηλιού, Φ., "Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας", π. Αντί, περ. Β', τχ. 46 (29.5.1976), σσ. 31-34.
- " " "Από τον Μιστριώτη στον Λένιν", στον τόμο Δημήτρης Γληνός, παιδαγωγός και φιλόσοφος, τομέας Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1983, σσ. 11-23.
- " " "Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα", εκδ. Ο

- Λεονταρίτης, Γ., "Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920", στον τόμο Μελετήματα γυρω από το Βενιζέλο και την εποχή του, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1980.
- " " "Εθνικισμός και διεθνισμός. Πολιτική ιδεολογία", στον τόμο Ελληνισμός-Ελληνικότητα, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Αθήνα 1983, σσ. 27-35.
- Λιακός, Αντ., "Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα" (1984), στον τόμο Karl Marx και η φιλοσοφία, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο, τομέας φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1987, σσ. 307-321.
- " " Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/νίκη 1985.
- Λοβέρδος, Σ., "Οικονομική επιστήμη και σοσιαλισμός", π. Παναθήναια, τ.Κ (Απρ.-Σεπ. 1910), σσ. 99-103.
- Λουκάτος, Σπ. Δ., Μαρίνος Σπ. Αντύπας. Η ζωή - η εποχή - η ιδεολογία - η δράση και η δολοφονία του, εκδ. Κεφαλληνιακών και Ιθακησίων Σωματείων, Αθήνα 1980.
- Μοσκώφ, Κ., Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1974 (1972).
- " " Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης, εκδ. ιδιωτ. Θεσ/νίκη 1979.
- π. Μούσα Κ. Χατζόπουλος, έτος Α', τχ. 2 (Σεπ. 1920), σ. 30.
- [Μπάμιας Γρ.,]
= Λυκούργος "Ο σοσιαλισμός εν Ελλάδι", Ι, π. Γράκχος, έτος Α', τχ. 1 (1 Ιουν. 1919), σσ. 17-19 και ΙΙ, τχ. 2 (15 Ιουν. 1919), σσ. 50-52.
- Μπενάκης, Θ., "Νέα στοιχεία στην μελέτη του σοσιαλιστικού κινήματος της Κέρκυρας", π. Τετραδία, αρ. 14 (1986), σσ. 73-78.
- Μπεναρόγιας, Α., Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού

προλεταριάτου, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1975.

Μπιτσάκης, Ε., "Δημήτρης Γληνός. Από τον αστικό στο σοσιαλιστικό ανθρωπισμό", π. Διαβάζω, τχ. 61 (26.1.1983), σσ. 32-37.

[Νεγρεπόντη-Ουράνη Ε.] Κριτικές σελίδες, τ. ΙΙΙ, εκδ. Οίκος, Μ.Σ. Σαριβεξεβάνη, Αθήναι 1920, σσ. 45-46.

Νούτσος, Π., "Οι πρώτες ελληνικές προσεγγίσεις της φιλοσοφίας του Μαρξ", π. Αντί, τχ. 234 (16.6.1983), σσ. 28-29.

Νούτσος, Ρ., "The Origins of Greek Marxism. An Introduction", π. Αωδώνη, Series III, Supplement 34, Ioannina 1987.

" " The Problem of the "INTELLECTUELS" in Greece" στον τ. Le Marxisme Européen, εκδ. Αωδώνη, Ioannina 1989.

Νούτσος, Π., "Για τον ελληνικό ουτοπικό σοσιαλισμό" (υπό δημοσίευση).

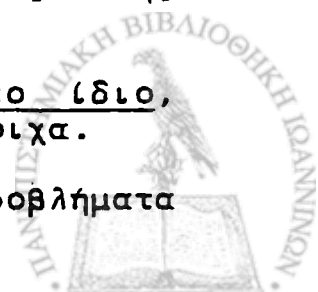
" " "Η φιλοσοφική σχολή ως 'Πανδιδακτήριον'. Επιστημολογικές και ιδεολογικές συνιστώσες των προτάσεων για την αναμόρφωση των πανεπιστημιακών θεσμών στην Ελλάδα", (υπό δημοσίευση. Αναφορά στον Δελμούζο και τους "Κοινωνιολόγους").

Παπανούτσος, Ε., Α. Δελμούζος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978.

" " "Γεώργιος Σκληρός" στον Β' τόμο της Νεοελληνικής φιλοσοφίας, βλ. Βασική βιβλιοθήκη, τ. 36, σσ. 20 και 252 και στο κεφ. "Νεοελληνική φιλοσοφία", στον τ. Ιστορία της φιλοσοφίας 19ος-20ος αι., μτφρ. Μαριλίτσας Μήτσου-Παππα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθν. Τραπέζης (Μ. Ι.Ε.Τ.), Αθήνα 1979, σσ. 316-318, αναδημοσίευση της εισαγωγής του Παπανούτσου με προσθήκες της μεταφράστριάς.

" " "Δημήτριος Α. Γληνός", στο ίδιο, σσ. 272 και 318-320 αντίστοιχα.

Περίδης, Μ., "Γ.Σκληρού: "Τα σύγχρονα προβλήματα

- του Ελληνισμού", π. Γράμματα, τ.ΣΤ,
τχ. 1 (Ιουλ.-Αυγ. 1920), σσ. 41-49.
- Πολίτης, Α., "Η φοιτητική συντροφία και η
ιστορία της", π. Νέα Εστία
(Χριστούγεννα 1937), σσ. 75-79.
- Πολίτης, Θ.Ν., "Ανέκδοτη αλληλογραφία του Φωτού
Πολίτη στον Κ. Χατζόπουλο", π. Νέα
Εστία, τ. 28, τχ. 332 (15.10.1940),
σσ. 1304-1306.
- " " " "Ένας νεκρός", εφ. Πολιτεία, αρ.
110 (9.1.1920) = Εκλογή από το έργο
του, Αθήνα 1938, σσ. 107-109.
- Πρωτέκδικος, Δ.Ε., "Ο σοσιαλισμός εν Ελλάδα", π.
Μέλλον, τ. Α' (1918-1919), σσ. 763-
767.
- Σβώλος, Αλ., "Ο πνευματικός άνθρωπος", στον τ.
Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού, ό.π.,
σσ. 9-12.
- Σιάκαρης, Κ., "Δημήτρης Γληνός. Η ζωή και το έργο
του", π. Διαβάζω, τχ. 61
(26.1.1983), σσ. 22-31.
- Σίδερης, Αρ. Δ., "Γ. Σκληρού: Τα σύγχρονα προβλήματα
του Ελληνισμού", π. Μαύρος Γάτος,
χρ. Α', αρ. 9-10 (Φλεβ.-Μαρτ.
1920), σσ. 132-135.
- [Σουρέας Α.], "Ο Γ. Σκληρός και η γλώσσα", Ο Νου-
μάς, αρ. 672 (22.9.1920), σσ. 116-
117.
- " " " "Ένα όνειρο που σβήνει", Β', Ο
Νουμάς, αρ. 715 (19.12.1920), σσ.
388-389.
- Σπεραντζας, Στ. "Ο ποιητής με τα αγνά ιδανικά", π.
Ελληνική Δημιουργία, τ. 9, τχ. 102
(1. Μαί. 1952), σσ. 551-552.
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ., Δημοτικισμός και κοινωνικό
πρόβλημα, εκδ. Ερμής ΕΠΕ, Αθήνα
1976.
- " " " "Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού
στον Γ.Ν. Πολίτη", π. Μνήμων, τ.7
(1978-1979), σσ. 18-45.
- " " " "Η σύνδεση του Δημήτρη Γληνού με το
δημοτικιστικό κίνημα", π. Διαβάζω,
τχ. 61 (26.1.1983), σσ. 52-55.
- " " " "Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του
1917 και οι αντίστοιχοι προσανατο-

λισμοί του Γ. Σκληρού", ανάπτυπο από τον τ. "ΑΜΗΤΟΣ", Αθήνα 1984, σσ. 420-445.

Σταυρίδη, Πατρικίου, Ρ., "Η φοιτητική συντροφιά (1910) και το πρόβλημα της προσέγγισης των πρωτοποριακών κινήσεων", ανάπτυπο από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ, Αθήνα 1986, σσ. 657-665.

" " "Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο: Δημοτικισμός, σοσιαλισμός και μεταρρύθμιση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

" " "Η σύνδεση των κοινωνιολογών με το κίνημα του δημοτικισμού", π. Ιστορικά, τ.5, τχ. 9 (Δεκ. 1988), σσ. 353-370.

Συλλογικός τόμος, Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού, ό.π.

Τάχος, Αναστ. Ι., "Οι απόψεις του Αλέξανδρου Παπαναστασίου για το κράτος και τη δημόσια διοίκηση", στον τόμο Θεσμοί ιδεολογία και πολιτική, σσ. 277-300.

Το Κ.Κ.Ε. Επίσημα κείμενα, τ.Α (1918-1924), εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1974.

Τριανταφυλλίδης, Μ., Δημοτικισμός, Αθήνα 1926.

" " "Δημοτικισμός και κομμουνισμός, 'Απαντα, τ.6, Θεσ/νίκη 1963, σσ. 149-162.

" " "Δημοτικισμός και σοσιαλισμός, 'Απαντα, τ. 8, Θεσ/νίκη 1965, σσ. 157-158.

Τριανταφυλλόπουλος, Κ., Πρόλογος στο έργο Πολιτικά κείμενα, ό.π., τ.Α, σσ. ζ-κδ'.

Τσακωνας, Δ. Γρ., "Γεώργιος Σκληρός (Κωνσταντινίδης)" π. Αρχείον Κοινωνιολογίας και Ηθικής, έτος Α (1944), τχ. 1 (Ιαν.-Μάρτ.), σσ. 37-39.

Φραγκουδάκη, Α., Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1983.

Ψαλιδόπουλος, Μ., "Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος", στο έργο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός,

επιμ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος-Χρ.
Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδό-
σεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σσ.
329-344.

Rasis, Sp., P., Demetres Glenos and educational
Demoticism in Greece, Urbana, Il-
linois 1980.

Üllner, W., "O Noumas", (1903-1931). Unter-
suchungen zu einer griechischen
Zeitschrift für Politik,
Gesellschaft und Literatur, Hamburg
1986.

Δ. ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βέϊκος, Θ., Θεωρία και μεθοδολογία της Ιστορίας
εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

Βέλτσος, Γ., Κοινωνία και γλώσσα, εκδ. Παπαζήση,
Αθήνα 1976.

Βεντήρης, Γ., Η Ελλάδα του 1910-1920, τ.Α, τυπ.
Πυρσός Α.Ε., Αθήνα 1931.

Βερέμης, Θ., "Κράτος και έθνος στην Ελλάδα 1821-
1912", στον τόμο Ελληνισμός-
Ελληνικότητα, ό.π., σσ. 59-67.

Βεργόπουλος, Κ., Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα,
εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975.

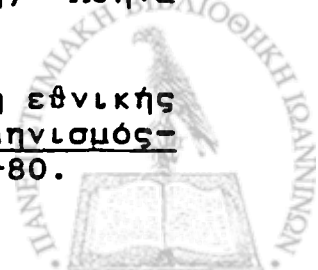
Βλάχος, Ν., Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλη-
ματα εν τη Ιστορία, τυπ. Γ. Ρόδη,
Εν Αθήναις 1925.

Βρανίτσκι, Π., Ιστορία του μαρξισμού, τ. Ι-ΙΙ
(1962), μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά, εκδ.
Οδυσσεάς, Αθήνα 1976.

Godelier, M., Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα
μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των
κοινωνιών, μτφρ. Μπ. Λυκούδης, εκδ.
αύριο, Αθήνα, χ. χρ.

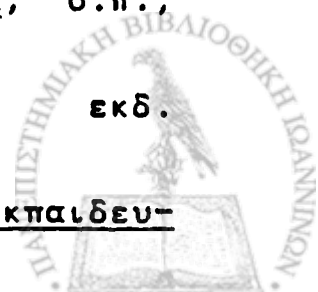
Δερτιλής, Γ., Κοινωνικός μετασχηματισμός και

- στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909,
εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985 (1977).
- Δημαράς, Α., Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, εκδ.
Εορής, τ.Α. (1821-1894), Αθήνα
1985 (1973) και τ.Β. (1895-1967),
Αθήνα 1986 (1974).
- Διαμαντούρος, Ν-Π.Ι., "Ελληνισμός και Ελληνικότητα",
στον ομώνυμο τόμο, ό.π., σσ. 51-58.
- Ελευθερόπουλος, Α., Ο κοινωνικός βίος των ανθρώπων,
αρχη, εξέλιξις και φυσικς αυτού,
πανεπιστημιακή έκδοση, Θεο/νίκη
1930 [η α' έκδ. έγινε στη Γερμανία
με τον τίτλο Soziologie, Jena
1904).
- Ζέβγος, Γ., Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής
ιστορίας, μέρος Α', [1453-1832],
εκδ. Τα νέα βιβλία Α.Ε., Αθήνα 1945
και μέρος Β' (1833-1899), Αθήνα
1946.
- Ίλιτσεφ, Α.Φ.-
Φευτοσέγλεφ, Π.Η., Φιλοσοφικό εγκυκλοπαιδικό λεξικό,
τ.4, εκδ. Κ. Καπόπουλος, Αθήνα
1986.
- Καίρης, Θ., Φιλοσοφικά, εκδ. Γ. Φέξη, Εν
Αθήναις 1910.
- Κολιού, Ν., Οι ρίζες του εργατικού κινήματος
και ο Εργατης του Βολου, εκδ.
Οδυσσεάς, Αθήνα 1988.
- Κορδάτος, Γ., Δημοτικισμός και λογικτακισμός,
εκδ. Μπουκουμανης, Αθήνα 1974
(1926).
- " " Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος
εκδ. Μπουκουμανης, Αθήνα 1973
(1943).
- Λιάκος, Α., "Η ιστοριογραφία του εργατικού
κινήματος. Σημειώσεις για μία
επισκόπηση", π. Σύγχρονα θέματα,
περ. Β', τχ. 35-36-37 (Δεκ.1988),
σσ. 161-170.
- Λιβιεράτος, Δ., Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-
1923, τ. Α', εκδ. Καρανάση, Αθήνα
1976.
- Μαυρογορδάτος, Γ.Θ., "Ο Διχασμός ως κρίση εθνικής
ολοκλήρωσης", στον τ. Ελληνισμός-
Ελληνικότητα, ό.π., σσ. 69-80.

- Μηλιός, Γ., Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Μοσκόφ, Κ., "Η διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας", π. Αντί, τχ. 27 (9.6.1979), σσ. 36-43.
- Μουζέλης, Ν., Νεοελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης, μτφρ. Τζένη Μαστορακή, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978 (1977).
- " " "Ταξική δομή και σύστημα πολιτειακής πελατείας. Η περίπτωση της Ελλάδας", στον τ. Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, ό.π., σσ. 113-150.
- Μπαγιόνας, Α., Η θεωρία της Ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre, Θεσ/νίκη 1976.
- Nettlau, Μ., Ιστορία της αναρχίας, μτφρ. Σύλβια-Μ. Κορακιανίτης, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988.
- Νούτσος, Π., "Από το 'λαό' των διαφωτιστών στη 'λαϊκή δημοκρατία' των μαρξιστών. Για την κατανόηση του λαϊκισμού", π. Δωδώνη, τ. ΙΔ (1985), τχ. 3, σσ. 9-18.
- " " "Προβλήματα ερμηνείας της σκέψης του Marx" π. Δωδώνη, τ. ΙΕ', μέρος Γ', Ιωάννινα 1986, σσ. 9-23.
- Πάσχος, Γ., Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/νίκη 1981.
- Πουλιαντζάς, Ν., "Κ. Marx και Fr. Engels", στη σειρά Η φιλοσοφία, τ. Γ', (1979), μτφρ. Κ. Παπαγιωργής, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985.
- Πουρνάρας, Δ., "Ιστορία της σοσιαλιστικής κινήσεως εις την Ελλάδα", εφ. Ελεύθερος, 11, 18/6/ (αρ.11) και 2 και 25/7/1945.
- Ρόζενταλ-Γιουντίν, Φιλοσοφικό λεξικό, Αθήνα 1956.
- Σβορώνος, Ν.Γ., Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- " " "Εβύθισα την σκέψη μου μέσα στην πασαν ώραν", π. Σύγχρονα θέματα, τχ. 35-36-37 (Δεκ. 1988), σσ. 47-49.

- Shaff, A., Ιστορία και αλήθεια (1969), μτφρ. Δ. Δαούλας, εκδ. Ραππα, Αθήνα 1981.
- Σίδερης, Αρ. Δ., Η σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα", π. Γράμματα, τ. ΣΤ, σσ. 141-143.
- Σκοπετέα, Ε., Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η μεγάλη ιδέα, πανεπιστημιακή έκδοση, Θεσ/νίκη 1984.
- Joll, J., Οι αναρχικοί, μτφρ. Ν. Μπαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1975.
- Τοκάϊ, Φ., Για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής, μτφρ. Στ. Καμπουρίδης, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα χ. χρ.
- Τοπόλακι, Ι., Προβλήματα θεωρίας και ιστορικής μεθοδολογίας, μτφρ. Μαρία Μαραγκού-Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Τριανταφυλλίδης, Μ., Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική εισαγωγή, τ. Α', Αθήνα 1938.
- " " Ξενηλασία ή ισοτέλεια, μελέτη περί των ξένων λέξεων της νέας ελληνικής, 'Απαντα, τ. Α', Θεσ/νίκη 1963.
- Τσάκωνας, Δ. Γρ., Εισαγωγή εις τον νέον Ελληνισμόν, Αθήναι 1973 (1958), (Ιδλωτ.).
- " " Προβλήματα ελληνικότητας, Αθήνα 1972 (Ιδλωτ.).
- Τσουκαλάς, Κ., Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), μτφρ. Ι. Πετροπούλου - Κ. Τσουκαλάς εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982 (1975).
- " " "Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αι.", στον τ. Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, ό.π., σσ. 73-112.
- " " "Παράδοση και εκσυγχρονισμός. Μερικά γενικότερα ερωτήματα", στον τ. Ελληνισμός-Ελληνικότητα, ό.π., σσ. 37-48.
- Φραγκουδάκη, 'Α., Γλώσσα και ιδεολογία, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1987.
- Φωτιάδης, Φ., Το γλωσσικόν ζήτημα και η εκπαιδευ-

τική μας αναγέννησις, Αθήναι, 1902
[αρχικά στον Ταχυδρόμο της Πόλης
1899-1901].

Hobsbawn, E.J., Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην
επιστήμη της Ιστορίας, (1968),
μτφρ. Αλ. Πολίτης, εκδ. Ε.Μ.Ν.Ε.-
Μνημών [Αθήνα] 1981.

Althusser, L., "Idéologie et Appareils
Ideologiques d' Etat", στον τόμο
Positions, Editions Sociales, Paris
1976, ss. 79-137.

" " "Soutenance d'Amiens" στον τόμο
Positirons, ό.π., σσ. 139-τέλος.

Andriopoulos, D.Z., Neohellenic Aesthetic Theories,
Kabanas Bookstore Athens (χ. χρ.).

Augustinos, G., Consciousness and History:
Nationalist Critics of Greek
Society 1897-1914, Columbia Univer-
sity Press, New York, 1977.

Bolloch, R.W., Dialectical phenomenology, Marx's
Method, εκδ. Routledge & Kegan
Paul, Boston, London and Henley,
1979.

Brown, A., Modern Political Philosophy, Pen-
guin Books, 1986.

Burke, P., "People's History or total History"
στον τόμο People's History and
socialist Theory, edited by Raphael
Samuel, εκδ. Routledge & Kegan Paul
Ltd. London, Boston and Henley
1981.

Cain, M., "The main Themes of Marx's and
Engel's Sociology of Law, στον τόμο
Marxism and Law, edited by Piers.
Beirne and Richard Quinney, εκδ.
John Willey & Sons, Inc., New York,
Chichester, Brisbane, Toronto, Sin-
gapore, 1982, σσ. 63-73.

Cole, G.D.H., British working Class Politics
1832-1914, εκδ. G. Routledge &
Sons, Ltd., London, repr. 1946
(1941).

" " A short History of the British
Working Class Movement 1789-1937,
τ. III (1900-1937), εκδ. George Al-

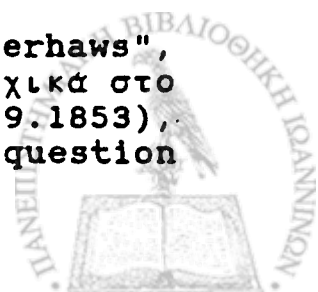
- len & Unwin Ltd., London 1937 (1927).
- Colletti, L., From Rousseau to Lenin. Studies in Ideology and Society, Monthly Review Press, New York and London 1972 (1969).
- Collingwood, R.G., The Idea of History, Oxford University Press, repr. 1970 (1946).
- Cottrell, Al., Social Classes in Marxist Theory, εκδ. Routledge & Kegan Paul, London, Boston, Melbourne and Henley 1984.
- Dray, W., Laws and Explanation in History, εκδ. Greenwood Press, Publishers, Westport, Connecticut 1979 (1957).
- Elster, J., Making Sense of Marx, Cambridge University Press, 1985.
- Enfield, R., "Marx and Historical Laws", π. History and Theory, τ. 15 (1976), σσ. 267-277.
- Engels, Fr., "Der Magyarische Kampf", MEW, τ. 6, σσ. 165-176 (αρχικά στο Neue Rheinische Zeitung (13.1.1849).
- " " Der deutsche Bauernkrieg (1850), MEW, τ. 7, σσ. 325-413.
- " " Revolution und Konterrevolution in Deutschland (1851-1852), MEW, τ. 8, σσ. 3-108.
- " " An Marx (9.3.1853), MEW, τ. 28, σσ. 217-220.
- " " "Was soll der europäischen Türkei werden", MEW, τ. 9, σσ. 33-35. (αρχικά στο New York Daily Tribune με τον τίτλο "What is to become of Turkey in Europe", (21.4.1853).
- " " An Bebel (22.12.1882), MEW, τ. 35, σσ. 415-417.
- " " An Beloch (21/22.9.1880), MEW, τ. 37, σσ. 462-465.
- " " An C. Schmidt (27.10.1890), MEW, τ. 37, σσ. 488-495.
- " " An N.F. Danielson (18.6.1892), MEW, τ. 38, σσ. 363-368.

- Engels, Fr., An Mehring (14.7.1893), MEW, τ. 39, σσ. 96-100.
- " " An Borgius (2.1.1894), MEW, τ. 39, σσ. 205-207.
- Eyerman, E., False Consciousness and Ideology in Marxist Theory εκδ. Almqvist & Wiksell International Stockholm in collaboration with Humanities Press Inc., Atlantic Highlands, N.J., USA, 1981.
- Flint, R., The Philosophy of History in Europe, τ. I-II, εκδ. Wil. Blackwood and Sons, Ediburg and London 1874.
- Gallissot, R., "Nazione e nazionalita nei didattit del movimento operaio" στο εργο Storia del Marxismo, vol. II, εκδ. Giulio Einaudi editore s.p.a., Torino 1979, σσ. 785-864.
- Gandy, D.R., Marx and History, from primitive Society to the Communist Future, University of Texas Press, Austin & London, 1979.
- Gardiner, P., The Nature of Historical Explanation, Oxford University Press, repr. 1979 (1957).
- Goodwin, B.-Taylor K., Utopia and Revolution, Hutchinson & Co. Ltd., London-Melbourne 1982.
- Grier, Ph., T., Marxist Ethical Theory in the Soviet Union, εκδ. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1978.
- Haupt, G., Parti guide: le rayonnement de la social-democratie allemande dans le Sud-Est europeen", στο τομο L'Historien et le mouvement social, Maspero, Paris 1980, σσ. 151-197.
- Hegel, G. Wilh.F., Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte(1840), Samtliche Werke 11, Stuttgart-Bad Caunftatt 1971.
- Historisches wörterbuch der Philosophie, Schwabe & Co. Verlag. Basel/Stuttgart, σσ. 408-413.
- Holloway, J. - Picciotto, C., State, and Capital. A Marxist Debate, εκδ. Edward Arnold, London,

- repr. 1980 (1978), σσ. 1-31.
- Kolakowski, L., Main Currents of Marxism, τ. 1-3, μτφρ. P.S. Falla, Oxford University Press, repr. 1985 (1978).
- Klopcic, Fr., "Austromarxismus und nationale Frage bis zum Ersten Weltkrieg", π. Austriaca, τ. 8 (1983), σσ. 81-95.
- Labica, G. - Bensussan, G., Dictionnaire Critique du Marxisme, Presses Universitaires de France, Paris 1985 (1982).
- Laidler, H.W., Social-Economic Movement, εκδ. Th. Y. Crowell Company, New York, 1948.
- Lalande, A., Vocabulaire technique et critique de la Philosophie, Presses Universitaires de France, Paris, 1968 (1926).
- Lasky, M.J., Utopia and Revolution, εκδ. University of Chicago Press, Chicago-London, Midway repr. 1985 (1976).
- Lenin, W.I., The State and Revolution (1917), Selected Works, τ. II, Moscow 1977 (1963).
- Lichtheim, G., A short History of Socialism, Fontana Paperbacks, London 1983 (1970).
- Marx, K. - Engels, Fr., Die deutsche Ideologie (1845-1846), MEW, τ. 3, σσ. 8-530.
- Marx, K., An J. Weydermayer in New York (5.3.1852), MEW, τ. 28, σσ. 503-508.
- " " "Der türkische Krieg - Das Industrielle Elend", MEW, τ. 9, σσ. 534-536 (αρχικά στο New York Daily Tribune, αρ. 3952 (16.12.1853), με τον τίτλο "The Turkish war - Industrial distress".
- " " "Die Kriegsfrage - Parlamentsranke-Indien", MEW, τ. 12, σσ. 212-219.
- " " "Die türkische Frage im Unterhaws", MEW, τ. 9, σσ. 273-285 (αρχικά στο New York Daily Tribune (2.9.1853), με τον τίτλο "The Turkish question in the Commons".

- Marx, K. "Der griechische Aufstand", MEW, τ. 10, σσ. 132-139 αρχικά στο NEW York Daily Tribune, (29.3.1854), με τον τίτλο "The Greek Insurrection".
- " " An L. Kugelmann (12.4.1871), MEW, τ. 33, σσ. 205-206.
- " " An Engles, (17.11.1862), MEW, σσ. 300-301.
- Mckown, D.B., The classical Marxist Critiques of Religion: Marx, Engels, Lenin, Kautsky, εκδ. Martinus Nijhoff/ The Hauge/1975.
- McMurtry, J., The Structure of Marx's World-View, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1978.
- Quiniou, Y., "Le materialisme en histoire", στον τόμο A Quoi Sert 'Le Capital'? π. Raison Presente, σφ. 70, (1984), σσ. 103-127.
- Redhead, St., "Marxist Theory, the Rule of Law and Socialism", στον τόμο Marxism and Law, ό.π., σσ. 328-342.
- Santos, B., de Susa, "Popular Justice, dual Power and Socialist Strategy", στον τόμο Marxism and Law, ό.π., σσ. 364-375.
- Schleifstein, J., Marxismus und Staat. Zur Entwicklung der Staatsauffassung bei den marxistischen Klassikern. Verlag Marxistische Blatter, Frankfurt am Main 1982.
- Steinberg, H. J., Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie, Verlag für Literature und Zeitgeschehen, Hannover 1967.
- Thompson, E.P., "The Rule of Law", στον τόμο Marxism and Law, ό.π., σσ. 130-137.
- Urban, W.M., Language and Reality. (The Philosophy and the Principles of Symbolism), εκδ. Books for Libraries Press, Freeport, New York, repr. 1971 (1939).
- Walsh, W. H., An Introduction to Philosophy of History, Hutchinson & Co Ltd. London repr. 1970, 1967 (1951).
- Weiss von, A., Die Diskussion über den Historischen Materialismus in der deutschen

Sozialdemokratie 1891-1918, εκδ.
Otto Harrossowitz, Wiesbaden 1965.

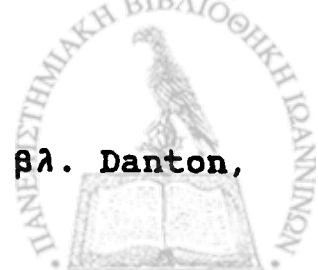
Wolfe, W.,

From Radicalism to Socialism. Men
and Ideas in the Formation of Fabian
Socialist Doctrines 1881-1889, Yale
University Press, New Haven and
London 1975.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ   Ο Ν Ο Μ Α Τ Ω Ν

- Αλιβιζάτος, Α.Σ., 118
 Αμάλκας, 65, 244
 Αντύπας, Μ., 39, 50, 55, 56,
     62, 63, 77, 93, 94, 202, 203,
     212, 234, 240, 241, 242, 274
     277, 285, 286, 301, 302, 330
     372, 410, 415, 417, 419, 420
     433, 434, 437, 438, 443, 445
     447, 448, 461, 462
 Αξελός, Λ., 23, 66, 250, 251
 Αποστολοπούλου-Γεωργιάδη, τ.,
     73
 Αργυριάδης, Π., βλ. Ar-
     gyriades, Ρ., Αργυρίου
     Αλ., σσ., 249

 Βαλέτας, Γ., 67, 68
 Βασιλικός, Π., βλ. Χατζόπουλος
     Κ.,
 Βέικος, Θ., 26
 Βέλτσος, Γ., 47
 Βενιζέλος, Ελ., 73, 130, 249,
     293
 Βενιζέλος, Ευάγ. Β., 74
 Βεντηρης, Γ., 216
 Βεργόπουλος, Κ., 283
 Βερέμης, Θ., 130
 Βλαστός, Π., 46, 94, 103, 104,
     107, 112, 117
 Βλάχος, Ν., 113, 124
 Βουρνάς, Τ., 69
 Βρανίτσκι, Π., 132, 268

 Γεωργιάδης, Γ.Α., 24, 57
 Γιαλούρης, Α., 47
 Γιαννήλιας, Π., 117
 Γιαννιός, Ν., 41, 47, 48, 49,
     52, 63, 66, 67, 69, 71, 72, 75
     88, 89, 90, 94, 103, 104, 106
     107, 116, 119, 131, 134, 137
     140, 141, 143, 145, 194, 209
     210, 212, 266, 267, 268, 269
     270, 271, 274, 293, 294, 295
     305, 306, 315, 371, 372, 374
     375, 382, 389, 390, 391, 403
     405, 406, 411, 414, 416, 417
     418, 419, 421, 422, 424, 426
     428, 429, 433, 437, 439, 442
     444, 445, 446, 447, 449, 450
     454, 456, 457, 461
 Γιαννόπουλος, Π., 94, 139,
     140
 Γιουντίν, 27
 Γκόλφης, Ρ., 67
 Γληνός, Δ., 23, 40, 41, 52, 63,
     68, 69, 70, 71, 88, 116, 119,
     128, 129, 130, 131, 137, 145
     211, 262, 264, 265, 266, 274
     291, 292, 303, 304, 305, 310
     311, 315, 316, 333, 335, 351
     356, 363, 364, 365, 367, 371
     372, 374, 375, 408, 409, 411
     412, 416, 418, 419, 421, 422
     425, 427, 431, 433, 436, 43,
     444, 446, 450, 453, 455, 459
     461
 Γουνελάς, Χ. Δ., 23, 66, 68,
     386

 Δαντών, Ζ. Ζ., βλ. Danton,
     G. J.

Δελμούζος, Αλ., 23, 40, 45,
63, 68, 69, 76, 94, 209, 262,
263, 264, 265, 266, 274, 313
316, 356, 366, 367, 369, 370
372, 374, 375, 411, 412, 418
419, 424, 427, 341, 433, 434
437, 439, 446, 451, 452, 455
459, 461

Δερτιλής, Γ., 153

Δημαράς, Αλ., 23, 314, 362

Δημητρίου, Μ., 22, 50, 52, 60

Διαμαντόπουλος, Αδ. Π., 117

Διαμαντούρος, Π-Ν. Ι., 130

Δούκας, Ν., 312

Δραγούμης, 'Ι., 46, 94, 103,
104, 107, 117, 138, 139, 140
256, 291

Δρακουλής, Πλ. Ε., 21, 40,
41, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 60
62, 69, 74, 77, 92, 94, 134,
147, 149, 150, 151, 152, 153
154, 155, 156, 157, 158, 159
160, 161, 162, 163, 164, 165
166, 170, 172, 182, 197, 198
199, 200, 212, 217, 218, 219
220, 221, 222, 223, 224, 225
226, 227, 228, 229, 230, 231
232, 233, 248, 274, 277, 279
280, 281, 282, 283, 286, 298
299, 300, 309, 310, 327, 328
329, 335, 337, 338, 339, 340
341, 342, 353, 357, 358, 363
364, 372, 376, 377, 381, 392
393, 394, 395, 396, 400, 406
408, 409, 410, 415, 417, 418
419, 421, 422, 423, 424, 425
426, 427, 428, 429, 430, 432
433, 434, 436, 437, 438, 443
445, 446, 447, 449, 450, 452
453, 454, 455, 456, 457, 458
459, 460, 461, 462

Ελευθερόπουλος, Α., 65, 179,
183, 334

Ελεύθερος, Φ., βλ. Ελευθερό-
πουλος, Α.,

Ελεφάντης, Α., 134, 135

Ευταξίας, Ε., 56

Εφταλιώτης, Αργ., 47

Ζαβιτζιάνος, Μ., 72, 94, 112,
113, 370

Ζαχαριάδης, Δ., 49, 65, 103,
105, 106, 107, 380

Ζεβγος, Γ., 57, 58, 60, 139

Ηλιού, Φ., 24, 52, 55, 70

Θεοδωρόπουλος, Σπ., 39, 73,
74, 75, 76, 77, 277, 286, 296
297, 307, 372, 409, 412, 418
419, 421, 422, 423, 431, 433
434, 437, 446, 449, 450, 451
459, 461

Θεοτόκης, Κ., 52, 373

Θερος, Α., βλ. Θεοδωρό-
πουλος, Σπ.,
Θρύλος, Αλκ., 383

'Ιδας, βλ. Δραγούμης, 'Ι.,

'Ιλιτσεφ, Α.Φ., 27

Ιμβριώτης, Γ., 69

Καζάλης, Ν., 57, 59

Καίρης, Θ., 92

Καλλέργης, Στ., 39, 50, 55,
56, 59, 60, 61, 62, 92, 101,
102, 103, 119, 151, 166, 167
168, 169, 170, 172, 200, 201
202, 203, 212, 234, 235, 236
237, 238, 239, 240, 242, 243
274, 277, 284, 285, 286, 301
309, 310, 315, 330, 366, 372
392, 397, 398, 399, 400, 406
409, 410, 415, 417, 419, 420
422, 424, 425, 430, 433, 434
437, 438, 443, 445, 446, 447
450, 452, 453, 458, 461, 462

Καλογιάννης, Γ. Χ., 23

Καποδίστριας, Ι., 289

Καραμούζης, Κ., 23, 247

Κοδρικάς, Π., 312

Κολιού, Ν., 69

Κονδύλης, Π., 114, 146

Κοντογιώργης, Γ., 73, 74,
210, 295

Κοραής, Αδ., 139, 312

Κορδάτος, Γ., 22, 23, 47, 48,
49, 50, 51, 52, 56, 57, 59, 60
62, 64, 65, 67, 68, 71, 72, 75
134, 359, 372, 373

Κουμανουδης, Σ. Α., 55

Κουτούπης, Θ., 23

Κροπόκτιν, Π., 59, 151, 160,
202, 219, 437, 438, 226, 230

277, 282, 284, 409, 410

Κύρτσος, Α. Α., 74
Κωτσάκης, Ν. Γ., 56

Λένιν, Β. Ι., 180, 270, 288
Λεονταρίτης, Γ., 22, 23, 50,
51, 59, 65, 68, 72, 94, 133,
134, 146, 271

Λιάκος, Α., 17, 22, 24, 51, 56
Λιβιεράτος, Δ., 22
Λοβέρδος, Σ., 23
Λουκάτος, Σπ., Δ., 50, 56,
62, 63, 94, 240, 241, 286,
301

Λυκούργος, 217

Μαρξ, Κ., βλ. Μαρξ, Κ.,
Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., 130
Μηλιός, Γ., 153, 215, 217
Μοσκόφ, Κ., 22, 50, 51, 52, 58,
60, 62, 65, 68, 72

Μυζέλης, Ν., 283, 292
Μαγιόνας, Α., 16, 26
Μπακούνιν, Μ., 277, 284
Μπενάκης, Θ., 22, 53
Μπεναρόγια, Α., 22, 72
Μπιτσάκης, Ε., 70
Μπουχάριν, Ν., 39

Νούτσος, Π., 16, 17, 24, 30, 33,
55, 56, 59, 63, 74, 143, 158,
167, 173, 191, 193, 240, 247

Παλαμάς, Κ., 138, 140
Πάλλης, Αλ., 47
Πανάς, Π., 62
Παπαμιχαήλ, Γρ., 117
Παπαναστασίου, Αλ., 40, 41,
51, 73, 74, 94, 121, 135, 136
137, 141, 142, 143, 144, 145
191, 192, 193, 194, 210, 211
271, 272, 273, 274, 277, 286
295, 297, 306, 307, 317, 318
319, 324, 325, 352, 372, 392
398, 399, 400, 408, 412, 417
418, 419, 421, 423, 428, 429
431, 433, 434, 436, 439, 445
446, 449, 451, 453, 457, 459
461

Παπανδρέου, Γ., 94, 103, 104,

118

Παπανικολάου, Γ., 72
Παπανούτσος, Ε., 63, 68, 69
Παπαρρηγόπουλος, Κ., 140
Παρορίτης, Κ., 65, 365, 372
Πάσχος, Γ., 296
Περίδης, Μ., 65, 208, 248
Πετρίδης, Α., 317
Πετρίδης, Π., 94, 118, 380,
381

Πετροκόκκινος, Δ. Π., 117
Πλάτων, 102
Πλεχανοφ, Γ., βλ. Plekhanov,
G.,

Πλωτίνος, 87
Πολίτης, Αλ., 26
Πολίτης, Γ. Ν., 410
Πολίτης, Α., 48
Πολίτης, Φ., 69, 72, 360
Πουλιαντζας, Ν., 148, 152
Πουλημένος, Αρ., 46
Πουρναρας, Δ., 24, 51
Πρωτέκδικος, Δ. Ε., 24, 88
Πυλαρινός, Φρ., 55

Ραμάς, Στ., βλ. Τσιριμώκος,
Μ.,
Ρόζενταλ, 27

Σαρρής, Γρ., 117
Σβορώνος, Ν., 126, 128, 208
Σβώλος, Αλ., 69, 295
Σιάκαρης, Κ., 70
Σίδερης, Αρ., 64, 217
Σκλήηρος, Γ., 15, 21, 39, 40, 42,
46, 49, 63, 64, 65, 66, 67, 68
69, 70, 72, 79, 80, 81, 82, 83
89, 94, 95, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 103, 105, 106, 107
108, 109, 110, 111, 112, 114
115, 119, 120, 123, 124, 125
126, 127, 128, 131, 137, 138
143, 145, 157, 172, 174, 175
176, 177, 178, 179, 180, 181
182, 183, 184, 185, 186, 187
189, 203, 204, 205, 206, 207
208, 209, 210, 242, 243, 244
245, 246, 247, 248, 249, 250
251, 252, 253, 254, 263, 265
266, 270, 271, 274, 286, 287
288, 289, 291, 294, 301, 302
303, 315, 321, 322, 323, 324
325, 327, 330, 331, 332, 335
343, 344, 345, 346, 347, 348

349, 353, 355, 356, 358, 359
360, 361, 362, 366, 367, 368
370, 372, 373, 374, 375, 376
378, 379, 380, 381, 401, 403
404, 406, 408, 410, 411, 414
416, 418, 419, 420, 421, 422
423, 425, 426, 427, 428, 429
431, 432, 433, 434, 436, 438
439, 442, 444, 445, 446, 448
449, 450, 453, 454, 455, 456
457, 461, 462

Σκοπετέα, Ε., 139

Σούτσος, Ι., 59

Σπεράντζας, Στ., 68, 383

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ., 23,
46, 48, 51, 52, 66, 70, 88,
180, 206, 249, 315, 318, 359
362, 366, 368, 410

Ταγκόπουλος, Δ.Π., 47

Τάχος, Α., 74, 295

Τοκάι, Φ., 85, 86, 97

Τολστόη, Λ., 58, 59

Τριανταφυλλίδης, Μ., 23, 48,
52, 369

Τριανταφυλλόπουλος, Κ., 73

Τσακωνας, Δ. Γρ., 65

Τσιριμώκος, Μ., 46, 94

Τσουκαλάς, Κ., 139, 214, 215,
292, 314, 317, 361, 366

Φεντοσέγιεφ, Π. Η., 27

Φραγκουδάκη, Α., 23, 314,
354, 357

Φωτιάδης, Φ., 47, 103

Χαζάν, Ζ., 134

Χατζής, Γ., 46

Χατζόπουλος, Κ., 40, 41, 51,
63, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 86
87, 88, 90, 94, 111, 112, 119
180, 188, 189, 190, 208, 209
212, 255, 256, 257, 258, 259
260, 261, 262, 274, 289, 290
303, 304, 333, 350, 351, 353
368, 369, 372, 374, 375, 382
383, 384, 385, 386, 387, 388
391, 404, 406, 408, 411, 414
416, 418, 419, 421, 422, 423
426, 427, 428, 433, 434, 436
439, 442, 444, 446, 449, 450
451, 454, 456, 457, 461

Χοϊδας, Ρ., 62

Χρηστούλακης, Χρ., 94, 103,
104, 105, 107, 117

Χρυσανθος, 69

Ψαλιδοπουλος, Μ., 74

Ψημμένος, Μ., 17

Ψυχάρης, Γ., 47, 118

Aithusser, L., 176, 177, 264

Andriopoulos, D.Z., 24

Antypas, M., βλ. Αντύπας,
Μ.,

Apphn, Ch., 118

Argyriadés, P., 55, 60, 76, 133
170, 171, 410

Augustinos, G., 140

Ball, S., 225, 279, 301

Barth, K., 32

Bauer, Ot., 126, 132, 133, 137

Bebel, A., 61, 62, 157

Bensussan, G., 37, 39

Bernstein, E., 37, 38, 39, 174
264, 269, 305, 306, 412, 440

Besant, A., 162, 163, 164, 234,
300, 342

Blanzi, L.A., 410, 438

Bolloch, R.W., 152, 323

Bottomore, T.B., 33

Bourgeois, L., 76, 412

Brouardel, P., 76

Brown, A., 27

Budde, K., 118

Budin, P., 76

Burke, P., 158

Cain, M., 304

Champerlain, H.St., 113

Chatzopoulos, C., βλ.
Χατζόπουλος, Κ.,

Clark, W., 160

Cole, G.D.H., 162, 280

Colletti, L., 268

Collingood, R., 26

Dantec, F., 118
Danton, 327, 328, 329
Delmouzos, Al., βλ. Δελμού-
ζος, Αλ.,
Drakoules, Pl., E., βλ.
Δρακούλης, Πλ. E.,
Dray, W., 30

Elster, J., 290
Enfield, R., 30
Engels, Fr., 30, 31, 32, 33, 34,
38, 84, 85, 86, 113, 114, 115
122, 145, 146, 164, 167, 190
196, 197, 267, 268, 278, 296
304, 402, 413
Eyerman, R., 196, 349

Fetscher, I., 303, 399
Flint, R., 26
Fredas, P. E., 118

Gallissot, R., 121, 122, 132,
133
Gandy, D.R., 32, 84, 85, 148,
179
Gardiner, P., 30, 206
Gide, Ch., 76, 412
Glenos, D., βλ. Γληνός, Δ.,
Gobineau, H., 113
Godelier, M., 85, 97
Goodwin, B., 56, 230
Gramsci, A., 39
Grave, J., 118, 229, 238, 277,
284, 410, 438
Grier, Ph. T., 305, 306

Haeckel, E., 63, 65, 110
Hegel, G., Wilh. F., 28, 29,
179
Heimsoeth, H., 29
Hertz, Fr., 113
Hobsbawn, E., 26, 31
Holloway, J., 278
Huysmans, C., 134

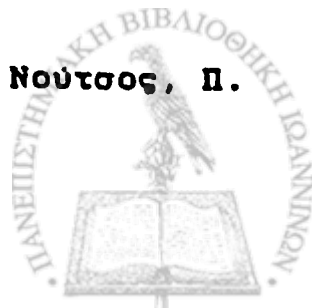
Jaures, J., 256
Joll, J., 226

Kallerges, St., βλ. Καλλέρ-
γης, Στ.,
Kautsky, K., 30, 33, 37, 65, 84,
87, 88, 110, 124, 131, 132,
133, 143, 163, 164, 183, 189
207, 208, 209, 247, 264, 268
303, 306, 324, 345, 355, 371
399, 402, 403, 404, 410, 438
Klopčic, Fr., 133
Kolakowski, L., 256
Kropotkin, P., βλ. Κροπότκιν
Π.,

Labica, G., 37, 39
Labriola, A., 33, 34, 35, 37,
110, 302, 310
Lafargue, P., 84, 164, 173, 401
Lagarde, P., 133, 148
Laidler, H., 162, 224, 273
Lalande, A., 27
Lapouge, V., 113
Leon, G., βλ. Λεονταρίτης,
Γ.,
Lichteim, G., 150, 162
Lichtenberger, H., 118
Liebknecht, K., 401
Lietzmann, H., 118

Marx, K., 28, 29, 30, 31, 32, 33,
56, 57, 58, 61, 71, 84, 85, 86
89, 113, 114, 115, 145, 146,
150, 173, 176, 178, 179, 181
184, 190, 196, 228, 236, 244
251, 252, 267, 277, 278, 288
290, 292, 304, 308, 323, 334
343, 349, 354, 402, 403, 404
406, 412, 413, 432, 460
Mackown, D.B., 399, 402, 403,
404
McMurtry, J., 148, 173, 243,
287, 292
Mehring, Fr., 34
Meyer, E., 136
Mill, J. St., 163
Monod, H., 76

Nettlau, M., 284
Noutsos, P., βλ. Νούτσος, Π.

Papanastasiou, Al., βλ.
Παπαναστασιού, Αλ.,
Paulet, G., 76
Picciotto, S., 278
Plekhanov, G., 30, 33, 35, 36,
37, 42, 63, 76, 83, 85, 86, 89
90, 111, 119, 176, 179, 186,
204, 206, 243, 253, 271, 303
324, 325, 327, 331, 332, 343
344, 345, 355, 380, 410, 420
438
Proudhon, P. J., 226, 409, 410,
437, 438

Quiniou, Y., 32, 86, 179, 181

Rasis, Sp., P., 70, 364
Redhead, St., 30
Rodin, A., 76
Rubel, M., 33

Santos, B. de Susa, 30
Schmöller, G., 74, 412, 440
Shaff, A., 256
Shaw, B.G., 160, 162, 223, 226,
229, 274, 300
Siegfried, J., 76
Skleros, G., βλ. Σκληρός,
Γ.,
Sorel, G., 269, 270
Steinberg, H. J., 163, 183

Taylor, K., 56, 230
Theodoropoulos, Sp., βλ.
Θεοδωρόπουλος, Σπ.,
Thompson, E. P., 30
Topolski, J., 30, 31, 334

Üllner, W., 23
Urban, W. M., 368

Wagner, A., 74, 412, 440
Walsh, W. H., 26, 27
Webb, S., 160, 223, 231
Weber, M., 74
Weiss, Andreas von, 33, 37,

148, 164, 207, 334
Windelband, W., 29
Wolfe, W., 156, 162, 163, 164,
300

Yiannios, N., βλ. Γιαννιός,
N.,

